Ольга Гордійчук

МЕНТАЛЬНІСТЬ У ДОБУ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

Монографія

Житомир
2021

УДК 1:316:159.922.4
Г 68

Рекомендовано до друку Вченою радою
Житомирського державного університету імені Івана Франка
(протокол № 16 від 24 грудня 2021 року)

Рецензенти:

Білик Ярослав, доктор філософських наук, професор, Харківський національний університет В. Н. Каразіна;
Бліхар Вячеслав, доктор філософських наук, професор, Львівський державний університет внутрішніх справ;
Слюсар Вадим, доктор філософських наук, доцент, Житомирський державний університет імені Івана Франка;
Утюж Ірина, доктор філософських наук, професор, Запорізький державний медичний університет.

Гордійчук О. О.

Г 68 Ментальність у добу глобалізації: монографія. Житомир, Вид-во «НОВОград», 2021. 372 с.

ISBN 978-617-7628-81-0

У монографії здійснено комплексне соціально-філософське дослідження ментальності як соціокультурного феномена, виявлено категоріальні взаємозалежності менталітету й ментальності, національного характеру, духовності, світогляду, ідентичності, солідарності. Проаналізовано філософські, культурологічні, соціологічні аспекти ментальності. Представлені результати дослідження дозволяють зрозуміти причини появи певних суспільних явищ, моделей поведінки, світоглядних стереотипів тощо, а відтак ефективніше використовувати свій потенціал, знаходити відповіді на суспільні виклики, напрацьовувати дієві механізми розв'язання складних ситуацій, зважено обирати перспективні вектори розвитку в умовах динамічної та мінливої сучасності. Обґрунтовано основні фактори, що є детермінантами виникнення, становлення і подальшої трансформації ментальних парадигм (на прикладі української та польської ментальностей). Досліджено своєрідність менталітету українців крізь призму можливостей його смислотворення та історичної динаміки.

Монографія адресована науковцям, викладачам, студентам, широкому загалу читачів, які цікавляться феноменом ментальності та проблемами функціонуванням ментальності в добу глобалізації, а також питаннями формування й трансформації духовного універсуму української нації.

УДК 1:316:159.922.4

ISBN 978-617-7628-81-0
© Гордійчук О. О.

ПЕРЕДМОВА

Пізнай світ і себе в ньому
Г. Сковорода

Осмислення ментальних особливостей окремих людей, різноманітних соціальних спільнот і цілих народів є важливою умовою забезпечення їх безконфліктного й гармонійного проживання в складі соціуму або окремої його частини. Важливість вивчення колективних та індивідуальних форм ментальності зростає в умовах надзвичайно динамічного сучасного світу, стрімких соціальних зрушень, змін форм мислення, появи нових потреб, інтересів тощо.

Актуальність дослідження зумовлена необхідністю концептуального осмислення парадигмальної системи світоглядних засад, орієнтирів, цінностей, моделей психо-поведінкових реакцій та інших особливостей духовного універсуму, які свідомо й підсвідомо впливають на наше сучасне і майбутнє, допомагають чи, навпаки, – заважають знайти комфортне місце у глобалізованому світі як на рівні країни, так і на персональному – індивідуальному.

Жоден із жителів планети Земля не є настільки самобутнім та незалежним, щоб, з одного боку, абсолютно відмежуватися від свого народу, свого коріння, а з другого, – не відчувати себе частиною світової спільноти, всепроникного впливу якісних і кількісних змін, спричинених глобалізаційними процесами та їх наслідками.

В умовах динамічних перетворень, які відбуваються в сучасному суспільстві, людство опинилося перед низкою різноманітних суперечностей-викликів, пов'язаних з вирішенням економічних, політичних духовних запитів та потреб. Переосмислюється роль ментальних структур загалом і конкретних народів зокрема, особливо тих, які переживають новітні процеси націє- й державотворення (наприклад, українці).

Ментальність породжується відповідним культурно-історичним контекстом, досвідом життя багатьох поколінь. Саме ментальність є імпульсом та мотивом визначаючим поведінкові імперативи великої спільноти, що своєрідно оцінює оточуючу дійсність і своє місце в ній. Ментальні риси певного етносу формують неповторну екзистенційну парадигму цінностей, смислів та сенсів, особливу систему психо-поведінкових реакцій, унікальні патерни світосприйняття й світовідношення, що у сукупності є

фундаментальною стабілізаційною основою існування нації як цілісності. Тож ментальність є важливою соціокультурною основою формування національної ідентичності.

Ґрунтовний аналіз природи ментальності суспільства є дієвим засобом осмислення й пізнання сучасного стану усіх сфер його життєдіяльності, прогнозування майбутнього розвитку, а також допоміжним інструментом міжнародного порозуміння і міждержавної комунікації, вирішення етнічних конфліктів, адаптації до різних соціально-культурних середовищ і творення нової кращої реальності.

Людство вже неодноразово переконувалося на практиці, що нововведення та реформування за зразками інших держав, організацій різних рівнів не завжди приносять бажані результати навіть за умови їх очевидної доцільності й ефективності, багатообіцяючого характеру. Адже при імплементації запозичених моделей суспільної діяльності, їх накладанні на іншу духовно-економічну та політичну реальність часто не враховуються національні особливості, а саме – ментальні риси, що і спричиняє конфронтацію й несприйняття "нового", його несумісність зі "старим". Елементи чужорідної реальності розпадаються чи трансформуються в умовах нового суспільного середовища завдяки знаним суспільним регулятивам та прихованим механізмам впливу. Натомість врахування глибинних архетипів, ціннісних підвалин, традицій і типових для певного народу психо-поведінкових реакцій на певні подразники суттєво полегшує процеси трансформації, збільшує ефективність нововведень. Ментальність визначає можливість кореляції традицій та інновацій, оскільки її основним завданням є самозбереження й поступ народу як самобутнього утворення з неповторним історичним досвідом та унікальним "обличчям". Ментальне ядро закладається ще на початкових етапах формування етносу, задовго до формування державності. Подальші трансформації зберігають основні фундаментальні архетипи та пов’язані з ними психо-поведінкові реакції, знаходять свій вияв у всіх сферах життєдіяльності без винятків. Саме це ментальне ядро дозволяє долати загрози й виклики, переживати катаклізми.

У ментальності, як багаторівневому утворенні, національні особливості, індивідуально-неповторні риси поєднуються з загальнолюдськими, універсальними складовими. Наше дослідження є також і спробою відповісти

на низку запитань: "Чи можливе у найближчому майбутньому глобальне суспільство з транснаціональною ідентичністю й спільною ментальністю?"; "Чи зможуть національні держави зберегти і передати наступним поколінням особливі, притаманні їх народам ментальні парадигми?", "Яке майбутнє чекає на національні держави у контексті зміцнення транснаціональних утворень та таких глобальних тенденцій як уподібнення й універсалізація?". Вважаємо доцільним звернути увагу філософської спільноти на зазначені питання, актуалізувати нові рефлексії та пошуки відповідей, що у підсумку сприятиме їх конструктивному вирішенню.

Відтак, актуалізовані в сучасному соціально-філософському дискурсі питання концептуального наповнення, функціонального призначення та проявів ментальності в суспільстві доби глобалізації зумовлює системний і комплексний підхід до аналізу соціокультурного феномену ментальності.

Монографія складається з чотирьох розділів. Перший розділ спрямований на виявлення історичних умов формування й акцентуації проблеми ментальності в історико-філософському контексті, а також на окреслення теоретико-методологічних засад дослідження ментальності як соціального феномена динамічної мінливої сучасності.

Другий розділ розкриває функціональний аспект феномену ментальності в умовах глобалізації. Висвітлено вплив сучасних процесів світового масштабу на ментальність народів, а також її роль як одного з засадничих чинників суспільного розвитку. Окрема увага приділяється стереотипам як конструктам сприйняття й потрактування ментальностей різних народів, а також питанню релігійної самоідентифікації в ментальному просторі.

Третій розділ монографії присвячено дослідженню історії формування й трансформації українського менталітету від найдавніших часів і до сьогодення, визначенню його ролі у духовному житті народу. Аналізується питання проблемності вибору єдиного вектору розвитку українського суспільства як цілісності, консолідації суспільства навколо фундаментальних орієнтирів, що могли би бути концептуальними ціннісними скріплювачами, всеукраїнськими солідаритетами. Така реальність зумовлена, з одного боку, міцними зв’язками України з європейськими країнами та фактичною географічною належністю до Європи, а з другого, – близькістю до цивілізації Сходу та тривалим перебуванням під впливом Росії, отже й причетністю до азійської цивілізації. На підставі

компаративного аналізу ментальностей західної та східної цивілізацій з'ясовано, що саме європейська (західна) цивілізація є для українців ближчою. Натомість поширений у країнах пострадянського простору міф про ментальну близькість-братерство російського, українського й білоруського народів є інструментом пропаганди, маніпуляцій з метою нав'язування інтересів проросійських сил, а внутрішня й зовнішня політика Росії щодо України базується на антиукраїнських ідеологемах та реваншистських прагненнях.

Зміни, що відбулися в українській ментальності під впливом знакових подій XXI ст., особливості трансформації ментальних рис у процесах європеїзації та глобалізації (на прикладі досвіду Польщі), а також ментальний аспект євроатлантичного спрямування України досліджуються у четвертому розділі монографії.

Наше дослідження є спробою системного й комплексного аналізу соціокультурного феномену ментальності крізь призму історичного розвитку та у контексті сьогодення. Пропонуємо авторський погляд на історію формування й трансформації ментальності, розкриття особливостей її функціонування в контексті сучасних глобалізаційних процесів, викликів та перспектив.

Розділ 1
Ментальність у гносеологічному полі філософської методології

Небхідною умовою наукового дослідження й побудови методологічної бази будь-якого наукового пізнання є осмислення природи та сутності речей, їх чітке термінологічне, понятійне й категоріальне визначення. Розкриття категоріальної сутності ментальності в проекції її застосування у соціальній філософії зумовлює аналіз універсальних властивостей у взаємозв'язку зі змістом категорії як загально-філософського поняття. Це потребує звернення до історичної ретроспективи категоріальних систем.

Важливим аспектом є встановлення системи класифікації філософських понять і категорій, котрі впроваджуються в науковий дискурс та використовуються сучасними вченими. Базові та провідні поняття, що розкривають феномен ментальності у соціально-філософському вимірі, ми подаємо в структурно-логічному взаємозв'язку. Насамперед, це *філософські* поняття, котрі відображають загальні риси, особливості та властивості ментальності; *загальнонаукові,* що використовуються в багатьох науках, але не є філософськими категоріями; *поняття, запозичені з інших наук*, зокрема з психології, культурології та політології.

1. 1. Ґенеалогія феномена ментальності: історико-філософський екскурс

В історії філософії першим автором категоріальної системи є Аристотель, який розглядав категорію як філософський феномен і водночас методологічний фундамент наукового мислення та пізнавальної діяльності людини. Давньогрецький філософ уважав категорію окремою формою мислення самих речей, а її носієм "індивідуальну душу" [Орлов, 2011, с. 178]. На переконання сучасних дослідників, запропонований Аристотелем підхід дає можливість об'єктивно визначити сутність категорій у процесі їх теоретичного пізнання [Ильенков, 1991, с. 92]. Послуговуючись таким способом, ментальність можна трактувати як феномен, який трансформується під впливом різних факторів, підлягає осмисленню, теоретичному

обмірковуванню та відображає процес наукового пізнання. Отже, це явище виступає як зовнішній прояв сутності, як один із аспектів дійсності, а сама сутність є його глибинним змістом [Кром, 2004, с. 45].

Переосмисленню категоріальної системи Аристотеля, з позицій об'єктивного й суб'єктивного ідеалізму, сприяли оригінальні дослідження німецьких філософів І. Канта та Г.-В. Гегеля. Так, І. Кант у праці "Критика чистого розуму" інтерпретував категорії не як форми відображення, а як апріорні, що передували досвіду, не залежали від нього. Призначені для впорядкування цього досвіду, форми розсудку відрізняються водночас і від діалектичних ідей чистого розуму. Категорії, за Кантом, характеризують не світ "речей у собі", а сам суб'єкт пізнання. За категоріальною таблицею філософа всі категорії поділяються на чотири ранги: якість (реальність, заперечення, обмеження); кількість (єдність, множина, цілісність); відношення (субстанція і властивість, причина та дія, взаємодія); модальність (можливість і неможливість, дійсність і недійсність, необхідність і випадковість) [Кант, 1964, с. 175].

Виокремлював чотири виміри категорій і Г.-В. Гегель. До першого виміру він відніс буттєві форми Абсолютної Ідеї, об'єктивного всесвітнього Логосу. Другий вимір, на думку філософа, складають стихійні, неусвідомлені, інстинктоподібно діючі форми людського мислення, зафіксовані у мові. На третьому рівні – усвідомлені форми змісту, зовнішні, байдужі щодо самого змісту. Останній містить "в собі й для себе сущі поняття сутності" духу, що виступають його "опорними та спрямовуючими пунктами життя і свідомості", тобто основоположні, "чисті" поняття діалектики як логіки [Гегель, 1997, с. 22–39]. Як поняття логіки категорії, за Гегелем, постають у своїх взаємозв'язках та взаємопереходах, ніби щаблі повернення до себе, самонародження й самоусвідомлення Абсолютної Ідеї. Це буття (якість, кількість, міра); сутність (основа, явище, дійсність, до якої він відносить можливість, необхідність, випадковість, субстанція, причина, взаємодія); поняття (суб'єктивність, об'єктивність, ідея).

Пошуки побудови категоріальної системи німецькими філософами сприяли актуалізації цієї проблематики у різних галузях науки. Для дослідження феномену ментальності у соціально-філософському дискурсі важливою є

систематизація категорій. Заслуговує на особливу увагу класифікація, що була розроблена Є. Гражданніковим. У ній учений представив аналіз філософських категоріальних систем, які широко використовувалися в різних галузях знань. Для дослідження критерій теоретичної обґрунтованості та побудови категоріальної системи, на його думку, достатньо використовувати три попередні підходи (Аристотель, І. Кант. Г.-В. Гегель) [Гражданников, 1985, с. 5–6].

Для характеристики філософських категорій, як вихідна, може бути використана дефініція, сформульована українським філософом М. Булатовим: "Категорії – це абстраговані від дійсності та зафіксовані у словах визначеності, до яких належать групи об'єктів чи аспекти всієї дійсності і які слугують засобами їх почленування та синтезування" [Булатов, 1983, с. 99]. Виходячи із вище зазначеного, вважаємо, що базовою функцією категорії є формування наукових теорій, в основі яких вибудовуються образи з власним понятійним апаратом та поглядом на його сутність. Це сприяє виникненню у межах конкретної науки понятійно-категоріальної системи, сутнісний зміст якої осмислений та обґрунтований науковою спільнотою.

Аналіз наукових концепцій щодо сутності категорій та їх ролі у пізнанні дійсності засвідчив існування відмінних напрямів. На нашу думку, це зумовлено, по-перше, спробою кожної науки осмислити сутність категорій крізь особливу призму та оперування власними критеріями; по-друге, завдяки міждисплінарному підходу відбувається створення нових категорій. Такі поняття й категорії поступово стають "формами мислення, без яких вже не можуть існувати ті або інші галузі знань, що виникають на перетині наук" [Конкин, 1980, с. 217]. Саме тому складні та загальні категорії розглядаються в контексті формування людських уявлень про картину світу, сутність буття, життєві цінності, засоби засвоєння природних та суспільних явищ, різних об'єктів, норм буття загалом. Це дає можливість у нашій роботі використовувати систему міжгалузевих категорій як методологічну засаду дослідження ментальності в соціальній філософії.

Базові та провідні поняття, котрі розкривають феномен ментальності у соціально-філософському вимірі, необхідно подавати у структурно-логічному взаємозв'язку. Насамперед, слід проаналізувати філософські поняття, які відображають

загальні риси, особливості та властивості ментальності; далі – загальнонаукові, котрі використовуються у багатьох науках, але не є філософськими категоріями; і на завершення – поняття, запозичені з окремих наук, зокрема з психології та культурології. Зазначимо, що кожна наукова галузь має свій шлях формування наукових категорій, однак спільним є запозичення термінів з буденної мови, застосування понять і категорій інших наук та пояснення відмінностей в їх інтерпретації.

Проблема ментальності в соціальній філософії містить вирішення питань методологічного та теоретичного рівня. Уявлення членів спільноти про світ та своє місце в ньому відображається в картині світу, яка структурує й систематизує систему уявлень та образів і репрезентується через ментальність. Увага до феномену ментальності особливо посилюється в переломні періоди історичного розвитку. Звернення безпосередньо до духовного досвіду, особистісного, колективного й традиційного, опису реальних життєвих ситуацій, вивчення моделі поведінки людей як засобів подолання онтологічних й антропологічних меж потребує суттєвих змін у сучасній методології дослідження феномена ментальності.

Дослідження ментальності як соціокультурного явища ускладнюється неоднозначністю самого феномена ментальності, щодо якого в науковій літературі представлені різні погляди. Більшість сучасних дослідників вивчають ментальність як феномен вираження індивідуальної та групової свідомості в часі й просторі, розглядають вроджені та набуті основи свідомості, вважаючи етнічне ближчим до полюса вродженого. Важливим завданням у цьому аспекті є дослідження категорії ментальності від моменту появи цього терміну й введення його в науковий обіг.

Ми поділяємо думку Р. Додонова, що джерела формування ментальності можна знайти ще в перших філософських пам'ятках людства. Як зауважує вчений, корінь "mens", *"mentis"* у різних варіантах використовується в санскриті й трактується як "пов'язаний зі свідомістю", "розумовий", "духовний", *"спосіб думок", "душевний склад"* [Додонов, 1999b, с. 205].

Натомість інші дослідники переконані, що категорія "ментальність" походить від прикметника mentalis, який

з'явився у середньовіччі для позначення приналежності до розуму та розсуду [Кусов, 2000, с. 132].

Впродовж тривалого часу поняття "ментальність" використовувалося як філософське, вживалося й у буденній сфері спілкування. Уперше ментальність як термін зустрічається у працях Р. Емерсона для позначення національного англосаксів, у контексті аналізу їх духовних рис та поглядів. Як зазначив П. Гуревич, Р. Емерсон вживає поняття "ментальність" для осмислення метафізичного значення душі як першоджерела цінностей та істини [Гуревич, 1993а, с. 225].

Глобалізаційні зміни зумовлюють трансформацію ментальності загалом та окремих параметрів способу мислення зокрема. Тому виникає потреба осмислення типових різновидів ментальності залежно від історичного періоду й типу культури, якому вона відповідає. У концепціях сучасних дослідників ментальності наскрізним стає твердження, що зазначений феномен існував у ранніх культурних пам'ятках задовго до осмислення науковцями його сутності. Він виконував онтологічну, гносеологічну, аксіологічну та праксеологічну функції, регулював сфери буденного життя людини й суспільства. Слушним є твердження Т. Гетало, що архаїчній ментальності властиві такі ознаки як: специфіка самовизначення індивіда; тотемність, яка виокремлює людину від тварин; фратріонність, що дозволяє орієнтуватися у просторових координатах; фетишизм як провідник між зовнішнім світом та початками індивідуальної свідомості [Гетало, 1999а, с. 137].

Натомість О. Усенко вважає, що ментальність є водночас і феноменом, і об'єктом пізнання: "ментальність – це універсальна здатність індивідуальної психіки зберігати в собі типові інваріантні структури, у яких виявляється приналежність індивіда до певного соціуму і часу. Своє конкретно-історичне втілення ментальність знаходить у безлічі менталітетів різних епох і народів" [Усенко, 1994, с. 22–77].

Значна кількість учених аналізувала сутність ментальності у психологічній та культурологічній площинах. Психологи зазвичай ототожнюють терміни "ментальність" та "менталітет", вбачають у ментальності (менталітеті) взаємопов'язані психологічні реакції, уявлення й якості, що містять у собі залишки досвіду попередніх поколінь,

"саморозуміння груп" (Ю. Мітке) як синтез свідомості та колективного несвідомого. Тож ментальність розкривається ними крізь призму системи поглядів, оцінок, норм, умонастроїв, які засновані на пануючих у певному суспільстві знаннях та віруваннях, і спільно з домінуючими потребами й архетипами колективного несвідомого формують ієрархію цінностей, а, отже, і характерні для представників цієї спільноти переконання, ідеали, схильності, інтереси тощо, що відрізняють саме цю спільноту від іншої. Так, наприклад, психолог І. Дубов у своїх працях виокремлює кілька дефініцій менталітету:

- менталітет – це певна інтегральна характеристика людей, що проживають у конкретній культурі, котра дозволяє описати своєрідність бачення цими людьми оточуючого світу та пояснити специфіку реагування на нього;
- менталітет є сукупністю уявлень, поглядів, відчуттів спільноти людей певної епохи, георграфічної території та соціального середовища, специфічною психологічною характеристикою суспільства, що впливає на історичні процеси;
- менталітет, як явище розумового порядку, не є ідентичним суспільній свідомості, він лише характеризує специфіку цієї свідомості відносно суспільної свідомості інших груп людей, а саме: соціальних прошарків, етносів, націй [Дубов, 1993, с. 21–22].

В. Шкуратов (історична психологія) поняття "ментальність" визначає альтернативним поняттю психіки як узагальнення лабораторно-емпіричних дій людини, у якому співвіднесені соціолого-культурологій аналіз і психологізуюча інтерпретація, а це дозволяє оперувати поняттям у діапазоні від спеціальних історичних тем до загальногуманітарних розмірковувань [Шкуратов, 1991, с. 109]. На відміну від поняття психіки, котре застосовується й відносно тварин, поняття ментальність може використовуватися винятково до людини; психіка індивідуалізована та формує структуру, описується в субординованих, більш-менш однозначних поняттях, натомість ментальність – у синонімах зі смисловими розбіжностями, значно меншою мірою диференційованими за значеннями [Шкуратов, 1991, с. 59–60].

Як правомірно стверджує О. Долженко, психологічне потрактування ментальності не може претендувати на вичерпність, оскільки не акумулює у собі необхідну кореляцію

психологічних та історичних аспектів [Долженко, 2012, с. 289].

У культурології поняття "ментального простору" виступає ресурсом та гарантом "олюднення" людини в ході історичного самотворення (М. Туровський). Людина формує себе як суб'єкт історії, ґрунтуючись на наділндивідуальних змістах, якими наповнений ментальний простір. У цьому просторі відзначається "інтегральність наділндивідуальних директив людства, які диктують норми людського ставлення до світу" [Визгин, 2001]. Знаний культуролог А. Гуревич, підкреслює значення культури в цьому процесі: мови, виховання, традицій, релігії, акцентує увагу на непрямому зв'язку менталітету з матеріальним світом, побутом, які сприймаються через стереотипи. Ментальність, відповідно до такої концепції, – призма, крізь яку людина, суспільство сприймають світ, рівень суспільної свідомості, на якому думка невіддільна від емоції, від латентних звичок та прийомів свідомості [Гуревич, 1993а, с. 59].

Оскільки ментальність має певні етапи формування, розвитку та трансформації, виникає необхідність визначення чинників, які впливають на формування особистості загалом і ментальності зокрема. На нашу думку, найбільш повно історичний розвиток ментальності дослідив Р. Додонов, тому його концепція буде слугувати основою для соціально-філософського аналізу трансформації цього феномену. У запропонованій автором концепції ментальність представлена як наукова категорія, що сформувалась у декілька етапів: латентний період; період розвитку в концепціях історичної філософії; період розвитку в контексті міждисциплінарного синтезу; період методологічної специфіки вивчення ментальної проблеми. Зазначені етапи дозволяють концептуально розкрити соціально-філософські аспекти застосування категорії ментальності в науці [Додонов, 1998, с. 43–44].

Перший етап розвитку ментальності – латентний ("прихований") представлений в античних філософських теоріях, в яких категорії використовувалися для пізнання світу: нус – серед ментальних термінів розглядався як розум, образ мислення, розумове споглядання; у Аристотеля нус – найвищий рівень буття, Бог; пневма – повітря, дихання, що виконує роль "світової душі"; тюмос – душа як вольова характеристика людини; френ – душа, розум; логос –

майстерність, знання, мудрість; ейдос – вид, образ, наочне відображення сутності; гносіс – найвище знання [Орлов, 2011, с. 176–201].

Наведені категорії та поняття стосуються базових аспектів ментальності, оскільки вони вказують на розмаїття духовних станів людини, її зв'язок із уявленнями картини світу. Ключовим фактором, що дає змогу говорити про зв'язок означених категорій із ментальністю, є певна спільність розумового й психічного, що згодом стане визначатися науковцями в галузі антропології, етнології, етнопсихології як інтелектуально-емоційна особливість індивіда, етносу, нації.

У руслі психологічної концепції сукупним об'єктом ментальності є різноманітні компоненти народних культур, що зумовлюють дослідження індивідуальної свідомості, оскільки психологія народу відображає сукупність властивостей окремої особи. Загальні уявлення багатьох індивідів проявляються, насамперед, у мові, міфах і звичаях, а всі інші елементи духовної культури – вторинні й зводяться до них. Звичаї виявляють у вчинках життєві погляди, які зберігаються в міфах та стають загальним надбанням завдяки мові. Елементи духовної культури мають свою відповідність в індивідуальній психології, а національна свідомість є їх синтезом, що проектує нову реальність.

Концептуальне осмислення поняття "ментальність" розвивалося в англосаксонському та французькому дискурсах, відбувався пошук соціально-психологічних особливостей представників різних етносів та властивостей їх поведінки. Англійська традиція зводить термін "ментальність" до латинського "mentalis" (розум, мислення, образ думок, душевний склад), визначаючи, таким чином, загальну духовну налаштованість відносно цілісної картини світу. У французькій традиції, завдяки Вольтеру, зміст терміну "mentalit" використовувався для позначення повсякденних життєвих ситуацій. У буденному уявленні воно не слугувало поясненням соціально-психологічних особливостей соціальних груп чи окремих індивідів.

Аналіз загальних тенденцій еволюції наукових поглядів учених щодо концепцій формулювання змісту категорії ментальності як історично сформованої духовної структури, дозволяє стверджувати, що першим різновидом концепту ментальності стало положення "духу народу", яке було створено в межах об'єктивно-ідеалістичної філософії історії

Нового часу. Ментальність трактувалася як певна особливість етносу або конкретної етнічної спільноти й важливий елемент самоідентифікації. Етнопсихологічний підхід розглядає ментальність у найширшому філософському значенні – як систему вірувань, звичок, способів мислення й поглядів, сприйнятих та поширених у соціальному середовищі певної групи людей або у визначеному суспільстві. Залишаючись абстрактною категорією, ментальне трактували як синонім психічного, пов'язаний з мисленням та свідомістю людини. У контексті етнопсихологічного підходу ментальність як "душа народу" трактується як певна особливість етносу або конкретної етнічної спільноти, що полегшує її впізнавання [Гетало, 1999а, с. 3].

Запропонована назва, на нашу думку, дотично відповідає змісту філософсько-історичного й культурно-психологічного тлумачення природи нації та її базовому концепту, проте вона недостатньо виражає соціально-філософський контекст системного творення категоріального апарату.

У вихідній аксіоматиці концепт "дух народу" запропонований в межах соціальної філософії Ш. Монтеск'є. Французький філософ сформулював його зміст, сенси-значення ключового поняття-ідеї, інтерпретацію й аргументоване пояснення чинників його утворення як реальності культурного та політичного буття і їх детермінант. Ми погоджуємося з тезою В. Вілкова у спробі класифікувати філософсько-історичні уявлення Ш. Монтеск'є "про націю як про бутя колективного духу", як вираження культурно-психологічних (із домінантою постулатів натуралізму) або етнопсихологічних теоретичних позицій [Вілков, 2013, с. 117–121].

Зазначимо, що концептуально-теоретичну й системну розробку "духу народу" у формі філософської моделі світової історії та культури людства, включаючи осмислення регіональних і світових процесів націогенезу та національної державності, здійснили німецькі філософи Й. Гердер і Г. Гегель. Гердерівська концепція й терміносистема вирізняються використанням більш чітких і виразних категорій "характер народу" та "національний характер", на відміну від понять "загальний дух", "дух народу", "душа нації", якими послуговувалися в соціальній філософії представники німецької філософської думки [Гордійчук, 2019с, с. 27].

Така специфіка засвідчує спадкоємність поглядів Й. Гердера до французьких просвітників й акцентує увагу на особливостях трансформацій сенсів-значень понять, а також на ідеях, що відбулися в процесі остаточного формування постулатів ментальності у формі концепції "духу народу". Саме твори французьких просвітників відіграли вирішальну роль у становленні філософських засад романтизму. Порівняння смислових корекцій понятійного апарату періодів Просвітництва й Романтизму в сфері соціальної філософії дозволяє сформулювати основну проблему ментального виміру. Для філософів просвітників вона містила сукупність психологічних особливостей, визначаючи, тим самим, національну своєрідність культури й відмінності між народами. Сформована концепція розкривала "характер народів", будучи детермінованою зовнішніми обставинами, зокрема, такими як клімат і спосіб правління.

Натомість романтики сприйняли зазначену позицію як вихідний пункт своїх роздумів, акумулюючи нові теми й поняття, зумовлюючи субституцію попередніх. Тому поряд із поняттям "національний характер" усе частіше починає застосовуватися термін "національний дух" або "дух народу". І досить швидко категорія національного духу здобуває концептуальну самостійність. Якщо характер є сукупністю властивостей та рис, що становлять "особу", "образ" народу, то дух є чимось глибинним, що осягається не безпосереднім спостереженням, а проникненням у сутність. Характер проявляється, дух творить, причому не під впливом зовнішніх причин, а з самого себе. Логічним завершенням цієї концепції стало вчення про абсолютний дух Г. Гегеля, який надав цій тенденції концептуального оформлення. Особливістю гегелівської філософії, слушно зазначає Т. Кузнецова, є те, що поняття духу стає загальним пояснювальним принципом: "Гегелівський дух є якоюсь ідеальною законодоцільністю. Дух народу становить передумову і зміст усіх форм його історичної діяльності – релігії, держави, моральності, мистецтва, філософії тощо, які, таким чином, виявляються в системній єдності…" [Кузнецова, 2000, с. 102–103].

Категорія "дух народу" постає в гегелівській філософії відправною в концепції ментальності. Концепція Й. Гердера орієнтувала науковців на пошуки сутності та специфіки "духу народу" в міфології як синтезі духовної культури [Гердер, 1977, с. 535]. Натомість Г. Гегель вважав це поняття та

феномен субстанціальним, а сам "дух народу" фактично визначався ним на роль творця всього історичного буття. "Дух народу", констатував філософ, являє собою "дух, що створює з себе наявний дійсний світ, який у даний час тримається та існує у своїй релігії, у своїй культурі, у своїх звичаях, у своєму державному устрої та у своїх політичних законах, у всіх своїх установах, у своїх діях та ділах. Це є його діло – це є цей народ" [Гегель, 1973, с. 71]. Зазначимо, що Г. Гегель обґрунтовував соціально-філософські причинно-наслідкові взаємозв'язки цінностей і сутностей індивіда: "Дух народу становить духовну субстанцію кожного окремого громадянина. Не тільки збереження окремої людини базується на збереженні цього живого цілого, але останнє є також і загальною природою, інакше кажучи, сутність кожного всупереч його одиничності" [Гегель, 1978, с. 69].

Небезпідставно саме у ментальних чинниках Г. Гегель убачав причину державного роз'єднання Німеччини. Вони відобразилися у специфіці німецької національної свідомості, через властивості національного характеру, який проявлявся у вимогах індивідуальної незалежності та наданні переваги "вільній волі одиничного, відмові від підкорення загальному" [Гегель, 1978, с. 116]. У своїй соціально-філософській моделі історії Г. Гегель обґрунтовує територіальне об'єднання Німеччини як завершальну стадію у прогресивному розвитку людства, обумовлюючи це торжеством "німецького духу та культури, досягнення світового панування" [Гегель, 1978, с. 132]. У концепції "духу народу" сутністю нації й основою націєтворення вважалися мова й національна самосвідомість.

Зазначимо, що більшість представників концепції "духу народу" (О. Бауер, К. Раннер, Х. Штейнталь, М. Лацарус) інтерпретували національне як конкретно-історичний прояв загальнолюдського, однак позбавлене принципових еволюційних можливостей. Зокрема, Г. Гегель стверджував: "Принципом в історії є визначеність духу як особливого духу народу. У цій визначеності він виражає як усі сторони своєї свідомості так і прагнення дійсності; вона є загальною відмінною рисою його релігії, політичного устрою, моральності, правової системи, звичаїв, а також його науки, мистецтва і технічного уміння" [Гегель, 1994, с. 87].

Важливою, на нашу думку, є ідея Гегеля про народний дух у значенні національного менталітету, яка відображає усі форми суспільної свідомості через культуру. Філософ

зауважив, що національна культура, як особлива духовна життєдіяльність народу розвивається лише на своєму власному ґрунті, без будь-яких відчутних зовнішніх впливів. Більше того, роль фактора спадкоємності та запозичень (цінностей, норм, ідеалів) у бутті й розвитку кожної культури нації оцінювалась як негативне явище, яке руйнує її єдність та унікальність. У соціально-філософському аспекті – це наслідок інтерпретації проблеми єдності й багатоманітності світової історії через метафізичне розуміння співвідношення загальнолюдського і національного. Як правило, це проявлялося у поділі народів на історичні та неісторичні.

Уперше категорія "ментальність" у синонімічному значенні душі як першоджерела цінностей стала використовуватися у працях Р. Емерсона. Однак, поширення цей термін у соціальній філософії не набув через відсутність смислового навантаження. Нове осмислення поняття "ментальність" як сфери "колективних уявлень" та їх впливів на суспільне життя набуло в працях французького соціолога Е. Дюркгайма. Розглядаючи природу виникнення цих уявлень у суспільстві, дослідник вказує на їх об'єктивний, незалежний від особистісної природи конкретного індивіда характер, оскільки вони існують поза індивідуальною свідомістю: "В основі наших суджень є відповідна кількість таких понять, які спрямовують наше свідоме життя. Якщо категорії є колективними уявленнями, то вони відображають різні стани колективу" [Дюркгейм, 1980, с. 213]. Кожен індивід впливає своїми почуттями та світоглядними уявленнями на суспільне життя, акумулюючи його розвиток. Однак цей процесс стає можливим лише в результаті взаємовпливу та взаємообумовлених дій, призводячи до подолання меж індивідуальної свідомості: "Відбувається свого роду хімічний синтез, котрий концентрує, об'єднує синтезовані елементи і тим самим перетворює їх. Оскільки цей синтез – творення цілого, то власне ціле є тією сценою, на якій розгортаються його дії. Тому рівнодіюча сила, що виокремлюється з нього, виходить за межі конкретної індивідуальної свідомості, як ціле виходить за межі частини" [Дюркгейм, 1995, с. 234].

Кожен окремий індивід з моменту народження опиняється у вже сформованій соціальній реальності, тому змушений засвоїти її в процесі соціалізації. Базові схеми життєдіяльності, поведінки та орієнтації у світі людина набуває насамперед в процесі засвоєння мови та мовлення.

Глибинні підвалини людського досвіду закономірно відкладаються у мовних структурах. Зміни мовних звичок з часом призводять до трансформації ментальних установок. Свої способи мислення та дії індивід намагається пристосовувати до вже існуючих, оскільки ризикує наштовхнутися на упередженість з боку суспільства. Позбавлені індивідуальної природи конкретної особистості колективні уявлення розвиваються та змінюються: "Ці уявлення здатні притягуватися, зіштовхуватися, утворювати між собою різного роду синтези, що визначаються їх природніми близькими властивостями, а не станом середовища, всередині якого вони розвиваються. Відповідно, нові уявлення, які є продуктом цих синтезів, тієї ж природи; їх найближчі причини – інші колективні уявлення, а не той чи інший характер соціальної структури" [Дюркгейм, 1995, с. 240]. Об'єктивно презентуючи соціальну реальність та її ідеали, колективні уявлення не позбавлені впливу світу суб'єктивності.

Тому ментальність у найширшому філософському значенні традиційно розглядають як систему поглядів, способів мислення, вірувань, звичок, сприйнятих і поширених у соціальному середовищі певної групи людей. Ментальне трактують як абстрактну категорію – синонім духовного, пов'язаного з мисленням та свідомістю людини.

Зачинателем у застосуванні терміна "mentalit" виступив Л. Леві-Брюль у праці "Ментальні функції у відсталих суспільствах". Вчений досліджував мислення первісної людини й визначив поняття "ментальність" як відносно цілісну сукупність думок, вірувань, навичок духу, що створює картину світу та скріплює єдність культурної традиції в будь-якій спільноті [Lévy-Bruhl, 1910].

З виходом його праці "Примітивна ментальність" було активізовано наукові пошуки суспільствознавців Франції. Об'єктивна інтерпретація так визначеного феномена вперше дозволила Л. Леві-Брюлю підійти до висвітлення "примітивної ментальності" не як до "рудиментно-інфантильної і майже патологічної форми нашої ментальності. Навпаки, вона постала цілком природною, складною і водночас своємірно розвиненою. Оскільки обґрунтована відмова від зарахування примітивної ментальності до непритаманного їй типу, намагання визначити своєрідність психологічного механізму, що становить основу її реальних проявів, дають змогу робити

виважені передбачення і, не відступаючи від природи, продовжити науковий опис і науковий аналіз" [Lévy-Bruhl, 1925, с. 14–16]. Що саме і відбулося в умовах сучасності.

За допомогою категорії "ментальність" французьким вченим була встановлена відмінність у мисленні первісної і сучасної людини: "Певна група суспільства, яка має власні звичаї та традиції, володіє і власним мисленням. Різним соціальним групам відповідають різні форми мислення, оскільки звичаї та традиції є формою колективних уявлень як об'єктивної дійсності. Це приводить до висновку, що вивчення різних груп суспільства невід'ємне від дослідження колективних уявлень, які у ньому домінують" [Леви-Брюль, 1980, с. 240]. Сформульована Л. Леві-Брюлем концепція ментальності дозволила обґрунтувати різнобічність проявів ментального в практичній діяльності первісного і сучасного суспільств, актуалізувати дослідження соціально-психологічних особливостей окремих соціальнихгруп.

Значний внесок у дослідження ментальності зробив і Г. Ле Бон, котрий у праці "Психологія народів і мас" зазначив: "Кожний народ має душевний устрій наскільки ж стійкий, як і його анатомічні особливості, і саме від нього походять його почуття, думки, установи, вірування та його мистецтва" [Лебон, 1995, с. 12–13]. Широке застосування у Г. Ле Бона отримало поняття "душа народу" як сукупність моральних та інтелектуальних особливостей конкретного народу. Душі різних народів набувають власні особливості в результаті спадкових змін. Ці психологічні особливості французький вчений визначив національним характером, який, з одного боку, формує узагальнений тип, а з другого – визначає риси конкретного народу. При цьому, як зауважував Г. Ле Бон, індивідуальні відмінності рідко повторюються, а тому й непомітні для суспільства.

Г. Ле Бон відкрив закон духовної єдності натовпу. Цей закон виявляється в тому, що свідома особистість зникає, а почуття й ідеї індивідів, які утворюють натовп, приймають спільну спрямованість. Утворюється "колективна душа", яка має тимчасовий характер і чітко визначені властивості. Ця колективна душа є "колективним підсвідомим". Колективне підсвідоме базується на чуттєвому способі пізнання оточуючого світу. Змістом колективного підсвідомого є інстинкти і почуття, що прийшли зі сфери свідомості. Натовп – це один зі способів формування колективного підсвідомого в

психіці людей, він є каталізатором взаємного обміну інстинктами й почуттями між підсвідомим та свідомим.

Людині, за твердженням Г. Ле Бона, властиво змінювати власні почуття й релігійні переконання під впливом законів спадковості – "вроджених уявлень" як несвідомих стереотипів світосприйняття властивих усім членам етнічної спільноти. Відповідно, французький вчений робить висновок, що народи відрізняються один від одного винятково на основі психологічних особливостей, "що за установами, мистецтвом, віруваннями, політичними переворотами кожного народу знаходяться відомі моральні та інтелектуальні особливості, які зумовлюють його еволюцію" [Лебон, 1998, с. 21]. Аналізуючи концепцію ментальності Г. Ле Бона, важливо зазначити, що використані поняття для її позначення були абстрактними і не розкривали повною мірою своєрідність духовного світу народів.

Окремий напрям у дослідженні феномену ментальності пов'язаний з іменами німецьких вчених Г. Штейнталя, М. Лацаруса, В. Вундта – дослідників психології різних народів, котрі сприяли становленню етнічної психології як самостійної галузі наукового знання. Формування цього напрямку розпочалося з видання "Лекції про душу людини і тварини", яке обґрунтовувало ідеї Гегеля про "об'єктивний дух" і пропагувало теорію про "народний дух". В основі вчення була концепція "духу народу", який вони трактували як сталу таємничу субстанцію, що забезпечує єдність національного характеру за наявності індивідуальних відмінностей. Таким чином, на думку вчених, постає необхідність аналізу внутрішньої сутності "духу народу", зумовлюючи осмислення відмінностей суспільних і релігійних поглядів, мови, міфів, моралі й інших сфер культури кожного народу. Саме тому вони виокремили частини дослідження психології народів, вважаючи, що етноісторична психологія розкриває сутність народного духу загалом, а психологічна етнологія аналізує конкретні його форми. Стверджували, що такий підхід дозволяє пізнавати психологічну сутність народного духу та його дії, відкрити закони внутрішньої, духовної або ідеальної діяльності народу в житті, мистецтві та науці, назвати засади, причини й передумови виникнення, розвитку і зникнення особливостей різних народів [Вунд, 1984; Вунд, 1998; Вундт, 2002; Гильтебрант, 1865; Лацарус, 1896].

Зауважимо, що сукупним об'єктом аналізу психологічної концепції вчених є компоненти народних культур в усій різноманітності: "Всі індивіди одного народу мають відбиток… особливої природи народу на своєму тілі й душі, дія тілесних впливів на душу зумовлює певні схильності, тенденції схильностей, властивості духу, однакові у всіх індивідів, внаслідок чого всі вони наділені одним і тим самим народним духом" [Данилюк, 2012, с. 236].

Виправданим і методологічно обґрунтованим Г. Штейнталь, М. Лацарус, В. Вунд важали дослідження індивідуальної свідомості шляхом її розкладу на частини, оскільки психологія народу відображає сукупність властивостей окремих осіб. Таким чином, за усталеною схемою поділу психічних процесів на пізнавальні, чуттєві, вольові відбувалося розмежування суспільних форм свідомості. Виходячи із вищезазначеного, вчені пов'язали міфологію з мисленням, релігію з почуттями, народну творчість з уявою. Отже, народний дух як базовий принцип свідомості складається з елементів, які можна згрупувати за певними ознаками. Поєднання психології народу з індивідуальною свідомістю стає можливим лише, коли дух народу пов'язує їх.

Зауважимо, як напрям "психологія народів" мав методологічні недоліки, які випливали з трактування народного духу як субстанції, що не змінюється в часі, та однобічне вивчення лише результатів психічної взаємодії – мови, міфології, релігії тощо, тоді як інші, не менш важливі процеси залишалися поза увагою дослідників. Таким чином, "невідповідність між усталеною схемою індивідуальної психології та поставленими соціально-психологічними завданнями призводила до багатьох нерозв'язуваних труднощів" [Будилова, 1983, с. 129]. До них можна, зокрема, віднести самоспостереження, що передбачає вивчення психічних процесів на основі суб'єктивного спостереження над власними психічними явищами та аналіз психології народів на основі збережених у мові форм світогляду народу.

В. Вундт вважається засновником структурної психології, головним принципом якої є вивчення структури свідомості. Поняття структури свідомості передбачає наявність у ній взаємопов'язаних елементів, тому зусилля психологів спрямовані на пошук складових і способів структурування. У праці "Елементи психології народів (Головні

риси психологічної історії розвитку людства)" вчений обґрунтував концепцію, що визначила статус національної психології як продовження та поглиблення індивідуальної свідомості. Тому процедури всіх досліджень В. Вундта, як зауважує С. Максименко, були побудовані так, щоб відповісти на запитання: з яких елементів побудований предмет, що досліджується, як ці елементи комбінуються і чому виникає сааме така, а не інша комбінація елементів [Максименко, 2017, с. 20–21].

У структурі свідомості В. Вундтом розрізнялись три елементи: відчуття – найпростіший елемент; його якість, інтенсивність, чіткість і тривалість; образ і почуття в його елементарній формі. До того предметний характер сприйняття відкидався і вважався помилкою стимулу, що призводило до підміни самого відчуття знанням про стимул, який його спричинив. Ця цілісність є своєрідною структурою із притаманними їй специфічними властивостями, які не випливають з властивостей окремих елементів психічного життя. Навпаки, властивості цілого визначають властивості окремих частин.

Головним завданням етнопсихології згідно В. Вундта було вивчення історії людської культури з метою пізнання вищих проявів психічної діяльності людини. Звідси стає зрозумілим його намагання сформувати відносно самостійну сферу наукових знань на противагу індивідуальній психології. На думку В. Вундта, етнопсихологія повинна вивчати ті психічні особливості, які створено суспільним характером людського життя, їх вияв в межах індивідуальної свідомості, взаємодію багатьох індивідуальних свідомостей. Загальні уявлення спільноти індивідів виявляються насамперед у мові, міфах і звичаях, а всі інші елементи духовної культури – вторинні й зводяться до них. Звичаї виявляють у вчинках ті самі життєві погляди, які зберігаються у міфах і стають загальним надбанням завдяки мові. Елементи духовної культури мають свою відповідність в індивідуальній психології, а тому мова, міфи і звичаї не піддаються експериментальному дослідженню, на відміну від засадничих психічних процесів, серед котрих немає жодного, до якого не можна було б застосувати експериментальні методи.

В. Вундт уважає, що "в різних формах духовного спілкування, а особливо в розвитку мови, міфу та звичаїв, ми віднаходимо такі види духовного зв’язку і взаємодії, які, хоча

й суттєво відрізняються від зв'язку утворень в індивідуальній свідомості, проте мають не меншу, ніж ця остання, реальність" [Вундт, 1897, с. 359]. "Народна душа" є такою самою реальністю, що й індивідуальні душі. Але це не просто сума душ окремих індивідів, а їхній взаємозв'язок і взаємодія, що визначає нові специфічні явища зі своєрідними законами. Ці закони не суперечать законам індивідуальної свідомості, не визначають індивідуальну свідомість, але й не заважають її функціонуванню. Таке нове середовище зв'язку і взаємодії душ індивідів утворює об'єкт народної психології. Народна свідомість є синтезом індивідуальних свідомостей, проєктує нову реальність, виражену в мові, міфах, моралі у результаті наднидивідуальної та надособистісної діяльності. В. Вундт погоджується із М. Лацарусом і Г. Штейнталем, що душа народу є поза індивідами. З цього випливає й потреба вивчати насамперед уяву, розум, моральність не окремого індивіда, а цілого народу, котрі відображені у повсякденному житті, творчості, релігії.

Джерела психічних явищ, на думку В. Вундта, містяться в індивідуальній свідомості. Духовне життя не існує поза ними, хоча його творення у вигляді мови, міфів та релігії є об'єктивним: "Аналізуючи який-небудь продукт спільної творчості народу, ми не можемо обійтися без допомоги індивідуальної психології, але це не означає, що немає жодних пов'язаних із спільним життям людей психологічних законів" [Вундт, 1998, с. 260–261]. Адже всі творіння у духовному житті людини виникають в суспільстві.

Зазначимо, що В. Вундт заперечував присутність у народному духові незалежного від індивідуумів субстанційного ядра. В емпіричній психології душі відбувається безпосередній зв'язок психологічних явищ. Саме в цьому значенні психологія народів може використовувати поняття "народний дух". Субстанціональному розумінню В. Вундт протиставляє актуальне розуміння природи душі, закладаючи ідею розвитку етнічної психології й знімає обмеження соціально-психологічних процесів буття, яке стоїть за ними. Звертаємо увагу, що в межах тогочасної етнопсихології термін "ментальність" не використовувався, проте логіка міркувань учених дозволяє припустити, що йдеться саме про цей феномен.

Отже, першопочатково у працях дослідників ментальність виступає специфічним відображенням дійсності,

що зумовлене процесом життєдіяльності етносу в певних географічних, історичних та культурних умовах. Залишаючись абстрактною категорією, ментальність трактувалася як синонім психічного, який пов'язаний з мисленням та свідомістю людини.

Висвітлення широких аспектів ментальності в сфері соціального бутя значною мірою відображене в працях суспільствознавців Франції. Уведення у науковий обіг напрацювань французьких фахівців теоретико-методологічного рівня і значення дає змогу осмислити складний комплекс почуттів та дій, які представлені різноманітними структурами ментального. Це підвищує наукове значення висновків представників французької історичної школи, що розкрили об'єктивні чинники формування французької ментальності та її трансформацію на рівні індивідуальної, групової та національної свідомості.

Дослідження й розробки в галузі суспільних та гуманітарних наук у Франції вирізняються самобутнім ставленням до теоретичного обґрунтування підходів, які призводять до результативного відтворення феномена ментальності. Використання саме такої методології доводить значущість ментальних цінностей у структурі людської свідомості. Цей аспект дослідження спонукає фахівців до аналізу складних процесів реальної дійсності й еволюції поглядів у свідомості громадян Франції, що повною мірою узгоджується з просвітницькою науковою традицією.

Методологічною основою для розуміння французької ментальності як предмету наукового осмислення є дослідження філософської, культурологічної, етнопсихологічної, етносоціологічної та структурно-антропологічної спрямованості. Особлива увага концентрується на історичних і соціологічних теоріях ментальності та їх термінологічно-поняттєвому апараті. У цьому контексті використовуються теоретичні методи дослідження: моделювання, типологізація, описовий, системний, структурно-функціональний, компаративний.

Зважаючи на те, що категорія "ментальність" лише нещодавно увійшла в сферу соціально-філософських студій й була долучена до усталеного категоріального апарату, стає можливим поглиблення інтерпретації соціальних процесів. Вивченню особливостей трактування ментальності у французькій науковій традиції повинне передувати

визначення авторської позиції щодо дискусійних загально-методологічних питань про сутність та природу ментального феномена. Вітчизняні дослідники в сфері соціальної філософії не повною мірою використовують праці французьких фахівців, традиційно зосереджених на обґрунтуванні нових і доступних способів висвітлення широкого кола інтересів та очікувань французького суспільства.

Природа людської свідомості завжди посідала чільне місце у філософській проблематиці. Наприкінці XIX ст. це питання стало важливим в сфері історичної науки, призвівши до зародження філософської течії неокантіанства. Цьому процесу передувало виявлення І. Кантом суттєвих відмінностей між природою, де панують сталі закони, та культурою, телеологічним розвитком природи, відображеної в свідомій діяльності людей. Тому пізнання природи, за переконанням німецького філософа, відбувається через розкриття законів, а історії крізь призму суб'єктивної діяльності людей. Представники баденської школи неокантіанства визнавали відмінність природничих й історичних наук, намагалися забезпечити останніх вивіреною науковою методологією. Зокрема, В. Віндельбанд і Г. Ріккерт виокремили номотетичний та генералізуючий методи вивчення природничих наук, відповідно для історичних – ідіографічний та індивідуалізуючий методи теоретичного дослідження.

Запропонована методологія передбачає вивчення історії людей на ґрунті їхньої суб'єктивності як результату індивідуальної та цілераціональної діяльності. Остання полягає в індивідуальному чи колективному створенні культурних цінностей (релігії, моралі, мистецтва, права та ін.) та сукупності матеріальних благ. Саме колективне творення людьми цінностей і благ визначає прерогативу історії в процесі її розуміння й тлумачення.

У XX ст. неокантіанський підхід до історії набув особливого поширення в західній науці. Однак орієнтація та постулювання індивідуалізуючого методу визначили прерогативу суб'єктивності дослідника і роль суб'єктивного начала в історії над можливістю когерентного опису історії як об'єктивного процесу. Саме тому французька історична школа "Анналів" намагалася поєднати неокантіанський ідіографізм і позитивістський номотетизм. Основоположники цієї школи Л. Февр та М. Блок прагнули переконати істориків надати

перевагу не академічній історії, а брати до уваги здобутки людей з минулого, тим самим відроджуючи життя цих людей у всій його повноті – їх звички відчувати, мислити, їх повсякденне життя [Пастернак, 2010, с. 136–138]. Це давало можливість відтворити не окремі сторони дійсності, а цілісне уявлення про життя людей: "Можемо брати до уваги різні аспекти людини…, але для об'єктивності обов'язково розглядати її повністю, бо її не можна розділити на частини – вона загине" [Maingueneau, 1998, p. 122]. За слушним зауваженням С. Штирьової, школа "Анналів" була опозицією до ідей позитивістськи-орієнтованої історичної школи [Штырева, 2006, с. 115–121]. Традиційно позитивістсько-орієнтована школа головним об'єктом дослідження визначала діяльність людей, окремих історичних та політичних подій як відокремлених часток й елементів історичного процесу на підставі їх взаємозалежності й взаємодоповнення.

Протиставляючи ментальність політичним і економічним процесам, французькі вчені прагнули розкрити закономірності розвитку та функціонування буденної свідомості. На думку М. Блока: "Читаючи інші книги з історії, можна дійти висновку, ніби людство суцільно складалося з логічно мислячих та діючих людей, у причинах вчинків яких не було ні найменшої таємниці… Ми досить сильно спотворили б проблему причин в історії, якщо б завжди і скрізь зводили її до проблеми усвідомлених мотивів" [Блок, 1973, с. 104]. Такий підхід потребує залучення результатів досліджень низки наук, зокрема – етнології, соціології, географії та лінгвістики для комплексного дослідження текстів.

Зауважимо, що інтегруючий вплив на людські спільноти здійснюють досліджувані номотетичним методом економічні та соціальні структури, сприяючи формуванню конкретного соціуму схожих структур свідомості і колективного несвідомого, які й формують ментальність. Ментальність, на думку французьких істориків, є "системою образів, які… лежать в основі людських уявлень про світ та про своє місце у цьому світі і, отже, визначають вчинки й поведінку людей" [Дюби, 1991, с. 52]. Вона виражається в специфічних проблемах колективної та індивідуальної психології, зокрема в емоціях, засобах фіксації й поширення знань, повсякденній релігійності, масових соціально-психологічних явищах, у фольклорі і мистецтві, тобто в усіх проявах суспільної людини. Таким чином, школа "Анналів" стала новою історичною

наукою, яка сама формувала об'єкт вивчення та визначала методи його дослідження, конструюючи діалог з минулим, не займаючись пошуком окремих фактів.

Перші представники школи "Анналів" Л. Февр і М. Блок наголошували на домінантному впливі ментальних схем у груповій та індивідуальній поведінці людей. Предметом історії французькі учені вважають свідомість людей, причому не лише раціональну свідомість, яка знаходить своє вираження в філософії, а й чуттєво-емоційні її компоненти, взаємовідношення взаємовпливу когнітивного й ціннісно-емоційного у буденній свідомості. Ґрунтовному аналізу повинен піддаватися увесь духовний універсум епохи, в тому числі й ментальність. Однак, як слушно зауважив А. Гуревич, тут мають місце різні підходи французьких вчених до розуміння ментальності: "Різниця між Блоком і Февром – це відмінність між спеціалістом із соціальної історії, дослідником економіки і суспільства, з одного боку, й істориком культури, ідей, психології, з другого" [Гуревич, 1991, с. 512]. У цьому контексті важливо зазначити, що М. Блок визначав ментальність як соціальну, групову й індивідуальну структуру. Таке трактування, на нашу думку, зумовлене фактологічним викладом історичних подій.

У праці "Феодальне суспільство" М. Блок послуговується антропологічною історією для пояснення соціальної обумовленості у сприйнятті та відтворенні культурних традицій. Історія ментальності виступає у творі як синтезуюча ланка у формуванні цілісного образу середньовічного суспільства, при цьому індивідуальна свідомість автором відкрито ігнорується. Дослідник спростував залежність духовного розвитку суспільства від економічних та політичних процесів. На думку вченого, періоди економічного піднесення зазвичай супроводжуються занепадом у духовній сфері, а кризи матеріального виробництва та торгівлі досить часто позначені величними злетами людської духовності та політичною активністю. Такий підхід дозволив виокремити основний об'єкт дослідження, яким стало суспільство як цілісна система.

Колективна ментальність у філософській концепції М. Блока виступає єдністю свідомого та несвідомого в діяльності людини, при цьому регулюється сталими і змінними установками, які перебувають у взаємодії з соціально-політичними процесами. Конкретна соціальна група є носієм

виняткових установок, відмінних від широкого загалу. З утворенням нової соціальної групи відбувається трансформація ментальності в суспільстві загалом й окремій соціальній групі зокрема. Заслугою М. Блока є і введення до історичного дослідження запозиченого з соціальної психології поняття "колективна свідомість", розробка методів вивчення ментальності як комплексу уявлень про світ, які, діючи на межі свідомого і підсвідомого, формують моделі поведінки людей конкретної історичної епохи.

На противагу М. Блоку Л. Февр уважав, що ментальність визначається впливом колективного на індивідуальне [Февр, 1991, с. 204]. Вибудовуючи власну концепцію дослідження ментальності, вчений вперше застосував поняття "ментальний інструментарій" у значенні сукупності категорій сприйняття, що структурують індивідуальний та колективний досвід.

Розкриваючи цивілізаційні відмінності, Л. Февр ствердив, що ментальність присутня в усіх сферах суспільних відносин, визначає історичну індивідуальність суспільства: "Кожна з них на певному етапі розвитку має свої особливості та власну систему світоспоглядання" [Февр, 1991, с. 510]. Осмислення суті цивілізації загалом та людської поведінки зокрема зумовлює необхідність реконструювання способу сприйняття дійсності в межах "розумового" й "чуттєвого інструментарію". Індивідуальна свідомість у цьому процесі є складовим елементом колективної психіки, для визначення якої дослідник використав термін "outilla gemental" ("психічне оснащення") з метою пояснення ментальності.

Л. Февр наголошував на науковій цінності фактологічного матеріалу в інтерпретації історичної ролі особи. Цей підхід розкрив методологію наукового пізнання історичних подій французькою школою крізь призму суспільних процесів. Небезпідставно для вивчення процесу формування соціального середовища через ментальність Л. Февр використав загально-психологічні методи пізнання. Саме через відтворення подібних емоційних станів членів суспільства в конкретній ситуації відбувається формування колективного відображення певних явищ життя, яке через мову, ритуали й традиції передається наступним поколінням.

Психологічний взаємозв’язок різних поколінь, за спостереженням Л. Февра, відображено в архетипах свідомості, які людина наслідує з моменту свого народження. Цей підхід дозволяє зрозуміти психічні реакції людини в

межах часово-просторового континууму. Таким чином, ментальність несе в собі онтологічний і гносеологічний зміст, який відіграє суттєву роль у житті суспільства й індивіда. Тому ментальність піддається філософському осмисленню як рівень суспільної свідомості.

Започатковані цим напрямом дослідження ментальності були продовжені Ф. Броделем, котрий запропонував оригінальний філософсько-історичний концепт та методологічний підхід в історичній антропології. Важливим теоретичним надбанням французького дослідника є аналіз довгострокових історичних процесів, оскільки "історія є сумою усіх можливих історій" [Бродель, 1997, с. 128]. Зміну суспільних подій, пов'язаних між собою прямими або опосередкованими причинно-наслідковими зв'язками, Ф. Бродель поділив на три різновиди – коротку, середню та велику історії [Бродель, 1997, с. 118]. Цей підхід дозволив вченому виокремити рівні історичного буття суспільства, серед яких чільне місце посідали побутово-політичний, соціально-економічний та природно-географічний.

Запропонована науковому загалу нова методологія знайшла вираження у працях Ф. Броделя, присвячених становленню капіталістичної економіки у країнах Західної Європи. Французький вчений здійснив спробу реконструкції закономірного зв'язку соціально-економічних процесів із повсякденним життєвим досвідом різних суспільних груп. Дослідження проблематики повсякденності в історичній науці з якісно інших методологічних позицій обумовлювало вивчення історії ментальності минулих суспільств.

Зорієнтований на економічну та історичну тематику, Ф. Бродель наголошував: "Економічна історія – це глобальна історія людей, хоча вона і розглядається з певної точки зору" [Бродель, 1993, с. 10]. Матеріальну культуру вчений аналізував з антропоцентричної позиції, вивчаючи побутове життя суспільства та його окремих верств. При цьому, важливим аспектом у концепції історії стало дослідження ментальності суспільств. Ментальність, на його думку, є синтезом колективного свідомого і несвідомого. Разом із тим, зазначимо, що Ф. Бродель певною мірою відходить від проблематики ментальності, акцентуючи увагу на реальній поведінці людей. Згідно з його переконаннями, завдяки закономірній відсутності ментального абсолюту, індивід здатний порушувати усталені норми, зумовлюючи розвиток

історичного процесу. Впродовж довготривалого часу складаються групові зв'язки, натомість швидкотривалі ментальні процеси стосуються індивідів та соціальних спільнот, пов'язані з формуванням ідеологічної культури. Це поступові ментальні перетворення, які піддаються суспільно-політичним та соціально-економічним трансформаціям. Протягом довготривалих ментальних процесів розвитку суспільства ментальні параметри протидіють новоутворенням і формують глибинно-незмінний комплекс репрезентацій поведінкових моделей.

Таким чином, основним предметом дослідження Ф. Броделя стали не особи чи колективи, а змодельовані форми їхньої діяльності – "структури". Саме вони є змодельованою істориком реальністю минулого, яка протистоїть "часові довгої тривалості" й залишається, незважаючи на дію природних, біологічних, соціальних факторів, незмінною в основі впродовж життя кількох поколінь.

Важливим доробком у дослідженні ментальності відзначився представник феноменології – французький філософ М. Мерло-Понті. На думку вченого, психічна та соціальна сутності особи генерують ментальність у результаті взаємозалежності різних моделей поведінки, що "є світом історії, символізму, мови та, зрештою, світом сенсу" [Мерло-Понті, 2001, с. 220]. У своїй концепції філософ надавав перевагу людському існуванню над мисленням, оскільки люди мають опановувати культурні смисли, які не є даними в особистому досвіді. Зокрема, уявлення про народження та смерть люди набувають завдяки колективному розуму, який єднає суб'єкта з об'єктом, природу та розум. Ядром культурного смислу, за твердженням М. Мерло-Понті, є жест "і в цьому вираженні не можна розділити тіло та свідомість" [Мерло-Понті, 2001, с. 232]. Джерело цього смислу не походить від суб'єкта, а передує йому на рівні свідомості та знаходить своє вираження в мові й тілі людини. Таким чином, французький філософ запропонував методологію наукового дослідження ментальності за допомогою філософії мови і феноменології "живого тіла".

У цьому контексті наріжним аспектом дослідження ментальності для М. Мерло-Понті стало пізнання буття мови. Філософія, на його думку, повинна здійснити аналіз досвіду суб'єкта мови і з'ясувати взаємозалежність первинного

сприйняття жестів для творення акту мовленнєвої поведінки та її значення для становлення людської особистості. За допомогою лінгвістичного аналізу філософ прагне осмислити поведінку людини та її ментальні мотиви [Гаджиев, 2013, с. 64].

Концептуальний смисл ментальності розкривається за М. Мерло-Понті у феноменології тіла. Вчений виокремлює "Я" як втілене існування або "живе тіло", надаючи йому онтологічного статусу. Важливим здобутком філософа є осмислення людини не в мисленні чи в свідомості, а в тілі, яке має здатність пристосовуватися до оточення, віддалятися від нього чи поривати з ним зв'язки, переходити в інше середовище. Не відокремлюючи дух від матерії живе тіло не може існувати як об'єкт, а тому як суб'єктивний феномен воно містить втілену психіку.

Таким чином, М. Мерло-Понті обґрунтовує тілесну структуру сприйняття світу, а не рефлексивну. Лише тіло як суб'єкт сприймає буття таким, яким воно є насправді. Натомість на рефлексивному рівні відбувається поділ буття на "буття в-собі" і "буття для-нас". Звідси висновок філософа, що рефлексія є другорядним фактором сприйняття буття на відміну від віри. На відміну від своїх попередників, М. Мерло-Понті наголошував, що ментальні процеси відбуваються завдяки енергії тіла й залежні від нього. Тому тіло відіграє вирішальну роль у формуванні досвіду, який є тілесним. Психічний досвід осягається через органи відчуття, породжені рефлексією. Однак чуттєве сприйняття феноменів відбувається завдяки тілу. На думку М. Мерло-Понті, відбувається синтез об'єктно-суб'єктного буття, вираженого в ментальності.

Процес посилення сприйняття світу за допомогою відчуттів, за М. Мерло-Понті, акумулює свідоме сприйняття плоті в реальному світі: "Вона є навиванням видимого на тіло споглядаюче і відчутного на тіло, що торкається, що засвідчується, зокрема, коли тіло бачить себе, торкається себе в той час, як воно бачить і торкається речей" [Мерло-Понті, 2003, с. 130]. Людина, у концепції філософа, трактується як субстанція світу на фізичному рівні, яку не можна відокремити від світу духовного. Тому її поділ на суб'єкт і об'єкт не відповідає дійсності за наявності єдиної субстанції: "Оскільки ґенеза об'єктивного тіла є лише моментом в конституюванні об'єкта, тіло, відступаючи в об'єктивний світ,

потягне за собою інтенціональні нитки, якими воно пов'язане зі своїм оточенням, і, нарешті, репрезентує нам як суб'єкта, що сприймає як невидимий, так і видимий світ" [Мерло-Понті, 2001, с. 93].

Особливе значення для дослідження фундаментальних аспектів ментальності в соціальній онтології має доробок Ж. Гурвича, котрий крізь призму соціального бутя вивчав рівні соціальної реальності. Вчений вважав ментальність інтеграційною ланкою суспільного життя, яка виявляється у різних її формах, на підставі чого він виділив десять рівнів соціальної дійсності [Голосенко, Гергилов, 2000, с. 23–24].

Для змістовнішого розуміння форм ментальності методологічно доцільним вважаємо викласти основні положення системи класифікації соціальної реальності Ж. Гурвича.

До першого рівня соціальної дійсності Ж. Гурвич відніс різні суспільні явища – географічне середовище, антропологічну і демографічну статистику, міграційні процеси, об'єкти матеріальної та духовної культури.

Другий рівень суспільного життя, на думку вченого, вибудовується на основі централізованих та ієрархічних зв'язків колективної поведінки, що становлять культурну спадщину минулих поколінь.

Третій – правила та норми колективної й індивідуальної поведінки, встановлені в сучасних умовах.

Четвертий рівень складають загальноприйняті, позбавлені індивідуальності форми колективної поведінки.

На п'ятому рівні соціальної реальності Ж. Гуревич виокремив соціальну роль, яка відображає динамічний аспект соціального статусу.

Соціальні установки та стереотипи складають шостий рівень людського буття. Зазначимо, що стереотипи важко піддаються змінам через функціонування в сфері масової свідомості та є складовою соціальної установки, відчуття соціальної солідарності. Будучи концентрованим втіленням соціальної установки, стереотип виконує функції регуляції та інтеграції в соціальних відносинах.

Сьомий рівень соціальної дійсності репрезентований соціальними символами, які мають складну природу творення і представлені світоглядними функціями. При цьому, одна сторона сутності символу наближена до розуму, натомість інша йому недоступна через ірраціональну складову

внутрішнього і зовнішнього сприйняття. Символ містить певне значення, до якого апелюють мислення і почуття, а в образній формі – відчуття та інтуїція.

Восьмому рівневі соціальної реальності притаманна інновація як процес запровадження нових технологій та методів або удосконалення старих форм поведінки, колективних установок і символів.

Дев'ятий рівень формує систему цінностей як результат багатовікового соціального досвіду суспільства, його світоглядних принципів, що виступають соціальним регулятором людської поведінки. Вони є історично зумовленими та сформованими внаслідок життєвого досвіду людини або соціально-економічними, релігійними, політичними умовами суспільства. При цьому рівень усвідомлення та засвоєння суспільних цінностей залежить від рівня свідомості, культури, виховання. Втілюється в ідеях, принципах, зразках, нормах, цілях, ідеалах.

Десятий рівень соціальної дійсності, за твердженням Ж. Гурвича, визначає ментальність, яка виражається в трьох різновидах: ментальні стани, загальноприйняті погляди та ментальні дії [Gurvitch, 1963, с. 151]. Основна особливість зазначених різновидів ментальності в органічному поєднанні психічного і соціального. Соціальна концепція ментальності Ж. Гурвича репрезентує її як багатогранне явище, яке в своїй основі є "віддзеркаленням драми, яку слабше або сильніше розбурхує і якою спонтанно керує соціальна стихія" [Viguier, 1990, с. 153].

У запропонованій французьким вченим класифікації соціальної реальності всі рівні взаємодіють між собою, утворюючи синтез соціального буття. Однак, будучи різними, вони можуть знаходитися в протиріччі, антагонізмах і конфліктах один з одним, відіграючи важливу роль у соціальному житті. Незважаючи на помірковану критику цієї класифікації з боку соціологів, Ж. Гурвич уважав, що він створює саме діалектичний вид систематизації соціальних об'єктів.

Дослідження й розробки французької "нової історичної науки" відобразили особливий підхід до осмислення концепту "ментальність", який інтегрує проблематику стереотипів поведінки, способів та форм організації мислення, конкретних і образних картин світу, які народжуються в свідомості людей епохи Середньовіччя.

Внесок французьких вчених полягає в застосуванні міждисциплінарних методів пізнання, що виступають одним із головних елементів методологічного фундаменту історичної антропології. При цьому аналіз досліджень поряд із різноманітною історичною та соціально-економічною проблематикою, питань з історії повсякденного життя й історії ментальностей, створили основу проблемного поля історичної антропології. Це в подальшому стимулювало інституціалізацію історичної антропології як окремої дисципліни із власними дослідницькими цілями та науковою методологією. Звернення до аналізу історичних процесів, логічно та об'єктивно призвело до необхідності детальнішого вивчення їх окремих елементів, зокрема, проблематики історії ментальності, історії повсякденності життя, історії певних соціальних груп, й у такий спосіб задали орієнтири соціально-філософській думці.

На початку ХХ ст. терміни "ментальність", "менталітет" з'являються й в Україні. Осмислення особливостей та характерних рис ментальності українського народу, перш за все, зустрічаємо в творах усної народної творчості, що завдяки українським дослідникам (насамперед, етнографам, історикам) дійшли до нас у фольклорному спадку (прислів'ях, приказках, казках, історичних піснях, билинах та ін.). Рефлексія й узагальнення історично накопиченої інформації відобразилися в українській філософській традиції, літературі, мистецтві тощо. Зокрема, у творах знаних українських філософів Г. Сковороди (XVIII ст.) та П. Юркевича (XIX ст.) представлено й обґрунтовано сердечність (кордоцентризм) як засадничий символ екзистенційного буття українців, що виявляється у сентиментальності, чутливості, глибокій емпатії, ліричності та естетизмі культурного життя, емоційності української ментальності – перевазі емоційного початку над раціональним (інтелектуальним). У своїх працях філософи також розмірковували про цінності, культурно значущі символи, концепти як українського народу, так і суспільства загалом [Сковорода, 1973; Сковорода, 1983; Сковорода, 2011; Юркевич, 1984; Юркевич, 1993; Юркевич, 2000 та ін.].

Перші ґрунтовні дослідження української ментальності та пов'язаних з нею категорій (психологічного складу українського етносу, особливих рис "української вдачі", "народної душі", "національного характеру" тощо) у XIX ст. започаткував видатний український історик та етнограф

М. Костомаров працею "Дві руські народності" (вперше опубліковано у журналі "Основа" у 1861 році; існують твердження, що М. Грушевський називав цю працю "Євангелієм українських націоналістів"). У цьому історично-етнопсихологічному дослідженні вперше в українській історіографії сформульовано проблему ментальності, хоч сам термін "ментальність" ще не використано. Базуючись на всебічному аналізі історичних, релігійних та етнополітичних чинників формування та розвитку українського й російського народів, М. Костомаров здійснив порівняльне дослідження українців та росіян. Серед основних рис українців М. Костомаров виокремив глибоку релігійність, потяг до демократії та цінування свободи, переважання індивідуалізму над общинністю. Ствердив, що якщо у росіян панує загальність (Бог і цар) над особистістю, то українець, натомість, більше цінує окрему людину, ніж загал [Костомаров, 2012].

Історик, філософ та активний громадський діяч М. Драгоманов у працях, присвячених історії України [Драгоманов, 1909; Драгоманов, 1991a; 1991b], її культурі, політичному життю [Драгоманов, 1994], питанням освіти та ін., обґрунтовував етнічну та психологічну окремішність українців, розвинув авторську концепцію формування й розвитку української нації у зв'язку з загальнолюдським прогресом.

Письменник, етнограф, фольклорист та педагог І. Нечуй-Левицький у праці "Світогляд українського народу від давнини до сучасності", що була завершена у 1868 р., а вперше опублікована через десятиріччя (1878 р.) у львівському журналі "Правда", змістовно розкрив основи, цілі та форми українських міфів, їх вираження в народній творчості [Нечуй-Левицький, 2019]. Д. Антонович, ідеолог українського відродження, працював над обґрунтуванням української ідеї, розробив методологію з'ясування сутнісних рис національних спільнот, яку виклав у статті "Три національні типи народні" (1888 р.), а також здійснив порівняльну характеристику українців, поляків та росіян у контексті соціогуманітарних знань та етнокультурних уявлень кінця XIX ст. [Антонович, 2017].

Важко переоцінити значення доробку знаного українського історика, громадського й політичного діяча, етнографа та літературознавця М. Грушевського. У

десятитомній праці "Історія України-Руси", що стала найбільшим твором української національної історіографії, та працях "Про старі часи на Україні: коротка історія України" [Грушевський, 1907] вчений детально опрацював величезний пласт історії українського народу й довів, що Україна є дійсною і єдиною спадкоємницею Київської Русі – давнім народом з власною історією й культурою, має право на самостійне життя і державність. До того часу згідно позиції офіційної російської історіографії (шовіністична теорія "спільної колиски" М. Карамзіна) Україна не мала власної історії, тобто не трактувалася як самостійний слов'янський народ, а виключно як складова і "молодший брат" "великого російського народу".

У концептуальній статті просвітницького характеру "Звідки пішло українство і до чого воно йде" (1917–1918 рр.) та фундаментальній праці "Хто такі українці і чого вони хочуть" (1917 р.) увага науковця приділена не лише історії походження та становлення українців як нації, а й представлено характерні особливості українців – ментальні ознаки, а також власна авторська концепція М. Грушевського "осібного історичного шляху українського народу". "На порозі нової України: гадки і мрії" (видана у 1918 р. збірка статтей і виступів, присвячених низці питань розвитку України та українського народу, тогочасним реаліям, перспективам розвитку державності, історичної необхідності самостійного майбутнього, "західної" орієнтації, національної символіки культури загалом та ін.) [Грушевський, 1907; Грушевський, 1918; Грушевський, 1991; Грушевський, 1991–2000; Грушевський, 2007].

Питання національних ідентифікації й ідентичності, особливостей та складових духовного світу українців у поєднанні з тривогою за долю України та вболівання за її визволення з національно-культурного поневолення були в центрі уваги й представників української діаспори. Їх дослідження відзначаються ґрунтовністю та зв'язком з працями вітчизняних дослідників, що жили та працювали на території України, однак, як і вся філософія у діаспорі, були вільними від ідеологічних обмежень. Тож маємо вагому й цікаву спадщину осмислення різних аспектів української ментальності, виокремлення та опис основних характерних для українського народу рис. Насамперед, виокремимо праці філософа, психолога, педагога, громадського діяча

О. Кульчицького, що працював на культурно-освітній ниві у Франції. Філософські рефлексії його творів "Український персоналізм" та "Світовідчування українця" були скеровані на історію й культуру українського народу, обґрунтування унікальної екзистенційної сутності українця відповідно до походження, природньо-кліматичних умов, історичного досвіду, прагнень та устремлінь тощо. Таким чином дослідник вийшов на українську ментальність.

О. Кульчицький представив свої ідеї як оригінальний український персоналізм, що належить до "європейського культурного кола" та є сферою окцидентальної (західної) духовності "межового" перехідного розташування між європейським Заходом та азійським Сходом. У подальшому, при описі ментальних трансформацій українського народу, ми неодноразово будемо звертатися до запропонованих О. Кульчицьким образів психо-поведінкових реакцій "vita minima" (позначає мінімальний вияв буттєвої активності українців – "зачаєне" існування, відступ "у себе", уникнення близького контакту зі світом) та "vita maxima et heroica" (авантюрно-козацький тип реакції, що символізує тотальну мобілізацію духовних і матеріальних ресурсів, героїчний супротив, навіть ціною власного життя) [Кульчицький, 1985; Кульчицький, 1992].

Автор української геополітичної концепції та ідеолог українського націоналізму Ю. Липа в історіософських працях "Українська раса", "Призначення України" (1938 р.) та ін. здійснив спробу окреслення геополітичної ситуації, у якій перебували українські землі, а також зумовлених цією ситуацією проблем, досліджував основи формування української ментальності, обґрунтував власне бачення призначення України як держави [Липа, 1992; Липа, 2007].

Філософ та культуролог І. Мірчук дослідив концепт української національної ідентичності у творчому доробку "Світогляд українського народу. Спроба характеристики", "Призначення нації", "Україна та її люди" [Мірчук, 1942; Мірчук, 1993; Mirchuk, 1949]. За наполегливе пропагування самобутності й цінності української культури, доведення її права бути у гроні європейських культур, посісти гідне місце у світовій культурній парадигмі [Мірчук, 1944; Mirchuk, 1957 та ін.], організаційно-академічну діяльність та підтримку молодих українських вчених в еміграції його вважають "амбасадором української культури".

Учений-суспільствознавець Н. Григоріїв у праці "Українська національна вдача" (1941 р.) детально описав основні умови та особливості формування української ментальності. Дослідник охарактеризував риси, які сформували природньо-географічні чинники, спричинені культурою – "мовою, працею, мистецтвом, релігією, мораллю, правом, наукою"; "суспільним складом та суспільним оточенням": соціальною структурою самої нації, складом і відношенням сусідів, культурними та іншими зв'язками нації з іншими народами, внутрішньою і зовнішньою боротьбою. Учений дійшов висновку, що неможливо вести мову про єдину вдачу всього українського народу, оскільки вона має суттєві регіональні відмінності, ще не викристалізувалася до загальнодержавного рівня [Григоріїв, 1941, с. 52].

У творах вченого-енциклопедиста, культуролога, філософа Д. Чижевського представлено зв'язок ментальності зі способом філософування, проаналізовано, за висловом самого автора, "національні підвалини, на яких ця філософія виростає" [Чижевський, 1992, с. 17]. Зокрема, другий розділ його праці "Нариси з історії філософії на Україні" (1931 р.) присвячено дослідженню українського народного характеру та світогляду. Ментальність Д. Чижевський представляє як народний характер та світогляд. Учений зазначає, що визначити й описати ментальність є завданням надзвичайно складним, оскільки у кожній нації є різні типи людей, місцеві відмінності тощо. Охарактеризувати національний тип, на думку вченого, допомагають дослідження у трьох сферах: ґрунтовний систематичний аналіз народної творчості; характеристика історичних епох та найбільш знакових подій, що пережив певний народ; характеристика найбільш значних, видатних представників даного народу [Чижевський, 1992, с. 17–18]. Такий підхід учений, власне, і застосовує у своїх спробах вибудови ментальної парадигми українського народу. Як і в працях попередників та тогочасних колег-науковців (М. Костомарова, В. Антоновича, І. Нечуя-Левицького) у доробку Д. Чижевського знаходимо обґрунтування таких засадничих рис української ментальності як емоційність, сентиментальність, чутливість та ліризм; індивідуалізм, рухливість та стремління до свободи [Чижевський, 1992], визнання цінності окремої особи, а також права кожної людини на власний індивідуальний етичний шлях [Чижевський, 1993, с. 95]. У працях ученого чи не

вперше зустрічаємо опис такої якості українців як "шатость", що позначає тенденцію до взаємної боротьби, руйнування власних та чужих життєвих форм. На думку Д. Чижевського, ця якість виражається під час переживання складних та жорстоких подій української історії, ще більше їх ускладнює та поглиблює [Чижевський, 1992].

Інший український філософ діаспори М. Шлемкевич здійснив науковий аналіз формування й становлення української ментальності крізь призму тріади "релігія – світогляд – мистецтво", дослідив формуючий вплив цих складових у праці "Загублена українська людина" (1954., Нью-Йорк"). Особливим внеском вченого є дослідження української ментальності у європейському та світовому контексті, обґрунтування європейськості українців [Шлемкевич, 1954].

Серед наявних робіт з проблематики історичного коріння сучасних українців, білорусів і росіян, їх ментальності й колективних ідентичностей слід виокремити працю одного з найавторитетніших фахівців з історії Центрально-Східної Європи професора Українського наукового інституту Гарвадського університету С. Плохія "The Origins of the Slavic Nations. Premodern Identites in Russia, Ukraine and Belarus" [Plokhii, 2006]. Базуючись на широкій джерельній базі та зосередившись передусім на колізіях змагань за "руську спадщину" й на аналізі домодерних ментальностей і групових ідентичностей східних слов'ян, спільного і відмінного в їхніх культурах, історичних мітах, ідеологіях, візіях себе та інших тощо, монографія охоплює період від хрещення Русі до середини XVIII ст. і спростовує усталену традицію розглядати східнослов'янські народи як наперед визначені "предковічні" утворення, перенесені у давнину з етноцентричної нації Нового часу. Автор роботи запропонував замість застарілих (як методологічно, так і з огляду на доступні тепер джерела) концепцій націєтворення нову історію постання, адаптування та зміни кількох народо- або націєтворчих проєктів, які у довшій перспективі долучилися до формування модерних націй, але не були споконвічним їх уособленням. Картина, яку ми отримуємо внаслідок такої реконструкції уявлень, лояльностей та ідентичностей наших пращурів, є складною і динамічною, але вона, за С. Плохієм, дає уявлення про процеси творення колективних ідентичностей і ментальностей, які попередня модель "пробудження" націй дати не може.

Ментальність як полісемантичний соціокультурний феномен в українській науці стала предметом активного вивчення у 90-их роках ХХ ст., після набуття Україною статусу незалежної держави. Посилення уваги до цієї теми було пов'язане насамперед з необхідністю осмислення екзистенційного підґрунтя української нації, рефлексії до світоглядної парадигми цінностей та устремлінь, а також з метою опрацювання й розмежування вже існуючих концептуальних напрацювань українських і російських дослідників, перш за все – істориків, філософів.

Одна з перших комплексних рефлексій ментальності у гроні українських вчених гуманітаріїв, викладачів філософії, культурології, етнографії тощо з різних наукових установ та навчальних закладів України й запрошених гостей із-за кордону відбулася під час Міжнародної науково-практичної конференції "Ментальність. Духовність. Саморозвиток особистості" (м. Луцьк, червень 1994). Надалі з'являється низка праць, присвячених дослідженню національної ментальності, питань специфічних рис менталітету українського народу, його витоків та архетипів.

Історичний аспект етногенезу українського народу, формування української нації з елементами філософської рефлексії щодо специфічних рис української ментальності є предметом аналізу Л. Залізняка у праці "Походження українського народу" [Залізняк, 1996], Я. Грицака "Нарис історії України: формування модерної нації XIX-XX століття" [Грицак, 1996], М. Юрія у працях "Етногенез та менталітет українського народу" [Юрій, 1997] і "Соціокультурний світ України" [Юрій, 2004], О. Стражного у праці "Український менталітет: Ілюзії. Міфи. Реальність" [Стражний, 2008], П. Гнатенка у праці "Національний характер" [Гнатенко, 1992], М. Обушного "Походження, становлення та розвиток українського народу" та "Менталітет українців у цивілізаційному вимірі" [Обушний, 2010; Обушний, 2013], а також у поєднанні з мовознавчим компонентом у науковій розвідці Г. Півторака "Українці: звідки ми і наша мова" [Півторак, 1993] та ін.

Філософський аналіз унікальної парадигми української ментальності, її витоків та сутнісного змісту представлений працями подружжя А. Бичко та І. Бичко, присвячених екзистенціальним дослідженням феномену української інтелігенції [Бичко, А.; Бичко, І.; 1997], джерелам становлення

української ментальності [Бичко, А., 2014], компаративному аналізу ментальних особливостей в українській та європейській філософських традиціях [Бичко, І., 1997]; дослідженнями витоків формування ментальності та національної самосвідомості І. Місеври [Місевра, 1998], публікаціями І. Грабовської "Українська ментальність крізь призму XX століття", "Проблема засад дослідження українського менталітету та національного характеру" [Грабовська, 1998; Грабовська, 2000] та ін.

Концептуальному осмисленню методологічних проблем ментальності, окремих аспектів історії та теорії української ментальності присвячена колективна праця "Проблеми теорії ментальності" [відп. ред. Попович, 2006].

Осмислення архетипів української ментальності здійснено у працях С. Кримського [Кримський, 2003; Кримський, 2004; Кримський, 2006], О. Донченка та Ю. Романенка [Донченко, Романенко, 2001], О. Бондаренко [Бондаренко, 2008], Н. Ковтун [Ковтун, 2007; Ковтун, 2008], М. Міщенко [Міщенко, 2014], А. Макарової [Макарова, 2020] та ін.

Висвітлення сутності ментального виміру української цивілізації, детальний аналіз ментальності як історично сформованого феномену представлено в колективній монографії Я. Калакури, О. Рафальського та М. Юрія "Ментальний вимір української цивілізації". Це дослідження вирізняється серед інших обсягом та ґрунтовністю історико-філософського аналізу особливої та унікальної ментальної парадигми українського народу, послідовним розкриттям основних чинників формування й трансформації української ментальності протягом усієї історії українського народу (від найдавніших часів зародження українського етносу до подій Революції Гідності (2013–2014 рр.), російської військової агресії на Сході України, анексії Кримського півострова; приділено увагу ментальним рисам української діаспори. У цій праці здійснено також компаративістський аналіз ментальностей народів світу в умовах глобалізації та мультикультуралізму [Калакура, Рафальський, Юрій, 2017].

У нашому дослідженні також використано матеріали колективної праці "Політико-правова ментальність українського соціуму в умовах європейської інтеграції" [Требін, 2019]. Колективом авторів, серед яких знані вітчизняні науковці В. Кривошеїн, Г. Куц, М. Козловець,

І. Поліщук, М. Требін та ін., розглянуто низку проблемних питань щодо сутності феномену політичної ментальності українського народу, особливостей змісту та ґенези її формування (етноґенеза українства та утворення його первісної ментальності; політико-правова ментальність Київської Русі, Козаччини, державотворчий досвід 1917-1920 років, ментальність в умовах комуністично-радянського тоталітаризму та пострадянського українського соціуму), а також проаналізовано історію, сучасність і перспективи розвитку європейської інтеграції загалом та український контекст цього питання у кореляції з впливом політико-правової ментальності сучасного українського суспільства; обґрунтовано європейський вибір як фактор самоідентифікації українців.

У контексті компаративного аналізу української та європейської ментальності ми апелюємо до праць І. Старовойта "Західноєвропейська і українська ментальність: компаративний аналіз" та "Західноєвропейська та українська ментальності: збіг і своєрідності. Філософсько-історичний аналіз" [Старовойт, 1995; Старовойт, 1997], О. Андрійчука "Україна – Європа: тести на сумісність" [Андрійчук, 2007], І. Рафальського "Національне державне самовизначення України: внутрішні чинники та зовнішні впливи" [Рафальський, 2016], Л. Кучми "Україна – не Росія" [Кучма, 2003], В. Литвина "Європа чи Євразія" [Литвин, 2004], О. Курочкіна "Українці в сім'ї європейській. Звичаї, обряди, свята" [Курочкін, 2004] та ін.

Серед сучасних досліджень, присвячених розбудові української нації та питанням ментальності, виокремимо й монографію О. Рудакевича "Націологічні засади модернізації українського суспільства". У цьому науково-популярному виданні детально проаналізовано не лише теперішній стан української нації та перспективи модернізації, зміст сучасної української національної ідеї тощо, а й осмислено зміст та детермінуючу дію ментальних настанов як соцієтальних елементів української політичної культури [Рудакевич, 2020].

Що стосується соціально-філософського аналізу проблеми ментальності, то він представлений працями Р. Додонова [Додонов, 1998; Додонов, 1999a; Додонов, 1999b; Додонов, 1999c], А. Кравченко [Кравченко, 2000; Кравченко, 2010; Кравченко, 2017]. Цей напрям є недостатньо розробленим, потребує подальших досліджень. Особливої актуальності це

питання набуває в контексті сучасних глобалізаційних процесів та необхідності національного самовизначення й ефективного державотворення. Світові глобалізаційні трансформаційні процеси актуалізували проблему визначення та збереження національної культурної ідентичності, ідентифікації. Визначення шляхів збереження національної ідентичності в умовах глобалізованого простору є неможливим без урахування ментальних особливостей населення країн.

1. 2. Основні концептуальні підходи до визначення ментальності

Дослідження ментальності як соціокультурного явища та особливостей її прояву в життєдіяльності народів ускладнюється неоднозначністю самого феномена ментальності. Важливе місце в цьому аспекті належить методології дослідження, яка визначає специфіку процессу пізнання. У сучасному соціально-філософському дискурсі не розроблено науково обґрунтованої методології дослідження ментальності, яка б дозволила систематизувати різні підходи до цього поняття, особливості його змісту та взаємодії з суміжними філософськими категоріями.

У науковій парадигмі методологія визначається як теоретична основа та способи організації пізнавального процесу, що характеризують пізнання відповідно до його загальних форм, можливостей пізнавальних засобів та механізмів, які зумовлюють логічну послідовність наукового дослідження [Цвік М., Петришин О., Авраменко Л., 2009, с. 25]. Предметом методології є вивчення тих методів, засобів та прийомів, за допомогою яких набуваються й обґрунтовуються нові наукові знання. Зазначене дозволяє нам виокремити в методології науки динамічний та статичний аспект аналізу. Динамічний пов'язаний насамперед з аналізом проблем ґенезису, походження та розвитку наукового знання, що дає можливість говорити про методологію наукового дослідження, зорієнтовану на пошук нового знання. Натомість статичний аспект методології зорієнтований на вивчення та аналіз результатів отриманого знання, його форм та структур. У цьому випадку йдеться про методологію існуючого знання, як результат попереднього дослідження [Рузавин, 2005, с. 7–8].

Зважаючи на багаторівневий характер методології, філософська методологія як вищий рівень узагальнення, складає світоглядну основу всієї наукової діяльності та конкретні рівні методологічного осмислення зазначених наук і практики, що являє собою систему дослідницьких принципів, методів спеціальних наук, а також вчення про цю систему [Козюбра, 1990, с. 7].

В основу методології соціально-філософського пізнання покладені концепції та теорії, які визначаються певними підходами. Поняття "підхід" потребує уточнення, оскільки існують відмінності у його загальнонауковому трактуванні. Зокрема у науковій літературі зазначається, що методологічний підхід це сукупність знань про процес наукового дослідження [Бобровник, 2009, с. 111]. За твердженням В. Рабиновича, цей процесс побудований на філософських категоріях світоглядної аксіоматичної ідеї, яка постулює загальну стратегію дослідження, відбір досліджуваних фактів та інтерпретацію результатів дослідження [Рабинович, 2003, с. 24].

Однак найбільшого поширення отримало визначення, яке трактує "підхід" як комплекс парадигматичних, синтагматичних, прагматичних структур і механізмів у пізнанні чи практиці. Він характеризує стратегії й програми в галузі філософії, науки та політики, а також в організації життя й діяльності людей, які конкурують між собою [Мацкевич, 2003]. Водночас підходи в науковому пізнанні протиставлялися між собою, зумовлювали протиріччя, виникнення наукових революцій. У сучасному розумінні функціонування різних підходів визначається не як протиставлення, а як їх співіснування, додаючи дослідженню більшої наукоємності.

У науковому дискурсі деякі дослідники категорію "підхід" трактують як принцип або ж ототожнюють обидві дефініції. Зокрема О. Реброва основним підходом вважає системний, а сутність самих принципів розглядає як підходи. До них дослідниця відносить цілісний, особистісний, діяльнісний, полісуб'єктний, культурологічний, етнопедагогічний, антропологічний підходи, які, власне, й репрезентують її методологічні принципи [Реброва, 2010, с. 372–381].

Друга група дослідників уважає принцип ширшим поняттям ніж підхід, оскільки він визначає підхід та методику здобуття емпіричних і наукових фактів, а також їх аналіз

[Цокур, 2002, с. 34]. Інші науковці трактують принцип як вихідне положення, провідну ідею, першорядне правило будь-якої діяльності, яке виконує функцію обґрунтування змісту цієї діяльності або припису щодо порядку та способу її здійснення [Рудницька, 2002, с. 80]. Подібне тлумачення також представлене в енциклопедичній літературі, зокрема зазначається, що "принцип" у перекладі з латинської мови означає "основа" або "начало". Разом з тим зазначимо, що принципи можна охарактеризувати за двома ознаками. Перша: основні засади, вихідні ідеї, яким властива універсальність, загальна значущість, вища імперативність – дозволяють відобразити суттєві положення теорії, вчення або науки. Друга ознака розкриває принцип як внутрішнє переконання людини, що визначає її ставлення до дійсності, суспільних ідей та діяльності [Волошин, 2003, с. 110–111]. Таким чином, у загальному розумінні принцип є положенням, що спонукає до виконання певних дій, настановою діяти певним чином із урахуванням обставин. За такого тлумачення принцип та підхід можуть розглядатися як подібні феномени: підхід дозволяє аналізувати соціально-філософські явища під певним кутом зору, з позиції чогось, а принцип робить цей процес більш ефективним.

Отже, в межах нашого дослідження під категорією "підхід" ми розуміємо процес концентрації пізнавально-дослідницьких та методичних дій, що реалізуються відносно соціально-філософського явища в межах певного погляду, який існує в науковому дискурсі відповідно до сутності цього явища. Адже саме філософсько-світоглядні підходи формують наукову позицію дослідника, забезпечують ґрунтовну оцінку відповідних явищ та процесів, спрямованість дослідження на отримання певного результату. Основні пізнавальні категорії соціальної філософії, такі як "конкретне" й "абстрактне", "явище" та "сутність", "зміст" та "форма", "структура" й "елементи" та ін. дають змогу всебічно проаналізувати ґенезу ментальності та дійти науково обґрунтованих висновків щодо розуміння її змісту і сутності.

Оскільки ментальність є багатофункціональною, міждисциплінарною та інтегральною категорією, то для соціально-філософського дослідження ментальності доцільно застосовувати різноманітні підходи, які належать до різних сфер філософського знання і наукових парадигм гуманітарних дисциплін. Головним принципом у виборі

основних підходів є врахування специфіки соціально-філософської сфери, що передбачає єдність наукової теорії й практичної складової соціології.

Плюралізм наукових поглядів та необхідність їх урахування у наукових дослідженнях забезпечує інноваційність наукових стратегій. Дослідники зазначають, що до філософського фундаменту нововведень доцільно відносити: теорію наукового пізнання; загальну теорію систем; теорію філософії освіти; ідеалістичний та матеріалістичний напрями у розробці нововведень; позитивістський, неопозитивістський, прагматичний, антропософський, гуманістичний напрями; діалектико-матеріалістичний напрям радянського періоду, а також концепції екзистенціалізму, сцієнтизму тощо [Курлянд, 2007, с. 180]. Вважаємо, що існуюча практика широкого застосування категорії "ментальність" є ознакою наукових теоретичних інновацій, які відкривають перспективи для практичного застосування у філософських та інших дисциплінах.

Міждисциплінарність категорії "ментальність" сприяла її поширенню в різних галузях наукового знання. Особливо це стосується історико-антропологічної спрямованості, яка й сьогодні є актуальною. У сучасній науці утверджується підхід, в основі якого – співвідношення ментальності й антропології. Саме ментальність стає тим інструментарієм, який дає можливість історикам крізь призму антропології досліджувати історичну реальність. На думку дослідників, використання такого підходу дозволяє осмислити галузь дійсності, у якій мислення практично зливається з поведінкою. Ця галузь отримала назву "народна культура", є цілісним сплавом умов матеріального життя, побуту, світовідчуття, "матеріалу" переважно усної культури, що майже не залишила письмових свідоцтв про себе [История ментальностей, 1996, с. 26–29].

У межах антропологічного підходу було застосовано дуалізм концептів "почуття – пізнання", "свідоме – несвідоме", "поняття – образ", що зумовив розгляд психологічно-особистісної сутності ментальності. Відповідно, з'явилися екзистенційні погляди на ментальність, специфіку її функціонування та відображення у свідомості й діяльності людини, представлені у концепціях Л. Вітгенштейна, Е. Гуссерля, В. Дільтея, Е. Кассірера, С. Лур'є та інших. Антропологічний підхід акцентує увагу на ментальності

окремої особистості, на її досвіді, який є індивідуальним та унікальним. Оскільки антропологія передбачає людяність, то можемо стверджувати, що ця якість ще не стала остаточно визначеною, більше того, вона є більш декларованою, ніж практично вирішеною у вченнях про людину. У майбутньому "субстанцію людяності побачать, можливо, в унікальності одиничного досвіду, моментах особистого вибору як основи альтернативності історії. І це буде покладено в основу нової версії історичної антропології" [там же].

Окремий аспект ментальності як національної самоідентифікації народів та націй викристалізувався у межах антропологічного підходу. Вивчення її специфіки стало предметом досліджень багатьох науковців, серед яких А. Гуревич, С. Лур'є, Ю. Габермас та інші. Зокрема, А. Гуревич акцентує увагу на "народній свідомості, яка є духовним інструментарієм ментальності" і формує особливе світобачення, впливаючи на поведінку людини. Отже, вчений виокремлює атрибутивну сутність національного світогляду в ментальності, оскільки вона, на його думку, є історичною рисою бачення світу.

У цьому ж контексті аналізує ментальність українського етносу Н. Видолоб. Науковець стверджує, що ментальність українців сформована історично "не на деструктивних, а на конструктивних духовнотворчих джерелах, на силі гуманізму, життєлюбства, життєпримирення з представниками інших етносів у межах своєї території" [Видолоб, 2003, с. 9].

Аналізуючи українську ментальність, О. Юцишин зазначає, що вона складалася й розвивалася у взаємодії з ментальностями народів Росії, Польщі та інших етносів, що й сформувало в ній толерантність до інших культур і релігій. Історично характерним для українців залишається пріоритетне "ставлення до землі як до Батьківщини-матері; волелюбність; прагнення до "чистої крові"; перевага емоційності над раціональністю; орієнтація на горизонтальне нівелювання; господарність та працьовитість; характерний індивідуалізм, поєднаний з ідеєю рівності, поваги до окремого індивіда та його свободи, гостре неприйняття деспотизму й абсолютної монархічної влади" [Юцишин].

Цікавими та важливими для нашого дослідження є методологічні підходи та філософське тлумачення національної ментальності, які пропонують С. Кримський та Г. Гачев. С. Кримський обґрунтував, що існування людини

характеризується перетворенням модусів її присутності в світі у певні екзистенціали – форми усвідомленого буття, поєднання матерії та ідей, а багатогранний екзистенціал національного буття можна розкрити через концептуальну парадигму "Дім – Поле – Храм" [Кримський, 2006, с. 273].

Г. Гачев визначає символічне оформлення ментальності етносу через структурний концепт "Космо – Психо – Логос", який, на його думку, пояснює і характеризує національну цілісність [Гачев, 2008, с. 25–26]. Таким чином, названі дослідники та багато інших зазначають, що національна ментальність – це "не забобони народу, а його сокровенне слово, його істинне життя, і з нею потрібно рахуватися як з частиною культури будь-якого народу" [Шенкао, 2002]. Дослідження національної ментальності шляхом заперечення й відкидання усіх забобон, передбачає занурення у внутрішній світ людини, а, отже, і у її свідомість, алже національна ментальність внутрішньо структурує і обґрунтовує національний етноменталітет, поведінку в межах традицій [там же].

Подібної позиції дотримується й О. Кирилюк, котрий вважає, що ментальність, як і культура, побут, звички, мовний тип мислення, світобачення та інші ознаки людини, має визначену національну природу та національне походження. Якщо людина потрапляє в інше національне середовище, її національна належність, самоідентифікація проявляються надзвичайно яскраво порівняно з представниками інших націй [Універсальні виміри української культури, 2000, с. 49–67]. Отже, національна ментальність не піддається швидким змінам, однак до неї можна долучитися і поступово відчути себе її представником. Сама ментальність як етнокультурний феномен не передбачає перетворень, а ментальність людини може змінитися під впливом соціокультурних, національно домінуючих процесів у суспільстві. Зовнішніми чинниками формування ментальності, на думку Г. Акопова, виступають: природно-кліматичні (клімат, особливості ландшафту, природні катаклізми), психологічні (спілкування з людьми інших ментальностей), організаційні (туризм, економічна інтеграція, зовнішня політика, війна, тероризм, Інтернет) та ін. До внутрішніх чинників дослідник відносить: спадкові етнічні особливості, функціональний компонент (демографічний вимір, внутрішня політика, економіка, культура, наука,

мистецтво); просторово-часові (архітектура, містобудування); соціально-негативні (наркоманія, алкоголізм, епідемії) та ін. [Акопов, 2015, с. 46–47].

Антропологічний підхід у дослідженні ментальності набув особливої актуальності в пострадянський період на теренах республік колишнього СРСР. Так, антропологічні погляди на ментальність українців, їх національний характер знаходимо в працях Р. Додонова, І. Старовойта, В. Храмової, М. Юрія, В. Яніва та інших науковців. Зазначені автори апелюють до першоджерел – досліджень українського етносу, які були здійснені М. Драгомановим, М. Костомаровим, А. Кульчицьким, Г. Сковородою, І. Франком, Д. Чижевським, П. Юркевичем та ін.

У межах антропологічного підходу зародилася й низка інших напрямків, зокрема: феноменологічний (І. Ламберт, І. Кант, Г. Гегель, Е. Гусерль, етнокультурний та етнопсихологічний (С. Лур'є, Р. Додонов, М. Луценко, В. Храмова), культурологічний (П. Гуревич, А. Гуревич).

Для нашого аналізу феноменологічного підходу вагоме методологічне значення має праця Е. Гуссерля "Феноменологія", у якій автор використовує поняття "феноменологічна редукція", під яким розуміє спрямування свідомості на вивчення власного досвіду і, на його основі, досвіду інших "Я". За концепцією Е. Гуссерля, відповідно до психологічного погляду, "феноменологічна редукція" потребує аналізу на двох рівнях. На першому рівні – систематичне та радикальне "епохе", дотичне будь-якої позиції, що об'єктивується у переживанні під час розгляду окремих феноменів цілісної структури душевного життя. На другому – максимально повна фіксація, осмислення й опис тих різноманітних "явищ", які є "одиницями сенсу". Таким чином, феноменологічний опис має два напрями: поетичний, або опис акту переживання, і ноематичний – опис "того, що вже пережите" [Гуссерль, 1991, с. 13–14]. Запропонована філософом концепція є важливою для нашого дослідження, оскільки акцентує увагу на розкритті сутності духовно-емоційних станів, які стосуються ментальності.

Феноменологічний підхід уможливлює широке поле інтерпретації ментальності, дозволяє використати цей феномен в інших галузях знання, що також послуговуються терміном "ментальність".

У нашій роботі ми виокремлюємо різновиди феноменологічного підходу – езотеричний і танатологічний, які не знайшли належного відображення у працях з дослідження соціально-філософської парадигми ментальності.

Для всебічного розкриття сутності езотеричного підходу в осмисленні феномену ментальності евристичними є дослідження Т. Новікової, яка досить своєрідно визначила філософську методологію у процесі пізнання: "Всі філософські системи заслуговують на увагу, але жодна з них не може розглядатися як наукова, а тільки як особистісний внесок того або іншого мислителя. Філософія ніколи не вирішує загадки світу. Вона їх шукає" [Новикова, 1996, с. 83]. У межах езотеричного підходу, який виражається через філософічне тлумачення містичних законів Всесвіту, закодованих у глибинах індивідуального та колективного підсвідомого або несвідомого, ментальність постає категорією, яка пояснює особливості цього процесу. Особливістю підходу Т. Новікової до пізнання ментальності є інтерпретація релігійних творів, які, на думку дослідниці, містять духовні сентенції буття людини в її прагненні осягнути картину світу.

Основною категорією езотерики Т. Новікової є "менталізм", який вона тлумачить як метафізичну теорію ексклюзивної реальності індивідуальних розумів та їх суб'єктивних станів. Зазначимо, що цей термін також використовує М. Реріх у своєму вченні "Жива Етика" в особливому підході до розуміння зверхніх духовних явищ, які є відображенням дії законів Космосу. Згідно з езотеричними концепціями, психічна енергія людини є різновидом природи, а в основі космічної еволюції лежить енергетичний обмін, тому роль людини у світобудові полягає в перетворенні нижчих видів матерії у вищі [Рерих, 1992].

Т. Новікова стверджує, що людські думки й почуття є частиною космічної енергії, тому так важливо навчитися керувати ними. Людина своїми почуттями, висловленими і невисловленими думками може не лише позбавити життя іншу людину, а й, шляхом актуалізації магнітної властивості думки, посилення психічної енергії, впливати на природні явища [Новикова, 1996, с. 87]. Таким чином, філософська метафізика визначає етику поведінки людини у відносинах як до інших людей, так і до природи.

Певною мірою ці езотеричні ідеї перегукуються з поглядами М. Бердяєва, В. Соловйова, П. Флоренського,

В. Вернадського, О. Чижевського та інших мислителів. Зазначені дослідники дійшли висновку, що Всесвіт є живим організмом, у якому всі елементи взаємодіють між собою, впливають та взаємно зумовлюють один одного, перебуваючи в безперервному русі, центром Всесвіту є мисляча людина. Тож можемо зробити висновок, що класичне природознавство було спрямоване науковцями в антропоцентричну сферу.

Окремо зазначимо такий підхід до тлумачення ментальності як танатологічний, який, наскільки це можливо науково, намагається розкрити езотеричні позиції цього явища щодо питань життя і смерті. Зокрема, цей аспект ментальності розкритий в етнорегіональному дослідженні М. Шенкао [Шенкао, 2002]. Послуговуючись принципом історизму, дослідник розглядає феномен ментальності через ставлення людей до смерті з точки зору етнорелігійного й культурологічного підходів.

В історичній антропології ментальний аспект зіставлення життя та смерті розглядається також у працях Ф. Арієса, М. Вовеля, А. Гуревича. Останній у вивченні цього питання вбачає глибоку пізнавальну цінність для істориків, незважаючи на певну замовчуваність проблематики смерті, оскільки таке знайомство робить доступнішим і зрозумілішим ментальний портрет певної історичної епохи. Культ поховання має свої культурні відмінності в багатьох народів, навіть надгробок може бути джерелом інформації про традиції поховання та їх зумовленість певними культурними чинниками. Уявлення про потойбічне життя втілилися в предметах, із якими людина була похована, і містили інформацію про її буденне життя, звички й уподобання. Стиль у мистецтві також впливав на форму надгробків. Якщо в добу бароко постать померлого зображувалася стоячою або на колінах і надгробки були дуже великими, багатоповерховими, декоративними, то в добу класицизму надгробки стають більш стриманими, подібними до античного стилю [Климович, 2004, с. 114]. Таким чином, танатологічний підхід ґрунтується на досягненнях історичної й психологічної антропології, історичному аспекті розвитку культури, мистецтва та здатності людини охопити його образно-символічну мову.

Ще один підхід до осмислення феномену ментальності – культурологічний, репрезентований у працях П. Гуревича, В. Визгіна, О. Шульмана та ін. Науковці зіставляють типи ментальності як з типами культури, так і з факторами, що

впливають на її еволюцію. На цьому аспекті особливо наголошує П. Гуревич, інтерпретуючи ментальність не лише як певний елемент культури, але й як спосіб самовираження людини, спосіб її самореалізації, саморозуміння [Гуревич П., 1995, с. 137].

У культурологічному підході ментальність існує й визначає ставлення людини до світу, яке передається через образи мистецтва. Такі образи ментальності є уявленнями про різні сторони та грані буття, що в сукупності складають образ суспільної цілісності. Світ образів формується внаслідок сприйняття простору, часу, природи та людських взаємин, на підґрунті ставлень до земного і надземного, природного й надприродного, на основі загальноприйнятих норм моралі. Це весь світ емоцій, на які здатна людина і які вона переживає на різних етапах свого життя та становлення як особистості. Такі складні емоції існують і в історико-культурному зрізі, тому набувають значення структуро-творчих уявлень суспільства, на основі яких формуються особистісні уявлення та образи. У визначеному соціокультурному середовищі ці уявлення концентруються, стають більш насиченими та явними, саме тому вони піддаються пізнанню. Більшість науковців уважають, що розкривати природу та специфіку ментальності необхідно в контексті конкретної культури і конкретної дійсності.

Зважаючи на те, що образ мислення представлений у багатьох концепціях ментальності, для розкриття й аналізу інших її атрибутів ми використовуємо системно-структурний підхід. Зауважимо, що структурний підхід є важливим аспектом дослідження, який передбачає аналіз об'єкта як складного, багатогранного, різноякісного явища, що складається з елементів, зв'язки між якими утворюють відносно незмінну структуру, забезпечують її цілісність. Разом з тим для цього підходу характерною є певна суперечливість: з одного боку, зрозуміти ціле можна, проаналізувавши його складові, а з другого – неможливо зрозуміти ціле навіть за допомогою детального аналізу частин та їх взаємодії. Тому вважаємо за необхідне здійснювати аналіз частини як самостійної одиниці, тобто як інтегрованої частини цілого і в контексті аналізу самого цілого [Оніщенко, 2003, с. 950–951].

Зазначимо, що пошук структурних елементів ментальності особистості здійснюється переважно в руслі психології, а структурних елементів колективної ментальності

у філософії. Сучасна гуманітарна наука характеризується збільшенням уваги до проблем людини, її духовності, свідомості, сприйняття світу, ставлення до нього та взаємодії з ним, творчого потенціалу. У межах такої проблематики людина розглядається як складна система, яку досліджують з позиції міждисциплінарного синтезу, що спрямовує наукову думку до того чи іншого підходу. Будь-який підхід до ментальності намагається визначити структурні елементи цього феномену. Разом з тим, незважаючи на всі розбіжності поглядів та підходів, можна визначити їх спільне "змістовне ядро", а саме: наявність системи ставлень, настанов, стереотипів поведінки, реакцій тощо.

Дослідження ментальності з позиції будь-якого підходу має на меті визначення її структури та якості. Одним із перших дослідників, котрий розглянув ментальність крізь призму її структури та якості був Л. Февр. Він використав поняття "ментальний інструментарій" і включив до його структури сприйняття, концептуалізацію, вираження та дію, які в сукупності структуруються в досвід. Останній реалізається через мову, афекти й техніку. Шлях від вивчення проявів культури до умов її створення демонструє сутність структурної єдності ментальності [Февр, 1991, с. 53].

Можна виокремити три основні групи поглядів, які сформувалися в межах наукового дискурсу щодо структурних елементів ментальності. Першу група репрезентує психологічний підхід, який у структурній одиниці ментальності зосереджує увагу на спільних для всіх членів соціальної групи соціальних приписах. У класичній літературі з психології під соціальними приписами розуміються "поняття, твердження та тлумачення, які формуються у буденному житті в процесі міжособистісної комунікації" [Андрєєва, 2000, с. 207]. Концепція динамічної функціональної структури особистості містить такі складові як індивідуально-трансформована групова суспільна свідомість; досвід особистості, що поєднує знання, навички, уміння й звички, набуті під час навчання; індивідуальні особливості психічних процесів як форм психічного відбиття; біопсихічні властивості особистості, активність яких визначається дієвістю нервової системи. Кожна з цих складових формується під впливом ментальних процесів, які відносяться до групових та індивідуальних рівнів.

Друга група – це багаторівнева модель структури ментальності, що знайшла своє відображення насамперед у структурній системі Ж. Дюбі. Дослідник розуміє ментальність як систему образів та уявлень, які відрізняються у представників різних соціальних груп і якими вони керуються у своїх діях. При цьому мислитель дотримувався погляду на цілісність ментальності як динамічної системи, елементи якої тісно пов'язані між собою [Дюби, 1991, с. 48–59].

Натомість інші дослідники пропонують ускладнену систему, яка містить три можливих типи співвідношення цілого та частини відповідно до трьох категоріальних пар: загальне – індивідуальне, родове – приватне, колективне – особисте [История ментальностей, 1996].

Окремо назвемо чотири рівні ментальності, які були запропоновані О. Поповою: в межах соціально-географічного простору – менталітет нації (народи й етноси, які проживають на спільній території); суспільно-громадський; груповий менталітет (професійний, гендерний та ін.); індивідуальний менталітет [Попова, 2005].

Третій групі властивий міждисциплінарний підхід, який розрізняє в структурі ментальності декілька вимірів: систему значень; цінності; інтелектуальні й афективні реакції; культурні коди; форми поведінки; соціальні уявлення; габітус [Козловский, 1997].

Іншу позицію у висвітленні цієї проблематики представив В. Шкуратов при порівняльному аналізі психіки та ментальності. Науковець стверджує, що саме на противагу ментальності індивідуалізована психіка і створює структуру, елементами якої є "умонастрій, розумова настанова, колективні уявлення, склад розуму, бачення світу тощо" [Шкуратов, 1997, с. 91]. Тому, на думку вченого, психіка, на відміну від ментальності, є системним утворенням.

Погоджуємося з твердженням Б. Маркова, що поняття ментальності в сучасному науковому дискурсі повинно доповнити спрощену модель свідомості, в якій домінуючим центром виступає раціональність, і яка змодельована на зразок інструментальної дії. Адже в такому випадку це поняття охоплює не лише знання, світогляд, ідеологію, а й емоційно-образні, духовно-ціннісні, вольові акти свідомості [Марков, 1993, с. 80]. Визначені компоненти цілісного феномену ментальності спонукають звернути увагу на його

психологічний аспект, оскільки усі згадані елементи ментальності є атрибутами психічних процесів.

Серед ментальних структур, визначених у філософських наукових концепціях й психологічних підходах, виокремлюють концепти "прототип" та "стереотип". Зауважимо, що прототипи формуються на основі власного досвіду і є цілковито розумовою операцією. Стереотип має більш широке тлумачення. У психології він трактується як спрощене, неповне та забарвлене оцінкою сприйняття дійсності уявлення, що реалізується в суспільній свідомості, виробляється внаслідок неодноразового повторення, належить певній суспільній групі, особі, установі й проявляється ситуативно [Когнитивная психология, 2002, с. 140].

Стереотипи формуються не на власному досвіді, а на основі суспільної думки, засобів масової комунікації або етнічної колективної свідомості. Вони є результатом некритичного сприйняття поширеної у певному середовищі інформації. А зміст, який передається, завжди забарвлений оцінкою та емоціями, тобто стереотип відображає як суспільну симпатію й схвалення, так і упередженість, несхвалення, антипатію. Найчастіше стереотипи засвоюються в дитинстві, тому вони глибоко вкорінені в свідомості, їх нелегко змінити навіть під впливом вагомих аргументів та після набуття протилежного досвіду. Соціологічний аспект виникнення стереотипів визначається відношенням до етнічних характеристик людей, їх професійних якостей тощо.

В основі категоріальних параметрів ментальності, близьким до стереотипів є поняття "архетип", яке було запропоновано К. Юнгом для характеристики колективного несвідомого. Згідно з його концепцією особистість складається з трьох відокремлених, але взаємопов'язаних, структур: его (центр сфери свідомості); особистісне несвідоме (конфлікти, спогади, чуттєві враження, комплекси емоційно забарвлених думок тощо); колективне несвідоме (латентні сліди в пам'яті людства, більш глибока сфера структури особистості) [Хьелл, 1997, с. 200]. Саме в колективному несвідомому і функціонують архетипи як первинні психічні образи. Архетипи схиляють людей до сприйняття, переживання та реагування на події певним чином [Юнг, 2020].

Зазначимо, що архетипи як колективне несвідоме людей окрім психології, стали також предметом вивчення

антропології, етнографії, історії культури, соціології та соціальної філософії. Велика плеяда науковців дійшли спільного висновку, що архетипні, міфологічні та містичні характеристики колективного мислення не пов'язані лише з онтологією первісного суспільства. Вони знаходять своє відображення як у різних формах сучасної людини, так і в природі людської свідомості [Ларцев].

Відмінність між стереотипами та архетипами полягає у тому, що останні функціонують у вигляді усталених понять та образів, які стосуються як минулого, так і сучасного. Вони є своєрідним кодом й інформацією про почуття, думки, уявлення, образи людей, культур, традицій, втілених у колективному несвідомому для пояснення значень і символів. Натомість стереотипи демонструють неперервний зв'язок часу, зберігають уявлення про будь-кого чи будь-що до сьогодення, а тому є стійкими атрибутами ментальності.

Осмислення проблеми архетипів української ментальності представлено у працях таких науковців, як С. Кримський [Кримський, 2003; Кримський, 2004; Кримський, 2006], О. Донченко та Ю. Романенко [Донченко, Романенко, 2001], О. Бондаренко [Бондаренко, 2008], Н. Ковтун [Ковтун, 2008], М. Міщенко [Міщенко, 2014] та ін.

У наукових дослідженнях ментальності представлені її окремі компоненти, які відображають суб'єктний підхід до проблематики зазначеного феномена. Це знаходить своє відображення у висвітленні питань розвитку довільної активності, ментального досвіду, ментальних настанов, ціннісних орієнтацій, образі мислення та інтелекті. Таке розмаїття структурних елементів ментальності у сучасних дослідженнях дозволяє виокремити основні структурні елементи системи: образ мислення, інтелект, ціннісні орієнтації та ставлення, мотивацію на досягнення життєвих настанов, стереотипи поведінки, емоційні реакції та набутий досвід, бажання діяти відповідним чином в певних умовах, обставинах.

Ще один важливий у контексті нашого дослідження підхід – регіональний. Він набуває дедалі вагомішого значення у контексті глобалізаційних процесів. Зазначимо, що традиційно регіон трактується у двох значеннях – як політико-адміністративний і соціально-економічний підрозділ держави. Водночас до регіонального розподілу в контексті демократизації та гуманізації суспільства слід додати й

культурний регіональний розподіл. Регіональний підхід до ментальності у соціально-філософській площині дозволяє виокремити спеціальний поліетнічний компонент, чітку настанову на застосування принципу цілісності у формуванні уявлень національного та полінаціонального, унікального й ідентифікаційного у свідомості представників різних етносів певного спільного регіону проживання.

Аналіз наукових досліджень засвідчує, що напрочуд актуальними є вивчення питання правової ментальності українців, адже вихід із "зачарованого кола" бідності та маргінальності, низького рівня політичної культури доцільно шукати в осмисленні природи основних детермінант сучасного стану державної правової системи, зокрема й ментальної складової. У межах правового підходу до осмислення концепту "політичної ментальності" українського суспільства назвемо насамперед праці І. Поліщука, у яких науковець дослідив давній та новітній історичний досвід українського суспільства, обґрунтував структурні елементи й гібридний характер сучасної політичної ментальності (поєднання традиційних елементів з модерними), виокремив екзистенційні імперативи, що характерні для переважної більшості українців [Поліщук І., 2013; Поліщук І., 2018; Поліщук І., 2019]. М. Козловець також у своїх дослідженнях значну увагу приділяє проблемі ментальності українського народу в контексті сучасних процесів державотворення, аналізує її (ментальності) роль у національно-цивілізаційному самовизначенні й державному будівництві [Козловець, 2018a; Козловець, 2018b; Козловець, 2019]. Своє бачення сутності та структурних компонентів політико-правової ментальності українського соціуму представив і О. Кіндратець [Кіндратець, 2019]. Н. Новікова розглянула ментальність як одну з основних детермінант політичної культури в Україні [Новікова, 2015]. Загалом, у зазначених працях червоною ниткою проходить теза, що характерний для значної частини українців правовий нігілізм, політична пасивність, високий рівень корупції, переважання емоційного компоненту над раціональним під час обирання кандидатів на державні посади тощо у своїй основі мають ментальне підґрунтя. Солідаризуємося з рекомендаціями авторів відходити від деструктивних рис української ментальності, що сформувалися завдяки багатовіковому перебуваннюу країнських територій у складі інших держав та відсутності

власного ефективного досвіду державного будівництва, а також низки негативних установок з радянського минулого (почуття політичної неспроможності й меншовартості, соціальної пасивності тощо). Звільнення від такого "історичного спадку" у поєднанні зі зміцненням конструктивних рис ментальності, формуванням і впровадженням консолідуючої суспільство національної ідеї є необхідними передумовами еволюції свідомості українців, формування громадянського суспільства, збереження державності й процвітання української нації.

У контексті аналізу правового підходу до формування політичної ментальності звернемо увагу й на матеріали колективної праці "Політико-правова ментальність українського соціуму в умовах європейської інтеграції". Колективом авторів, серед яких знані вітчизняні науковці В. Кривошеїн, Г. Куц, М. Козловець, І. Поліщук, М. Требін та ін., розкрито низку проблемних питань, присвячених сутності феномену політичної ментальності українського народу, особливостям змісту та детальній ґенезі її формування (етноґенезу українства та утворення його первісної ментальності; політико-правовій ментальності Київської Русі, Козаччини, державотворчому досвіду 1917–1920 років, ментальності в умовах комуністично-радянського тоталітаризму та пострадянського українського соціуму), а також сучасному дискурсу. Авторами детально проаналізовано історію, сучасність та перспективи розвитку європейської інтеграції загалом та український контекст цього питання у кореляції з впливом політико-правової ментальності сучасного українського суспільства. Науковці обґрунтували європейський вибір як фактор самоідентифікації українців [Требін, 2019].

Ще один науковий підхід, на який вважаємо доцільним звернути особливу увагу в контексті ментальної проблематики, є аксіологічний. У системі цінностей, що є атрибутом будь-якої культури, формується й досвід, який набувається при засвоєнні цінностей, прийнятих у певному суспільстві. Аксіологія у соціально-філософському аспекті спрямована на порівняння різних культурних надбань. Йдеться про діалог культур, завдяки якому і викристалізовуються ментальні цінності. Вони виникають у процесі об'єктивної взаємодії ментального простору соціуму та індивідуального менталітету особистості. У контексті

національного й історичного розвитку ментальні цінності відображають ступінь самостійності та інтеграції національного духовного потенціалу, віри, почуттів, що вирізняють культуру й традиції певного народу з-поміж інших світових культур. Формою репрезентації ментальності, що реалізується в буденній свідомості та відіграє консолідуючу роль у житті суб'єкта, є система цінностей.

Між ціннісними структурами й ментальністю існує особлива система зв'язків, оскільки зміст ментальності становлять не лише установки як основа концепції світобудови, що визначає ставлення людини до часу, простору, природи, суспільства, себе та ін., а й певний набір фундаментальних цінностей. У цьому контексті ментальність можна розглядати як своєрідну пам'ять, що детермінує поведінку людей у будь-яких ситуаціях. Історична ментальність є архетипами свідомості, які зберігаються протягом тривалих історичних періодів у поведінці й діяльності людини. Психоповедінкові архетипи колективного несвідомого, що зумовлюють способи людського сприйняття, мислення, оцінювання, утворюючи когнітивну основу ментальності, сприяють ієрархічній будові духовних цінностей. Колективне несвідоме, отже, є спільним для всіх спадком і справжньою основою індивідуальної психіки. На відміну від ментальності, обмеженої певними просторово-часовими чинниками (епоха, період, регіон, держава, етнічна територія) та соціокультурними рамками (спільноти й особистості), архетип має загальний характер, незалежно від часу та місця. Він є біосоціальним процесом, мета якого полягає в здійсненні первісно закладеної в ембріоні особистості в усіх її аспектах, з усіма її психічними даностями [Юнг, 1994, с. 160].

Таким чином, у процесі буденного освоєння дійсності людина сприймає й приймає певні аксіологічні установки. Відносини прийняття або відкидання цінностей людиною розвиваються у тісній взаємодії з іншими особистостями, відображають соціокультурні процеси, мотивують дії суб'єкта прагненням до володіння встановленими цінностями, визначають сенс його буття. Базовий рівень цінностей, який породжує смисл, є вкрай важливим, адже об'єднує в певну систему норми, що формують ідеї та цінності суспільства.

Варто звернути увагу на ціннісний та інституційний взаємозв'язок буття, оскільки будь-які перетворення в соціумі

спочатку формуються на ціннісно-смисловому рівні: цінності змінюють смислове поле діяльності людини, а вже потім інституційні механізми суспільного устрою. Це пояснює недостатність існування лише інституційних норм, адже суспільству потрібні духовні й ціннісні установки, що зберігають своє значення навіть при кардинальній трансформації інститутів, що різко змінює звичні підвалини і сенс повсякденного життя [Фролова, 2012, с. 117]. Лише за умови досягнення єдиного рівня ціннісного й інституційного розвитку можливі збалансованість та єдність ціннісно-нормативної системи суспільства.

Цінності, сформовані у повсякденному житті, становлять його найважливішу опору й мають низку сутнісних особливостей. Вони спонтанно виникають у людській свідомості, в межах емпірично досяжного простору виступають груповими цінностями найближчого кола – сім'ї, релігійної громади, мають протилежні орієнтири на колективізм та індивідуалізм у питанні про свободу. Цінності є глибоко емоційними, пронизаними пристрастями, але пристрасті самі по собі не постають предметом особливої уваги, вони вплетені в процес переживання світу, тяжіють до самовідтворення й стабільності, погашення ціннісних обурень та суперечок, нівелювання будь-яких зовнішніх аксіологічних впливів. Природні людські потреби виражають себе в основоположних ціннісних орієнтирах, якими є цінність самого життя та здоров'я, матеріальний добробут, задоволення, відпочинок, розваги, досягнення цілей та самоствердження серед собі подібних, спілкування, любов, справедливість і визнання [Давидович, 2004, с. 13]. Буденна свідомість повільно змінюється в процесі культурних трансформацій, зберігаючи своє ціннісне ядро незмінним.

Цінності як компонент соціальної пам'яті й основа індивідуального характеру забезпечують єдність індивідів через їх ідентифікацію з певною культурою, соціальними спільнотами. У процесі засвоєння індивідом системи соціальних значень та ціннісних установок, що містяться в універсальних загальнолюдських цінностях, особистісний вибір формує ціннісно-орієнтовану свідомість представника певної спільноти. Цінності виникають і діють на рівні особистості, оскільки носієм цінностей є людина, представник родини, етнічної спільноти, релігійної громади тощо. Система цінностей не дається суспільству у вигляді набору постулатів,

вона розчинена в мові, авторитетних текстах тощо. Вони можуть бути змінені на підставі оцінок, які дають певному поняттю члени соціуму. У результаті порівняння предметів та явищ у свідомості й мові формується певне ставлення до них, що виражається схваленням, осудом чи байдужістю.

Таким чином, регулятором ментальності стають саме ціннісні орієнтації, які пов'язані з мотиваційною сферою особистості. Тож можемо припустити, що вмотивованість особистості на реалізацію сформованих ціннісних орієнтацій впливає на формування менталітету соціуму. Сьогодні ми спостерігаємо, з одного боку, процес активного розвитку національної самоідентифікації, яка стає пріоритетною для політики багатьох держав, а з другого, – демократичні принципи, що регламентують необхідність визначення структури держави, наявність у ній повної панорами історично-культурної мозаїки, яку необхідно враховувати в соціально-політичній політиці. Саме в контексті цих двох векторів і реалізуються найголовніші цінності держави, соціуму, а через них кожної окремої особистості, яка перебуває під впливом соціокультурних процесів, вибудовуючи свою стратегію життєтворчості.

Отже, проведений аналіз наукових підходів щодо соціально-філософського аспекту ментальності дає підстави стверджувати, що вони спрямовані на визначення різних аспектів ментальності й водночас цілісне охоплення зазначеної проблематики. Представлені підходи взаємодіють між собою та демонструють багатогранність досліджуваного феномену.

1. 3. Аналіз категорії ментальності в сучасному науковому дискурсі

Ментальність у сучасній соціально-гуманітарній парадигмі розглядається як сутнісна характеристика соціуму через приналежність людини не лише до об'єктивного світу, а й до суб'єктивного, який є результатом творення ментальності. Завдяки осмисленню структури та особливостей ментальності етносу чи соціальної спільноти стає можливим ефективний процес розвитку та подальшої модернізації як суспільства, так і держави. Ментальні особливості відображають світоглядні позиції людини, певні грані її

ідентичності, ціннісні орієнтири, моделі поведінки у різних життєвих ситуаціях.

У добу глобалізації людство опинилося перед низкою досить складних суперечностей, пов'язаних із вирішенням економічних, політичних та духовних запитів й потреб суспільства. Саме тому небезпідставним є звернення до природи ментальності суспільства як дієвого засобу прогнозування соціально-економічного розвиту, допоміжного інструменту у вирішенні конфліктів на етнічному ґрунті та в процесах адаптації людини до нового соціально-культурного середовища.

Понятійно-категоріальний апарат, який використовується у суспільних та гуманітарних науках для аналізу загальних, особливих та одиничних характеристик феномена ментальності, характеризується поліфункціональністю. Зважаючи на вищезазначене, проблема ментальності в соціальній філософії потребує вирішення насамперед питань методологічного та теоретичного рівнів. Важливою сферою дослідження ментальності є висвітлення основних детермінант її становлення та функціонування, визначення механізмів впливу. Вважаємо за необхідне виокремити та проаналізувати різні підходи до тлумачення терміну "ментальність", розглянути співвідношення понять "ментальність" та "менталітет", обґрунтувати їх введення в науковий обіг, а також проаналізувати міждисциплінарний характер визначення менталітету.

Аналізуючи ступінь розробленості проблеми ментальності в науковій літературі, слід вказати на відсутність розгорнутих соціально-філософських досліджень з цього питання. Серед значної кількості праць означений аспект розглядається переважно дотично, опосередковано, зумовлюючи відсутність соціально-філософського погляду на зазначену проблематику. Натомість базові основи дослідження феномену ментальності репрезентовані різними напрямками, представленими у відповідних галузях знань. Зокрема, в межах соціальної психології розроблено проблему співвідношення свідомості індивіда та групи; в межах загальної психології сформовано теорію архетипів як основу "колективного несвідомого" К. Юнга та концепцію "соціального характеру" В. Райха; представники історичної антропології (А. Леруа-Гуран, Л. Леві-Брюль, К. Леві-Строс, Б. Малиновський та ін.) за допомогою

ментальності розробили пояснення взаємозв'язку духовного та соціального розвитку, механізми з'ясування причин певних історичних подій, сформували концепцію "двох історичних реальностей" (реальності фактичної "як такої" та "уявлення про реальність" у представників певної епохи); в межах культурної антропології завдяки вивченню процесів формування людської особистості та світу культури, особливостей поведінки, пануючих норм та форм відхилень, механізмів їх корекції, було розроблено теорії базової та модальної особистості; у французькій "Новій історичній науці" ментальність представлено у контексті досліджень проблематики стереотипів поведінки, способів та форм організації мислення, конкретних й образних картин світу, які зароджуються в середньовічній суспільній свідомості.

Як уже зазначалось, поняття "ментальність" розглядається з різних позицій, серед яких виокремимо три найбільш поширені в науковому дискурсі парадигми. Перший підхід вивчає ментальність як певну універсалію суспільної свідомості: "Лише знання і розуміння психологічного феномену ментальності дозволяє реально побачити, що історія будь-якого народу багато в чому є лише наслідком особливостей його духовного складу" [Решетников, 2014, с. 232]. У результаті взаємодії індивідів великих та малих соціальних спільнот формується свідомість, стійкість якої визначається кількісними показниками її носіїв. Цей підхід дозволяє розглядати ментальність на різних рівнях суб'єктності: індивід, територіальна спільнота (село, місто, мегаполіс), народ, нація. Однак кожний суб'єкт може бути обмежений географічним простором (місто, держава) та історичним часом. У процесі соціальної взаємодії індивідів виробляються інтереси груп як цілісності, сприяючи формуванню суспільної свідомості. Ментальність як визначальна характеристика суспільної свідомості виникає лише в організованих соціальних групах.

Інші дослідники розглядають ментальність як мінливу категорію, що відображає особливості світосприйняття соціальних спільнот різного типу на певному етапі історичного розвитку. В межах цієї парадигми науковці виокремлюють історичний тип ментальності, основним предикатом якого є цілісний образ картини світу, що формується під впливом культури і знаходить відображення в свідомості окремого індивіда чи суспільства загалом. Аналізуючи картину світу

крізь призму суспільної діяльності та поведінки особистості, науковці прагнуть осмислити внутрішню позицію шляхом реконструювання їх уявлень: "Смисли, які ми намагаємося розкрити через поведінку людини, властиві кожному окремому суспільству та є специфічні для кожного періоду історії. Вони історично мінливі, а тому зрозуміти їх можна лише вивчаючи в контексті цієї культури" [Гуревич, 1993а, с. 20].

У межах третьої парадигми дослідники розглядають ментальність як своєрідну модель свідомості, центральним постулатом якої є "змодельована реальність на основі інструментальної й цілеспрямованої діяльності людей, яка виражає їхні інтереси та волю і є причиною самоорганізації" [Марков, 1993, с. 80].

Таким чином, ментальність є багатогранним поняттям, яке відображає базові аспекти соціальної, економічної, політичної та духовної сторін життя суспільства. У цьому контексті Р. Додонов виділяє базові дефініції для розкриття сутності ментальності – описові, психологічні, раціональні, нормативні, структурні та генетичні [Додонов, 1999а, с. 11–15]. Зазначена типологія визначень, які репрезентують сукупність свідомих та несвідомих уявлень, способів поведінки й реакцій, відображає феноменологічний контекст свідомості через інтегральні рівні ментальності.

Як правомірно зауважує у своєму дисертаційному дослідженні М. Губанов, використання категорій "менталітет" та "ментальність" відкрило нові можливості та перспективи у соціальному пізнанні, оскільки вони містять у собі більший евристичний потенціал у порівнянні з такими традиційними поняттями класичної та некласичної філософії як "ідеальне", "духовний світ", "суспільна психологія", "суспільна свідомість", "масова свідомість", "світовідчуття", "світорозуміння", "суб'єктивна реальність" тощо, які є необхідними, однак недостатніми для пояснення впливу духовних детермінант на суспільні процеси, адже не враховують та не відображають належною мірою унікальну парадигму духовного світу й особистісні якості індивідуального та колективного суб'єктів [Губанов, 2014]. До того ж введення та детальна розробка теми ментальності у площині соціальної філософії сприяє розвитку та оновленню філософської рефлексії суспільних процесів як в історичній ретроспективі, так і на сучасному етапі.

Зважаючи на міждисциплінарний характер дослідження категорії ментальності, яка входить до понятійно-категорійного апарату різних гуманітарних наук, складним залишається її визначення, теоретичне наповнення та оперування базовими принципами соціально-філософського дослідження. У науковому дискурсі це призвело до різних методологічних підходів у дослідженні цієї проблематики, зумовило низку суперечностей, що виникають при ретельному науковому аналізі феномену ментальності. Основна складність соціально-філософського аналізу ментальності пов'язана з особливостями її відображення в предметній діяльності, поведінці й спілкуванні представників спільноти, які є сталими суб'єктами менталітету.

Оскільки категорія "ментальність", як слушно зазначає К. Галушко, охоплює різні сфери: аналіз соціально-психологічних настанов, автоматизмів та навичок свідомості, способів бачення світу та уявлень людей, що належать до тієї чи іншої соціально-культурної спільноти [Галушко, 2009], то можемо виокремити три основні концептуальні наукові підходи в осмисленні проблеми ментальності: психологічний, культурологічний та соціально-філософський.

Сучасні психологи акцентують увагу на важливості окреслення сфери психічної реальності, яка безпосередньо пов'язана з функціонуванням ментальності, намагаючись встановити зв'язок терміну з іншими, визначити його місце у системі психологічних категорій. Учені оперують такими поняттями як мислення, емоції, потреби, архетипи, цінності, когнітивні еталони, соціальні норми, зміст, мотиви, реакції, переконання, ідеали, схильності, стереотипи тощо. Відповідно, термін "ментальність" трактується з позиції психологічного змісту життєвої діяльності людини і відображає те, що є у думках, переживаннях, світобаченні індивіда / соціальної групи загалом. При цьому вчені зауважують, що крім різноманітних станів та процесів, форм і механізмів психічних утворень спонтанного чи логічно зумовленого певними факторами походження, є вищі духовні потреби і переживання, вчинки альтруїстичного спрямування. Тому духовний світ ментальності у контексті психологічної парадигми має міжсуб'єктний характер, поєднуючи велику кількість психологічних процесів, утворень та механізмів, які усвідомлюються і раціоналізуються частково й фрагментарно [Фурман, 2002, с. 2]. Таким чином,

менталітет у психології розглядається як складний світ емоційних реакцій та устремлінь на свідомому і на підсвідомому рівнях; як певна система моральних норм та цінностей, особливостей духовного й психологічного життя нації, що впливають на вибір моделей поведінки, бажань, формують вітальну потенцію відчувати, мислити, діяти та ін. і виявляються у тотожності масового світосприйняття та світобачення. За твердженням психологів, ментальність зумовлює новий рівень індивідуальної та суспільної свідомості, на якому вольові дії, реакції тощо зумовлені не лише раціональними, а й емоційними складовими, мають у своїй основі набуті історично звички, які представники етносу можуть і не помічати, однак для інших народів ці особливості будуть не такими звичними, тому особливими та зауважальними.

Складна та багаторівнева структурна організація психосоціального змісту ментальності поєднує в собі відмінні характеристики життя і діяльності людини. Насамперед, як зазначає А. Фурман, це природне та культурне, емоційне та раціональне, свідоме та несвідоме, суспільне та індивідуальне, унікальне та універсальне, інстинктивне і духовне [Фурман, 2002, с. 3]. Звертаємо увагу на ще один аспект природи ментальності, який визначається у сучасній психології у контексті взаємозв'язку індивідуальних та суспільних смислів: "Існування особистості набуває смислу лише в суспільному середовищі. Однак, саме суспільство повинне мати смисл, який би узгоджувався з індивідуальними особливостями індивіда. Суспільний смисл тримається на індивідуальності кожного його суб'єкта, а особистісний випливає зі смислу суспільства" [Акопов, 2015, с. 23].

Культурологи, зі свого боку, вживають термін "ментальність" для характеристики певних особливих рис та ознак, притаманних культурам різних народів; досліджують вплив ментальності на звичаї, традиції, вірування, знання, способи діяльності та інші складові духовної й матеріальної народної культури. Культурологічний підхід передбачає розуміння ментальності як "глибинних структур культури, історично та соціально укорінених у свідомості й поведінці багатьох поколінь людей, що поєднують у собі різні історичні епохи у розвитку національної культури" [Кравченко, 2000, с. 343], виокремлення історичних типів ментальності

(античний тип, середньовічний і т. д.), етнонаціональних типів (слов'янська, латиноамериканська і т. п.).

Як стверджує Т. Уварова, культурологічний підхід обґрунтовує ментальність як інтегральну характеристику людей, що живуть у певній культурі. Таке тлумачення дозволяє не лише описувати специфіку світосприйняття та світоперетворення певних народів, а й представляти окрему людину як частину культури. Водночас важливо пам'ятати, що поняття ментальності є значно ширшим ніж поняття культури. Ментальність формується, поєднуючи етнос, культуру, релігію, науку, мораль та мистецтво тощо і є низкою характерних рис певної соціокультурної спільноти в масштабах історичної епохи, через які здійснюється сприйняття основних аспектів реальності [Уварова, 2012, с. 8].

Аналізуючи зв'язок ментальності та культури, дослідниця Т. Іванова зауважила, що не все, що є у ментальності, вже є чи стане у майбутньому культурою, натомість культура завжди є частиною ментальності – квінтесенцією, кращою частиною [Иванова, 2002, с. 171–173]. Водночас не є правомірним розглядати співвідношення "ментальність & культура" як "ціле та його частина", адже між цими поняттями багатоаспектний взаємовплив. Культуру історичної епохи можна вважати вищим рівнем розвитку ментальності цієї епохи, що створює фундамент для формування якісно нової культури нового історичного часу. Негативні риси ментальності, особливо шкідливі, руйнівні для її суб'єктів, в історичній перспективі об'єктивно витісняються (згідно закону еволюції та методу "спроб і помилок"), натомість суспільно важливе, конструктивне та цінне, закріпившись у ментальності, стає культурою [там же].

Отже, важливо, щоб ментальні особливості були належним чином враховані в естетичному, моральному, національному вихованні в межах державної політики та національної доктрини. Збереження культурної спадщини, дбайливе ставлення до природних багатств, підтримка самобутніх культур різних народів, встановлення контактів з метою взаєморозуміння та збагачення культур, розвиток духовних інтересів – усе це глобальні завдання, які потребують об'єднання зусиль і енергії політиків, діячів культури, кожної людини.

В умовах глобалізаційних процесів відбувається становлення і розвиток нової галузі психологічної науки – культурної психології, яка досліджує взаємовплив культури та психології, вибудована на антропологічних концепціях Б. Маліновського, М. Коула, С. Лур'є, Л. Леві-Брюля та інших. Сучасні вчені особливу увагу звертають на етнічні (етнопсихологія, етнокультура) та пізнавальні (когнітивна психологія, культура як сфера пізнання дійсності) процеси, розглядаючи їх крізь призму свого наукового апарату й методів дослідження.

Поєднання культурологічної та психологічної парадигми у дослідженні ментальності, на думку І. Меркулова, дозволяє виявити генетичні основи когнітивної системи людини й генетичні чинники, що впливають на розвиток культури. Однак, за спостереженнями вченого, у процесі взаємодії має місце й зворотня дія культури на гени, вона призводить до етнокультурних, етнопсихологичних та індивідуально-психологічних відмінностей у когнітивних типах мислення [Меркулов, 1996, с. 42].

Цієї ж позиції дотримується й М. Бетільмерзаєва, стверджуючи, що ментальність у культурологічному аспекті можна вважати генетикою культури, оскільки природа ментальності належить до сфери свідомості та культурних феноменів, як основоположних структур збереження та передачі соціального досвіду практичної діяльності [Бетильмерзаева, 2005, с. 10]. Тому, на думку дослідниці, ментальність асимілює "зв'язок між чуттєвим сприйманням та розумовим осягненням суті: феномена та ноумена" [Бетильмерзаева, 2005, с. 11]. Вона виникає в ході демаркаційного зіткнення процесів розумового й почуттєвого сприйняття.

Натомість, за твердженням І. Дубова, менталітет потрібно визначати як характерну для конкретної культури специфіку психічного життя людей, сформовану під впливом економічних та політичних реалій [Дубов, 1993, с. 21].

Взаємозв'язок культури та ментальності розкрив у своїх дослідженнях також І. Кондаков. Науковець обґрунтував менталітет як структурний елемент культури, історично й соціально вкорінений у свідомість та поведінку багатьох поколінь людей; підкреслив, що, незважаючи на свою відносну мінливість, риси ментальності залишаються сталими

і несуть у собі весь багаж різних історичних епох національної історії та культури [Кондаков, 1997, с. 23].

Пошлемось на твердження Л. Вітгенштейна, котрий у менталітеті вбачав "загальну характеристику людей, що живуть в окремій культурі, яка дозволяє описати своєрідність бачення людьми реалій повсякденного світу і пояснити специфіку їх реагування на нього" [Витгенштейн, 1958, с. 16]. Водночас менталітет відповідає знанням, якими володіє певна спільнота. Поруч із релігійними віруваннями вони продукують уявлення про навколишній світ, формуючи основу менталітету та створюють разом із домінуючими потребами й архетипами ієрархію цінностей, притаманних певній спільноті, а також характеризують її [Дубов, 1993, с. 21].

На зв'язок культурних та ментальних процесів звертає увагу Б. Гершунський. Науковець зазначає: "У загальному вигляді менталітет може бути визначений як будь-яка характерна для конкретної культури (субкультури) специфіка психічного життя людей, детермінована економічними та політичними умовами в історичному аспекті" [Гершунський, 1998, с. 113]. Таким чином, ментальність має своє культурне поле, що зберігає ментальні процеси у різних поколіннях, допомагає пояснити та усвідомити культуру. П. Гуревич слушно констатує, що ментальність "не лише пояснює окремі культурні трафарети, а й образ мислення, душевний склад різних типів суспільства" [Гуревич, 2007, с. 224].

З психологічної точки зору розглядає взаємозв'язок ментальності та культури вже згадуваний нами А. Фурман, визначаючи першу як атрибутивну характеристику культури. Таку особливість дослідник пояснює їх взаємодоповнюваністю, що виражається у твердженні: менталітет – результат культурного розвитку нації, етносу, групи чи особистості на терені сучасної цивілізації і, водночас, джерело розвитку культури як системи історично розвинутих надбіологічних програм життєвої активності [Фурман, 2002, с. 14]. Таким чином учений вибудовує основні складові носіїв культури, які відображаються у поведінці, діяльності, вчинках та спілкуванні [там же]. Такий підхід дає підстави стверджувати, що в структурі культури домінує праксеологічний початок, який не ґрунтується на засадах духовно-емоційної сфери, оскільки поведінка містить вірування, вчинки, рефлексію, а діяльність знання, визначаючи у своїй сукупності психічні ментальні процеси.

Погляди на культуру як на тип поведінки людини притаманні багатьом культурологам, зауважуючи, що культура – це явище ментальне, тому застосування поняття "матеріальна культура" є помилковим [Taylor, 1948, с. 62]. Зокрема, Ф. Боас розглядав культуру як сукупність ментальних та фізичних дій і реакцій, що характеризують поведінку індивідів як певної соціальної групи [Boas, 1938, с. 117]. Натомість інший дослідник Л. Уайт уважає, що культура відображає здатності людини до символізації. Матеріальні предмети, на його думку, є відображенням ідей, зумовлюючи невідворотне відокремлення культури від поведінки людини [White, 1959, с. 41]. У цьому значенні предмети відносяться до культурної спадщини не лише як матеріальні пам'ятки, а й як здатність розвиненої людини до відображення своїх ідей у матеріальних продуктах.

Наголосимо, що сучасний соціально-філософський аналіз категорії ментальності та методології її дослідження хоч і містить різні погляди та підходи, однак соціальна філософія позбавлена однозначного й універсального тлумачення ментальності, яке б охоплювало всю її багатозначність. Вважаємо, що поняття ментальності набуває змістовного та функціонального розуміння лише в контексті певної теоретичної моделі. Визначення ментальності завжди пов'язане з конкретною світоглядною та концептуальною моделлю теоретичного дослідження. У зв'язку з цим, поняття "ментальність" у соціально-філософському дискурсі, на нашу думку, повинно виступати, з одного боку, інтегральною та порівняльною характеристикою духовної винятковості колективного або індивідуального суб'єкта, а з другого – пояснювати специфічний тип світосприйняття суб'єкта. Не менш важливим у цьому аспекті є розуміння особливого способу активності суб'єкта.

Без розуміння сутності основних етапів формування тієї чи іншої категорії та використання їх надбань складно говорити про можливість введення в філософський дискурс нових категорій. Особливо це знаходить вираження в контексті обґрунтування системи свідомих та підсвідомих соціально-психічних елементів, які формують певний тип світосприймання, інтерпретації й поведінки людей, впливають на всі сфери індивідуально-суспільного життя.

Саме відсутність на певному етапі пізнання загальноприйнятих термінів та понять для позначення

особливостей елементів свідомої й несвідомої сфери психіки призвела до використання термінів "ментальність" та "менталітет". Слушною є позиція науковців, котрі вважають, що ментальність важко здефініювати та окреслити чіткі межі через її наявність на всіх рівнях свідомості та поведінки людей [Гуревич, 1993а, с. 195]. Соціально-філософський аналіз ментальності, на нашу думку, можливий лише при використанні філософських категорій "загальне", "особливе" та "одиничне" для позначення як свідомих й несвідомих елементів психіки соціальної спільноти, так і особи як суб'єкта ментальності.

Тож важливого значення набуває визначення теоретичної та філософської бази дослідження – змісту категорій одиничного, особливого й загального відповідно до процесу формулювання ментальності, окреслення сутнісних та особливих ознак зазначеного процесу.

Категорії діалектики загального й одиничного представлені як форма роздвоєння процесу на протилежні визначення, пізнання яких стає можливим у дослідженні їх єдності. Під категорією одиничного у філософії розуміють існування окремих, відмежованих простором і часом предметів та явищ, що мають індивідуальну якісну й кількісну визначеність, що відрізняє їх від усіх інших. За всієї множини одиничних явищ абсолютна тотожність предметів виключається.

Одиничні явища чи предмети пов'язані між собою, взаємодіють та залежать одне від одного, мають спільну основу. Саме тому спільні властивості предметів виражаються в категорії загального, яке фіксує об'єктивно існуючу подібність між предметами та явищами в межах конкретної якісної визначеності. Загальне й одиничне є сутністю лише моментів буття явищ, повнота якого проявляється в їх єдності. Процес пізнання протилежності загального й одиничного відбувається через особливе, яке виражає загальне в його реальному, одиничному втіленні, а одиничне в єдності із загальним. У такому розумінні особливе містить у собі й емпіричну одиничність факту, і теоретичну необхідність закону.

Стає очевидним, що в понятті ментальності не може бути загального без одиничного, і навпаки. Якщо в процесі соціально-філософського аналізу подібне положення буде ігноруватися, то наше уявлення про ментальність набуде

однобічності, а тому стане помилковим. За твердженням Г. Гегеля, "загальне містить одиничне, як і особливе містить загальне в своїй суті. Загальне є ширшим за одиничне та особливе, навпаки, одиничне та особливе містить в собі більше, ніж загальне. Воно утримує те багатство особливого й одиничного, яке є суттєвим, а зовнішнє відкидається, у результаті чого загальне становить їх сутність" [Гегель, 1927, с. 124].

Такий підхід дозволяє трактувати ментальність як інтегральне особливе загальнолюдської свідомості через світогляд людини. У філософському значенні свідомість виступає загальним поняттям, що означає різні прояви ментальної діяльності, до яких належить стан усвідомленості та здатність реагувати на власне оточення, а також особиста обізнаність або сприйняття певної частини реальності [Козаченко, 2016, с. 149]. На думку австрійського філософа Ф. Брентано, свідомість розділяє клас фізичних та психічних явищ й тим самим породжує духовний світ людини, її ментальність, яка існує в ідеальному вигляді, доступному лише розуму, мисленню [Брентано, 1996, с. 22].

Визначення свідомості як нефізичного прояву людського буття, якому притаманні суб'єктивність, ідеальність та духовність піддалося критиці американським філософом Д. Сьорлом. Вчений стверди, що ментальні процеси не можна відділяти від фізичних, оскільки саме їм притаманні особливі властивості, які не відображаються фізичними термінами: "Ментальна діяльність не може бути зведена до фізичної, але за своєю суттю вона є біологічною і тому має описуватися у термінах фізичних процесів. Ментальні явища причинно зумовлені нейрофізіологічними процесами мозку і самі є властивостями мозку" [Серл, 2002, с. 24]. У зв'язку із вищезазначеним, вважаємо, що на рівні свідомості ментальність впливає на бачення світу та його сприйняття, спосіб мислення й норми поведінки, у яких поєднуються свідомі та несвідомі аспекти.

У соціально-філософському аналізі важливо відмежовувати ментальність від суспільної свідомості, оскільки перша характеризує лише специфіку другої відносно великих соціальних спільнот, таких як етноси чи нації. При цьому усвідомлювані елементи менталітету тісно пов'язані зі сферою несвідомого, яке не підпадає під сферу рефлексії етносів та не підлягає раціональному осмисленню й

артикуляції. Це система образів, яка лежить в основі людських уявлень про світ та власне місце в ньому, впливає на спосіб світовідчуття, світосприйняття і світоперетворення, а також на особливості побудови ієрархії цінностей, зумовлює особливі, характерні для певної спільноти реакції та патерни поведінки.

Базовим компонентом ментальних структур є система цінностей, яка продукується у свідомості та має важливе значення у життєдіяльності суб'єкта. Між ціннісними структурами й ментальністю існує особлива система зв'язків, оскільки зміст ментальності становлять не лише установки, як основа концепції світобудови, що визначає ставлення людини до дійсності, а й певний набір фундаментальних цінностей. У цьому контексті ментальність можна розглядати як своєрідну пам'ять, досвід, що став установкою та детермінує певну поведінку людей у відповідних ситуаціях. Історична ментальність є архетипами свідомості, що зберігаються та знаходять своє вираження протягом тривалих історичних періодів у моделях поведінкових реакцій та алгоритмах діяльності людей, утворюючи когнітивну основу ментальності й сприяючи побудові духовних цінностей. Цінності, як компонент соціальної пам'яті й основа індивідуального характеру, забезпечують єдність індивідів через їх ідентифікацію з певною спільнотою, культурною парадигмою. У процесі засвоєння індивідом системи соціальних значень та ціннісних установок, що містяться в універсальних загальнолюдських цінностях, особистісний самовибір формує ціннісно-смислову орієнтацію свідомості представника певної спільноти.

У контексті національного та історичного розвитку ментальні цінності відображають ступінь самостійності й інтеграції національного духовного потенціалу, віри, почуттів, що вирізняють культуру та традиції певного народу з-поміж інших світових культур. При цьому ставлення до світу виявляється на чуттєвому та інтелектуальному рівнях, тому витоки цінностей слід шукати не в дійсності, а в людській свідомості [Лотце, 1882, с. 15]. Цінності виникають та діють на рівні особистості, оскільки їх носієм є людина, етнічна спільнота чи релігійна громада.

Звертаємо увагу, що цінності людини як соціальної істоти формуються під впливом загальноприйнятих норм поведінки. У межах соціальної спільноти у людини виникають

певні погляди та прагнення, а також критерії, на основі яких вибудовується її життєдіяльність. Загальна система цінностей, яка домінує у певному соціальному середовищі, переходить в індивідуальний універсум. У таких умовах відбувається формування соціальних установок, які носять ментальний характер.

Таким чином, загальнолюдська свідомість як загальне, впливає на світогляд людини як одиничне, інтегральною особливістю якого є ментальність, завдяки чому "представники певної спільноти мають спільність у своїх світоглядах та у своїй поведінці, в яких можна виявити закономірності, пов'язані з цією спільністю їх світоглядних позицій та поведінкових засад [Попович, Кисляковська, Вяткіна та ін., 2006, с. 110]. Носіями ментальності виступають індивіди як представники певної спільноти, що мають спільне розуміння "як і за допомогою яких технологій змістові основи ментальності переходять у відповідні параметри світогляду та поведінки особистості" [Гершунський, 1998, с. 134]. Тому світогляд як система поглядів на світ та своє місце в ньому відповідає ментальному світогляду окремої людини та є підставою для аналізу сукупної діяльності народу в аспекті масового явища ментальності.

Окрім спільних засад загальнолюдської свідомості, кожна національна спільнота формує особливу народну культуру. Ця особливість виражається в переконаннях, ідеалах, інтересах та установках, які є характеристиками соціальних спільнот, ментальності нації загалом. Зміст ментальності, відмінності у поглядах на світ стають помітними для людини лише під час порівняння себе з представниками інших народів і цивілізацій. Ментальність найвиразніше постає у типовій поведінці представників конкретної культури, яка проявляється передусім у стереотипах поведінки та моделях прийняття рішень, що означає вибір однієї з поведінкових альтернатив. Саме тому особливості психологічних властивостей конкретного народу становлять основу національної ментальності, яка є формою творення національної свідомості, відображає певний спосіб діяльності людей. Таким чином, національний характер є лише частиною ментальності як характеристики політичних, релігійних та інших особливостей людей, що належать до певної культури, а

ментальність є своєрідним кодом конкретної нації, на основі якої вибудовується ідентичність.

Як ми вже зазначали, концептуально значущим для нашого дослідження є розмежування термінів "ментальність" та "менталітет". Співвідношення зазначених понять залишається дискусійним, по-різному вирішується у царині різних наук і досить часто ці поняття взагалі ототожнюються. Очевидно, основна причина такої термінологічної неузгодженості є результатом досліджень ранніх авторів, які заклали певний фундамент, сформувавши два різні погляди на тлумачення сутності цих категорій. А також значна кількість дослідників не розмежовують ці терміни через відсутність такого розрізнення в іноземних мовах.

Зокрема, Ж. Ле Гоф, М. Блок, Л. Февр, Ю. Мітке стверджували, що поняття "ментальність" не має чіткого визначення й однозначного пояснення, а тому дає змогу вільно його використовувати. Натомість Г. Телленбах та Ф. Граус вважали, що ментальність як категорія має бути чітко окресленою для застосовування у науковому просторі. Сьогодні ці два погляди знайшли своє продовження у різних теоретичних розвідках. Так, на думку А. Мурашова, поняття "ментальність" та "менталітет" традиційно розглядаються як слова-синоніми, які характеризують світогляд, світосприйняття, світобачення, світовідчуття окремої людини, групи людей, цілого етносу чи, навіть, епохи [Мурашов, 2001]. Цієї ж позиції дотримуються й інших дослідників, зокрема, І. Дубов, Ю. Канигін. Так, І. Дубов зазначає: "Менталітет (ментальність) у найзагальніших рисах може бути визначений як деяка характерна для конкретної культури специфіка психічного життя, представляючи цю культуру людей, що детермінована економічними таполітичними умовами життя в історичному аспекті. Це поняття перегукується з поняттям "національний характер", під яким розуміють або властивий представникам нації набір основних особистісних рис, або систему існуючих в етносі уявлень: установок, вірувань, цінностей, умонастроїв і т.п." [Дубов, 1993, с. 22].

Інша група науковців, насамперед, П. Дашковський, Р. Додонов, Н. Забеліна, В. Козловський, В. Нестеренко, О. Усенко, І. Яковенко, навпаки, розмежовують ці поняття. Серед дослідників, які вивчають зазначену проблематику, назвемо спробу Н. Каліної на прикладі політичної ментальності розмежувати поняття "ментальність" та

"менталітет". За твердженням дослідниці: "Ментальність – це груповий процес символіко-семіотичного моделювання, який відбувається перманентно (постійно) і не усвідомлюється індивідами, він структурує стильові когнітивно-емоційні однакові картини світу соціо- або лінгвокультурної спільноти. Менталітет – це результат сукупного впливу умов, механізмів і форм вираження об'єктивної реальності на встановлення універсальних для певної етнокультурної чи соціально-політичної спільноти способів світосприйняття, світовідчуття, світорозуміння та поведінки [Калина, 1999, с. 10].

Натомість С. Вальцев визначив спільні та відмінні особливості цих термінів на основі етнічної ментальності та менталітету. На думку вченого, визначальним критерієм їх подібності є відношення до сфери колективної психології; а отже, психології етносу. Ментальність є простою формою менталітету, що дозволяє визначати етнічну ментальність первинною ланкою формування національного менталітету. Зважаючи на цей аспект, дослідник обґрунтовує світоглядну основу національного менталітету й емоційно-психологічну складову етнічної ментальності. Таким чином, за твердженням С. Вальцева, національний менталітет є атрибутом нації, а етнічна ментальність виступає атрибутом народності [Вальцев, 2005, с. 18].

Інший дослідник І. Огурцов розмежовує ці два поняття крізь призму їх функціонального призначення. За твердженням дослідника, ментальність виступає системою образів та уявлень певної соціальної групи, за допомогою яких відбувається регламентація поведінки в оточуючому світі; натомість менталітет виражає досвід і поведінку індивіда та соціальних груп [Огурцов, 1994, с. 52]. Таке розрізнення зазначених понять, на нашу думку, є умовним, адже досвід, який накопичується впродовж тривалого історичного часу, також є складовою ментальності.

У філософському розмежуванні ментальності та менталітету становить цікавість дослідження І. Цехмістрона. Науковець зазначає: "Нова картина світу залишає зовнішню речово-субстанційну оболонку світу та зосереджує свою увагу на ментальних структурах у його основах. Водночас вона розкриває незвичайну ідентичність найбільш тонких структур ментальних основ буття та ідеальних основ свідомості" [Костюк, 2008, с. 193]. У той же час Г. Котельников обґрунтовував ментальність як субстанційну характеристику

матерії через її одухотвореність: "Можна припустити, що Життя і Розум є вічними атрибутами матерії і здатні до експансій з одного виду на інший. Ми самі є продуктом розвитку та діяльності надмікроцивілізацій. Ця система управління, напевно, діє і зараз на доклітинному (віруси) чи клітинному рівнях будь-якої живої істоти" [Костюк, 2008, с. 193]. Автор уважає, що, будучи продуктом діяльності надмікроцивілізацій, ментальність "передає естафету розвитку Живій природі і Розуму людської цивілізації, покликаної нести її далі" [Костюк, 2008, с. 93].

Т. Уварова зауважує, що менталітет є історично сформованою структурою та наявною системою цінностей і норм життя як індивіда, так і суспільних груп, народів, націй. Менталітет передбачає певний рівень засвоєння культури, а також приналежність до історичної й релігійної спадщини. Саме тому він об'єднує в собі такі компоненти, як етнос, культура, релігія, наука. Їх синтез, на думку дослідниці, здійснюється на рівні підсвідомості й існує як характеристика того чи іншого природничо-соціального суб'єкта. Натомість ментальність є надособистісним аспектом духовності, її основоположним компонентом, що породжується відповідним культурно-історичним контекстом та досвідом життя багатьох поколінь. Ментальність формується залежно від традицій, культури, соціальних структур та середовища проживання людини, і сама, в свою чергу, здійснює вплив на їхнє формування, виступаючи як джерело культурно-історичної динаміки, котре важко визначити [Уварова, 2012, с. 7].

Вважаємо, що поняття ментальність і менталітет доцільно розмежовувати, виходячи, насамперед, з розуміння того, що ментальність (від лат. mens (mentis) – спосіб мислення, душевний склад) є більш широким поняттям, феноменом, витвореним історично, який відображає загальну сукупність особливостей духовного світу певної соціальної групи, народу загалом, а відтак виступає інтегральною ознакою народу. Натомість менталітет (від лат. mental – розум, розумовий) пропонуємо розглядати як конкретно-операційне поняття щодо ментальності, тобто як особливості її виявлення на рівні конкретного одиничного представника групи, соціальної спільноти чи народу загалом. Іншими словами, менталітет можемо трактувати як вияв ментальності.

У менталітеті відображається спосіб відчування та мислення, стиль світосприйняття, сукупність образів і уявлень, система ціннісних орієнтацій. Важливою складовою менталітету, що відрізняє його від ментальності, є інтенційність як зобов'язання, взяте із власної волі, директива самому собі [Попович, Кисляковська, Вяткіна та ін., 2006, с. 92–93]. Отже, ментальність фіксує й транслює духовність суспільства загалом, його ідеологічні принципи, що відповідають особливостям суспільної організації. Розмежування цих понять у методологічному аспекті є доцільним, оскільки дозволяє ґрунтовніше фіксувати та аналізувати духовні процеси у суспільстві й духовному світі особистості. При цьому до змісту менталітету входять як ментальні особливості, так і емоційно-афектні й поведінкові характеристики. Серед останніх важливо виокремити сприйняття, оцінку та поведінку як основні функціональні установки.

Визначимо світоглядний характер менталітету як категорію "одиничне" у діалектичному зв'язку з особливим і загальним. Ментальність формується різними поколіннями людей і "за рахунок природного часового зв'язку, успадкування духовних цінностей поколінь та актуалізації соціальної пам'яті, об'єктивно існує у вигляді суб'єктивної реальності" [Гершунський, 1996, с. 11–12]. Вона формується об'єктивно під впливом економічних, соціальних, політичних та культурних факторів, які суб'єктивно породжують різні історичні аспекти, котрі в кінцевому підсумку впливають на перебіг історичного процесу. Важливою ознакою ментальності є її відносно стійкий характер, вона може зазнавати змін лише в умовах тривалого тиску, під час суспільних потрясінь та глибинних трансформацій. В українській історії часи панування радянської влади є прикладом насильницької діяльності та нищівного фізичного й духовного впливу, що зумовив деструктивні трансформації української ментальності в інтересах пануючої тоталітарної ідеології [Гордійчук, 2019b].

Важливим методологічним принципом нашого дослідження є положення: менталітет постає тим чинником, що пов'язує індивідів, котрі належать до культурної чи етнічної спільноти. Однак окремі індивіди, які мають спільне соціокультурне середовище, можуть бути не лише поєднаними у сфері своїх соціальних уявлень, а й нерідко є антагоністами в цій сфері. Оскільки носіями світоглядного менталітету як

системи поглядів на світ та власне місце у ньому є кожна людина, то це дозволяє стверджувати наявність ментальних відмінностей як функціональних культурних характеристик у всіх сферах життєдіяльності особистості. Ці відмінності можна простежити, наприклад, на природньо-географічному рівні, який визначає життєвий уклад, норми й установки поведінки та діяльності суспільства загалом і людини зокрема. Ці установки визначають сприйняття економіки, природи, способи господарської діяльності та інших явищ суспільного життя.

Ментальні відмінності відображаються в історичній свідомості народу та в національній ідентичності, знаходять своє вираження в інтерпретації історичних подій і явищ, у розумінні законів й закономірностей соціально-історичних процесів, в оцінках політичних актів та релігійних уподобань тощо. Ментальні відмінності простежуються також у культурній сфері, зважаючи на те, що в ній відображені основи багатовимірності людини в умовах реконфігурації глобального соціального простору. Елементи чужорідної культури розпадаються чи трансформуються в умовах функціонування культури в її природньому традиційному суспільному середовищі, це відбувається завдяки прихованим механізмам впливу. В межах цього процесу відбувається зіставлення різних менталітетів, їх системних установок, пошук точок та площин дотику й взаємодії, а також виокремлення відмінних якостей і цінностей. Таким чином, ментальний простір дозволяє встановити розрізнення як великих соціальних спільнот, так і окремих індивідів.

Розбіжності у світоглядних позиціях суспільства і людини також виражаються за допомогою мови, адже вона фіксує форми мисленнєвого відображення ментальної приналежності індивіда. Особливості людського мислення, установки та емоційно-афектне сприйняття, оцінки поведінки залежать насамперед від умов життєдіяльності. У цьому контексті важливе значення мають етнокультурні стереотипи, на основі яких формуються оціночні судження, якими послуговуються члени однієї соціальної спільноти для характеристики членів іншої.

Визначаючи відповідність менталітету світоглядній системі людини, важливо підкреслити його єдність з конкретними умовами життя та моделями поведінки. Взаємозалежність людини та суспільства відбувається під

впливом закономірностей формування особистості, які визначають систему життєвих установок, а отже, й менталітету. Серед дослідників ціннісно-духовної проблематики пошлемося на судження В. Ксенофонтова, який виокремив феноменологічний та категоріально-аналітичний рівні духовного потенціалу особистості [Ксенофонтов, 1991]. Якщо на першому рівні, за твердженням вченого, ментальність проявляється у формі морально-психологічних почуттів, то на другому вона є соціально-розумовим феноменом, в основі якого закладені відчуття та настрої. Таким чином, система установок особистості, яка вибудовується на фундаменті єдності чуттєвого та раціонального, визначає соціальні орієнтири людини. Це дозволяє простежити становлення якісної своєрідності ментальності.

Отже, у своїй роботі ми будемо послуговуватися категорією "ментальність", яка відображає процес віддзеркалення картини світу в особливих, властивих певній культурі, мовних, символічних знаках і формах, що впливають на якість індивідуальної та колективної свідомості, системи цінностей, регулюють поведінку й ставлення до навколишнього середовища. Натомість під категорією "менталітет" ми визначаємо змістовність вироблених уявлень про картину світу. При цьому ментальність відображає процес індивідуального освоєння картини світу в межах конкретної історичної епохи, що призводить до своєрідного входження індивіда в національну або соціальну спільноту. У результаті цього процесу формується певний спосіб світосприйняття й світоперетворення.

Аналізуючи теоретичні узагальнення науковців щодо розмежування категорій "ментальність" та "менталітет", ми погоджуємося з думкою Н. Забеліної, що на сучасному етапі наукового пошуку для розуміння означених категорій потрібно враховувати галузь знань та підходи, які використовують учені для їх трактування. Тривалість збереження інтересу до категорій "ментальність" та "менталітет" пояснюється широкими можливостями об'єднання результатів дослідницького аналізу і прийомів роботи різних гуманітарних дисциплін – історії, етнології, психології, етології, культурології, філософії, семіотики літературознавства, географії, екології, лінгвістики [Забелина, 2007, с. 21].

Соціально-філософський аналіз феномену ментальності потребує використання понятійного апарату, який описує в різних категоріях різноманітні соціокультурні уявлення індивіда. Суб'єктивні прояви людської психіки, які трактуються як менталітет і відображають соціальні, економічні, політичні, духовні та моральні сторони суспільного життя, неможливо розглядати в межах однієї категорії, їх необхідно аналізувати як багаторівневе утворення. Ментальність узагальнює якісні характеристики окремих індивідів, соціальних спільнот та суспільства загалом за різними критеріями. Введення поняття "ментальність" та "менталітет" у науковий обіг спонукає до нового соціально-філософського осмислення ідей, концепцій, наукових теорій та ідеологій.

Розділ 2
Функціональна специфіка феномену ментальності в умовах глобалізації

Ментальні відмінності відображаються в історичній свідомості народу і в національній ідентичності, знаходять своє вираження в інтерпретації історичних подій та явищ, у розумінні законів й закономірностей соціально-історичних процесів, в оцінках політичних актів та релігійних уподобань, а, отже, "схиляють", а часом навіть "змушують" діяти певним чином. Навіть якщо ця поведінка вже не є раціонально прийнятною у конкретній ситуації.

Збереження та співіснування різних ментальностей у світі, що глобалізується, є завданням вкрай непростим. Ускладнює ситуацію й мінімальна суспільна увага до цього питання. На жаль, у гонитві за надприбутками, високими економічними стандартами країни інтегруються в глобальну економіку, трансформують сфери життєдіяльності, пристосовуються, легко й охоче обмінюють свою оригінальність на сучасні модерні нововведення.

Сучасною небезпечною тенденцією є поступове нівелювання, а в окремих випадках повне зникнення значної кількості національних культур, витіснення споконвічних цінностей, смислів та сенсів, традицій і звичаїв новими реаліями. Зазвичай ці процеси пов'язують зі стиранням кордонів і розмиванням історично сформованих особливостей та індивідуальностей окремих країн. Реалії такі, що з часом процеси уподібнення, стандартизації й масовизації культури все більше інтенсифікуються, поглиблюються. І якщо для світу природи глобалізація обернулася низкою екологічних проблем, то для духовного світу людини – проблемою збереження аксіологічного фундаменту її екзистенції, а також національної ідентичності, концептуальний зміст якої набув гнучкості та варіативності, а втрата визначеності та сталості позбавила важливої духовної опори у мінливому світі.

2. 1. Ментальність як засадничий чинник суспільного розвитку

Процеси глобалізації (сутнісний зміст, час виникнення та періодизація, основні тенденції, наслідки тощо) вже кілька десятиріч є однією з найбільш актуальних тем наукової полеміки та публічних дискусій. Оскільки глобалізація є комплексним багаторівневим соціальним явищем, вивчення її

позитивних і негативних аспектів, наявних та можливих наслідків посідає важливе місце у різноманітних сучасних дослідженнях. Левова частина цих досліджень присвячена аналізу змін в таких сферах, як економічна й політична. Однак сутність глобалізації не зводиться до її економічного і політичного аспектів, хоч, об'єктивно, вони є первинні та першочергові. Не менш важливою є духовна сфера, котра є предметом вивчення передусім гуманітарних наук. Тому напрацювання здійснюються у теоретико-методологічній (філософській) та науково-галузевих площинах. Завданням першої є з'ясування сутності глобальності як явища й процесу загалом, дослідження ж другої площини вивчають сутність і вплив глобалізації на окремі сфери життєдіяльності суспільства.

Філософський аналіз глобалізації як явища є за своєю сутю дискусією, у центрі якої багатогранний та суперечливий соціокультурний феномен глобальності. Осмислення нової суспільної реальності, особливо проблемних сфер, напрацювання якісно нових стратегій соціального управління, введення у науковий контекст нових категорій та концептів, формування пропозицій вирішення сучасних проблем та розв'язання існуючих у суспільстві протиріч є важливим завданням соціальної філософії.

Вважаємо, що духовна детермінанта активності суспільства загалом та його окремих представників зокрема суттєвою мірою визначається ментальними особливостями. Життєдіяльність сучасної людини реалізується як мінімум у чотирьох соціальних площинах (порядках): локальність – регіональність – національність – глобальність. У цьому контексті видаються особливо актуальними й цікавими питання кореляції ментальності, локальності, регіональності та національності з глобалізацією світових процесів і суспільних взаємодій.

Більше ніж чверть століття тому американський філософ та політолог, всесвітньо відомий дослідник проблем глобалізації С. Ґантінґтон обґрунтував "теорію зіткнення цивілізацій", у якій припустив, що у XXI ст. найбільш масштабні, важливі й небезпечні конфлікти відбуватимуться не між соціальними класами, багатими і бідними, чи іншими економічно окресленими групами, а між народами з різними культурними ідентичностями та світоглядними несумісностями [Ґантінґтон, 2006], котрі у своїй основі мають

діючі як на свідомому, так і на підсвідомому рівні ментальні особливості.

Інший американський філософ японського походження Ф. Фукуяма прогнозує, що у майбутньому світі протиріччя радше будуть зумовлені відмінністю життєвих укладів (модерн / архаїка), рівнями розвитку (бідність / багатство) та системами цінностей (релігійні, культурні й світоглядні стандарти), аніж непорозуміннями та суперечками між державами, спричиненими колізією національних інтересів [Фукуяма, 2000]. В обох випадках рефлексія до глобальності тісно пов'язана з локальною складовою – засадничими світоглядними характеристиками спільнот (народів різних держав), що базуються на певній системі цінностей, патернів поведінки, уподобань та устремлінь, в основі яких характерні для цих народів ментальні особливості.

Попри значні обсяги наукових праць, присвячених питанням теорії та практики глобалізації, проблема її впливу на ментальність є практично недослідженою, відтак потребує детального аналізу. Також процес глобалізації актуалізує вивчення колективних та індивідуальних форм ментальності завдяки низці змін та зрушень, що він з собою несе.

Глобалізація як дуально-трансформаційне явище та процес

Глобалізація (від англ. "global" – всесвітній, всеохоплюючий) є об'єктивним характерним для сучасного світу процесом всесвітньої економічної, політичної та культурної інтеграції й уніфікації.

У "Тлумачному словнику основних філософських термінів" глобалізація визначається як процеси в сучасному суспільстві, що проявляються у проникненні технологій, практик, стандартів здійснення життєдіяльності, продуктів окремих корпорацій чи фірм тощо в усі або більшість країн світу. Ці процеси, а відтак і глобалізація як явище, зумовлені, перш за все, економічними чинниками та інтересами, однак, впливають на усі без винятку сфери суспільного життя [Петрушенко, 2009, с. 40].

Домінуюча позиція американських учених полягає у трактуванні процесу глобалізації як такого, що позбавлене

однозначного розуміння і не є покликаним задовольняти конкретні вимоги. Наприклад, Р. Робертсон стверджує, що глобалізація не обов'язково має бути позитивним або негативним явищем, адже основна її мета й цінність – забезпечення системності світу [Робертсон, 1999, с. 217].

На думку німецького дослідника У. Бека, глобалізація являє собою "об'єктивний процес, який сам по собі не лише не загрожує ніякою катастрофою, але може вирішити низку назрілих соціальних, політичних та культурологічних проблем людства" [Бек, 2001, с. 124].

Англійський філософ та соціолог Е. Гідденс визначив глобалізацію як інтенсифікацію загальносвітової суспільної взаємодії, що пов'язує віддалені один від одного місця, у результаті чого на перебіг локальних місцевих подій впливають події з досить віддалених інших куточків світу [Giddens, 2000, с. 64]. Ця взаємозалежність (співзалежність) між країнами світу є багаторівневою й дедалі більше зростає. У переважній більшості випадків події у країнах-метрополіях здійснюють суттєвий вплив на країни напівперифірійні й периферійні, і дуже рідко навпаки. Засадничо важливою особливістю є те, що у глобалізації йдеться не про солідарність, а про взаємозалежність.

Подібно до понять "цивілізація", "розвиток", "конвергенція" та багатьох інших термінів засадничих для сучасної фази розвитку людства категорія "універсалізація" містить у собі сподівання й цілеспрямоване прагнення до забезпечення порядку на рівні універсальному, тобто глобальному. У цьому зв'язку постає питання: "Наскільки це є можливим?". Глобалізація охоплює більшою чи меншою мірою все людство. Певна діяльність призводить до наслідків, що можуть набути глобального масштабу, однак якби ми пішли від зворотнього і з метою отримання певних наслідків мали б організувати глобальну діяльність, то, насправді, наразі людство ще не має необхідних знань та потрібних ресурсів, щоб це зробити [Bauman, 2000, с. 72]. Дослідник також звертає увагу на те, що процеси синтезу й розділення, інтеграції та розпаду співіснують і тісно між собою пов'язані, не є випадковими і їх не можна відвернути [Bauman, 2000, с. 84].

Оскільки глобалізація поєднує в собі як прогресивні еволюційні й революційні перетворення (соціальну, економіко-виробничу, науково-технічну, політико-правову, державно-

ідеологічну революції та ін.), так і регресивні зміни – вона є дуально-трансформаційним явищем [Зінченко, 2020, с. 5].

Щоб глибше зрозуміти глобалізацію і як динамічний процес, і як багатогранне явище, доцільно здійснити історичний екскурс – простежити основні етапи її формування та становлення.

Питання періодизації глобалізації є досить дискусійним, має багато версій авторства різних науковців. Не вдаючись до глибинного аналізу знакових дат та періодів, візьмемо за основу запропоноване польським соціологом Е. Внуком-Ліпінським бачення динаміки розвитку процесу глобалізації, що відображає неоднорідність її інтенсивності та хвилеподібний характер [Wnuk-Lipiński, 2004]. Особливу увагу приділимо у цьому контексті питанню формування ментальностей різних народів.

Так, у результаті першої хвилі глобалізації (XV і XVI ст. – час великих географічних відкриттів) світ вперше був усвідомлений як певна цілісність, розпочалася культурна взаємодія між різними материками, частинами світу, що до того навіть не знали про існування один одного. Також важливим наслідком процесів відкриття та експансії стало закладання й подальше поглиблення світового розподілу на метрополії (країни більш багаті та розвинені, а тому центральні й головні) і так звану периферію (бідні колонії – сировинні придатки та джерело дешевої безоплатної робочої сили), розпочалася епоха колонізацій.

Пожвавлення торгівлі та комунікації зумовили зріст міжнародної інтеракції, взаємопізнання, взаємооцінки тощо. Різні народи здавна помічали один в одному певні закономірності, повторювані подібності, відтак з часом природньо формувалися, поширювалися певні судження та умовиводи – закріплювалися стереотипи, що коротко та узагальнено характеризували певну рису (зазвичай негативну) [Гордійчук, 2019е]. Такі буденного рівня спостереження стають предметом наукових розвідок вже під час другої хвилі глобалізації.

У XV ст. люди в різних частинах світу відкрили для себе, що існують зовсім інші культурні цивілізації, а їх "суспільний мікрокосмос" є фрагментом значно більшої цілісної системи [Wnuk-Lipiński, 2004, с. 34]. Однак це ще не справило

відчутного впливу на самоусвідомлення та кристалізацію ідентичності народів. Колонізаційні процеси були інвазією чужих народів та культур, несли з собою не лише економічну, а й культурну експансію, хоча рівень ще не до порівняння з тим, що фактично маємо в сучасних умовах.

Отже, перша хвиля глобалізації "познайомила "ізольовані до того часу різні культурні цивілізації, однак на початку, зважаючи на фрагментарність взаємовпливу, розмежованість морями й океанами, досить повільне поширення інформації, суттєвих взаємовпливів та трансформацій не відбувалося.

Друга хвиля глобалізації (II половина XIX ст. – 1945р.) зумовлена процесами індустріалізації, світовими війнами, розпадом колоніальних імперій та утворенням біполярного світу з основними гравцями – США та СРСР. Культурна інтеграція, взаємопроникнення та розширення світогляду людства суттєво пожвавилися, вийшли на якісно новий рівень, однак це відбувалося на тлі повоєнних відбудов держав, в час, коли суспільство намагалось оговтатись від кардинальних потрясінь та мільйонів людських втрат, переживало глибоку екзистенційну кризу.

Друга хвиля глобалізації збігається з активізацією процесів пошуків та усвідомлень ідентичностей (групової, регіональної, національної, релігійної, цивілізаційної). Рефлексії багатьох мислителів того часу були скеровані на пошук нових сенсів та смислів, а питання ідентичності актуалізувалося у суспільстві в контексті пошуку себе, осмислення своєї приналежності до певних соціальних груп, країни, особистісного вибору вчинків та подальшої відповідальності.

Третя хвиля спричинена розпадом СРСР, а разом з ним і світової соціалістичної системи. Надалі, вважаємо, недоцільно виокремлювати хвилі глобалізації, адже її динаміка вже не має хвилеподібного характеру, а є за своєю суттю стрімким динамічним розвитком. Завдяки індустріалізації, інформатизації, виходу на якісно новий рівень комунікації та іншим здобуткам всього за кілька поколінь світ змінився невпізнавано. Глобальна комунікація уможливила миттєве поширення інформації між будь-якими точками світу, а швидке та досить дешеве переміщення людей і товарів по усій Земній кулі спричинило докорінну зміну ситуації.

Вітчизняний дослідник М. Козловець у праці, присвяченій феномену національної ідентичності у контексті

викликів глобалізації, виокремив низку чинників, що визначають та інтенсифікують глобалізаційні процеси:

- завершення періоду поляризації світу, зумовленого холодною війною між СРСР та США;
- стрімке нарощення об'ємів міжнародної торгівлі, зміцнення транснаціональних корпорацій тощо;
- якісний стрибок у розвитку інформаційно-комунікативних технологій, створення всесвітнього інформаційного простору;
- зменшення значимості та повноважень національних держав як інститутів у зв'язку зі стрімким розвитком транснаціональних компаній та міжнародних організацій;
- вестернізація (американізація) та уніфікація (а часом й примітивізація) масової культури, активізація глобальних потоків індустрії культури;
- збільшення рівня майнового розшарування людей в країнах та регіонах, підвищення показників глобального зубожіння;
- суттєве зростання рівня міграції та неспроможність багатьох країн прийняти та адаптувати величезну кількість біженців;
- збільшення масштабності екологічних проблем та ін. [Козловець, 2009b, с. 130–131].

Усі ці чинники певною мірою вплинули на різні аспекти суспільної реальності всієї нашої планети й надалі продовжують трансформувати парадигму життєдіяльності суспільства, зміщують значеннєві акценти, надають нових смислів та стимулів для змін.

Глобалізаційний розвиток впливає й на релігійне життя: віровчення переосмислюються, частково лібералізуються, таким чином адаптуючи церкву до нових умов. Однак, процеси уніфікації та інтеграції є неуникними, а їх вплив можна розглядати й трактувати двояко: і як загрозу, і як можливість для трансформації. З одного боку, вони (процеси уніфікації й інтеграції) призводять до згладжування культурно-національних особливостей релігій світу, що, в свою чергу, спричиняє руйнування традиційних духовних підвалин, а отже, й часткову втрату національної самобутності; з другого – релігійні традиції стають ближчими, більш зрозумілими, підлаштовуються до потреб сучасного

суспільства [Соколовський, 2019, с. 20]. Також глобалізація відкриває нові можливості вибору релігії, що тисячоліттями було неможливим.

Питання особистісного вибору окремої особистості в суспільній системі (чи дійсно ми обираємо самі і якщо так, то в якій мірі) дискусійне та глибоко філософське, має екзистенційний характер. Сьогодні, як ніколи, складно розмежувати, які бажання людей істинні, а які нав'язані ЗМІ та рекламною індустрією, доволі часто за допомогою маніпуляцій суспільною свідомістю. Сучасні технології, шалений потік інформації є складовими безперервного процесу трансформації, що стрімко змінює усталений традиційний уклад життя, вимагає вироблення нових моделей поведінки, гнучкості, стресостійкості тощо.

Завдяки телекомунікації, багатонаціональній медіа індустрії, радіо, музиці, кіно, туризму тощо культурне середовище динамічно змінюється, створюються "вікна можливостей", крізь які проникають нові ідеї, взаємодіють різні релігійні вірування, ідеології та стилі життя [Пітулей, 2014, с. 106].

Нові реалії, загалом, напрочуд динамічні, яскраві, рясніють спецефектами. Однак за їх привабливими фасадами можуть критися ризики та небезпеки. Наприклад, безперервна інтенсифікація матеріального виробництва й культивування споживацьких настроїв спричиняють не лише надмірне споживання речей і екологічні проблеми, а й деформують систему цінностей, дезорієнтують та перетворюють мільйони людей по всьому світі на заручників речей (особливо це стосується мобільних телефонів і гаджетів). Складається враження, що чим далі, тим більше стає не так важливо "хто ти є як особистість" як "що ти маєш", у що одягнений, модель твого мобільного телефону, марка автівки тощо. Висловлюючись метафорично, збільшення ширини призводить до втрати глибини, духовної деградації суспільства. Екзистенційні цінності витісняються на другий план і стають прерогативою мислителів та представників культурної сфери. У той час як ЗМІ та соціальні мережі (Instagram, Facebook тощо) транслюють образи ідеальних людей, (сімей, організацій тощо), що мають прекрасний зовнішній вигляд з білосніжною посмішкою, чудово дають раду усім життєвим сферам, мають багатогранне щасливе життя. Такі "взірці" ("ікони стилю") є штучно створеними та

недосяжними для пересічних громадян навіть зі значними досягненнями та досить вагомим потенціалом. І справа не лише у матеріальних можливостях. Дається взнаки все більше витіснення духовних цінностей матеріальними. На жаль, не є поодинокими ситуації, що суперечать здоровому глузду: люди важко й надмірно працюють, обмежують себе, беруть кредити, щоб придбати за суттєво завищеною ціною нову розрекламовану "статусну" річ (далеко не завжди життєво необхідну), котра швидко втрачає цінність, бо незабаром виходить нова оновлена версія, теж тимчасова (адже буде покращена) і так у безкінечність. Втім, така ситуація не становила б значної суспільної небезпеки, якби матеріальні цінності не витісняли духовні на масовому рівні, не зміщували пріоритетність внутрішньої онтологічної складової щодо зовнішньої матеріальної. Таким тенденціям сприяють зростаючі можливості комунікації, що все більшою мірою підміняють реальний світ віртуальним. Чи не найбільшою небезпекою для успішного щасливого життя й поступу людства вважаємо зменшення цінності інституту родини, переживання ним глибокої кризи та низки трансформацій. Сім'я вже не потрібна, щоб вижити, а робота, щоб заробити на життя. Чи можна було уявити ще кілька поколінь тому, що люди самостійно обиратимуть з ким створювати родину й матимуть можливість робити це керуючись почуттями, і що така бажана серцю можливість обернеться величезною кількістю розлучень та узаконенням одностатевих шлюбів? Що працевлаштування для значної кількості сучасної молоді вже не буде винятково необхідністю заробляння грошей? Цікаво й показово, що рейтинг пріоритетів вибору місця праці все частіше очолює бажання самореалізації у комфортній творчій атмосфері, можливість саморозвитку, зацікавленність не лише результатами діяльності, а й самим процесом. Виникає фундаментальне за своєю глибиною питання: Які сьогодні пріоритети та напрямки подальшого руху (розвитку) суспільства? Куди скерована його увага та енергія?

Масове руйнування ментально закладених традиційних цінностей та зразків поведінкових реакцій, особливостей світовідчуття, світосприйняття й світоперетворення у всіх без винятку сферах життєдіяльності є об'єктивною і досить

небезпечною сучасною тенденцією. Під зростаючим пресингом нового глобального контексту традиційний соціальний простір розмивається, стає невимірним, непізнаним. Джерела визначення нашої самобутності усе більш хисткі. Чим далі, тим більше втрачають свою значущість усі ті речі, які надають відчуття стабільності та впевненості у самих собі й у своєму оточенні (національні території з однорідним населенням, місцеві громади, історія, традиції тощо). Таким чином, "буття-у-межах" трансформується у "буття-на-межі" або навіть "буття-понад-межами" [Козловець, 2009b, с. 135]. А що ж буде далі? Чи вдасться людству сформувати нові духовно-етичні засади, систему цінностей та способів ефективної життєдіяльності, закріпити гуманістичні життєві орієнтири, що стануть дієвими для всього людства? Питання відкрите й міцно пов'язане з іншим не менш важливим питанням вирішення низки глобальних проблем, що не лише становлять небезпеку для нормальної суспільної життєдіяльності, а й можуть призвести до самознищення людства.

Терміном "глобальні проблеми" світова спільнота стала активно послуговуватися з другої половини ХХ ст. для позначення масштабності світового рівня існуючих і раніше проблем миру та безпеки, нестачі природніх ресурсів, екологічних негараздів, дисбалансу у демографічній площині та ін. Саме усвідомлення загальнопланетарного характеру цих проблем зумовило їх виокремлення й актуалізацію, а також критику їх причини – особливостей сучасних способу життя і виробництва, світопорядку загалом. Діалектичний закон взаємного переходу кількісних та якісних змін допомагає глибше зрозуміти сутнісний зміст і небезпеку глобальних проблем. Усвідомлення своєрідності цього виду проблем сприяло становленню особливого напрямку наукової думки – глобалістики [Семенюк, 2007, с. 13]. Наразі справжнім випробуванням та викликом для усієї планети є глобальні проблеми збереження миру, охорони здоров'я, демографічні, екологічні, ресурсно-економічні та ін. [Венега, 2011; Воронкова, 2010; Григор, 2015; Дорошкевич, Сук, Смєлянцев, 2014; Семенюк, 2008; Глоб. та глоб. проблеми сучасності, 2013; Філософія глоб. проблем сучасності, 2016; Шконда, 2014 та ін.|. Дискусії, суперечливі оцінки, критику з боку значної кількості дослідників та науковців викликають і процеси

уніфікації у соціокультурній сфері [Яковец, 2002, с. 29-30], хоч як глобальна проблема ці процеси ще не дефініціюються.

Таким чином, маємо підтвердження онтологічної закономірності: великі можливості завжди йдуть пліч-о-пліч з великими ризиками та втратами. І хоч глобальні проблеми перебувають у центрі теорії й практики різних напрямів досліджень глобалістики: філософсько-методологічного, природничо-наукового, техніко-економічного, соціально-природничого, соціологічного, політичного, культурологічного та прогностичного [Sintschenko, 2013, с. 79], однак на практиці тенденції досить песимістичні й вимагають збільшення уваги і спільної наполегливої діяльності всепланетарного масштабу. Тож усе вище зазначене у поєднанні з іншими факторами зумовлює досить потужний рух антиглобалістів.

"Антиглобалізм" за своєю суттю є загальним терміном широкого значення без певних гносеологічних кордонів, що позначає різні критикуючі глобалізацію суспільні рухи, оскільки цей процес, на їх думку, шкодить функціонуванню та розвитку демократії, екології й довкіллю загалом, витісняє палітри культур різних народів безособовою маскультурою, негативно впливає на економічну та культурну сфери життєдіяльності країн периферії і напівперифері, веде до розмивання національно-етнічних культур, до втрати людиною своєї ідентичності та ін. [Гавеля, 2015; Гелд, 2004; Метельова, 2017; Петрушенко, 2009, с. 40; Сакович, 2005 та ін.]. Антиглобалістський рух є багатоаспектним, у ньому досі простежуються соціалістичні та навіть комуністичні складові [Сакович, 2005, с. 137], на певних територіях (особливо в країнах пострадянського простору) цей рух досить суттєво підживлюється проросійською пропагандою (продовження радянської ідеології боротьби з "експлуататорами"тощо), але це лише одна зі складових. Антиглобалісти у своїй переважній більшості є представниками суспільних організацій (правозахисних, екологічних, молодіжних, асоціації вчених та ін.) по усьому світу (на усіх континентах), що, як правило, беруть на озброєння виступи відомих вчених, регулярно проводять масові акції протесту [Гавеля, 2015, с. 13].

Площина варіацій оцінювання глобалізації як явища та процесу, ставлення до її наслідків та перспектив, не

вичерпується прихильниками й супротивниками. Закономірно виник і все більше набуває популярності альтерглобалізм. Прибічники цього всесвітнього руху визнають об'єктивний характер глобалізації та позитивні трансформації, які вона несе, однак не підтримують існуючу ідеологію й світовий порядок, ставлять собі за мету вплинути на певні особливості глобалізації, пропонують інші можливі стратегії подальшого світового розвитку. Зокрема, важливою складовою діяльності альтерглобалістів вважаємо збільшення уваги до питання необхідності збереження національної ідентичності й самобутності окремих країн, запобігання тотальному поширенню масової уніфікованої культури тощо; видається цікавою і потребуючою глибшої рефлексії й така ідея альтерглобалістів як створення глобального громадянського суспільства [Радченко, 2018, с. 82]. Також сучасні глобалізаційні процеси потребують адаптації й модернізації політичних та соціокультурних систем до нових світових вимог на основі загальнолюдських цінностей суспільного прогресу, демократії, прав і свобод людини [Безрук, Застава, 2019, с. 321].

Метою нашого дослідження є привернути увагу до глобальної проблеми "розмивання змісту й контурів", а в окремих випадках повного зникнення значної кількості національних культур, витіснення споконвічних цінностей, смислів і сенсів, традицій та звичаїв новими реаліями. У наукових колах та суспільних обговореннях саме про цю проблему йдеться дуже рідко. Зазвичай ці процеси визначають як небезпечну сучасну тенденцію, зумовлену стиранням кордонів і нівелюванням споконвічних особливостей а також індивідуальностей окремих країн. Реалії такі, що з часом процеси уподібнення, стандартизації й масовизації культури все більше інтенсифікуються та поглиблюються. У новому світовому культурному просторі група осіб та організацій творять "тренди і бренди", так звану "моду", що прямо чи завуальовано вказує сучасному суспільству не лише, що одягати, слухати, читати, а й у що вірити та до чого прагнути. Як влучно зауважив вітчизняний дослідник Я. Калакура, взаємодія культур здійснювалася і в попередні історичні епохи, але такого розмаху цей процес набув тільки з другої половини XX ст. і відтоді продовжує прискорюватися, зачіпаючи й опосередковано нівелюючи

ментальність народів світу [Калакура, Рафальський, Юрій, 2017, с. 516].

Отже, глобалізація є тривалим у часі об'єктивним процесом, що тісно пов'язаний з іншими процесами – модернізацією, детрадиціоналізацією, релятивізацією, а також гомогенізацією. Як влучно зауважив вже згадуваний Ф. Фукуяма, глобалізація така ж багатолика, як і люди її учасники [Фукуяма, 2000], адже репрезентує результат взаємодії мільйонів людей по всьому світі, що втілюють власні мрії та реалізують певні плани, спільно витворюючи систему, загалом зорієнтовану на впровадження інновацій. Однак є й інша "сторона медалі": прогресивні еволюційні та революційні зміни тісно пов'язані з низкою негативних процесів – глобальними проблемами, нерівномірним розподілом природних ресурсів та цивілізаційних благ, переформатуванням основ життєдіяльності суспільства, особливо духовної складової. Тому глобалізація є дуально-трансформаційним явищем.

Глобальність як соціокультурний феномен

Глобальність є філософським поняттям, що позначає парадигму багатогранних характеристик сучасності, вихід далеко за межі локального статусу певних дій, явищ та процесів, набуття ними загальносвітового масштабу [Соц. философия: словарь, 2006].

Можна виокремити три основні складові (грані) глобальності, кожну з яких розглянути й представити як феномен: соціально-економічну, соціально-політичну та соціокультурну. Предметом нашого аналізу є глобальність як соціокультурний феномен.

Концептуальне осмислення змісту філософського поняття "глобальність" крізь призму соціальної філософії містить в собі онтологічні, гносеологічні й аксіологічні складові. Філософський підхід передбачає діалектичне розуміння глобальності, а також певний суб'єктивізм – аналіз крізь призму відношень "людина – світ" (суб'єктно-об'єктні відносини). А у відповідності до засадничого філософського закону єдності та боротьби протилежностей, вважаємо за необхідне уникати крайнощів і однозначних оцінок

глобальності як певного апофеозу людської діяльності чи, навпаки, абсолютно негативного явища. До того ж, філософська рефлексія дозволяє описати суб'єктивну площину глобалізації – відображення відповідних інтегративних процесів у суспільній свідомості [Семенюк, 2007, с. 13].

Глобальність у широкому значенні позначає буттєву визначеність планетарних явищ, подій, процесів. Це поняття тісно пов'язане з категорією "світ як ціле", що визначає життя у світовому співтоваристві, де усі країни взаємопов'язані в основних сферах життєдіяльності, і жодна вже не може відокремитися, ізолюватися чи якимось чином відгородитися [Дорошкевич, Сук, Смєлянцев, 2014]. Глобальність як феномен всесвітнього планетарного масштабу – різнопланове та багатоаспектне явище, досить динамічне, водночас суперечливе й неоднозначне. З одного боку, – це поступ, логічний та прогресивний розвиток усього людства, виконання певних завдань та вирішення низки проблем, міжнародна співпраця та кооперація (на рівні створення міжнародних союзів, в площині міждержавної взаємопідтримки), поширення передових технологій та впровадження ефективних інновацій, створення умов для розвитку й зростання благоустрою та матеріального забезпечення; а з другого, – домінування інтересів світових сателітів і відповідно – небезпека "поглинання" чи добровільно-примусового підпорядкування з боку перших відносно менш розвинених країн, нерівномірний розподіл матеріальних благ, ризики втрати ідентичності й унікальності окремих народів у зв'язку зі стандартизацією економічної, політичної, культурної сфер та процесів, що у них відбуваються. Як влучно підсумував своє дослідження, присвячене філософському аналізу поняття глобалізації, Е. Семенюк, суперечності є джерелом розвитку, соціального поступу, однак, важливо, щоб вони не перетворювалися на антагоністичні конфлікти, не призвели до глобальної катастрофи [Семенюк, 2007, с. 13].

Однією з основних причин глибини й масштабності глобальних проблем є невігластво людства, порушення гармонійної єдності мікро та макро космосу, недотримання фундаментальних засад відповідальної життєдіяльності, розумного використання природніх ресурсів та поміркованого виробництва. Відтак, все більш актуальним, а нині вже й життєво необхідним є витіснення матеріалістично-

споживацьких настроїв онтологічними орієнтирами відповідального та бережливого ставлення як до світу природи, так і до світу людини, раціональний розвиток та експлуатація штучно створеного людьми світу техніки. До того ж, цілком ймовірно, у недалекому майбутньому людство зіштовхнеться з необхідністю пристосування до нового витку свого розвитку, що є і досягненням, і потенційною небезпекою водночас – життям у модернізованому світі з масовим використанням робототехніки та штучного інтелекту.

Метафорично глобальність можна порівняти з "океаном", що акумулює в собі досвід минулого, теперішнього, перспективи майбутнього, усі маленькі "краплини" – життєдіяльності окремих людей, груп, народів всієї земної кулі. Яким є цей феномен визначає історія та сучасність якісно-кількісного змісту його складових. Специфіка сучасного стану глобальності впливає на формування наступних поколінь та загалом на життя планети. Тобто як загальне певною мірою формує одиничне, так і одиничне впливає на загальне – може його змінювати, певні складові зміцнювати та утверджувати, певні нівелювати й зовсім витісняти, руйнувати; створювати різної сили імпульси до змін, а часом і здійснювати кардинальні революційні перетворення. Такий підхід зміщує фокус уваги від відповідальності/безвідповідальності людства як цілісності до індивідуальної відповідальності окремих громадян, а також груп, суспільних прошарків, народів, а це, на нашу думку, є дієвим шляхом до успішного розв’язання глобальних проблем. Відповідно, філософське осмислення глобальності та апелювання до конкретної особистості містять у собі евристичний потенціал поступового розв’язання існуючих суперечностей і проблем. Втім, вибудовування й зміцнення загальної та індивідуальної гуманістичної світоглядної парадигм має бути поєднане з державною політикою гармонізації способів життєдіяльності кожного народу законодавчою базою, підкріплюватися дієвою системою контролю та покарань за порушення. Як перша складова (філософська рефлексія, інтелектуальне підґрунтя), так і друга (політика, цілеспрямований курс на рівні держав) містять у

собі ментальне підґрунтя, емоційний компонент, що може їх підсилювати або навпаки – послаблювати.

Для прикладу, у планетарному масштабі вирішення глобальної екологічної проблеми є сукупністю тисяч акцій та проектів урядових і неурядових громадських організацій, мільйонів активістів з різних країн світу. І кожен народ має свою специфіку світорозуміння, світоперетворення, включно й у екологічному контексті. Частково звертаючись до тем наступних змістових частин нашої монографії, зауважимо, що для українській ментальності характерні домінанти антеїзму й емоційно-естетичного кордоцентризму, що знаходить своє відображення у відчутті глибокої емоційної спорідненості людини з природою ("матір'ю землею"), їх духовному зв'язку, традиційному морально-етичному ставленні до навколишнього середовища як материнського лона життя народу [Жадько, 2010, с. 187]. І хоч маємо низку екологічних проблем (наслідки масштабної аварії на Чорнобильській атомній станції, масову неконтрольовану вирубку лісів (особливо на просторах гірського масиву Карпат у Західній Україні), значну забрудненість водойм та ґрунтів через їх безвідповідальну експлуатацію у поєднанні з недотриманням санітарно-епідемічних норм тощо), однак хочеться вірити, що більшість українців є екологічно свідомими й турбуються про стан природних багатств Батьківщини. Тих, хто цього не робить, на нашу думку, доцільно "виховувати" жорсткими штрафами. За умови дотримання системи покарань та заохочень, мудрої й послідовної державної політики Україна може стати для всього світу прикладом ефективної реалізації світоглядно-мотиваційної домінанти збереження природних ресурсів, екологічного землеробства та фермерства.

Ментальність як соціокультурний феномен

У "Тлумачному словнику основних філософських термінів" ментальність представлена як поняття, що фіксує порівняно сталі особливості інтелектуальних станів, процесів та утворень певного народу; за змістом є стійкою сукупністю (системою) змістово-тематичних, смислових, ціннісних орієнтацій та логічно-символічних засобів мислення (понять, образів, ідей), яка виражає спосіб світосприйняття. Ментальність властива різним епохам, типам культури, етносам, категоріям людей тощо [Петрушенко, 2009, с. 97].

Ментальність з позиції соціальної філософії визначаємо як певний соціокультурний феномен, що є сукупністю історично сформованих особливостей світовідчуття, світорозуміння та світоперетворення певної спільноти (народу) загалом та її одиничних представників зокрема; містить в собі образи й уявлення, що ґрунтуються на системі ціннісних орієнтацій та вироблених історично патернах поведінки, особливостях практичної діяльності. А оскільки способи практичної діяльності та творчості унікальні у кожного народу, то протягом історії його існування (від найдавніших часів до сьогодення) вони у поєднанні з іншими чинниками витворюють неповтору парадигму психологічних характеристик ("душевний склад"), яка відображає загальну сукупність особливостей духовного світу певних соціальних груп, народу загалом, виступає інтегральною ознакою народу [Гордійчук, 2019g, с. 46]. Національна ментальність кожного народу є унікальною та неповторною, вона сформована історично в певній спільноті на певній території, водночас містить в собі й загальнолюдські цінності.

Групова ментальність діалектично пов’язана з індивідуальною. Ментальність народу як явище "загальне, групове" впливає на своїх індивідуальних представників через мову, традиції, культуру загалом, формуючи на підсвідомому рівні певні патерни поведінки, особливості реакцій на суспільні виклики й потрясіння відповідно до вже закладеного історично всенародного досвіду. Індивідуальні ж представники, соціальні спільноти (малі та середні групи) протягом усієї своєї історії переживають різноманітні події, отримують якісно новий досвід, який витворює парадигму смислів та сенсів, нові цінності, уподобання, табу. Усе це (щойно перелічене) акумулюється в історичній пам’яті та впливає на загальнонародну ментальність – трансформує її в еволюційний спосіб.

Таким чином, групова ментальність (рівень народу) корелюється з індивідуальною (окремий представник) за принципом діалектичної єдності "від загального до одиничного" та "від одиничного до загального". Особливості світосприйняття, світорозуміння та світоперетворення кожного окремого представника народу мають у своїй фундаментальній основі народні ментальні коди, натомість

досвід кожного окремого індивідуального представника впливає на формування та трансформацію групової народної ментальності.

Ментальні особливості знаходять своє відображення у специфічних особливих способах сприйняття (аперцепції) й розуміння (інтерпретації) етносом, нацією навколишньої дійсності, окремих життєвих ситуацій, історичного досвіду тощо. Певні ментальні установки, поведінкові реакції, емоційні особливості сформувалися у кожного народу в особливий спосіб під впливом низки чинників (історичного досвіду поразок та перемог, природно-кліматичних і геополітичних умов та ін.). Їх зміна, у свою чергу, детермінує еволюційні зміни ментальних рис. Ментальність є вельми консервативна і, як правило, не може змінитися протягом життя одного або кількох поколінь, за винятком впливу значних суспільних потрясінь, кризових явищ. Як зауважив вітчизняний дослідник М. Юрій у праці, присвяченій вивченню соціокультурного світу України, саме ментальність долає історичні епохи, зберігає генетичний код нації, доносить до нас голос "духовного універсуму", допомагає зрозуміти сутність ідентичності, закономірності розвитку культури, побутових традицій, суспільної моралі [Юрій, 2008, с. 588]. Залишаючись непомітною для її носіїв, ментальність усвідомлюється зазвичай тоді, коли доводиться зіштовхуватися з носіями інших ментальностей.

Ментальність тісно пов'язана з поняттям ідентичності. Етнічна / національна ідентичність, що є синкретичним явищем та результатом дії низки чинників (історичних, соціально-економічних, релігійних тощо), формується протягом усієї історії кожного народу. Як правомірно зауважує М. Козловець, механізми, за допомогою яких формується національна ідентичність, мають психологічну природу. Самовизначення індивідів стосовно певної національної спільноти є внутрішнім відображенням і суб'єктивною трансформацією зовнішніх відносно свідомості людини чинників, що становлять у сукупності феномен ідентичності [Козловець, 2009d, с. 71].

Вважаємо, що підґрунтям формування та збереження національної ідентичності як і в випадку індивідуальної й народної ментальності, є діалектичне поєднання одиничного та загального: одиничне – самовизначення в основі якого є відповідь окремих представників народу на запитання "Хто я

є?", "Що відрізняє мене від інших?", "Які мої світоглядні орієнтири, цінності, устремління, цілі?" – особистісна індивідуальна ідентичність; загальне – формування колективної ідентичності – суть якої у відповіді на питання "З якими спільнотами я себе ідентифікую?", базується на історичній пам'яті. У цьому контексті йдеться не лише про знання історії. Рефлексія до визначальних характеристик власної екзистенції та історичної пам'яті передбачає глибоке осмислення усього пережитого досвіду поразок і перемог, зроблених висновків, засвоєних моделей поведінки, того унікального онтологічного досвіду, що витворив "обличчя нації" – ментальних особливостей, закорінених у підсвідомості, представлених в унікальній для кожного народу системі цінностей, реакцій, бажань, устремлінь тощо.

Для українців осмислення власної ідентичності ускладнене низкою історичних причин: дається взнаки географічне положення між Західною та Східною цивілізаціями, внутрішній поділ суспільства, що наразі ще більше поглиблюється проросійськими силами, зовнішніми й внутрішніми ворогами української державності, незацікавленими у міцній процвітаючій Україні. Такі обставини ще більше актуалізують відповіді на запитання "Ким ми були?", "Ким ми є?" і "Ким ми прагнемо стати?" – в сучасному глобалізованому світі [Кремень, Ткаченко, 2013]. І відповіді на ці питання включають у себе розуміння й врахування ментальної парадигми.

Ідентичність це, насамперед, про приналежність до певної спільноти, до "своїх", з ким спільна система цінностей, бажань, устремлінь тощо; про природнє прагнення людей об'єднатися з до себе подібними (за походженням, цінностями, традиціями, релігією та ін.). Важливо, що ідентичність витворюється внутрішньо під впливом зовнішніх факторів і не є обов'язковою даністю – чимось, що легко набувається раз і назавжди. У традиційному і навіть індустріальному суспільствах ідентичність особи була чітко фіксованою та тривкою, оскільки соціальні ролі були точно визначені, а відповідна міфологія й ідеологія суворо регламентували сфери мислення та діяльності [Козловець, 2009а]. Внаслідок дії глобалізації (нового рівня свободи, котрий вона з собою принесла, розмивання культурних

кордонів, постійного зростання кількості мігрантів та ін.) ідентичність чим далі, тим меншою мірою характеризується сталістю та визначеністю, натомість більшою гнучкістю й варіативністю. Зменшується почуття причетності до певного оточення, визначених усталених цінностей та орієнтирів, оскільки руйнується звичний уклад життя, соціальні зв'язки, а також зростає невизначеність, навіть розгубленість, що, в свою чергу, суттєво зменшує почуття стабільності й захищенності. Так Ф. Фукуяма вже на початку XXI ст. визначив стан традиційних соціальних інститутів (сім'ї, родинних зв'язків, авторитету старших поколінь) як "крах" та визначив таку ситуацію глобальною суспільною проблемою сучасності [Фукуяма, 2005]. Хоч, на нашу думку, пролунала така заява занадто голосно і категорично, однак, об'єктивно, такі тенденції мають місце, особливо у розвинутих суспільствах.

Психологи стверджують, що кожна людина на землі має низку базових потреб, серед них три основні: у безпеці, у почутті задоволення (задоволеності) та в емоційних зв'язках. Ці потреби сформовані тривалою історією людської еволюції. І хоч за останні двісті тисяч років умови існування людей змінилися кардинально, але мозок майже не зазнав змін – функціонує та ж система нейронів, котра давала змогу нашим предкам задовольняти свої потреби у безпечному притулку, у відчутті задоволення від споживання харчів та в емоційній спорідненості з одноплемінниками [Генсон Р., Генсон Ф., 2019, с. 9–10].

У мінливому світі без чітко визначеної надійної опори складно структурувати своє життя й слідувати визначеним пріоритетам, цінностям, орієнтирам. Американський письменник, соціолог та футуролог Е. Тофлер визначив три групи основних потреб особистості, котрі пов'язані з потребами ідентифікації: 1) потреба причетності до певної спільноти; 2) потреба у структурній визначеності свого існування (праця, дозвілля, різні хобі та клуби за інтересами тощо); 3) потреба у визнанні власної значущості. Незадоволення цих потреб веде до руйнування цілісної здорової особистості, спричиняє кризу ідентичності, психологічні проблеми і навіть розлади [Тоффлер, 2000]. І в цьому контексті формувати онтологічний фундамент допомагає приналежність до певних малих (родина, найближче оточення) й великих спільнот (народів) завдяки

спільним засадничим ментальним рисам, системі цінностей і переконань тощо, що діють як на свідомому, так і підсвідомому рівні й не піддаються швидким змінам (ментальність трансформується протягом значно тривалішого часу ніж одне покоління). Таким чином, відсутність стабільності та зовнішньої опори змушує людей повернутися до першоджерел – внутрішньої опори. Однак, такі екзистенційні підвалини людського буття наразі витісняються глобалізацією як рудиментні, а їх плекання та збереження у світі постмодерну виглядає недоречно і навіть екзотично.

Вітчизняний науковець В. Лях у дослідженні, присвяченому питанню пошуку нових форм ідентичності в добу глобалізації, підсумовує: не можна вважати адекватною відповіддю на виклики глобалізації повернення до традиційних ідентичностей, причетних до старих структур та спільнот. Науковець підкреслює необхідність формування нових ідентичностей відповідно до нових можливостей і реалій, спричинених розвитком людства. Для цього, на його думку, потрібно створити новий дискурс ідентичності, здійснювати нову політику в системі культурних цінностей та поведінкових моделей, що є завданням винятковой складності [Лях, 2006]. В. Лях також констатує, що нинішня криза ідентичностей не є першою для людства. Зокрема кризою ідентичностей супроводжувався перехід від традиційного аграрного суспільства до індустріального. Традиційні, усталені історично ідентичності пов’язані з родиною, малими соціальними спільнотами та етнічною приналежністю, з патріархальним укладом, релігійністю тощо. Натомість в індустріальному суспільстві збільшується кількість контактів між людьми, однак вони стають менш інтенсивні, поверхові, фрагментарні, суто функціональні [там же].

У XXI ст. можемо констатувати стрімке поглиблення зазначених тенденцій у поєднанні з балансуванням між реальним та віртуальним світом не лише комунікації, а й життєдіяльності загалом. Очевидно, такі стани як "самотність у натовпі" та екзистенційна "розгубленість", постійний пошук себе є платою людства за свободу, збільшення можливості самостійно розпоряджатися власним життям. Особливо загострилося питання не лише духовної, а й безпосередньої фізичної ізоляції, самотності у планетарному масштабі у

зв'язку з вимушеним карантином, спричиненим COVID-19. І наразі складно спрогнозувати можливі наслідки вже досить тривалого карантину та які суспільні потрясіння чекають на людство у майбутньому (зазвичай увага приділяється економічному аспекту, який проте є лише однією з граней життєдіяльності суспільства). У цьому контексті, як життєво необхідний мінімум, потребують зміцнення й розвитку такі індивідуальні якості як стресостійкість, психологічні гнучкість, резистентність, креативність, самодостатність, самоцінність тощо. Ефективна реалізація закладеного потенціалу допомагає підвищувати самооцінку та більш впевнено долучатися до бажаних спільнот, а при їх відсутності такі створювати.

Окремо хочемо зупинитися на рефлексії до концепту європейської ідентичності. Історія співіснування європейських держав рясніє конфліктами, кровопролитними війнами, назавжди позначена трагічними подіями двох світових війн. Разом із тим, ЄС, незважаючи на певні складності, є успішним проєктом насамперед завдяки ментальним подібностям, спільним цінностям й устремлінням, що єднають народи, а також уможливлюють дотримання спільних правил і стандартів. Вважаємо за доцільне визначати європейську ідентичність як наднаціональне утворення, що динамічно розвивається, однак не є антагоністом ідентичності окремих європейських країн. Так, об'єктивно, загальне певною мірою нівелює одиничне, частково уніфікує й стандартизує, однак не заперечує. Ментальна ж спорідненість є духовним єднаючим фундаментом.

Ментальність & глобальність

На глобальному рівні ментальні відмінності між різними народами й цивілізаціями простежуються у всіх сферах життєдіяльності. В економіці та політиці – це певні традиції, специфіка ведення бізнесу / політичної діяльності, особливості прийняття рішень і побудова стійкої (або ж навпаки – гнучкої) системи пріоритетів та цінностей тощо.

У культурній сфері, не менш яскраво відображена відмінність між народами у питанні як основних (базових) культурних принципів і канонів, так і в системі світосприйняття, світорозуміння й світоперетворення. Так,

елементи чужорідної культури або розпадаються, або трансформуються в умовах потрапляння та вимушеного / цілеспрямованного функціонування в природньому традиційному суспільному середовищі базової культури. Це відбувається через несумісність, антагоністичний характер певних цінностей, несприйняття у зв'язку з нерозумінням чи негативним ставленням, а також завдяки, на перший погляд, непомітним, можливо, навіть підсвідомим механізмам впливу. Вважаємо, що у цьому контексті йдеться про зіставлення різних ментальностей, їх системних установок, пошук точок та площин дотику й взаємодії, а також виокремлення відмінних якостей, цінностей. Таким чином, ментальний візерунок дозволяє встановити розрізнення як між великими соціальними спільнотами, так і між окремими індивідами [Гордійчук, 2019g, с. 47–48], захищає історично сформовані унікальність та неповторність від інвазій чужих елементів і структур. Однак процеси уніфікації й стандартизації в усіх сферах стрімко набирають обертів, їм байдуже до наукових дискусій своєї доцільності / недоцільності чи суспільної критики. Загальне розмиває одиничне, стандартне нівелює унікальне. Тому можемо констатувати: реальність така, що глобальність розмиває / нівелює ментальність. Чи можна розглядати протидію цих двох явищ-феноменів відповідно до одного з основних філософських законів "єдності та боротьби протилежностей" як уявлення про споконвічну суперечливість всього сущого?

Давньогрецький філософ Геракліт ще в VI ст. до н. е. обґрунтував боротьбу протилежностей як доцільну необхідну умову існування впорядкованого космосу, а німецький філософ Г. Гегель поставив цю діалектичну взаємопротилежність в основу теорії розвитку "абсолютного духу". Однак глибша філософська рефлексія виявляє принципово важливу особливість – у працях філософів йдеться про єдність суперечливих початків (рівноправних сторін одного цілого), що спричиняють рух, а тому зміну, а, отже, розвиток**.** Глобальність та ментальність натомість не є антагоністами, бо це явища різних порядків. Однак таке протистояння загрожує неврахуванням, поступовим зникненням ментальних особливостей, тобто реалізацією

іншого фундаментального філософського закону – "переходу кількісних змін в якісні".

Що ж до терміну "антагонізм", то він прийшов у філософію з біології і почав використовуватися для позначення суперечностей ворогуючих сил, напрямів чи тенденцій. Важливо, що антагоністичні суперечності не можуть бути розв'язані в контексті (полі) старої парадигми, в межах якої вони виникають і розвиваються. Розв'язання можливе тільки на вищому, якісно новому рівні. Антагонізми можуть бути як повними, так і частковими. Вони можуть стимулюватися, зміцнюватися, а можуть втрачати гостроту й конфліктність.

Досить складною для розв'язання є проблема-суперечність: кожна країна, будучи складовою глобальної цілісності, має, з одного боку, бути відкритою до змін та інновацій, процесів модернізації, а з другого, їй потрібно подбати про збереження свого індивідуального неповторного образу, зберегти етнічну ідентичність, що, у свою чергу, забезпечить подальше існування й розвиток різних народів – кожен з яких є автентичним та унікальним.

Значно менше деструктивних наслідків від таких негативних виявів глобалізації як уніфікація, стандартизація тощо мають держави, котрі здійснюють політику збереження власної автентичності, національного обличчя, а отже, унікальних екзистенційних засад свого народу. Серед країн, що швидко й активно розвиваються, зміцнюють свої позиції на міжнародній арені, і одночасно значну увагу приділяють збереженню своїх традицій, етнічної ідентичності, враховують ментальні особливості, одним з найяскравіших прикладів є Польща. Ґрунтовне дослідження формування та трансформації польської ментальності також представлене у нашій монографії (див. четвертий розділ).

Для України ж у цьому контексті додається ще одне надважливе завдання: подолання духовної відчуженості громадян від своєї держави, відродження базових цінностей українства, формування спільної ідентичності громадян [Воропаєва, с. 171]. Для реалізації зазначених завдань українцям бракує сформованих історично державницьких традицій, витвореної століттями консолідуючої національної ідеї.

Оскільки сучасний глобалізований світ все більшою мірою мінімалізує бюрократичні й матеріальні перепони для

максимально швидкого переміщення людей, товарів, капіталів та ідей, зростаюча мобільність населення має своїм наслідком масштабне взаємовідкриття нових культур і систем цінностей, інтеракцію різних цивілізацій, толерування відмінностей, розширення світогляду. Усе більшого розвитку набуває ідея світового громадянства. Відтак, по новому зазвучала ідея космополітизму (з грецької "людина світу"), що зародилася у Греції ще до н. е. Як світове явище космополітизм став можливим у демократичному просторі.

Поняття космополітизму передбачає, що особа / група осіб є "громадянами світу", тобто виходить / виходять за усталені межі та національні кордони, має / мають почуття приналежності до усього багатогранного й універсального світу, незалежно від місця свого проживання. І якщо прив'язка до рідної місцевості викликає різної глибини емоції, почуття спорідненості й приналежності, розуміння унікальності рідного міста й країни, то з позиції космополітизму світ сприймається як єдине ціле (дім – уся планета). Хоч у переважній більшості випадків почуватися комфортно та затишно у будь якому куточку світу видається можливим за умови належного рівня достатку й освіченості, толерантності до інакшості інших культур, почуття взаєморозуміння, лояльності тощо. Також важливо зазначити, що космополітизм може бути як свідомим вибором, так і захисною реакцією від національної дискримінації.

У цьому контексті актуалізуються питання можливості та прийнятності позанародової ідентифікації, адже навіть якщо особа є висококваліфікованим працівником, вільно спілкується мовою глобальної комунікації – англійською, має фінансову можливість комфортно облаштуватися у будь-якій країні світу, вона на рівні свідомості може декларувати мінімальне відчуття приналежності до певного народу, але, на підсвідомому рівні, незалежно від бажання, має набір особливих, характерних для певного народу рис, несе в собі певні культурні коди: систему цінностей, переконань та уподобань, особливості реакцій та моделі поведінки – ментальні особливості.

Космополітизм є протилежністю фундаменталізму й консерватизму. Як масове явище він став можливим завдяки процесам глобалізації: економічному розвитку, популяризації

демократичних та ліберальних ідей, світоглядній еволюції – змінам масштабності рівня мислення: від вузького локального до широкого глобального.

Дедалі більше людей в усьому світі (переважно молодого віку – фрілансери, мандрівники) відмовляються від придбання та облаштування житла у будь-якій країні і натомість вважають своєю домівкою планету Земля, працюють – подорожують – проживають самостійно чи з родинами у різних куточках світу. Аналіз процесів трансформації їх ментальності може стати темою окремого досить цікавого дослідження.

Отже, субстанційним фундаментом та основою життєдіяльності кожного суспільства є історично сформована система цінностей, парадигма смислів і сенсів, ментальні особливості світовідчуття й світоперетворення, релігійні переконання, а також офіційно затверджені правила і закони за порушення яких передбачене певне покарання. Усі ці чинники разом творять певний онтологічний каркас, впливають на екзистенційну сферу кожного народу, формують світогляд окремого громадянина, малих та середніх соціальних груп, а в сукупності є складовою соціокультурного феномену глобальності.

І, на завершення, звернемо увагу на те, що нещодавно російськими вченими М. І. Губановим та М. М. Губановим у науковий обіг було введено термін глобальний (глобалістський) менталітет, представлено його як умову подолання існуючих та недопущення нових міжцивілізаційних конфліктів. Науковці стверджують, що на планеті зароджується новий тип менталітету з інтернаціональним характером. Його носіями є передові люди різних національностей та країн, а якісний зміст становлять конструктивні оптимальні для прогресу елементи національних і регіональних менталітетів. Автори пропонують визначати такий менталітет глобалістським, загальноцивілізаційним, оскільки він виникає у результаті інтеграції різних народів та цивілізацій [Губанов, Н. И., Губанов, Н. Н., 2011, с. 54-55]. Питання нововведення такого поняття відкриває поле для дискусії. Тож у наступному параграфі продовжимо наше дослідження спробою відповіді на запитання, чи є можливим у найближчому майбутньому глобальне суспільство з транснаціональною ідентичністю та спільною ментальністю.

Отже, глобальність як філософська категорія позначає феномен всесвітнього планетарного масштабу – різнопланове й багатоаспектне явище, досить динамічне, суперечливе, неоднозначне. Неможливо проаналізувати і пояснити усю сукупність сучасних трансформаційних змін у суспільстві та їх наслідки, обмеживши дослідженням виключно економічних і політичних перетворень. Важливим компонентом суспільного життя, що часто залишається поза належною увагою науковців, є духовна складова.

Універсалізація, релятивізація, фрагментизація та ін. – сучасні процеси, що "розмивають" неповторне оригінальне "обличчя" кожного народу. Відтак актуалізується проблема збереження національних ментальностей як унікальних комбінацій низки особливих рис світосприйняття, світорозуміння, світоперетворення кожного народу як певної цілісності, що витворена століттями і впливає на реакції й моделі поведінки його представників як на свідомому, так і на підсвідомому рівні.

Надзвичайно важливим є збереження та врахування ментальних особливостей у процесах модернізації, інформатизації, комп'ютеризації, технологізації тощо суспільного буття. Одним з найголовніших завдань-викликів, що наразі стоять перед кожною країною, є здійснення ефективної модернізації (необхідна умова для успішного долучення до глобалізованого світу) та одночасно збереження своєї ідентичності й неповторності, історичної оригінальності, а в чомусь навіть сакральності. Концептуальне розуміння з подальшою реалізацією цього поєднання має бути вибором та складовою державної політики, внутрішніх устремлінь кожного народу, а особливо представників інтелігенції – діячів культури й мистецтва, громадянського суспільства.

На сучасному ж етапі розвитку людства глобальність та космополітизм дедалі більше витісняють всезагальними конструктами унікальні неповторні риси ментальності кожного народу. Яким є майбутнє ментальних парадигм у світі, що чим далі, тим більше глобалізується, спрогнозувати досить важко.

Бажані продуктивні шляхи подальшого духовного поступу людства полягають в органічному поєднанні інформаційно-технологічного розвитку з культурним

прогресом, врахуванням конструктивних ментальних особливостей народів і поступовим витісненням деструктивних рудиментних ментальних рис. Важливою складовою є також популяризація гуманістичних цінностей та ідей, розумне бережливе ставлення до природних богатств тощо.

2.2. Глобалізаційні процеси та їх вплив на ментальність народів

Ментальні відмінності відображаються в історичній свідомості народу та в національній ідентичності, знаходять своє вираження в інтерпретації історичних подій і явищ, у розумінні законів й закономірностей соціально-історичних процесів, в оцінках політичних актів та релігійних уподобань. Простежуються вони і в сучасній культурній сфері, у котрій відображені основи багатовимірності людини в умовах реконфігурації глобального соціального простору. Елементи чужорідної культури розпадаються чи трансформуються в умовах функціонування культури в її природньому традиційному суспільному середовищі. Це відбувається завдяки прихованим механізмам впливу. У межах цього процесу відбувається зіставлення різних ментальностей, їх системних установок, пошук точок та площин дотику й взаємодії, а також виокремлення відмінних якостей і цінностей. Таким чином, ментальний простір дозволяє встановити розрізнення як великих соціальних спільнот, так і окремих індивідів.

У цьому підрозділі спробуємо відповісти на запитання, чи є можливим у найближчому майбутньому глобальне суспільство з транснаціональною ідентичністю та спільною ментальністю. У контексті нашого дослідження також актуалізується необхідність переосмислення ролі національних держав, а саме пошук відповіді на запитання, чи зможуть вони зберегти й передати наступним поколінням особливі притаманні їх народам ментальні парадигми, не зважаючи на впливові глобальні тенденції уподібнення, універсалізації тощо.

Витоки ідеї глобальної єдності людства на рівні філософських рефлексій вперше зустрічаємо у працях французького теолога й філософа П'єра Тейярда де Шардена (ідея ноосфери як вищої свідомості усього людства загалом,

що існує поза простором і часом та до якої еволюціонує Всесвіт [Тейяр де Шарден, 1987]) та знаного українського й російського науковця В. Вернадського (вчення про біосферу, ноосферу як сферу розуму та ін.). Зокрема В. Вернадського можна вважати одним із небагатьох дослідників в історії науки, котрий вперше звернув увагу на глобальний масштаб взаємних причинно-наслідкових зв'язків між особистістю й планетою Земля [Рибалка, Самодрин, Моргун, 2020, с. 5]. Вчений стверджував, що людина і людство найтіснішим чином пов'язані із живою речовиною, що населяє нашу планету, від якої вони реально ніяким фізичним процесом не можуть бути відокремлені. Це можливо лише у думці [Вернадский, 1988, с. 21]. Також концептуально важливим є висновок В. Вернадського: люди вперше реально зрозуміли, що вони усі є жителями планети Земля, мають можливість і повинні мислити не лише в аспекті окремої особистості, сім'ї чи роду, держави чи державних об'єднань, але і в планетарному масштабі [Вернадский, 1977, с. 24]. Ці твердження залишаються дискусійними, однак знаходять все більше прихильників.

У центрі нашої філософської рефлексії фундаментальне питання: чи можливий глобальний менталітет взагалі і, якщо припустити, що так, то яким чином він може бути сформований і які цінності та риси є його квінтесенцією?

При здійсненні спроби зважити аргументи "за" і "проти" можливості творення й функціонування глобального менталітету одразу дається взнаки дещо романтично-ідеалістичне бачення прибічників такої ідеї. Як ми вже зазначали, нещодавно російськими науковцями М. І. Губановим та М. М. Губановим у науковий обіг було введено термін глобальний (глобалістський) менталітет, представлено обґрунтування глобального менталітету як умову недопущення й подолання існуючих міжцивілізаційних конфліктів [Губанов, Н. И., Губанов, Н. Н., 2011]. Зокрема ці дослідники стверджують, що на нашій планеті зароджується новий тип менталітету, він має інтернаціональний характер, а його носіями є передові люди різних національностей та країн, якісний зміст становлять конструктивні й оптимальні для прогресу елементи національних і регіональних менталітетів. Автори пропонують визначати його

глобалістським, загальноцивілізаційним, оскільки, на їх думку, такий менталітет виникає у результаті інтеграції різних народів та цивілізацій. Стверджують, що питання, які саме цінності мають бути притаманні глобальному менталітету ще недостатньо досліджене, однак надзвичайно важливе. Апелюють до праць О. Берелехіса та С. Ільїнської, у яких вказані такі основні вітальні цінності: право на життя й продовження роду, збереження здоров'я, особистісна недоторканість; екологічні цінності: чисті ґрунти, вода, повітря, належна забезпеченість природними ресурсами; базові громадянські права і свободи: захист від насилля, свобода переміщення, совісті, зборів, асоціацій, недоторканість приватної власності та ін.; політико-правові цінності: незалежність судової системи, свобода й незалежність ЗМІ, забезпечення можливості участі громадян у політичному житті тощо [Берелехис, Ильинская, 2007].

Ядром такого менталітету зазначені автори пропонують вважати почуття глобальності, вселюдської ідентичності, а серед основних складових вказують нетерпимість насилля, любов до справедливості, турботливе ставлення до природи, дотримання норм раціонального виробництва й споживання матеріальних благ [Губанов, с. 54–55].

Запропонована концепція російських науковців М. І. та М. М. Губанових є досить дискусійною. Полісемантичне поле філософії не пропонує однозначно правильних відповідей, однак творення варіативності й подальша перевірка практикою допомагають виокремити найбільш прийнятні та ефективні пропозиції, актуалізують нові рефлексії й пошук відповідей на проблемні запитання, що у підсумку сприяє їх конструктивному вирішенню.

На нашу думку, у зазначеній теорії є суттєві прогалини і суперечності. Деякі з них робить спробу доопрацювати В. Нехамкін [Нехамкин, 2013]. Однак, науковець не йде далі, не наводить належної аргументації та пропозицій щодо заповнення прогалин, розв'язання суперечностей.

Пропонуємо читачеві власний концептуальний аналіз теорії Губанових та наше бачення майбутніх перспектив ментальної онтології в контексті глобалізації.

По-перше, вимагає доповнення й корекції представлене трактування соціокультурного феномену ментальності. Науковці апелюють до ціннісної складової, однак це лише частина парадигмальної структури ментальності, що діє як на

свідомому, так і підсвідомому рівні, є історично сформованим феноменом, котрий відображає загальну сукупність особливостей духовного світу певної соціальної групи, народу загалом.

Ментальність кожного народу є оригінальною й особливою, вона відображає специфічний спосіб відчування та мислення, є системою характерних рис світосприйняття і світоперетворення, сукупністю образів та уявлень про світ і власне місце в ньому, визначає особливості ціннісної ієрархії, зумовлює специфічні, характерні для певної спільноти реакції та патерни поведінки [Гордійчук, 2019g, с. 44–45].

В "Історії європейської ментальності" за редакцією П. Дінцельбахера дефініція ментальності лапідарно за розміром, однак широко за змістом визначена як "набір способів та змістів мислення й сприйняття, які типові для відповідного колективу у відповідний період" [Дінцельбахер, 2004, с. 21].

Підтримуємо тезу Губанових, що світ, з одного боку, має зберігати необхідну для прогресу ментальну різноманітність, а з другого – звільнятися від деструктивних відмінностей, все більше набуваючи конструктивної спільності [Губанов, Н. И., Губанов, Н. Н., 2011, с. 51]. Однак зауважимо, що такі заяви носять декларативний характер, теоретичний, відірваний від практики, оскільки суспільство живе за своїми об’єктивними законами. Щоб імпульс доцільності й необхідності трансформував певну площину реальності потрібні час та неабиякі зусилля. Особливо, якщо йдеться про фундаментальні підвалини духовного світу, що знаходять своє вираження у всіх сферах життєдіяльності – про ментальні особливості.

Структура ментальності має у своїй основі глибинні складові психіки етносу – історично сформовані архетипи, що характеризуються стійкістю й символізмом, зберігають культурний генотип народу, а також сферу раціональних та ірраціональних смислів і цінностей, моделей психо-поведінкових реакцій тощо. Трансформація й звільнення від деструктивних рис є зумовленим значимою необхідністю тривалим у часі процесом (протягом кількох поколінь).

Відповідно, постає питання: чи можливе взагалі таке зближення й взаємопроникнення цивілізацій, у результаті якого витворилася б спільна ментальність? Оптимістична й

прогресивна в теорії гуманістична ідея полікультурності та толерантності на практичному рівні імплементації себе не виправдала й не принесла очікуваних результатів. Твердження Губанових "якісний зміст становлять конструктивні оптимальні для прогресу елементи національних та регіональних менталітетів" гарно звучить за формою, але занадто оптимістично і навіть нереально за змістом. Духовний універсум – надскладне утворення, у якому причинно-наслідкові зв'язки вибудовані у певну органічну систему, де поняття конструктиву та деструктиву має відносний характер відповідно до різних систем координат, не піддається безпосередній корекції у результаті вольового рішення чи директиви.

По-друге, ідея формування загальнолюдської ціннісної парадигми завжди була дискусійною, хоч, варто визнати, має певне підґрунтя, адже протягом останніх століть суттєво трансформувалася система цінностей та пріоритетів, норми суспільної моралі не лише на локальному, а й на загальнолюдському рівні. Зокрема, про позитивні прецеденти таких змін на глобальному рівні пише у своєму дослідженні, присвяченому темі імперативу зміни національного менталітету, М. Розов, а саме: про формування у людства значно вищого рівня віротерпимості й толерантності, утвердження принципів громадянської рівності (подолання расизму та ксенофобії як масового явища, досягнення рівноправності чоловіків і жінок), формування загальнолюдської нетерпимості до сімейного насилля, прийнятне ставлення до матерів одиначок, до дітей народжених поза шлюбом та ін. [Розов, 2010]. Вчений підсумовує, що такі зміни суспільної моралі були б неможливі без суттєвої трансформації ментальних структур цілих народів, що за своєю природою є інерційними та важко піддаються деформації.

Актуалізація та зміцнення спільної ціннісної парадигми у XXI ст. є не просто бажаною й перспективною, вона є життєво необхідною у контексті подальшого розвитку людства загалом і вирішення глобальних проблем зокрема. Проте це теж свого роду уніфікація й стандартизація, що передбачає зміцнення та пропагування вже пануючих у певних суспільствах цінностей у поєднанні з їх нав'язуванням іншим. Очевидно, сценарій формування спільних / ідентичних / подібних цінностей усіх землян є мало реальним, навіть фантастичним,

адже цього неможливо досягти вольовими рішеннями, політичними директивами тощо. Вважаємо, що достатньо (і це вже буде величезним досягненням), прагнути та досягти стану, в якому системи цінностей різних народів і цивілізацій не суперечили б одна одній, не спричиняли конфронтацію та насильницьке розв'язання протиріч. Це є можливим у результаті дії відповідних внутрішніх суспільних імпульсів через розуміння і прийняття у поєднанні з зовнішньою пропагандою – цілеспрямованою державною політикою, роз'яснювальною роботою вчених, педагогів, діячів культурної та релігійної сфер, ЗМІ тощо.

Історичний досвід яскраво демонструє тенденцію: вагомим чинником взаємозближення й консолідації усього людства може бути усвідомлення спільних загроз. Реакція об'єднання перед спільним ворогом має глибинне природньо-генетичне підґрунтя, вона є напрочуд помічною у часи переживання складних періодів, потрясінь. Парадоксально, що сьогодні людство далеке від належного рівня консолідації, не зважаючи на низку потужних загроз. Насамперед, це пов'язано з неусвідомленням масштабності небезпек глобальних проблем, котрі багатьом видаються значно віддаленішими у часовій перспективі, ніж це є насправді.

По-третє, на думку авторів концепції глобального менталітету, його носіями можуть бути передові люди різних національностей та країн. Така вибірковість знову ж таки суперечить суті ментальності, адже вона (ментальність) є інтегральною ознакою народу, а не лише прошарку більш освіченого, свідомого населення – інтелігенції. Історія знає приклади, коли одиниці (зазвичай це творці / нав'язувачі певної ідеології) змінювали мисленнєві патерни народних мас, особливості їх подальшого розвитку.

Цю тезу можемо проілюструвати прикладом вже практично діючої інтенції "з гори" від "небагатьох", тобто прошарку "передових" людей з різних країн світу (представників влади й громадських активістів), а саме – Концепцією сталого розвитку, що зародилася у 70-80-х років ХХ ст. як інтелектуальна, наукова реакція, насамперед, на екологічні проблеми (пов'язані з надмірним і нищівним використанням природніх ресурсів) та на проблеми соціально-економічного й політичного характеру (посилення нерівності,

порушення прав і свобод людей, кризи ліберальної та командно-адміністративної моделей політичного управління тощо) [Кириленко, Дячук, Конончук, 2019, с. 197]. Адже у XXI ст. питання якісного глобального співробітництва, що є необхідним, перш за все, для економічного сегменту суспільного розвитку, набуває все більшої актуальності у контексті вирішення низки проблем екологічного, політичного та культурного характеру. Продовжує зростати демократизація суспільного життя. Дослідники відмічають важливі зміни в основних складових цього процесу: головними напрямками демократизації стають не лише забезпечення демократичних прав і свобод, зростання соціально-економічних показників благополуччя людей, а й зміцнення та популяризація загальнолюдських інвайронментальних цінностей, культурно-освітніх і гуманітарних основ розвитку суспільства. Відтак, зміцнює свої позиції й концепція сталого розвитку.

Як правомірно зазначають О. Кириленко, О. Дячук, О. Конончук, наразі суспільство переживає конфлікт між індустріальною цивілізацією та біосферою на фоні кризи економічної, політичної й ціннісно-духовної (світоглядної, моральної) сфер сучасних суспільств. Ця криза значною мірою спричинена обмеженістю глобального (у значенні всесвітнього масштабу) мислення, посиленням декларативності й популізму в діяльності владних еліт, недостатнім рівнем результативності як національних, так і глобальних інститутів управління, низьким рівнем консолідації щодо вирішення проблем сталого розвитку від локального й національного до глобального рівнів [Кириленко, Дячук, Конончук, 2019, с. 201].

Власне, автори та прихильники Концепції сталого розвитку, політики інвайронменталізму ставлять собі за мету зміну базових ціннісних парадигм людства, що зумовили існуючі проблеми й протиріччя у розвитку глобального суспільства.

Загалом, сутність концепції та політики сталого розвитку у інтеграції принципів гуманізму, соціальної демократії, глобалізації, інвайронменталізму, критицизму й прагматизму. Основною практичною метою є збереження, оптимізація і покращення життя всіх людей на планеті через гармонізацію розвитку природи та суспільства [там же, с. 198]. Серед засадничих складових вказаної концепції – акцент на вирішенні екологічних проблем і соціальних протиріч,

конфліктів та криз (таких проявів та наслідків соціальної нерівності як голод, злидні, хвороби; деструктивних наслідків індустріалізації й мілітаризації, використання зброї; наслідків культурного розриву між країнами світу тощо).

Можемо підсумувати, що соціальний розвиток пов'язаний з етнонаціональним, адже на сталий соціальний розвиток суттєво вливає етнонаціональна ідентичність. Така програма є важливою й потрібною, її ефективність та здобутки покаже час.

Для формування дієвої концепції сталого економічного й соціального розвитку сучасного українського суспільства, скерованої на подолання ризиків та хаосу в суспільстві необхідно дослідити український соціум як продукт його саморозгортання на мікро-, мезо- та макрорівнях, з'ясувати механізми досягнення цілісності соціальної системи України як єдиного організму і його здатності до прогресивного економічного, соціального й культурного розвитку, а також:

- з'ясувати антропологічні, онтологічні, аксіологічні, праксіологічні засади функціонування українського суспільства в умовах глобалізації, визначивши фактори оптимізації цілісності соціальної системи сучасної України на шляху до євроінтеграційного простору;
- розробити критерії, фактори і механізми досягнення етнонаціональної ідентичності сучасного українського суспільства, які виступають детермінантами оптимізації українського соціуму в умовах глобалізації;
- сформувати сучасну концепцію системної цілісності сучасного українського суспільства як фактору його прогресивного розвитку [Воронкова, 2009, с. 18].

По-четверте, як один із суттєвих факторів становлення глобалістського менталітету Губанови пропонують вважати популяризацію мультилінгвізму – оперування в межах певної соціальної спільноти (народу) кількома мовами. На їх думку, здатність розмовляти різними мовами сприяє формуванню особливого типу мислення, що консолідує у собі культурні цінності декількох цивілізацій, а відтак є більшою мірою відкритим для діалогу. Вважаємо, що така пропозиція досить сумнівна, маловірогідна у практичній площині формування глобальної ментальності, оскільки реальність світу, що глобалізується – монолінгвізм, головна мова світової спільноти

– англійська (на монолінгвізм вказує і В. Нехамкін [Нехамкин, 2013, с. 146]). Та й негативний досвід України, де питання двомовності (співіснування української та російської мови) століттями є предметом політичних спекуляцій та маніпуляцій, засвідчує: мова є одним з засадничих консолідуючих інструментів для формування й плекання національної ідентичності, ефективної консолідації суспільства, натомість двомовність (а в українському випадку переважною мірою суміш двох мов – суржик) на практиці є надбанням не двох цивілізацій, а жодної.

По-п'яте, окрім вже згадуваної концепції мультилінгвізму, автори не пропонують конкретних дій чи векторів діяльності у питанні формування глобальної ментальності. У цьому контексті видаються цікавими наукові розвідки колеги Губанових – російського дослідника М. Розова, що пропонує власне бачення можливості трансформації світоглядних установок з точки зору концепції ментальної динаміки. Зокрема М. Розов стверджує, що першим кроком має бути консолідація малих ініціативних груп, які бажають щось змінити в соціально-політичному і / або символічному просторі. Наступний крок – вироблення стратегій та успішних ритуалів з залученням нових учасників. Третій крок – перетворення старих або формування нових альтернативних забезпечуючих спільнот, що дають бажане соціальне становище, безпеку й прибуток. Успішне виконання цього пункту М. Розов трактує як вагоме досягнення у сфері трансформації способу життя й менталітету одного-двох поколінь. Питання ж пов'язані з інституціалізацією змін, забезпеченням відтворення нововведень, їх адаптивності науковець вважає неактуальними, а також підсумовує, що немає ні можливості, ні сенсу намагатися штучно запрограмувати майбутні соціально-політичні процеси та ментальні зміни. Попередньо ж зазначені кроки він визначає як "штучну" стратегію, спрямовану на формування умов, що полегшують / підвищують вірогідність подальшого "природнього" розвитку певних моделей світосприйняття й світоперетворення у бажаному напрямку [Розов, 2010, с. 15–16].

І останній пункт, на який зокрема звертає увагу й В. Нехамкін: Губанови залишать поза дискурсом існування альтернативних варіантів ідеї формування глобального менталітету, а саме – можливі концепції антиглобалістського

менталітету (анти- та альтерглобалізм) [Нехамкин, 2013, с. 149]. Хоч, окрім згадки у публікації В. Нехмкіна, нам не вдалося знайти інформацію про такі варіанти.

На цьому завершимо аналіз концепції М. І. та М. М. Губанових та продовжимо наше дослідження – скеруємо фокус уваги на пошук відповіді на запитання: "Хто може бути агентом формування й трансформації ментальних рис певного народу й людства зокрема?"

Відповідь, на нашу думку, доцільно шукати, як мінімум, у двох основних площинах проблемних питань та дискусій, що є протилежними за змістом векторами суспільної діяльності, а саме:

- збереження унікального неповторного "обличчя" кожного народу на Землі, а, отже, історично сформованої автентичної ідентичності й оригінальної, характерної для кожного народу ментальності;
- питання доцільності та й взагалі можливості формування глобальної ментальності, що передбачає певну уніфікацію, а, отже, трансформацію й нівелювання специфічних рис ментальностей різних народів.

Першочергова роль в обох аспектах наразі належить державі як політичному інститутові, завдання й функції якого є багатогранною парадигмою, що охоплює матеріальну й духовну складові життєдіяльності народу. Саме державна політика на законодавчому рівні визначає можливості самореалізації цілого народу, сприяє розвитку (чи навпаки – занепаду) групового й індивідуального духовного універсуму. Питання збереження унікальності кожного народу є передусім (а часто і виключно) справою цього народу, насамперед, влади, прошарку інтелігенції.

Основним агентом збереження національної ідентичності та трансформації ментальної парадигми вважаємо державу як інститут, за умови забезпечення її правової (юридичної) компетенції й дієвості, а також наявності екзистенційної цінності для власного народу.

Одним з завдань нашого дослідження є відповідь на запитання, чи зможуть національні держави зберегти й передати наступним поколінням притаманні їх народам ментальні особливості і яке майбутнє чекає на національні держави як традиційні представницькі інститути з широким

спектром можливостей та повноважень у світі, що все більше глобалізується.

Фундаментально важливою є й відповідь на запитання "Що буде після держави?", що поставив ще наприкінці XX ст. польський та англійський філософ З. Бауман [Bauman, 2000, с. 71]. За чверть століття відповіді на нього від різних науковців, представників державних та наддержавних транснаціональних формувань були досить різними, дискусія триває й надалі.

З часів Вестфальського миру (середина XVII ст.), незалежна, суверенна національна держава, виконуючи низку внутрішніх і зовнішніх функцій, була монопольним впорядковуючим інститутом суспільної організації, основним гравцем на світовій арені. Однак сучасний світовий порядок, все більш динамічно трансформуючись, набув якісно інших організаційних форм. Наразі викристалізовується нова глобальна політична система – універсальна інфраструктура управління світовими процесами, адже можливості та повноваження національної держави є недостатньо ефективними для глобальної інтеракції. Як влучно зауважив С. Кастлес, динамізм економічного й соціального життя нині розсуває національні кордони та більше не може бути контрольований національними урядами [Castles, 2005].

Архітектоніка глобального світу більшою чи меншою мірою впливає на стратегію розвитку кожної держави. Уникнути чи відмежуватися від цього впливу неможливо. Засадничо, що ідеологія глобалізму, на відміну від усіх інших форм ідеології, має наднаціональний характер, а сукупність ідей, з яких вона складається, має характер афірмативно-констатаційний, не концептуальний [Войтович, Солоха, 2013, с. 47].

Процеси глобалізації є викликом для більшості національних держав, незалежно від рівня їх економічного й політичного розвитку. За прогнозами науковців, надалі вони (глобалізаційні процеси) зумовлюватимуть значні інституційні та статусні поступки держав на користь суб'єктів міжнародних відносин, їх трансформацію відповідно до нових викликів і потреб, адже держави, будучи традиційними акторами міжнародних відносин, у світі, що динамічно глобалізується, стають все менш ефективними та більш вразливими у порівнянні з новими акторами, що навпаки

підсилюють свої позиції – міжнародними організаціями наднаціонального характеру [Подаєнко, 2010, с. 430-434].

Вплив ідеології глобалізації на систему державного управління дослідили вітчизняні науковці Р. Войтович і М. Солоха. Зокрема вони зауважили, що з кін. ХХ – поч. ХХІ ст. суттєво змінилась формула ідейно-ідеологічних концептів, які панували в суспільній свідомості протягом певного часу; підкреслили, що у контексті інтегральної структуризації й реструктуризації сучасного світу, пошуку нових пріоритетів постіндустріального розвитку ідеологія глобалізації є основним критерієм, що визначає зміст та специфіку функціонування системи державного управління суспільств сталого і перехідного розвитку [Войтович, Солоха, 2013, с. 42].

Особливо важливою проблемою для функціонування національних держав в добу глобалізації є неспроможність окремої держави розробляти власну ідеологічну доктрину глобалізації, здійснювати належний вплив на міжкультурні протистояння, міграційні процеси тощо. Можливість віднайти адекватну формулу долання такого протистояння, на думку Р. Войтовича та М. Солохи, свідчить про рівень цивілізованості та історичної самодостатності держави, а отже, і про готовність такої держави адаптуватись до сучасних глобалізаційних процесів [там же, 2013, с. 45].

Одним з основних ризиків, спричинених сучасними глобалізаційними процесами є утвердження принципів загальної стандартизації та уніфікації суспільного життя, яке супроводжується втратою національної специфіки й позначається на етиці стосунків між державами, організаціями, окремими людьми.

Глобалізація впливає різною мірою на всі без винятку національні держави. Насамперед має місце послаблення національно-державного суверенітету.

Створюючи наднаціональні органи, держави-учасниці делегують їм певні повноваження у вирішенні низки питань, а відтак – зменшують свою сферу впливу. До того ж, як зауважує Р. Даль, розширення сфери наднаціональної діяльності звужує можливості громадян певних держав у вирішенні власних проблем за допомогою інструментів національного державного правління. Відповідно, "системи

правління окремих країн зводяться до місцевих" [Даль, 2003, с. 485]. Тобто одним з основних завдань держави все більшою мірою стає вирішення місцевих проблем, задоволення локальних потреб.

У. Бек ще на поч. XXI ст. звернув увагу на те, що держави втратили повноту владних повноважень і вже не є монополістами у представленні економічної, політичної та культурної складових життєдіяльності своїх народів; а частина історично державних функцій перейшла до недержавних суб'єктів – глобальних міждержавних об'єднань і транснаціональних компаній-гравців (концернів, МНПО, ООН та ін.) [Бек, 2004, с. 51]. Інший важливий аспект: процеси глобалізації, суттєво трансформуючи усі сфери життєдіяльності суспільства, ставлять перед державами нові виклики й завдання. Усе більше уваги і ресурсів потрібно скеровувати на вирішення глобальних проблем – проблеми миру, екологічних, демографічних, економічних та ін. Та й значна частина внутрішніх проблем (економічних, політичних, етнічних, міграційних тощо) не може бути вирішена без сприяння міжнародної спільноти. Також держави залежать від ситуації на світовому фінансовому ринку, значну увагу мають приділяти поліпшенню інвестиційного клімату.

Інформаційна безпека, інноваційна діяльність – нові функції держави, які вимагають ефективної діяльності й модернізації низки інших традиційних функцій. Тому зазнала змін соціально-політична роль держави: першочерговим завданням стало забезпечення потреб, охорона прав і свобод особистості й соціальних груп; узгодження інтересів різних соціальних спільнот та прошарків (етнічних, професійних тощо).

У дослідженні, присвяченому особливостям існування та функціонування сучасних держав в умовах глобалізаційних процесів, В. Андріяш зауважив, що наразі національні уряди вже не в змозі ефективно виконувати покладені на них функції та зобов'язання, однак, роль держави продовжує бути важливою, зокрема держава й надалі є основним суб'єктом внутрішньо-національної економічної та соціальної політики, самостійним суб'єктом у світовому й економічному просторі [Андріяш, 2013]. Підтримуємо таку позицію з уточненням: відносно самостійним суб'єктом (гравцем).

До того ж, у сучасних глобалізаційних умовах інтенсивної трансформації цивілізаційних процесів розвитку існує й

тенденція до захисту права кожного окремого соціуму на власну ідентичність, визнання його оригінальних ментальних характеристик, що сприяє їх збереженню та трансляції наступним поколінням.

Досвід таких країн, як Китай, Японія, Індія, Індонезія, Тайвань, Бразилія свідчить, що успішна модернізація соціального та економічного розвитку не обов'язково має своїм наслідком масштабну культурну "вестернізацію". Вона може демонструвати й повернення до традицій, до розуміння необхідності та цінності самобутності, консолідувати суспільство на основі багатогранної національної культури [Чорна, 2012, с. 55].

Цікаво, що сучасні науковці, аналізуючи зміну національно-державницької парадигми міжнародних відносин на нову глобальну, вказують на процес формування надцивілізаційної спільноти, універсальної та водночас універсалізуючої цивілізації, що інтегрує, мобілізує й уніфікує суспільства, котрі належать до різних цивілізацій (У. Бек, Д. Хелд, Дж. Деланті, Д. Арчібугі та ін.). Однак вважаємо завчасним декларувати закінчення епохи держав як необхідних інститутів. Дійсно, істотні зміни відбулися у найбільш розвинених країнах Північної частини земної кулі завдяки делегуванню певних державних повноважень наддержавним утворенням (НАТО, ЄС та ін.). Але цього не можна сказати про держави Південної частини світу. Тож буде помилкою асоціювати сучасний стан і розвиток в державах, що знаходяться у центрі глобалізаційних процесів, зі загальносвітовим рівнем. До того ж, на глобальному рівні кожна держава залишається важливим інститутом, покликаним регламентувати економічну, суспільно-політичну й культурну сфери життєдіяльності, здійснювати покладені на неї функції. Останні події, пов'язані зі світової пандемією, спричиненою COVID-19, закриттям кордонів та низкою обмежувальних заходів, що були встановлені й забезпечені контролем на рівні держави, акцентують увагу на відповідальності саме держави як політичного інституту, що має для цього необхідні повноваження і ресурси. Сьогодні ми є свідками всесвітнього перерозподілу сфер впливу й економічних ресурсів, процесів суспільної рестратифікації, реконфігурації глобального соціального простору.

У культурній же сфері одним з засадничих завдань держави є творення та зміцнення національної ідентичності, почуття приналежності до спільноти, щодо якої є не лише права і можливості, а й певні зобов'язання [Wnuk-Lipiński, 2004, с.179]. А це, у свою чергу, забезпечує збереження ментальних особливостей кожного народу.

Таким чином, у контексті питання необхідності існування інституту держави як інструменту здійснення закріплених у законодавстві повноважень, можемо зауважити все більшу необхідність держав рахуватися з наддержавними організаціями, транснаціональними компаніями. Тенденції такі, що на "глобальній арені" щоразу частіше розігрується сцена, акторами-учасниками якої є групи держав, а не окремо. Водночас вони (держави) й надалі утримують статус основного монополіста політичної влади.

Рефлексія до екзистенційної цінності держави показує неоднозначність та різновекторність сучасних тенденцій. З одного боку, динамічно зростає кількість людей по всьому світу у яких розмивається, а часом і зовсім нівелюється прив'язка до певної країни, вони вважають себе космополітами, чий дім – планета Земля, для них бути "громадянами світу" прийнятно та комфортно. З другого боку, більшість населення залишається традиційно "прив'язаними" до певної території, народу, а, отже, й держави (Батьківщини). Як зазначив німецько-британський соціолог, політолог та політичний діяч Р. Дарендорф, у XXI ст. люди досить часто, як і раніше, потребують відчуття приналежності до певного "рідного" середовища, мріють про обмін глобального села на реальне з власним затишним будинком у мальовничій місцині [Дарендорф, 2006, с. 28].

У цьому контексті доцільно послуговуватися порадою В. Ляха, що закликає не чинити супротиву глобалізаційним процесам, а шукати та творити спільні цінності, які містять у собі космополітичний компонент [Лях, 2006, с. 14–16].

Небезпечною тенденцією є збільшення відчуження громадян від держави, зменшення рівня суспільної довіри до її інститутів: уряду, парламенту, партій, судової системи, поліції та ін. Україна, на жаль, є яскравим прикладом-підтвердженням цих процесів.

Досліджуючи український контекст зазначених реалій, важливо виокремити кілька засадничих аспектів, що визначають аксіологічний компонент сприйняття держави,

візію її можливого майбутнього як політичного інституту й екзистенційної цінності:

1) Історичні часи бездержавності, заборон української мови, культури й релігії, багаторазові масові репресії та фізичне винищення радянською владою представників української інтелігенції, а також штучно організований нею ж голодомори 1921–1923, 1932–1933 (найбільш масштабний і трагічний), 1946–1947 рр. – геноцид проти українського селянства, що призвів до деструктивних трансформацій української ментальності, винищення найкращого генофонду української нації, а звідси закономірні наслідки у вигляді відсутності державницьких традицій та нездатності до ефективного державотворення, малочисельне громадянське суспільство, тощо.

2) Неефективна діяльність української влади з часів отримання незалежності, високий рівень корупції правлячої верхівки, з якою населення асоціює державу як інститут, на фоні тотального зубожіння переважної більшості населення.

3) Даються взнаки характерні для української ментальності індивідуалізм та переважання емоційного аспекту світосприйняття над раціональним. Сьогодні, як і протягом століть, левова частка суспільних ініціатив навести певний лад, щось змінити та вдосконалити, мають локальний характер – здійснюються на рівні мікрогрупи (родини й найближчого оточення). Українська мова історично рясніє прислів'ями та приказками, що відображають споконвічні цінності її носіїв: індивідуалізм, міцний зв'язок з родиною й Батьківщиною ("дерево тримається корінням, а людина сім'єю"; "без роду, хоч з моста та в воду"; "скрізь добре, але вдома найліпше"; "всяка пташка своє гніздо знає"; "сім'я в купі, горе не страшне"; "без сім'ї та свого роду – немає нації й народу" та ін. [Прислів'я]. Що ж до характерних для українців емоційності й ліричності, то ці риси дуже шкодять у суспільно-політичному житті, стають сприятливим ґрунтом для популістичних обіцянок та гучних відірваних від реальності гасел, допомагають прийти до влади далеко не найкращим представникам політичного естеблішменту.

Разом усі ці факти призвели до знецінення в українському суспільстві власної держави як інституту, а також до розмежування понять "держава" та "Батьківщина".

Небезпечним для України є й те, що вона досі не є членом ані ЄС, ані НАТО, а надто у світлі загрози з боку Росії, що вже сьомий рік веде безпосередню та гібридну війну з Україною з метою повернення її в зону свого впливу, перешкоджає процесам європейської інтеграції, ефективному розвитку нашої держави, що є виявом не глобальної відкритості та співпраці, а тяжінням до авторитаризму й просування утопічної ідеї Руського миру.

Питання доцільності / недоцільності вступу України до міжнародних транснаціональних організацій є засадничим, оскільки визначає вектор розвитку нашої держави, поле можливостей для суспільства. Якщо брати до уваги не лише перспективи в економічній сфері, а й політичну та духовну площину, то для того, щоб нація з внутрішньої потреби, тобто з користю для себе (а не під зовнішнім тиском) добровільно інтегрувалася у більші політичні й соціально-економічні структури необхідним є виконання низки умов. Всесвітньовідомий український громадський діяч, економіст кількох країн, меценат Б. Гаврилишин у своїй праці "До ефективних суспільств (Доповідь Римському Клубові)" виокремив чотири фундаментальні умови:

1) набуття почуття власної гідності;

2) усвідомлення та переконаність у власній культурній життєздатності;

3) досягнення рівня економічного розвитку, що відповідає іншим державам-кандидатам на входження до нових, більших політичних структур;

4) впевненість, що базується на досвіді інших регіонів типу Західної Європи, що об'єднання у більші економічні й політичні структури зберігає можливість підтримувати повну культурну незалежність, життєздатність і контролювати вирішення питань, що безпосередньо стосуються їхніх народів [Гаврилишин, 2009, с. 196].

Об'єктивний аналіз досягнень, можливостей і перспектив українського суспільства наразі не вельми оптимістичний. Кожен пункт – зона необхідного росту й розвитку. Загалом, виникнення та осмислення суспільством суперечностей між існуючою реальністю й бажаною, усвідомлення необхідності змін пануючої системи цінностей і методів поведінки є процесом підвищеної складності та тривалості в часі. Ситуацію ускладнює й значний відсоток маргінальності українського суспільства. Низький рівень освіченості та

критичного мислення яскраво підтверджує масова підтримка серед населення кандидатів-популістів з сумнівними гаслами-обіцянками про "рай", хай навіть у шалаші.

Однак Україна, як і кожна держава, має історично сформовані фундаментальні цінності й орієнтири, духовні та матеріальні плацдарми у своїх територіальних межах і за кордоном (у діаспорі) – наукові та культурні центри, організації, спільноти, різного роду представництва, знакові пам'ятні місця тощо. Однією з найважливіших складових і умовою подальшого розвитку кожної країни є її патріотично налаштована еліта – діячі різних сфер, об'єднані спільною візією, пасіонарністю та бажанням працювати не лише на власне благо, а й на користь своєї історичної Батьківщини. Насамперед саме завдяки цьому прошарку народу як цілісності вдається пережити складні періоди бездержавності та зовнішнього тиску, зберегти й передати нащадкам національний культурний спадок, традиції, мову й релігію, ментальні особливості.

Як в Україні, так і в переважній більшості інших країн, низький рівень елітарної та гуманістичної культури, індустріалізація мистецтва, формування масової споживацької культури тощо призводять до універсалізації, стандартизації та певної однобічності, одномірності, шаблонності в усіх сферах суспільної життєдіяльності.

Наразі ми є свідками формування всесвітньої інформаційної цивілізації, де все більше утверджується культ техніки у поєднанні з людським інтелектом, а в найближчому майбутньому й інтелектом штучним. Основне дійство розгортається на сценах віртуального світу з кардинальним зміщенням векторів та інтенсивності суспільної інтеракції, натомість питання духовного розвитку переважно "виноситься за лаштунки". Науковці біоінженери та ін., не дивлячись на певні етичні норми та цілком обґрунтовані побоювання громадськості, керуючись тезою "пошук істини не може бути аморальним" та широким спектром суб'єктивних стимулів і критеріїв, продовжують працювати над розробками штучного інтелекту, вдосконаленням біороботів. Парадоксально, що цей процес набуває своєрідного двостороннього характеру: все більша кількість людей наближаються до статусу "біороботів" у значенні стандартизованого життя за схемою "дім-робота-дім-

робота", фізичного й морального виснаження, відсутності належного рівня критичного мислення, примітивізації процесів життєдіяльності, залежністю від гаджетів та інших технічних пристроїв, надмірного бездумного споживання матеріальних благ, марнотратства, віддаленості від природи тощо. Свідомістю багатьох людей вже успішно маніпулюють зацікавлені сторони: корегують цінності та смаки, насаджують певні стереотипи сприйняття навколишньої дійсності і самого себе, моделі психо-поведінкових реакцій та особливості світоперетворення.

Стрімкий розвиток техніки є одним з найхарактерніших атрибутів сучасної цивілізації, тож усе більш актуалізується потреба гармонізації технічного прогресу й поступу в духовній сфері, запобігання науково-технічному апокаліпсису. Чи здатна технократія забезпечити гармонійний розвиток та поступ людства? Яким має бути суспільство, щоб уможливити подальший прогрес людства та раціональне використання досягнень науки й техніки? К. Ясперс влучно зауважив, що вирішальне значення має те, що зробить людство з технікою, як себе проявить з її допомогою [Ясперс, 1991, с. 125].

У час неотехнократичних ідей інформаційного суспільства фізична праця людей все менш затребувана, натомість актуалізується питання емоційного інтелекту, формування міцного ціннісного осердя, резистентності та психологічної гнучкості, стресостійкості, здатності працювати в команді.

Сьогодні маємо фантастичні можливості для глобальної комунікації, однак і низку негативних аспектів, нерозривно пов’язаних з позитивними. Наприклад, на буденному рівні все більше дається взнаки поверхневий та значною мірою віртуальний характер спілкування, через який страждає сфера емоційної близькості, соціальних зв’язків та якісної комунікації, що задовольняє потреби прийняття та групової приналежності, схвалення, любові та ін.

На нашу думку, основним фундаментально важливим аспектом подальшого поступу людства, ментального зближення чи навпаки – віддалення й загострення непорозумінь є цінності як аксіологічний вимір людської цивілізації загалом, так і кожного суспільства зокрема.

Цінності формують ієрархію смислів та сенсів, є важливою складовою духовного універсуму, життєвими орієнтирами і критеріями, їх парадигма особлива та

специфічна у кожної культури. На основі цінностей вибудовується і структурується суспільне життя, важливе відокремлюється від несуттєвого, досягається взаємопорозуміння та певна передбачуваність у вподобаннях, реакціях, діях тощо. Аксіологічний компонент є індикатором та важливою детермінантою життєдіяльності особистості, суспільних груп, народу загалом.

Відповідно до критеріїв можна зустріти низку класифікацій цінностей різними науковцями: 1) за об'єктом засвоєння – матеріальні, морально-духовні; 2) за метою засвоєння – егоїстичні, альтруїстичні; 3) за рівнем узагальненості – конкретні, абстрактні; 4) за способом вияву – ситуативні, стійкі; 5) за роллю в діяльності людини – термінальні, інструментальні; 6) за змістом діяльності – пізнавальні, предметно-перетворювальні (творчі, естетичні, наукові, релігійні та ін.); 7) за приналежністю – особистісні (індивідуальні), групові (колективні, суспільні, загальнонародні (національні), загальнолюдські) [Матяж, Березянська, 2013, с. 29]. Останню класифікацію (за приналежністю) проаналізуємо більш детально: загальнолюдські цінності є універсальними, вони ґрунтуються на біологічній природі людей як виду та на основних властивостях міжособистісної й групової взаємодії; групові є пануючими у певному суспільстві, народні (етнічні); особистісні цінності мають певний суб'єктивний зміст [Тюрменко, 2010, с. 59].

У контексті нашого дослідження доцільно виокремити: а) природні цінності (логічні та очевидні, такі, що відповідають "здоровому глузду"); б) не такі очевидні, а часом і латентні, сформовані історично, характерні саме для представників певної спільноти, часто незрозумілі для представників інших культурних цивілізацій, вони ж, як правило, – ментальні. Частина ментальних цінностей не усвідомлюються, сприймаються як належні, однак суттєво різняться від цінностей інших суспільств, відтак можуть ускладнювати міжкультурну взаємодію. Наприклад, в одному суспільстві панує схильність до колективізму (Росія), в іншому – яскраво виражений індивідуалізм (Україна); в одному суспільстві людина насамперед вважає себе індивідом, а тоді вже членом соціуму (США), в іншому люди спочатку

ідентифікують себе як члена соціуму і тільки потім – індивідом (Японія).

Очевидно, що цінності кожного суспільства мають у своїй основі загальнолюдське гуманістичне підґрунтя, наступні пласти творяться й нашаровуються відповідно до історичного досвіду, специфіки життєдіяльності, релігійних вірувань тощо.

Керуючись цінностями, люди у певний спосіб реагують на зовнішні й внутрішні подразники, раціонально чи інтуїтивно обирають, діють, відчувають і т. д. Звісно, важливим показником є зрілість людини, її власний набутий досвід, що визначає низку якостей, серед яких – активна життєва позиція, вірність традиціям та ідеалам, цілісність, завзятість і наполегливість у досягненні мети тощо. Натомість незрілу людину (як відповідно до віку, так і до браку досвіду, виховання та ін.) з невизначеною ідентичністю часто можна охарактеризувати як непослідовну та непередбачувану, інфантильну тощо. Саме тому вибудова чіткої системи цінностей та прийнятних методів досягнення бажаного, національна ідентичність у поєднанні з розумінням і врахуванням закладених генетично й в процесі соціалізації ментальних особливостей дозволяють у мінливому світі зберігати міцне духовне осердя й самобутність.

Ідея приналежності до певної спільності історично є базовою психологічною та фізіологічною потребою, засобом виживання. В наш час це – екзистенційний фундамент, розгалужена "коренева система", що дає духовні скрепи й внутрішні опори, особливо необхідні у турбулентні та кризові часи.

У сучасному динамічному світі значна частина суспільства вже не відчуває міцного зв’язку з Батьківщиною та первинними соціальними спільнотами. На перший погляд, маючи можливість вільно подорожувати та змінювати місце проживання, люди отримують і вибір соціальної приналежності, культурних традицій, релігійних вірувань, що раніше було неможливим. Та чи насправді це так? Рефлексія до питання ментальності, до глибинних архетипів нашої свідомості ставить під сумнів реальність такого легкого й безпечного "пристосування" до нового культурного світу. Існування національних діаспор, що від покоління до покоління передають рідну мову й традиції, надають перевагу співвітчизникам у створенні родини та ін. теж є полем для роздумів і пошуку відповідей на запитання: звідки й чому

саме виникають такі бажання? на чому вони ґрунтуються й які основні детермінанти їх існування? Вважаємо, що одна з основних причин криється у свідомому та підсвідомому прагненні бути з собі подібними, ближчими, звичними, а тому більш зрозумілими й надійними, об'єднаними у смисловому концепті "свій", кимось сталим у все більш зростаючій нестабільності світу. Потреба приналежності до певної етнічної спільноти пов'язана з природнім бажанням стабільності, цілісності та впорядкованості, захисту від труднощів.

У цьому контексті показовим прикладом є грузинський фільм "Коріння" (1987 р.) режисера К. Мгеладзе, що глибоко й зворушливо оповідає історію дев'ятнадцятирічного юнака Георгія, котрий, залишивши рідне село у пошуках заробітку, опинився у Парижі (Франція). Створивши щасливу родину з французькою жінкою, маючи дітей, друзів, роботу, Георгій постійно сумує за Батьківщиною, знаходить невимовну радість та втіху від випадкових зустрічей зі співвітчизниками, навчаючи грузинській мові та традиціям свого внука (теж Георгія). Найбільша його мрія знову опинитися в Грузії, що було складно здійснити, враховуючи історичні реалії та можливості родини головного героя.

Неоднозначність трактування національних феноменів пов'язана з їх складністю, поліваріантністю та ідеальним (духовним) характером. Це є причиною поширення дещо спрощеного підходу до проблеми національного: дослідники здебільшого вдаються або до соціологічного підходу при тлумаченні національного, або надмірно психологізують ці явища [Тюрменко, 2010, с. 77]. Натомість соціально-філософський підхід містить у своїй основі комплексний аналіз зв'язку між історично сформованою та переданою особистості у процесі соціалізації (можливо, і на генетичному рівні) ментальною парадигмою як інтегральною ознакою народу (охоплює особливу систему цінностей, моделей психо-поведінкових реакцій, характерних рис світосприйняття, світоперетворення тощо) з існуючими в конкретний час і місці соціально-економічними, політичними та духовними умовами.

Осмислення проблеми формування глобальної ментальності доцільно здійснювати крізь призму аналізу співвідношення "одиничне – загальне (глобальне)", де одиничне – окрема конкретна ментальність певного народу, загальне –

глобальна ментальність, можливість формування якої наразі є предметом нашого дослідження.

Співвідношення одиничного й загального завжди було одним з основних векторів філософських пошуків та допоміжним інструментом осмислення дійсності. У контексті нашого дослідження викристалізовується дихтомія, де в основі "одиничного" (наприклад, української ментальності) міститься принцип етноцентризму, натомість поняття "загального" (глобальної ментальності) тісно пов'язане з концепцією "культурного релятивізму", без якого існування "загального" взагалі не є можливим.

Різні погляди на зміст, важливість, оптимальні моделі співіснування національних феноменів різних народів розкриваються у концептуальних напрямках – культурному етноцентризмі та культурному релятивізмі.

Розглянемо детальніше кожен з них.

Проблема етноцентризму перебуває у фокусі уваги дослідників майже століття. Започаткували та продовжили дослідження такі зарубіжні вчені, як Т. Адорно, М. Бруер, Д. Кемпбелл, І. Кон, Д. Мацумото, А. Налчанджян, В. Райх, В. Самнер, Г. Тріандіс, З. Фройд та ін. Щодо вітчизняних вчених, то у різний час етноцентризм вивчали І. Андрущак, С. Артановський, І. Данилюк, В. Левкович, О. Потебня та ін.

Поняття "етноцентризм" ввів у науковий обіг американський дослідник В. Самнер. У праці "Народні звичаї" ("Folkways") вчений описав не лише саме поняття, а й навів приклади соціумів, де етноцентризм проявляється особливо яскраво, насамперед у народних звичаях та мові [Sumner, 1960].

В. Самнер визначив етноцентризм як погляд на речі, при якому власна група являється центром усього, а всі інші розташовуються й розглядаються, відштовхуючись від неї" [Sumner, 1960, с. 9]. З. Фройд як форму колективного нарцисизму [Freud, 1985]. І. Кон як притаманну людям властивість "сприймати й оцінювати життєві явища крізь призму традицій та цінностей власної етнічної групи, яка виступає в якості певного еталона або оптимуму" [Кон, 1966; Кон, 1971].

Сучасні дослідники трактують етноцентризм як схильність до сприйняття й інтерпритації життєвих явищ крізь призму цінностей, установок та стереотипів власної етнічної групи, яка розглядається як еталон і має певні

переваги власних культурних цінностей над усіма іншими [Данилюк, 2010, с. 169; Тюрменко, 2010, с. 78]. Тож власна реальність та пануючі в ній цінності, є критерієм, мірилом інших реальностей, що відносно власної (основної) є другорядними, відтак менш важливими, хоч і можуть бути більш високого порядку (і це визнається).

Науковці різних галузей, культурні антопологи сходяться на думці, що етноцентризм певною мірою притаманний усім суспільствам, є консолідуючим інструментом, що забезпечує його єдність та життєздатність [Le-Vine, Campbell, 1972; Gudykunst, 1997; Darwin, 1871; Sumner, 1960; Агеев, 1990; Кирабаев, 2005; Кузьмин, 2006]. Сутність феномену етноцентризму можна пояснити крізь призму відносин "свій – чужий". Згідно з висновками М. Трубецького: "При спостереженні за представником "не нашої" культури ми будемо розуміти тільки такі психологічні риси, які є й у нас, тобто пов'язані з елементами культури, спільними йому і нам… Психіка народів з відмінною культурою, буде завжди видаватися елементарнішою, аніж наша власна" [Трубецький, 1995, с. 75].

Дослідження етноцентризму, проведені Д. Кемпбеллом та його колегами, засвідчили, що людям властиво:

- вважати те, що відбувається у власній культурі, природним та правильним, а те, що відбувається в інших культурах, відповідно: неприродним і неправильним;
- розглядати звичаї своєї групи як універсальні: що добре для нас, то добре й для інших;
- вважати норми й цінності своєї етнічної групи як безумовно правильні;
- надавати при необхідності всебічну допомогу членам своєї групи, вважати допомогу членам своєї групи й кооперацію з ними природною;
- діяти в інтересах своєї групи; відчувати ворожість відносно інших етнічних груп; пишатися своєю групою;
- відчувати неприязнь до інших груп [Le-Vine, Campbell, 1972; Кирабаев, 2005, с. 193].

У своєму дослідженні, присвяченому питанню змісту й ґенези етнопоцентризму, висвітленню конструктивних та деструктивних аспектів його функціонування І. Данилюк, В. Гресько, А. Курапов також підкреслили позитивну роль

етноцентризму у зміцненні етнічної свідомості й національної ідентичності: "етноцентризм як соціально-психологічний механізм є скерований на збереження позитивної етнокультурної ідентичності та цілісності групи" [Данилюк, Гресько, Курапов, 2016, с. 35]. Науковці М. Беліченко та О. Матвієнко звертають увагу, що аналізуючи етноцентризм, важливо взяти до уваги такі фактори як особливості системи суспільних відносин і стан міжетнічних відносин у цьому суспільстві. Оптимальним варіантом, на їх думку, є гнучкий різновид етноцентризму, за якого присутнє некритичне ставлення та прагнення зрозуміти й толерувати іншу культуру [Беліченко, Матвієнко, 2012, с. 54]. Негативного відтінку етноцентризм може набувати при несприятливих соціальних та економічних обставинах, штучному розпалюванні конфлікту зацікавленими сторонами [Конюх, 2014, с. 272]. Шкідливими й руйнівними є такі крайні гіпертрофовані вияви етноцентризму як шовінізм, расизм, оскільки передбачають зневажливе ставлення, ворожість і навіть застосування насилля відносно інших народів, їх культури тощо. Пояснення причин виникнення, особливостей прояву національної гордині та зарозумілості можемо знайти в психології [Райх, 2004 та ін.].

З метою неповторення негативного, а часом і трагічного історичного досвіду, важливим є його глибинний аналіз, діалектичне переосмислення. Загальновідомо, що на поведінку окремих особистостей та мас впливає низка різноманітних чинників. Однак подібні подразники далеко не завжди викликають подібні реакції. Вороже ставлення до інших народів може мати різну міру вираження, кількісно та якісно коливатися в межах суспільних груп та народу загалом. Вітчизняний дослідник О. Конюх представив результати досліджень, що доповнюють попередні висновки науковців, працюючих над цією проблемою, і демонструють доволі тісний зв’язок між самоставленням (ставленням до себе) та ставленням до представників інших етносів: яскраво виражену тенденцію до компенсації почуття власної неповноцінності ворожим ставленням до "інших" людей, груп, народів. Відповідно: особи, котрі нездатні розпізнати та усвідомити власну цінність й унікальність, не визнають і різноманітності та багатства світу. Додатковим важливим фактором є визнання власної етнічності як цінності. Таким чином, результати дослідження демонструють тісну кореляцію

етнічної самосвідомості з усвідомленням себе як особистості: якщо людина не може пишатися собою за власні досягнення та переваги, то вона шукає причини для самоповаги у своїй етнічній групі, однак не маючи усвідомленого особистісного підґрунтя, ця самоповага стає примарною і проявляється у гострому протиставленні свого етносу іншим, штучному підвищенні його над усіма. Людина, яка не відчуває впевненості у собі, як у цілісній особистості, шукає підтримки групи, і етноцентризм тут виступає "цементуючим" компонентом єднання зі своїм етносом через механізм протиставлення до інших [Конюх, 2014, с. 281].

Обґрунтовує зазначену закономірність і Данилюк І.: етноцентризм є логічним наслідком егоцентризму – що більш "егоцентричними" є індивіди, то, відповідно, більш етноцентричною є їхня поведінка [Данилюк, 2010, с. 171].

Дослідник когнітивних аспектів ставлень, норм, цінностей у міжкультурній взаємодії Г. Тріандіс радить перед тим, як реагувати у певний спосіб на дивні, екзотичні, неприпустимі для нас моделі поведінки, спробувати замислитись й з'ясувати, чому саме вони такі. Пошукати відповідь на запитання: які глибинні причини таких дій? Відповідно, розуміння зв'язку між місцем проживання та поведінкою дозволяє бути більш толерантними, і, можливо, навіть сказати собі: "Якщо б я жив у цих умовах, то, напевно, поводився б так само" [Triandis, 1994; Триандис, 2011].

Д. Мацумото, аналізуючи явище етноцентризму, підкреслив ще один аспект: проблема може полягати, власне, не в існуванні етноцентризму, а в тому, чи визнають люди, що вони етноцентричні. Її вирішення, на думку науковця, полягає у виробленні гнучкості при взаємодії з іншими людьми у поєднанні з прийняттям власного етноцентризму. За Мацумото, етноцентризм буває двох типів: гнучкий та негнучкий [Мацумото, 2002, с. 77]. Гнучкий етноцентризм уможливлює бачення світу з різних точок зору, набуття нових знань та навичок, збагачення досвіду творення міжкультурних зв'язків. Завдяки гнучкому етноцентризму представники однієї нації здатні визнавати об'єктивні переваги іншої нації у різних сферах життєдіяльності (наприклад, національну кухню, досягнення у галузі моди чи промисловості). Натомість негнучкий етноцентризм є нездатністю вийти за межі власних

упереджень і культурних фільтрів при інтерпретації поведінки оточуючих. Як правило, його основною причиною є незнання змісту й особливостей формування ціннісного універсуму інших культурних світів, нерозуміння процесів, необхідних для набуття іншої точки зору, відмова взяти участь у подібному процесі [Мацумото, 2002].

Отже, філософська рефлексія до основних детермінант етноцентизму дає можливість виокремити та осмислити причинно-наслідкові зв'язки його формування й існування, що дозволить більш ефективно впливати на низку суспільних явищ з ним пов'язаних.

Культурний етноцентризм є цілком закономірним явищем, адже саме позитивне оцінювання власної культури уможливлює дотримання норм, правил, традицій, законів суспільної життєдіяльності; забезпечує психологічний комфорт; не обов'язково передбачає вороже ставлення до інших груп, однак завжди має присутнім почуття певної переваги над іншими. Це почуття об'єднує представників одного етносу, є елементом етнічної самосвідомості. Таким чином, історично етноцентризм є засобом захисту від асиміляції, способом "цементування" групи, адже консолідація є необхідною для збереження самобутності й виживання спільноти.

Культурний релятивізм – напрямок в етнології, що виник у середині XX ст. як негативна реакція на європейський етноцентризм. Концептуальне представлення цього напрямку здійснили Ф. Боас, А. Кребер, Р. Бенедикт та М. Герсковіц. Прихильники культурного релятивізму заперечують можливість порівняння культурних типів різних народів, оскільки кожна культура є унікальною, неповторною, цінною своїм змістом та оригінальністю, а відтак повинна розглядатися як закрита система специфічних форм існування і її недоцільно порівнювати з іншими.

Осмислити природу культурного релятивізму допомагає рефлексія до філософського поняття релятивізм, його сутнісної дефініції. Релятивізм (від лат. relativus – відносний) є філософським методологічним принципом, вперше чітко визначеним софістом Горгієм, відповідно до якого всі знання розглядаються лише як відносно правильні, оскільки вони зумовлені тим становищем, в якому перебуває суб'єкт пізнання, а тому залежать від низки зовнішніх і внутрішніх обставин [Губерский, 2009, с. 386]. Софісти апелювали до

факту існування різних (часом несумісних) релігійних уявлень, звичаїв, норм. Релятивізм заперечує будь-які абсолюти в сфері соціальних явищ та цінностей культури, наголошує на мінливості, плинності, історичності, плюральності духовного світу людини, її знань і уявлень, форм соціального буття [Свириденко, 2002, с. 546].

Концепція культурного релятивізму підкреслює історичну своєрідність кожної культури, відтак стверджує, що її оцінка є відносною й можлива тільки відповідно до її ж власних принципів, а не універсальних критеріїв [Antinazi. Энциклопедия социологии]. Чи не найбільшою цінністю культурного релятивізму є позиція відкритості та взаємозбагачення культур, проте у контексті збереження національної ідентичності та ментальної парадигми не все так однозначно.

В основі національної самоідентичності лежать ментальні архетипи, загальні національні цінності й уявлення, що є спільними для певної соціальної спільноти, сформовані в процесі внутрішньо-культурної соціалізації та взаємодії з іншими націями. На сучасному етапі цікавими й показовими є питання, які поставила у своєму дослідженні Г. Гіоргадзе: носієм та представником якої національної культури може себе ідентифікувати сучасний "середньостатистичний" українець нового покоління? Якими архетипами та національними уявленнями може володіти сучасний представник української молоді, який перебуває в середовищі мовного білінгвізму, технологізованого на західний манер побуту, заповненого змістом інтернаціоналізованої масової культури дозвілля? [Гіоргадзе, 2013, с. 11]. І наразі ці питання є більшою чи меншою мірою актуальними для усіх націй, котрі залучені в процес глобалізації, що "стирає" культурні межі країн, трансформує (а нерідко й руйнує) культурні цінності й традиції, що впливає на цілісність та саму можливість національної ідентичності. Соціокультурна трансформація, що відбувається по всьому світу, змінює існуючі віками основи ідентифікації людини. "Громадянин світу" з релятивістською свідомістю кардинально різниться від "традиційної людини", світогляд якої базувався на непохитних і чітких цінностях [там же]. І якщо попередні питання були риторичні, то на питання «Яку вістку несе в собі кожна локальна культура і що в ній має

бути збережене й пошановане в контексті перетворення світу на "глобальне село"?» [Добко, 2005, с. 147] людству таки необхідно сформувати відповіді й орієнтовні "шляховкази".

Всесвітня соціокультурна трансформація зміщує акценти, витісняє традиційні цінності, що є фундаментальними смислами та сенсами, детермінантами самоідентифікації особистості й маркерами її приналежності до певної спільноти. Тому історично сформований концепт національної ідентичності, що забезпечує духовну цілісність нації, опиняється у критично небезпечній ситуації. Усталені основи народної ідентифікації реконструюються чи взагалі відкидаються як вже непотрібні, що спричиняє суттєве послаблення культурного етноцентризму. Останній століттями слугував засобом суспільної консолідації й захистом від асиміляції з іншими народами.

Глобалізаційні процеси уніфікації й стандартизації кардинально видозмінюють світовий порядок, відчутно впливають на аксіологічний компонент суспільної свідомості кожного народу без винятку. А оскільки змісти стають універсальними й відносними, не враховують ментальні особливості, традиції тощо, то все більшою мірою "розмиваються", а разом з тим нівелюється самобутність окремих суспільних груп і навіть цілих народів. Відтак засади культурного релятивізму, що з одного боку, сприяють відкритості та взаємозбагаченню культур, з другого – у контексті глобалізаційних процесів обертаються їх уподібненням, асиміляцією, видозмінам.

Саме тому концепт національної ідентичності як вибудованої системи цінностей та прийнятних методів й форм суспільної взаємодії, у поєднанні з розумінням і врахуванням сформованих історично ментальних особливостей дозволяють у мінливому світі зберігати міцне духовне осердя та самобутність, а таким країнам як, наприклад, Україна не зникнути з геополітичної карти світу.

Вважаємо, що існування homo sapiens потребує збереження розмаїтої палітри культур у поєднанні з плеканням національних ідентичностей, врахування ментальних особливостей, а консолідуючим чинником й надалі має бути пошанування загальнолюдських універсальних цінностей.

Отже, однозначну відповідь на питання щодо можливості формування глобальної ментальності дати складно. Воно є досить дискусійним, мало дослідженим, потребує часу та

глибокої філософської рефлексії майбутнього розгортання світових процесів. Очевидно, про глобальну ментальність як "ментальність землян (людей)" можна буде вести розмову зокрема у випадку відкриття нових форм життя на інших планетах (у контексті порівняння).

Вважаємо, що помилково та недоцільно ставити питання про штучне цілеспрямоване формування "глобального менталітету", оскільки об'єктивно менталітет є надскладним утворенням, фундамент якого становлять архетипи – історично сформований пласт колективного несвідомого, сакральних символів та настанов. Тож ментальні характеристики у демократичному суспільстві не піддаються прямій скерованій корекції й трансформації, їх формування – це тривалий у часі процес.

Основними гарантами збереження національної ідентичності та оригінальної парадигми ментальних особливостей у добу глобалізаційної турбулентності й надалі залишатимуться: а) національна держава як інститут, хоч її функції та повноваження зазнають змін; б) саме суспільство – народ певної держави, а особливо – патріотично налаштована еліта. Відповідно до специфіки ментальності як соціокультурного феномену, сучасні демократичні держави не дбають про її збереження безпосередньо, однак низка функцій та завдань, котрі є у сфері їх повноважень, здійснюють суттєвий тривалий у часі вплив на формування та трансформацію ментальних особливостей.

2.3. Стереотипи як конструкти сприйняття та потрактування ментальностей: історичний екскурс і сьогодення

У добу глобалізації змінюється світопорядок, відбуваються процеси всесвітньої економічної, політичної й культурної інтеграції та уніфікації, об'єднання народів. Нації переходять до нової форми свого буття – транснаціональної, спостерігається значно вищий рівень взаємодії між представниками різних соціокультурних світів.

Сучасні науково-технічні досягнення уможливили широкий спектр можливостей для комунікації як у межах власної країни, так і з жителями всієї планети. Завдяки

Інтернету маємо доступ до величезного масиву інформації, світової культурної спадщини тощо. Є дивовижною можливість у кілька кліків завантажити у власний телефон будь-який знаний літературний чи музичний твір включно з перлинами "золотого" світового фонду; можемо у будь-який час доби безкоштовно вирушити в онлайн екскурсію музеями світу; стало доступне широкому загалу пояснення наукових досягнень тощо. Чи могли люди таке уявити навіть кілька поколінь тому?! Фантастично зросли можливості та комфортабельність навколосвітніх подорожей, пізнання інших культур, народів. Однак чи стало людство освіченішим, обізнанішим й толерантнішим?

Міжнародна, міжкультурна та міжцивілізаційна взаємодія ускладнюється певними об'єктивно існуючими особливостями, небезпеками та викликами. Так, доступність інформації в дії – це щоденний виклик, лавина фактів, чуток, домислів, пліток, які потрібно "фільтрувати": оцінювати, перевіряти, а не сприймати як даність – сліпо "на віру". Низький рівень критичного мислення формує упереджене ставлення, уможливлює маніпуляції громадською думкою, інформаційний простір дедалі більше насичується різного роду симулякрами.

Отже, з одного боку, сучасні глобалізаційні процеси відкривають небувалі раніше можливості пізнання інших народів, вивчення й осмислення їх історії та культури, відвідування будь-яких куточків світу, налагодження комунікації й взаємодії з представниками різних національностей. Усе це створює підґрунтя для підвищення рівня обізнаності та освіченості, культурного поступу усього людства. З другого ж боку, складається враження, що суспільство загалом не лише не піднімається на якісно новий рівень культурного розвитку, а навпаки: деградує. Тенденції масовизації та уніфікації, споживацький тип світогляду несумісні з відкритістю до світу, бажанням його пізнавати й змінювати до кращого. Полісемантичність і різнобарвність культурних парадигм різних народів часто залишається поза увагою навіть їх власних представників, сприйняття та пізнання обмежуються поверховим зовнішнім каскадом сучасності, до того ж переважна більшість населення Землі у трактуванні інших народів (та й себе самих) й надалі послуговується стереотипами, що можуть лише частково відповідати дійсності або й зовсім не мати раціонального

зерна, а деякі бути сформованими століттями (!) тому. Як не прикро констатувати, але й в умовах зростання рівня знань і культурної освіченості населення земної кулі, зберігаються старі стереотипи, формуються нові, мають місце упередженість, популістські гасла та ідеї, що спричиняє поширення необ'єктивної, вигідної певним суспільним колам інформації.

Актуальність ґрунтовного аналізу цієї теми зумовлена необхідністю філософського осмислення стереотипів як спрощених, схематизованих, упереджених, аксіоматичних й емоційно забарвлених уявлень про певні риси чи характеристики свого народу та інших; цікаво з'ясувати, які зміни та тенденції міжнародного сприйняття й поширення стереотипів мають місце у добу глобалізації. Наше дослідження є спробою виявлення особливостей виникнення та функціонування ментальних стереотипів, їх впливу на творення національної ідентичності, формування образів інших народів (на прикладі України), а також визначення кореляції між авто- і гетеростереотипами, з'ясування можливостей встановлення критеріїв об'єктивності стереотипів.

Стереотипи є стандартизованими, стійкими, емоційно насиченими, ціннісно-визначеними образами, уявленнями про соціальний об'єкт [Соціологічне словник, 2005, с. 771]. Вони є слайдами, "картинками" в голові, які індивід або створює самостійно, або отримує від інших [Липпман, 2004, с. 46]. Найбільш характерна ознака стереотипу – його дія тісно пов'язана з ірраціонально-емоційним компонентом свідомості і "вмикається" швидше, ніж дія розуму, тобто раціонально-логічне осмислення [Куц, 2019, с. 432].

Стереотип транслює спрощене інформаційне повідомлення, у якому виокремлена важлива сторона (характеристика) певного явища і витіснені (відкинуті) інші, зазвичай маловажливі [Евгеньева]. Таким чином, стереотипи упорядковують й спрощують інформацію, полегшують та пришвидшують її сприйняття, узгоджують з попередньо набутим досвідом.

Завдяки пануючим у суспільстві стереотипам, ми, з одного боку, маємо загальне уявлення й "власну" думку про представників інших народів, цивілізацій, хоч, можливо,

ніколи не спілкувалися з їх мешканцями особисто, не виїжджали за межі власної держави; а з другого, – такі уявлення часто далекі від істинності. Найбільша небезпека полягає в тому, що стереотипи можуть містити в собі часто далекі від об'єктивності й навіть суспільно небезпечні смислові складові. На стереотипах значною мірою базуються такі явища як расизм, сексизм, ісламофобія та ін. Змінити, заборонити чи зруйнувати певний масово поширений стереотип досить важко, оскільки він детермінується груповими цінностями і є надзвичайно стійким, особливо расовий та етнічний.

Стереотипізація (панування певних стереотипів та шаблонів мислення й світотрактування) може бути допоміжним механізмом для існування певної реальності чи впровадження змін, сприяти зміцненню державної влади, ефективному впливу на маси тощо. Одночасно й несе в собі значні небезпеки для толерування міжгрупових, міжетнічних та міждержавних відносин, сталого розвитку людства. Штучне, навмисно гіпертрофоване протиставлення "свого", національно особливого іншим націям, визнання "своїх" особливостей духовного образу чи фізичних якостей "кращими", що засвідчує "безперечну перевагу", часто стає функцією маніпуляції суспільною свідомістю для досягнення конкретних цілей. Таким чином можна навіть "натравити" один народ на інший [Баронин, 2000, с. 89].

Цікаво, що термін "стереотип" прийшов у науковий вжиток з поліграфії, у якій він позначає металеву пластину з рельєфними печатними елементами, що застосовується для відтворення одного й того ж тексту при друкуванні великих тиражів. На початку XX ст. відомий американський публіцист У. Ліппман, беручи інтерв'ю у різних діячів та представників широкого загалу з приводу певних подій, констатував, наскільки різними насправді можуть бути погляди на одну й ту саму подію та її оцінки. Він висунув гіпотезу про наявність упередженостей, які формують стійкі утворення – "pictures in our heards" (картинки у наших головах), і впливають на сприймання людей, явищ, подій. Публіцист звернув увагу й на таку закономірність: відповідно до цих картинок, можна простежити подібність, а часом повну ідентичність певних суспільних груп.

Сам термін "стереотип" У. Ліппман вперше використав у праці "Громадська думка" (1922 р.). Запровадивши у

політичну соціологію та соціальну психологію вираз "соціальний стереотип", виокремив дві важливі причини стереотипізації:

1) використання принципу ощадливості зусиль, що є характерним для людського мислення (люди прагнуть не реагувати щоразу по-новому на нові факти та явища, а розглядати їх за допомогою вже наявних категорій);

2) захист групових цінностей (стереотип є ніби фортецею, яка захищає наші традиції, формує стіни, в межах яких ми почуваємо себе звично й безпечно [Липпман, 2004]. Ці причини стереотипізації досить легко пояснюють факт, що зазіхання на стереотипи сприймаються їх носіями досить емоційно, а часом й агресивно, оскільки трактуються як замах на щось усталене й важливе – підвалини нашого розуміння себе та світу.

Перші наукові дослідження соціальних стереотипів здійснено у 30-их роках ХХ ст. послідовниками У. Ліппмана – американськими соціальними психологами Д. Катцем та К. Брейлі. Зокрема, вчені провели цікавий та значущий для подальших досліджень експеримент: студентам Принстонського університету (участь взяло 100 осіб) було запропоновано з 84 рис вибрати найбільш притаманні для певної національності й раси ознаки: американців, англійців, італійців, німців, японців, турків, євреїв, ірландців, китайців та темношкірих. Результатом дослідження став досить високий рівень співпадінь і узгодженостей у характеризуванні / приписуванні певних рис тим чи іншим національним групам. Наприклад, 79 % респондентів зазначило, що євреї хитрі, а 84 %, що темношкірі забобонні. Відтак вчені запропонували концепцію, згідно з якою стереотип є стійким вираженням закладеної у свідомості інформації, що певною мірою відповідає фактам [Katz, Braly, 1933]. Підкреслимо: відповідає дійсності певною мірою.

Соціальними стереотипами прийнято позначати звичні поширені стійкі уявлення стосовно різних сфер суспільного життя, міжнаціональних відносин. Вони можуть формуватися на рівні індивідуальної та групової свідомості й проектуватися на колективну відповідно до міри поширеності. В основі стереотипу лежить зазвичай певна риса, ознака (стать, вік, професія, релігія, риса національного характеру, спосіб

сприйняття чи перетворення світу тощо), яка проєктується на групу людей (соціальну, етнічну, релігійну, расову) [Махній, 2016, с. 112]. Однією з найважливіших характеристик стереотипів є їх соціальна детермінованість, насамперед, культурними цінностями.

Англійський соціолог Г. Теджфел наприкінці ХХ ст. підсумував основні висновки дослідження в галузі соціального стереотипу наступними положеннями: по-перше, люди зазвичай з легкістю виявляють готовність характеризувати великі людські групи (або "соціальні категорії") за допомогою недиференційованих ознак; по-друге, таку категоризацію відрізняє стабільність протягом досить тривалого часу, і навіть якщо стереотип не відповідає дійсності, люди не відмовляються від нього, а сприймають як виняток; по-третє, стереотипи можуть частково змінюватися відповідно до соціальних, політичних чи економічних умов, але цей процес відбувається вкрай повільно; по-четверте, стереотипи набувають більшої виразності та навіть ворожості, коли між групами виникає соціальна напруга; по-п'яте, вони засвоюються досить рано і використовуються дітьми задовго до виникнення усвідомленого розуміння про ті групи, до яких вони належать; по-шосте, стереотипи не створюють проблеми, якщо не існує явної ворожості у стосунках між групами, але стереотипи надзвичайно важко модифікувати і керувати ними в умовах конфліктної ситуації [Tajfel, 1978, с. 401–466].

Важливою складовою соціальних стереотипів є етнічні. Етнічні стереотипи є формою вираження етнічної свідомості, відіграють важливу роль у підтримці етнічної ідентифікації індивіда й етнічної спільноти, виконують важливі функції: пізнавальну, комунікативну, функцію захисту позитивної етнічної ідентичності [Сердюк, 2001, с. 11]. Також етнічні стереотипи своїм емоційним змістом впливають на якість міжетнічної інтеракції. Емоційно оціночний компонент можна визначити основним, домінуючим у структурі етнічного стереотипу [Кцоева, 1986].

На нашу думку, етнічні стереотипи за свою суттю є ментальними, адже у системі соціальних установок кожної людини присутній не лише набутий життєвий досвід, а й "пам'ять роду", інформаційно-емоційна складова оточуючого соціального середовища. Такі установки існують як на свідомому рівні, так і несвідомому, на рівні масової психології. Не випадково створення стереотипів

найактивніше використовується ідеологами в тоталітарних державах.

За своєю суттю ментальність є синтезом цінностей, символів, свідомих і несвідомих відчуттів, уявлень, настроїв, поглядів, стереотипів, світобачення загалом, що визначає здатність спільнот та індивідів сприймати оточуючу дійсність, відповідно діяти [Соціальна філософія: словник, 1997, с. 232]; незалежно від нашого бажання певним чином впливає на світовідчуття, світосприйняття, світовідношення. Усі ці якості та процеси є особливими у кожного народу відповідно до географічного положення, природно-кліматичних умов, історії й низки інших чинників.

Ментальність характеризується стійкістю, охоплює глибинний рівень колективної свідомості, формується століттями, постійно зазнає трансформаційних змін, однак повільно набуває нових рис. Суспільство є органічним поєднанням статики та динаміки, багаторівневим живим утворенням, що нічого не забуває, акумулює в собі усю історично отриману ним інформацію, трансформує її у генетичний досвід, у "родову пам'ять", традиції тощо.

Таким чином, саме у ментальності закладений стереотипізований історичний досвід колективного буття людей, соціальної взаємодії та міжособистісних відносин, захисних реакцій на конфлікти із соціальним та природним оточенням, індивідуального й колективного переживання світу.

Серед найсуттєвіших ознак ментальних стереотипів можна виокремити наступні:

- емоційно-оцінюючий характер (на констатацію певної риси накладається її емоційна оцінка);
- стійкість та ригідність до нової інформації;
- узгодженість (високий рівень єдності уявлень членів групи і про власну етнічну групу (автостереотипи), і про інші етнічні групи (гетеростереотипи)) [Данилюк, 2010, с. 308].

Ментальні стереотипи містять два аспекти – когнітивний (зміст) та афективний, що є невід'ємним компонентом буденної свідомості; виконують низку важливих функцій: пізнавальну, комунікативну, орієнтаційну, функцію захисту позитивної етнічної ідентичності [там же, с. 311].

Закономірною та цілком виправданою є тенденція, що власні особливості й риси національного характеру етнос бачить переважно у позитивному світлі, натомість представників інших народів частіше сприймає та трактує упереджено, з негативним значеннєвим відтінком. Це явище пояснюється рівнем обґрунтованості й історичної зумовленості власних патернів поведінки, необхідністю їх виправдання, захисними реакціями, а також недостатнім рівнем знань про інші народи, нерозумінням глибинної сутності певних ознак.

Негативні соціальні установки часто виражають упереджене ставлення щодо етнічної (расової) групи, яке є швидше неусвідомлюваним, аніж логічно зумовленим життєвим досвідом. Низка психологічних досліджень підтверджують, що у переважній більшості випадків люди, які мають певні упередження, не визнають це і навіть не усвідомлюють, адже вважають, що їх вороже ставлення є адекватним і відповідає "негативним" рисам, особливостям поведінки іншої соціальної групи. Тобто ці упередження та забобони є наслідком неусвідомленої дії стереотипів на рівні ментальності.

Ментальні забобони є особливо небезпечними. Загалом, вони характерні для недостатньо розвинених у соціальному, демократичному аспекті суспільств, недозрілих до глибинного розуміння певних явищ і подій. Наприклад, расова ненависть, що штучно навіюється шляхом обману й насильства (расизм, фашизм) [Данилюк, 2010, с. 310].

З ментальними стереотипами, що є своєрідними розпізнавальними знаками, що визначають / приписують етносу певний набір характерних рис, пов’язані фрази "типовий українець", "типовий японець" та ін. На свідомому й підсвідомому рівнях ці поняття відображають групові уявлення про типовість певних ознак та рис характеру, властивих кожному представнику своєї або іншої етнічної спільноти як складової інтегративного поняття "нація" [Махній, 2016, с. 113]. Наприклад, коли йдеться про "типового німця", автоматично уявляємо людину акуратну й пунктуальну, асоціація з іспанцями – горді, палкі, французи – легковажні, волелюбні і т. ін.

І хоч в реальності жоден ментальний стереотип не може бути характерним для усіх представників певного народу та визначає досить умовні етнічні ознаки, однак стереотипи

широко відображені у літературних творах, жартах, анекдотах тощо. Це ще більше зміцнює особливості нашого сприйняття свого та інших народів [там же, с. 115].

Ментальні стереотипи, як правило, пов'язані з констатуванням наявності / відсутності певної якості, ніби притаманної цілому народу або його частині. Вони можуть бути позитивними, нейтральними, негативними. Загалом, для розуміння ментальності вони мають переважно негативне значення, оскільки зумовлюють упереджене ставлення, рідко є достатньо об'єктивними та такими, що містять у собі енергетику позитивного трактування певної риси. Зазвичай, стереотипи про ментальні особливості виступають як кліше, певна даність, ярлик чи міф, що сприймаються на віру як свідомо, так і несвідомо, хоч можуть взагалі не відповідати дійсності. Інформація сприймається "на віру", а це не сприяє розвитку критичного мислення, аналізуванню та, відповідно, розумінню суті явища, навіть більше: досить часто є причиною невиправданої агресії, фобій, інших негативних емоцій.

Відповідно до суб'єкта творення й формування ментальні стереотипи поділяються на "внутрішні" (автостереотипи) та "зовнішні" (гетеростереотипи). У першому випадку йдеться про стереотипи народу про самого себе, про різні його територіальні та станові складові; у другому ("зовнішні" стереотипи): як цей народ трактує інші народи, чого від них очікує, на які особливості поведінки сподівається. Залежно від того, які стереотипи одні народи формують про інші, можемо сформувати певні уявлення і про перших, і про других. На цьому аспекті акцентує увагу у своїх дослідженнях А. Налчаджян. Учений обґрунтовує думку, що національні гетеростереотипи більшою мірою характеризують їх носія (індивіда, групу), ніж ту націю, власне, про яку є уявлення. Для розкриття етнопсихологічних особливостей нації однаково важливо вивчати систему авто- і гетеростереотипів [Налчаджян, 2004, с. 234-235].

Гетеростереотипи нерідко суттєво відрізняються від власних уявлень іншого етносу про себе.

Можемо виокремити такі площини формування та двосторонньої взаємодії, взаємовпливів ментальності (далі М) та стереотипів (С):

М → С. Ментальність зумовлює певні стереотипи поведінки, діяльності, способів життя індивідів та соціальних спільностей (груп) [Соціальна філософія: словник, 1997, с. 232]. Це відбувається логічно, природньо й невимушено, часом без належного усвідомлення та аналізу;

С → М. Стереотипи, набуваючи популярності, всенародного поширення та утвердження, впливають на існуючі риси ментальності, частково їх змінюють, послаблюють чи підсилюють, а часом і зовсім витісняють (заміщують) новими.

С → М. Стереотипи створюються штучно й цілеспрямовано (до реальної риси ментальності додається елемент, що суттєво змінює суть цієї риси, і, ніби вірус, запускається в суспільство), нав'язуються з метою формування певних поглядів, ставлень, реакцій та діяльності (цілеспрямований ідеологічний вплив правлячої верхівки, пропаганда через ЗМІ тощо).

Для створення стереотипу може застосовуватися повна чи часткова підміна понять – симулякри, що при резонуванню з суспільною свідомістю швидко набувають масового поширення, проростають ніби насіння за умови, що впадуть на сприятливий (зарані підготовлений) ґрунт [Бодріяр, 2004].

З середині XX ст. стає все більш поширеною гіпотеза О. Клайнберга про наявність у стереотипах певного "зерна істини": частина правди більша за можливі хибні знання. Доцільною видається у цьому контексті думка Дж. Кемпбелла: мірою істинності стереотипу є ступінь узгодженості автостереотипів та гетеростереотипів [LeVine, Campbel, 1972]. У будь-якому випадку, виникнення певного явища завжди має свої першопричини й наслідки. Цікавим у цьому контексті є приклад Ірландії. Так, серед народів, про яких у світі існує чи не найбільша кількість стійких стереотипів – ірландський. Протягом багатовікової історії за ірландцями закріпилися такі характеристики: слабкі й покірні, ледачі, неосвічені, безпорадні пияки, залежні від доброти інших людей. Надгенералізовані негативні характеристики були історично зумовлені важким колоніальним минулим Ірландії: голодом, виживанням, трудовою міграцією значної частини населення до США і переважно зведенням "кінців з кінцями" у жахливих злиднях бідних кварталів Бостону, Нью-Йорку та інших міст. Наразі ж ситуація докорінно змінилася й Ірландія є розвиненою країною, проте стереотипи й досі формують

упереджене ставлення, яке швидко спростовується при безпосередньому знайомстві з Ірландією та її жителями.

Зазначені вище негативні стереотипи доцільно замінити на об'єктивну даність: ірландці здатні виживати та процвітати незалежно від умов.

Ірландія також дає нам приклад, як можна скористатися зі стереотипу: уряд заохочує більш веселу (і часто алкогольну) атмосферу в таких містах, як Дублін, щоб розвивати туризм [Chandler, 2019].

У сучасному світі панує й низка стереотипів про Україну та її народ, що не відповідають дійсності, викликають в українців хвилю обурення. Найпоширенішими з них є: Україна – частина Росії, українська та російська мови – подібні, в Україні завжди холодно (зимно), борщ та сало – щоденна їжа українців, західні українці – ворожі націоналісти, українські жінки прагнуть вийти заміж за багатих іноземців та інші [Sibirtseva, 2017]. Насправді ж, ці стереотипи є поверховими й не виражають життєвих екзистенціалів українців. Знаючи відсоток об'єктивності, історію й можливі причини формування зазначених стереотипів, можемо констатувати, що частина правди ("зерно істини", за О. Клайнбергом) таки присутня, але загалом зміст стереотипу є хибним.

Україна є прикладом країни, в якій негативний образ народу про самого себе як певний стереотип, шаблон мислення був нав'язаний пануючими метрополіями. Засвоюючи систему цінностей метрополії, залежне суспільство може вступати в дедалі гостріший конфлікт із самим собою, зростає негативне ставлення до самого себе, що ще більше поглиблює власне приниження та поневолення.

Український історичний досвід є тому підтвердженням. Перебуваючи тривалий час під польським та російським правлінням (гнітом) український народ перейняв та інтерналізував негативні проекції на себе домінуючих культур, зокрема – комплекс неповноцінності (культурної, цивілізаційної, моральної). Найпростішою проєкцією з російського боку стали образи "хитрого малороса" (простакуватого, неосвіченого, але меткого, шахраюватого та зрадливого). З польського боку сформувався й утвердився стереотип українців як бандитів, насильників, анархістів,

неотесаного бидла, яких "не торкнулась цивілізація". Нав'язуване українцям століттями відчуття власної неповноцінності та меншовартості глибоко інтерналізувалося у колективній психіці та трансформувалося у власний негативний образ (автостереотип) [Юрій, 1997, с. 181]. Саме цей стереотип наразі (як і століття тому) заважає українцям стати повноцінними господарями на власній землі, ставитися до власної держави як до екзистенційної цінності, стрімко розвиватися та йти вперед.

Нині стосунки Польщі й України є дружніми, відчувається підтримка держави-сусідки, що вже шістнадцять років є членом Європейського Союзу і, стрімко розвиваючись, допомагає Україні долучитися до спільноти європейських країн. Натомість для керівництва Росії сильна європейська Україна – страшний сон, жахлива "помилка", яка має бути виправлена. Так, величезні зусилля та кошти керівництво РФ та проросійські сили й сьогодні скеровують на нівелювання й знецінення досягнень України на усіх рівнях. Критика, яка часом доходить до абсурду, успішно засівається у дбайливо підготовлений інформаційною пропагандою та маніпуляціями ґрунт, проростає логічними наслідками: тотальною недовірою до всього українського, що нібито не може бути добрим і якісним; зневірою у власні сили й майбутнє України тощо.

Вітчизняний дослідник М. Юрій, досліджуючи етногенез та менталітет українського народу, робить висновок, що наразі в Україні панує два діаметрально протилежні автостереотипи: гіпертрофовано негативний і, на противагу йому, гіпертрофовано позитивний [Юрій, 1997, с. 181-187]. Перший стереотип (гіпертрофовано негативний) є наслідком інтерналізації "колективної тіні", накинутої гноблячою нацією – "комплекс малоросійства": визнання значною частиною населення своєї вторинності й підлеглості (генетичної, історично-культурної, політичної, інтелектуальної) щодо "старшого брата" ("великого російського народу").

Століттями панував створений росіянами міф про те, що вони (росіяни) є спадкоємцями Київської Русі, "великим народом" ("богоносцем" у царські часи, "оплотом світового революційного руху" в радянські часи) нібито зі спеціальною історичною місією – об'єднати навколо себе усіх слов'ян ("слов'янофільство"), європейців та азіатів ("євразійство"), весь світ (більшовицька "світова революція"). Відповідно до цієї

ідеологеми переписувалася історія, нав'язувалися невластиві цінності й переконання. Наприклад, входження України до СРСР трактувалося як щасливе "братерство", а майбутнє "злиття" України та Росії як найвище благо [Юрій, 1997, с. 181-182].

Цей стереотип породив й демонстративне антиукраїнство з боку етнічних українців, котре виражалося у відмові від власних етнічних ознак (зміна прізвища, перехід у спілкуванні з української мови на російську, зміна загальнокультурних орієнтацій тощо), ідентифікацію себе не як українців, а як "тутешніх" – жителів певних територій чи міст – слобожанців, киян, одеситів, житомирян і т. ін. Таких людей у суспільстві немало, як би не прикро було це визнавати. Втім і не так багато, як хотілося б проросійським силам для безпротестного повернення України у сферу безпосереднього впливу Росії.

Показовими у цьому контексті є розмірковування російського філософа Г. Федотова: "Пробудження України, а особливо сепаратистський характер українофільства вразив російську інтелігенцію і до кінця лишився їй незрозумілим. Насамперед тому, що ми любили Україну, її землю, її народ, її пісні, вважали все своїм, рідним. Але ще й тому, що ми злочинно мало цікавилися минулим України за три-чотири століття, які створили її народність, її культуру, відмінну від Великоросії. Ми уявляли, за схемами російських націоналістів, що малороси, знемагаючи під гнітом, тільки й чекали, щоб об'єднатися з Москвою. Проте руські (*первинна історична назва українців*) увібрали в себе надзвичайно багато елементів польської культури та державності. Москва з її східним деспотизмом була їм чужою. Коли релігійні мотиви схилили козацтво до унії з Москвою, тут чекало на нього гірке розчарування. Московське віроломство не забуте досі. Найяскравіше наше глибоке нерозуміння українського минулого відображається в оцінці Мазепи" [Федотов, 1993, с. 104].

Сьогодні, маючи за плечима тридцятирічний досвід незалежності, бачимо, як складно подолати цей негативний стереотип. Нав'язаний ззовні, він став автостереотипом, міцно закоренився у нашій свідомості. Важко переоцінити негативний вплив стереотипу меншовартості на український

народ. Очевидно, щоб успішно розвиватися та будувати процвітаючу Україну, реалізовувати амбітні проекти-реформи ми маємо вірити в успіх, відповідально працювати й цінувати здобуте. Це не так просто з підсвідомим комплексом меншовартості та агресією до багатіїв, що неодмінно є крадіями (люди, нездатні заробити чесним шляхом, не вірять, що це можуть зробити інші). Та й з очікуванням від держави виконання низки патерналістських функцій (одночасно не цінуючи її як інститут) складно відчути гірко-солодкий смак персональної відповідальності за своє життя та життя цілого народу. До того ж, цей вкрай негативний шкідливий для українців стереотип постійно підживлюється зацікавленими ворогами нашої державності. А як ми можемо цьому протидіяти, якщо не розуміємо відвертих маніпуляцій, легко й природньо піддаючись емоціям, забуваючи про необхідність прагматичного мислення та здорового скептицизму? Не сприяє зростанню освіченості та культурному розвитку і низький економічний рівень життя переважної більшості українців.

Щодо гіпертрофовано, позитивного стереотипу (діаметрально протилежного), то він ґрунтується на суто романтичному, ідеалізованому образі української нації – багатостраждальної, а тому обов'язково з "великим майбутнім". Цей образ найбільшою мірою представлений в літературній спадщині (особливо поезії, прозі, публіцистиці). Романтична концепція української нації бере свій початок з першої половини XIX ст. – з творчості Т. Шевченка, особливо М. Костомарова, дещо модифікуючись у більш реалістичний бік, продовжує свій розвиток у творчості І. Франка, М. Хвильового, В. Винниченка та ін., насичується ідеалізмом та волюнтаризмом завдяки працям Д. Донцова, М. Міхновського.

Найбільшими небезпеками зазначеної романтичної ідеалізації є, по-перше, жертовний пафос, з яким український народ чекає винагороду за всі свої страждання; по-друге, очікування, що винагорода прийде сама – в один момент і у повній мірі. Тобто одразу, без багатолітньої наполегливої напруженої праці й розвитку. Відтак, маємо прірву між мрією й реальністю, тому що мрія про майбутнє ще не є турботою про майбутнє і цілеспрямованою діяльністю для її здійснення.

Як перший, так і другий зазначені вище ментальні стереотипи сформовані історично протягом століть і своєю

гіпертрофованістю заважають успішному розвитку української держави. Подолати їх – справа складна й тривала в часі. Українці мають певні здобутки демократії, зокрема, можливість вільно висловлювати власні думки. Однак в умовах фактичної війни та тиску Росії, плюралізм, навпаки, розхитує й дезорганізує українське суспільство. Наразі відчутно, як не вистачає українцям правової свідомості та прагматичності. Тому маємо високий рівень імпульсивності, емоційності, конфронтаційності.

Відносно стереотипних моделей поведінки варто зауважити, що набір установок та моделей діяльності під загальною назвою "ми завжди так робили" неодноразово рятував цілі прошарки будь-якого, не лише українського суспільства у кризові часи, допомагав успішно вирішувати проблемні ситуації й гідно долати складні часи випробувань, а часом хоча б їх пережити. Проте у час модернізації та темпоралізації левова частина історично закладених патернів життєдіяльності має бути відкинута, витіснена новими ефективними моделями поведінки. У високорозвинених державах така тенденція чітко простежується, значно складніша ситуація в країнах пострадянського простору. Україна не є винятком.

У цьому контексті наведемо дещо метафоричний, яскравий і показовий приклад можливої діагностики рівня розвитку певного суспільства: моніторинг, як це суспільство позбавляється від сміття у прямому значенні (фізичної субстанції) та переносному (інформаційне сміття, шкідливі звички, деструктивні стереотипи тощо). Культура сортування відходів, ефективні переробка й утилізація присутні у високорозвинених країнах у поєднанні з суттєвими штрафами за порушення правил поводження зі сміттям. Частина суспільства виконує обов'язки дотримання чистоти свідомо та добровільно, на менш відповідальну решту ефективно впливає система покарань.

Для України переробка сміття й досі залишається одним з першочергових завдань, навіть викликом в усіх значеннях та смислах. Належної кількості й якості сміттєпереробних заводів у державі з різних причин не побудовано, мальовнича природа та довкілля безкарно експлуатуються та забруднюються. Суттєві складності й недоопрацювання з

інформаційним простором на рівні державної політики. На рівні ж суспільства необхідне звільнення від "сміття" у свідомості, подолання "розрухи в головах", як влучно висловився професор Преображенський з кінострічки "Собаче серце".

Минулий неефективний стереотипний досвід (особливо це стосується сформованого у радянські часи), що надалі використовується, символічно можна порівняти з кам'яною валізою без ручки – зміст сумнівний, нести тяжко, але викинути шкода, до того ж через зайняті руки й нове знаряддя не візьмеш. Старі моделі поведінки, не дивлячись на їх неефективність, можна зауважити у всіх без винятку сферах життєдіяльності українського суспільства. Основну причину такого явища вбачаємо у тому, що досі не відбулося масове переосмислення історичного досвіду, дається взнаки брак державницьких традицій та економічне зубожіння, низький рівень критичного мислення й освіченості загалом.

Наприклад, коментуючи негативний вплив ментальних стереотипів і упереджень на українську систему освіти, вітчизняний педагог та освітній експерт В. Громовий у своїй відеолекції "Як зняти ментальні шори та стереотипи?" [Громовий, 2020], використовує красномовний образ "шор" (засіб, який одягають на голову запряженим коням для позбавлення від бокового зору, щоб вони бачили лише шлях перед собою, а тому не відволікалися і не лякалися), порівнює їх (ментальні стереотипи та упередження) зі штучно створеними шорами / ширмами, що звужують й обмежують ракурс (сферу) видимості, перетворюють поліваріативну й багатогранну світоглядну парадигми у "точку зору").

В. Громовий наголошує на необхідності ментальних трансформацій, деконструюванні міфів і стереотипів, звільненні від деструктивних установок, невиправданих ілюзій. Адже завданням освітян та едукаційного процесу взагалі є не лише озброєння новими знанням, а й формування критичного мислення, розвиток вміння знаходити й аналізувати потрібну інформацію, опановувати нові необхідні навички тощо. Такий підхід забезпечує творення широкої варіативності трактування різних явищ та подій. Розширення бачення світу формує новий унікальний досвід розуміння та сприйняття інакшостей (певні речі толерувати, а багато що і змінювати, не погоджуватися на негідні умови, ставлення, поведінку тощо), дає можливість рухатися вперед швидше та

легше, побачити альтернативи. І все це завдяки звільненню від зайвого багажу стереотипів та упереджень. Отже, позбавлення від зашореності уможливлює творення нової модерної реальності. Це складний і тривалий у часі процес, однак необхідний для подальшого поступу й розвитку, трансформації України у модерну розвинену державу.

І якщо розробка й реалізація карти реформ покликані змінювати реальність та руйнувати зовнішні бар'єри на шляху до сучасної високорозвиненої європейської держави, то ментальні стереотипи є бар'єрами внутрішніми, які потрібно знати і враховувати, поступово витісняючи деструктивні моделі поведінки конструктивними.

Результати досліджень центру Разумкова останніх років фіксують позитивні тенденції зменшення впливу ментальних стереотипів в українському суспільстві, особливо тих, що були сформовані у період перебування України у складі Російської імперії та Радянського Союзу. Найбільш відчутними стали зміни в суспільній свідомості українців після подій кінця 2013 – початку 2014 р. у зв'язку з Революцією Гідності та гібридною війною Росії проти України [Міщенко, 2018].

Отже, стереотипи за своєю суттю є мало залежними від емпіричного пізнання, емоційно насиченими упередженнями, сформованими й усталеними думками-кліше тощо про певне явище дійсності, містять у собі інформаційну та емоційну складові.

Ментальні стереотипи впливають на світогляд, світобачення й світорозуміння людей, а відтак, і на їхні емоції, судження, дії. Небезпека ментальних стереотипів у їх узагальнюючому характері, що сприймається як аксіома, певна даність, котра насправді лише констатує факти і ніяким чином не пояснює, чому саме так і якою мірою. Таким чином вони впливають на свідомість людей – до світоглядної картини світу долучається пазл певного образу – носій певної ідеї, конкретного змісту, що може витісняти попередні уявлення, творити нові смисли та значеннєві кореляції, а, отже, – нову матрицю світосприйняття, оцінки, світовідношення.

Вплив ментальних стереотипів може бути дріб'язковим, незначною деталлю, а може містити в собі значні загрози процесам новітнього націє- і державотворення,

перетворюватися на гальмо суспільно-політичного розвитку, як і стати вагомим чинником формування національної ідентичності.

Українцям же в умовах гібридної війни та масової маніпуляції суспільною свідомістю, доцільно особливо уважно й прискіпливо ставитися до стереотипів і симулякрів, які заполонили інформаційний простір, шляхом реформаторських змін руйнувати останні, докорінно змінювати старі, за допомогою нового інформаційного забезпечення формувати нові стереотипи.

2.4. Релігійні самоідентифікація та стереотипізація в ментальному просторі (український контекст)

Важливою складовою української ментальності є релігійність, що виступає чинником самоідентифікації в умовах етноконфесійної та регіональної диференціації.

У сучасному соціокультурному дискурсі релігійна ідентичність є одним з найбільш актуальних питань. Інтерес до аналізу атрибутивних ознак, форм, рівнів, етапів формування релігійної ідентичності в умовах наростаючого посилення соціальної транзитивності, в умовах глобалізації дотепер залишається актуальною проблемою соціально-філософського аналізу.

Загалом, проблема релігійної ідентичності в аспекті української ментальності, як влучно зауважив І. Клімчук, є складним полірівневим та поліфункціональним феноменом, сутність якого полягає у конструюванні релігійних уявлень, які можуть бути сформовані самостійно на основі доступних релігійних наративів або бути запропонованими конфесією й повністю або частково прийнятними, усвідомленими чи неусвідомленими, відтворюватися і виражатися в релігійних практиках [Клімчук, 2014,с. 251].

На ментальний аспект релігійного самоусвідомлення релігійної ідентичності звертає увагу і М. Примуш. У його інтерпретації релігійна ідентичність значною мірою є відображенням надій та сподівань окремих індивідів та соціальних спільнот, котрі не знайшли своє місце, не здійснилися у сфері реальної соціальної буттєвості. У такому розумінні релігійна ідентичність постає одним із способів "усвідомлення світу, "своєї" духовної орієнтації у співвіднесеності з "іншим" контекстом духовності. При цьому

історія релігій світу красномовно демонструє можливість та навіть корисність взаємопроникнення високих зразків релігійної духовності" [Примуш, 2006, с. 307–308]. Певним чином підтримуючи міркування автора, слід враховувати, що у різні періоди історичного розвитку питання релігійної самоідентифікації активно використовувалися світськими елітами й церковними ієрархами у якості ефективного засобу маніпуляції свідомістю та поведінкою як окремих людей, так і соціальних спільнотзагалом [Вассиян, 2000, с. 259].

Роль церкви в державному будівництві переоцінити неможливо. Це підтверджується багатовіковим досвідом різних народів. Православна традиція значною мірою визначила етнічний та географічний напрям розвитку української історії, так як релігія є "фундаментальною формою цивілізаційного синтезу – це орієнтація у вічності" [Юрій, 1997, с. 138]. На її основі формується культура, яка розчинила людину в соціальному абсолюті. Такий підхід був характерний для візантійського соціокультурного простору. Обмеження самоідентифікації особистості було закладено на всіх рівнях культури.

У межах католицької й протестантської традицій послідовно утверджувалася апеляція до раціональних аргументів, як підґрунтя духовного розвитку особистості. Натомість у православному вимірі набула поширення апеляція до ритуальних практик, заснованих на навіюванні колективного переживання, яке є важливою категорією у православному культурному середовищі. Колективне релігійне переживання сприймалося як експлікація істини і змінювало собою дослідження й доведеність останнього.

Сучасний період суспільного розвитку в Україні відзначається деформацією та трансформацією індивідуальних і колективних ідентичностей (національних, політичних, релігійних, культурних). Очевидно, це стосується не всіх громадян України, але переважна більшість суспільства перебуває під впливом як вітчизняних переворотів та потрясінь, так і загальносвітових економічних, політичних, духовних змін, які переростають у глобальну кризу [Лях, 2006, с. 3].

Нова цивілізаційна ідентичність, що формується в українському суспільстві, зазнає впливу світових

глобалізаційних процесів. Сучасні труднощі з конфесійно-церковним самовизначенням, як складової майбутньої ідентичності, зумовлені суспільною невизначеністю, що спричинена низкою суспільно-політичних, соціокультурних проблем, витоки яких детермінуються попереднім історичним досвідом. На сучасному етапі розвитку етноконфесійна ідентичність зазнає істотних трансформацій, дослідження сутності та перебігу яких уможливить не лише простеження процесів формування нової православної ідентичності, а й передбачення динаміки її подальшого розгортання в середовищі православних віруючих.

Провідні вітчизняні науковці визначають міцний взаємозв'язок між етнічністю та релігійністю. Етнічна та релігійна ідентичності часто накладаються та є взаємозалежними. Хоч з історії української державності відомо: зміна релігійної самоідентифікації не обов'язково призводила до зміни етнічної ідентичності. Це спонукає українське суспільство до пошуку й формування нової загальної національно-релігійної самоідентифікації [Маринович, 1999, с. 223].

Вважаємо, що здатність до релігійної самоідентифікації, що є атрибутивною складовою ментальності, дозволяє суб'єкту виокремлювати себе в соціальному просторі серед інших індивідів. Тому слушною видається ідея В. Шевченка, що в ментальності релігійна тотожність проявляється як певний конструкт і маркер самоусвідомлення, який, по-перше, постулює релігійні імперативи; по-друге, є сукупністю ідентифікаційних практик та способів опису світу; по-третє, постає альтернативою конфесійній іншості й іншим константам самоствердження в конкретно обумовленому місці, середовищі, обставинах; по-четверте, передбачає наявність трансцендентного досвіду, який зазвичай поглинає повсякденність і стає чинником її легітимізації; по-п'яте, детермінує поведінку й соціальну роль суб'єкта, будучи базовим елементом практичної дії, з якої випливають відповіді на важливі питання людського існування [Шевченко, 2013, с. 272].

У контексті аналізу форм релігійної ідентичності в межах української ментальності необхідним видається й дослідження структури процесу ідентифікації суб'єкта з конкретною релігійною традицією. У науковій парадигмі сформовано декілька підходів до визначення структури ідентифікаційного

процесу віруючої людини [Арістова, 2005, с. 78]. Частина сучасних науковців під релігійною ідентифікацією розуміє вибір особою виразних світоглядних орієнтирів, самовизначення себе, як людини віруючої чи невіруючої, вироблення певного ставлення до релігійних та світських інститутів. Інша частина дослідників розглядає релігійну самоідентифікацію як усвідомлення людиною належності до конкретної конфесії, церкви, організації чи громади, діючої в країні. Прихильники третьої точки зору розуміють під релігійною самоідентифікацією певну модель поведінки віруючого індивіда – обрання ним активного церковного чи пасивного позацерковного існування у вірі, номінативну чи реальну залученість до системи релігійних відносин. Четверту групу становлять дослідники, котрі тлумачать релігійну самоідентифікацію як внутрішній, суб'єктивний, рефлексивний феномен, завдяки якому відбувається усвідомлення суб'єктом своєї індивідуальності у вірі, унікальності релігійного досвіду, вирізнення себе з-поміж інших членів та груп релігійного простору [Арістова, 2005, с. 77–84].

Структуру процесу релігійної самоідентифікації розкриває у своїх працях вітчизняна дослідниця А. Ніколаєвська. Обґрунтовує, що на першому етапі ідентифікації людина самовизначається як релігійна чи ні (визнає існування Бога чи ні). На другому етапі відбувається конфесійна ідентифікація, яка супроводжується вибором системи догматів та свідомим включенням у систему конкретних релігійних відносин. Третій етап релігійної ідентифікації пов'язаний з самоідентифікацією мирян з конкретною релігійною громадою (спільнотою), участь в її житті, дотримання низки норм повсякденної поведінки, що дає підстави вважати людину не просто релігійною чи віруючою, а й "воцерковленою" [Ніколаєвська, 2011, с. 85–89].

Воцерковлений спосіб життя віруючого передбачає певну поведінку, як внутрішню (глибокі переконання, віра, переживання відповідної палітри емоцій тощо), так і зовнішню (участь у різного формату подіях, дотримання встановлених правил та традицій). Українське суспільство не є гомогенним у питанні релігійності, історично сформувалися суттєві відмінності активності у різних частинах держави.

Так, у Західній Україні, де показник активності значно вищий у порівнянні з іншими регіонами, регулярно відвідують храм, розуміються в богослужінні та знають основні молитви та постулати своєї церкви близько 25 % опитаних. Важливим та показовим є й те, що серед тих, хто не сповідує жодної віри, близько третини респондентів відвідують храми у найбільші церковні свята (Пасха, Різдво, Трійця, Спаса) [Ніколаєвська, 2011, с. 85–89]. Загалом, найбільш відвідуваними храмами є православні всіх трьох юрисдикцій, так склалося в Україні історично. Проте на Заході майже 40 % опитаних є прихожанами УГКЦ.

У процесі становлення релігійної ідентичності традиційно виділяють раціональний та практичний рівні. Перший допомагає усвідомити своє місце у релігійній групі, з'ясувати власні функції та вважати себе повноправним членом релігійної організації. Натомість другий демонструє "єдність у вірі" всередині конкретної групи, окреслює норми поведінки [Филипович, 2005, с. 73].

Можна констатувати, що для багатьох українців релігія не є предметом віри у значенні сукупності певних канонічно-догматичних норм, радше – частиною культури. Наприклад, досить поширеним є твердження: "якщо я українець, то – православний, адже так робили мої пращури, тому я дотримуюсь традицій, не з'ясовуючи їх суті. Я так звик ідентифікувати себе з дитинства". Про це свідчить факт, що у соціологічних опитуваннях "православними" себе називає більше число респондентів, ніж тих, хто вказує, що він "віруючий". Таким чином, респонденти номінально відносять себе до православ'я, тож це не завжди є показником релігійності [Ніколаєвська, 2011, с. 85–89].

Результати теоретико-емпіричних досліджень засвідчують наявність двох різних домінуючих груп населення України. До першої належать громадяни, котрі ідентифікують себе "християнами" (православні всіх юрисдикцій, римо- та греко-католики, протестанти). Їх національна ідентичність зазвичай має компонент проєвропейськості, тобто самоідентифікації європейцями (особливо це стосується мешканців мегаполісів). Важливо, що для цієї групи характерний і вищий рівень патріотизму.

До другої групи відносяться представники пострадянської ідентифікації. Вони переважно репрезентують себе як "православні" (зазвичай це представники

Московського патріархату) [Воропаєва, 2013, с. 101]. Ці відмінності не є випадковими, вони сформовані історично, відображаються у ментальних ознаках та парадигмі цінностей українців загалом.

Наявність у процесі релігійної ідентифікації різних рівнів вказує на процес воцерковлення віруючих. Однак, варто пам'ятати, що під час релігійної самоідентифікації доволі часто ідентифікаційні акти можуть обмежуватися лише одним або декількома етапами. Зокрема релігійна ідентифікація деякої частини віруючих може зупинитися на рівні визнання існування Бога та віри в нього. Такі люди можуть бути і не воцерковленими, і навіть не пов'язаними з конкретною релігійною інституцією. У зв'язку з цим про етапи релігійної ідентифікації можна говорити досить умовно, адже у різних соціокультурних умовах вони можуть мати різний рівень актуалізації.

Також загальні результати соціологічних досліджень спростовують твердження, що значна частина українських громадян перебуває у загальній релігійній невизначеності. Адже великий відсоток людей визнають себе віруючими, хоч вважають себе поза церквою. При цьому більшість вказує конкретні причини. Позацерковний спосіб життя їх влаштовує. Зокрема таку поведінку респонденти пояснювали наступним чином: церква створює психологічний тиск; богослужіння втомлюючі та малозрозумілі; заважає визначитись постійна міжконфесійна ворожнеча; неприйнятна морально-матеріальна поведінка духовенства; політизація церкви; відсутність благодаті; брак часу й фінансова неспроможність. Таке невдоволення висловлюють близько 50 % опитаних. Прикметно, що подібні причини називають респонденти, що вже покинули церкву, але певний час у ній перебували. На схожі перешкоди вказують і люди, котрі могли б та хотіли повернутися в лоно церкви за умови їх позитивного вирішення [Арістова, 2005, с. 81–82]. З другого боку, велика кількість людей наразі практикують хаотичний вибір власних релігійних практик та переконань. Сьогодні відвідують православний храм, пізніше практикують із протестантами, а в повсякденному житті вдаються до різноманітних релігійних забобонів, ходять до ворожок, користуються магією та інше. В основному, це –

маловоцерковлені люди, яким важко релігійно себе ідентифікувати [Борейко, 2015, с. 60].

Окремо слід відзначити носіїв православної ідентичності, які долучилися до норм віросповідання, життя та поведінки ортодоксального середовища у результаті соціалізації. Власний релігійний досвід не складає головний зміст цієї ідентичності. Натомість в українському суспільстві простежується індивідуально-особистісна релігійна ідентичність. Вона формується в результаті особистісного спілкування з Богом. Цей шлях є складним, потребує суттєвих зусиль, зокрема – спроб проходження аскетичного християнського шляху, читання святоотцівської літератури, активної участі у богослужінні. Протягом життя людина може змінювати погляди на власні фундаментальні цінності загалом та віру й церкву як інститут зокрема, це відповідно впливає на зміну релігійної позиції та самоідентифікації із певною релігійною групою [Рыжова, 2006, с. 154].

Конфесійна розмитість сьогодні є наслідком перехідного стану українського суспільства. Традиційні конфесії, зокрема православ'я, значно втрачають вплив на вірян. Потужна місіонерська діяльність протестантів і представників новітніх релігійних рухів, у тому числі й окультних, сприяють релігійній невизначеності громадян та відходу від традиційних цінностей. Тому, при визначенні конфесійної приналежності значна кількість мешканців України вагаються із релігійним вибором. Отже, проблему конфесійної ідентичності варто оцінювати через призму класифікації віруючих воцерковлених (практикуючих) та номінальних, які можуть теоретично співвідносити себе із певною деномінацією, а фактично до неї не належати. І навпаки, вважати себе невіруючим, але на великі свята відвідувати храм, дотримуючись традицій.

Незважаючи на це, у процесі формування (конструювання) релігійної ідентичності, доречним є застосування поділу релігійної ідентифікації на чотири компоненти: віру, віросповідальну поінформованість, участь у релігійних практиках та участь у позакультовій релігійній діяльності. Саме на цих складових формується релігійна ідентичність. Наявність віри доволі часто пов'язана з містичним досвідом віруючого.

Попри активізацію традиціоналістських тенденцій і, як наслідок, радикалізацію релігійної сфери, релігійні інституції

змушені так чи інакше крокувати в ногу з часом, пристосовуючись до змін соціокультурного середовища. Сучасна людини, котра на основі критичного мислення отримала значно більшу кількість знань, ніж її предки, вже не може лише на рівні вказівок та заборон приймати релігійні принципи й настанови, яким тисячі років. Вона все більше потребує раціоналізації, пояснення основних складових власної релігійної ідентичності. У зв'язку з цим у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. зазнало модернізації соціальне вчення Римо-Католицької і Православної церков, а саме: розуміння ними загальноцивілізаційних екологічних проблем, проблеми смертних гріхів, штучного запліднення, переривання вагітності та ін. Ці процеси засвідчують не стільки занепад релігійності у сучасному світі, скільки спробу її "нової реформації" (Т. Парсонс). Утім, половинчастість і несистемність модернізаційних процесів у сучасному світі призводить до зростання кількості адептів нетрадиційних релігій.

Таким чином, релігійна ідентичність є одним з ключових факторів формування та утримання етнічної й національної ідентичності, актуалізація яких в умовах наростаючої нелінійності та нерівномірності розвитку сучасного суспільства здатна актуалізувати функцію збереження самототожності людини. В українських реаліях процес формування національної ідентичності співпав з проголошенням помісної православної церкви як важливого фактору консолідації релігійної ідентичності більшості населення України. Однак наявність у процесі державотворення декількох православних церков, які мають різне підпорядкування і зовнішньополітичні орієнтації, призводить до певної дезінтеграції українського суспільства й не сприяє міцності та подальшому поступу української держави.

Отже, з одного боку, процес зростання інституційної мережі релігійних організацій свідчить, що Україна утверджує основи толерантності та демократії. З другого – постає низка нових суспільно-церковних проблем, котрі містять у собі як державно-церковний, так і міжцерковний фактор, а подекуди й внутрішньоконфесійні протиріччя [Бабій, 1999, с. 64]. Останнє якраз свідчить про відсутність толерантних

міжконфесійних та державно-церковних відносин, а також необхідність конструктивного діалогу між цими інституціями.

Стосовно налагодження міжконфесійної толерантності, та, відповідно, мирного узгодження релігійної самоідентифікації наших співгромадян, то у цьому контексті варто згадати вчення І. Канта. Згідно з його теорією релігія не просто формує громадянські засади, але й регулює відносини в конфесії, в суспільстві загалом. Релігія постає засобом пізнання обов'язків кожного з нас у формі божественних норм та приписів, які для віруючої людини є обов'язковими для виконання [Социология, 2003, с. 850].

Налагодження міжконфесійного миру пов'язане з процесом створення незалежної Помісної Української церкви. Аналізуючи це питання, експерти дійшли висновку, що лише Православна церква відповідає українській ментальності. У цьому контексті актуальною категорією, яка осмислює одну із найважливіших характеристик православної свідомості виступає – соборність. Вона трактується як містичне єднання правовірних у часовому та просторовому континуумі.

Отже, таким чином можна окреслити релігійну самоідентифікацію сучасних українців.

Наша спроба осмислення питання релігійної стереотипізаціїв українському ментальному просторі базується на закладенності у ментальності певного стереотипізованого історичного досвіду колективного буття людей, соціальної взаємодії та міжособистісних відносин, захисних реакцій на конфлікти із соціальним і природним оточенням, індивідуального й колективного переживання світу [Флиер, 2005, с. 167], спільної участі у релігійній діяльності, витворення парадигми сакральних символів та змістів.

Зв'язок ментальності й стереотипів є цікавим та багатоаспектним, ми розкрили його детально у попередньому підрозділі цієї монографії. Нагадаємо принципово важливі моменти для нашого подальшого дослідження: ментальні стереотипи, як правило, пов'язані з констатуванням наявності або відсутності певної якості, нібито притаманної цілому народу або його прошарку (сприймається "на віру"); стереотипи можуть бути позитивними, нейтральними та негативними; виступають як кліше, певна даність, ярлик чи міф, що сприймаються на віру як свідомо, так і несвідомо, хоч можуть взагалі не відповідати дійсності; для ментальності

стереотипи мають переважно негативне значення, оскільки зумовлюють упереджене ставлення, рідко є достатньо об'єктивними, до того ж можуть бути причиною невиправданої агресії, фобій та інших негативних емоцій.

В основі сучасної ментальності, як стверджує К. Юнг, закладені архетипи, що є згорнутою формою стародавніх міфів про героїв та їхні долі: "Докладніше дослідивши ці образи, – зазначає К. Юнг, – ми виявили, що вони є сформованим підсумком величезного типового досвіду незліченного ряду предків: це психічний залишок незліченних переживань того ж типу" [Юнг, 1991, с. 115]. Оскільки архетипи пов'язані з базовими потребами, емоціями, стереотипами сприйняття, мислення та поведінки, вони практично не піддаються змінам у процесі культурно-історичного розвитку.

Наявність архетипів учені обґрунтовують у розроблених концепціях міфу. Саме міф як ілюзорна конструкція, із погляду зовнішнього спостерігача, створює систему базових орієнтирів, які дають можливість представнику певної культурної спільноти визначати, яким факторам навколишнього предметного світу потрібно надавати перевагу. Люди, занурені в однакові міфи, розуміють одне одного з півслова, а завдяки певним умовним системам відліку, які запропоновані міфом, людина оцінює навколишній світ [Лобок, 1997, с. 57]. В елементах несвідомого, які утворюють душу спільноти, Г. Лебон убачає причину подібності індивідів цієї спільноти [Лебон, 1988, с. 14]. Це можна пояснити архетипами як глибинними основами ментальності. Отже, архаїчні основи ментальності мають несвідоме, глибинне підґрунтя, яке й виражають архетипи як носії типового людського досвіду.

Домінування міфологічних уявлень та архетипів зумовило формування в середовищі певних спільнот ментальності з властивими їй смислами та цінностями. Світосприйняття архаїчного суспільства вибудовувалося на основі релігійних вірувань та культів, у яких розкривалися життєві смисли, прописувалися закони, обов'язкові для дотримання правила й норми, що були найпростішими формами цінностей суспільства. У релігійному культі

сформувався такий характер відносин, який можна визначити як первинну форму ментальності.

Таким чином, на певних історичних етапах для формування ментальності істотне значення має характер релігії, вплив якої посилюється в міру переважання в суспільстві релігійних цінностей.

Релігійну ж свідомість, а, отже, особливості діяльності спільноти і людини, визначають не лише прописані релігійні канони та правила поведінки, а й ментальні архетипи та історична міфологія, у результаті синкретичної дії яких (внутрішній чинник) у поєднанні з історичними подіями (зовнішній чинник) сформувалися певні стереотипи, що міцно вплетені й закріплені в колективній історичній пам'яті народу, передаються від покоління до покоління.

На зв'язок релігійних стереотипів з архетипами, міфами, забобонами, установками тощо вказує і Е. Сміт. Він визначає релігійну ідентичність як поєднанням різних елементів релігійної культури – цінностей, традицій символів, міфів, які часто кодифіковані в обрядах та ритуалах [Сміт, 1994, с. 15]. Процес конструювання й відтворення релігійної ідентичності містить різноманітні знакові, символічні та ціннісні компоненти. Кожна релігійна система пропонує когнітивну модель світу, у межах якої відбувається поділ на "своїх" і "чужих" у категоріях сакральних цінностей, стереотипів. Ідентифікуючи себе з певною конфесією, віруючий водночас співвідносить своє "Я" зі знаково-символічним, ідейно-образним та ціннісно-смисловим простором цієї конфесії.

Релігійні стереотипи впливають на конструювання й становлення як індивідуальної, так і колективної релігійної ідентичності особистості. Вони виникають унаслідок багаторазового переживання сильних релігійних почуттів та емоцій, визначають ступінь розвитку релігійної ідентичності на індивідуальному й груповому рівнях. Тобто внаслідок засвоєння норм, правил конкретної релігійної системи в особистості закріплюються і починають функціонувати стереотипи поведінки.

Релігійні стереотипи існують та функціонують у суспільстві як набір вузьких припущень крізь призму певної конфесії. Хоча конфесійна свідомість має широке інтерпретаційне поле, вона є аксіолого-сотеріологічною основою певного типу духовності, її смисловим фокусом і світоформуючим імперативом. Макровимір конфесійної

свідомості полягає у її характеристиці як своєрідного культурно-генетичного коду нації (народу, цивілізації), у відповідності або ж навпаки – невідповідності з конкретно-історичними обставинами часу, що може стати важливим чинником розвитку або регресу. Незважаючи на числені позарелігійні залежності, конфесійна свідомість має чітку домінантну визначеність, яка полягає у спрямуванні її цільових орієнтирів до "неба", на сферу божественного [Шевченко, 2010, с. 50–51].

У структурі релігійного стереотипу можна виокремити емоційний складник, що містить позитивну чи негативну інтерпретацію певних рис, які приписуються індивіду або спільноті. Іншою складовою стереотипу є когнітивна складова – пізнання, яке містить певний обсяг уявлень про індивіда чи спільноту, виражених у сукупності характерних рис, що асоціюються зі спільнотою або її представниками, порівнянням їх з іншими. Когнітивна (пізнавальна) та емоційна складові частини стереотипу не завжди мають постійний характер, проте зміни емоційних оцінок відбуваються швидше, ніж наративної. Тож пізнавальна, описова суть стереотипів виявляється більш стабільною. Суттєвим для її опису є не стільки питання про вміст у ній раціонального або надуманого, скільки питання про спосіб інтерпретації об’єкта, його характеристики, що приписується основній опозиції ми – вони, свій – чужий. Натомість щодо емоційної компоненти цікавою видається думка О. Белової про те, що емоційний складник стереотипів є підґрунтям релігійного фундаменталізму [Белова, 2006, с. 25–26].

Очевидно, що взаємодія двох або кількох релігійних систем завжди призводить до процесів утворення чи руйнації стереотипів. Оскільки учасники соціальної взаємодії використовують не адекватні уявлення про носіїв іншої релігії, а неповні, викривлені й спотворені образи, що конструюються з актуальних на поточний момент компонентів, з’являється підґрунтя для виникнення релігійних оціночних суджень представників певної релігійної спільноти щодо інших спільнот та їхніх послідовників. Залежно від історичного досвіду взаємодії релігійних спільнот такі стереотипи можуть мати позитивний або негативний характер.

Актуальними нині постають стереотипи, сформовані у православному середовищі. Найбільш поширеними залишаються уявлення про Україну як православну державу, незважаючи на законодавче закріплення і забезпечення гарантованих можливостей практичної реалізації свободи віросповідання. Зазначений стереотип ще більше підсилюється після надання автокефалії православній церкві України, що фактично ідентифікується вірянами з державним статусом. В умовах поліконфесійності нашої держави православ'я не є єдиною існуючою конфесією, яку сповідують усі українці. Фактично, Україна є країною, у якій православні становлять переважну більшість.

Саме з православ'ям пов'язують відродження духовності України. Після церковних гонінь у радянські часи, воно здійснює консолідуючу роль в українському суспільстві, допомагає українцям у виявленні своєї ідентичності. Для українців православ'я є більше, ніж конфесія, передусім це історія, мова, культура. Цілком зрозумілою видається релігійна ідентифікація українців своєю етнічною приналежністю, яка ототожнює українця з православ'ям ("я українець, тому православний"). Однак православ'я в Україні впродовж тривалого часу не мало єдиного центру й поділялося на три самостійні гілки, що призвело до формування низки стереотипів. Зокрема, найбільшої популярності набули уявлення про неканонічність усіх православних церков, які не підпадають під юрисдикцію Московського патріархату. Як слушно зазначає з цього приводу українська дослідниця Л. Филипович, "у конфесійних вимірах тожсамість України врешті концептуалізувалася у формулу: самостійна частина спільного православного простору. Як складова Вселенського православ'я, Українська православна церква все ще шукає своє історичне лоно, з якого народилася і Київська церква, і Київська митрополія, і Московський патріархат, і Київський патріархат. У православній свідомості переважно на буденному її рівні панують уявлення про канонічність тільки того православ'я, що знаходиться в євхаристійній єдності із РПЦ, а ~~відтак~~ всі інші православні – не благодатні і розкольники. І ці стереотипи здолати православній свідомості навіть складніше, ніж католикам, протестантам та віруючим інших віросповідань" [Филипович, 2009b, с. 423].

Формування негативних стереотипів відбувається за логікою контрастного мислення. Спочатку у свідомості

закріплюється негативна установка, спрямована на "чужинський компонент (аспект)", а згодом під нього вибудовується відповідна когнітивна основа. Негативний стереотип базується на негативному досвіді взаємодії з "ворогами" та "іновірцями", що накопичувався, засвоювався, а згодом почав відображатися в узагальненому досвіді предків, впливаючи на генетичну пам'ять нащадків. Так, за словами Л. Филипович, неприязнь до католиків у більшості українців неаргументована, підсвідома, пояснюється сумнівними історичними аргументами, на додаток закріплена традицією антикатолицької радянської пропаганди: "Щоб дізнатися про циркулюючі нині стереотипи щодо католиків, достатньо ознайомитись із православною літературою, відвідати будь-який православний сайт, почитати інформаційні повідомлення про міжцерковні зустрічі, послухати інтерв'ю будь-якого православного ієрарха" [Филипович, 2009b, с. 423].

Основа сучасного дискурсу релігійної ідентичності українців лежить у площині розрізнення й протиставлення християнського Сходу та Заходу. Зауважимо, що позиція більшості зводиться до переконання у протистоянні православної традиції католицькій та протестантській: "Явище папізму з його зовсім необмеженою владою не йде у жодне порівняння з московітами" [Филипович, 2009b, с. 423]. Однією з церков, яка неупереджено дотримується доктринального й інституційного статусу є греко-католицька. Однак і в цьому контексті в українському суспільстві сформувалися стереотипи про надмірну релігійність та національну ідентичність греко-католицької церкви. Уніатство тривалий час вважалося "ганебною справою Ватикану", що вступив у змову з польськими панами з метою окатоличення й ополячення українців. Греко-католиків вважали підданими австрійського та польського урядів, навіть духовними наставниками українських націоналістів. Не випадково за антирадянські настрої піддавалися релігійним гонінням митрополит А. Шептицький та патріарх Й. Сліпий.

Окрім стереотипів, які зародились у радянські й дорадянські часи та продовжують функціонувати й сьогодні, слід назвати найпоширеніші релігійні стереотипи, котрі виникли в сучасному українському суспільстві. Так, серед

існуючих релігійних стереотипів особливо популярним є комплекс уявлень про католицизм та католицьку церкву. Негативно забарвлені стереотипи щодо католиків поширюють переважно православні друковані й електронні джерела. Ватикан звинувачують у тому, що він вважає весь світ місіонерським полем для католицької церкви й зневажає території, які традиційно складають юрисдикцію помісних православних церков. Тому закордонна діяльність католицької церкви інтерпретується як експансія проти православних народів. Таким чином утверджується переконання про розмиття кордонів канонічної території православ'я, що призводить до встановлення гегемонії католицизму, яке претендує на духовне підпорядкування віруючих православних християн. Переважна більшість православних вважає, що католицизм вороже налаштований до ортодоксії, а тому екуменічний діалог між церквами сприймається громадською думкою як прагнення католиків встановити примат влади Папи Римського над християнським світом.

У сучасних умовах ставлення до Римо-Католицької церкви в Україні істотно змінилося завдяки зростанню кількості її громад та діяльності католицьких орденів. Соціологічні опитування свідчать про руйнування багатьох стереотипів, особливо на Заході України, де налагоджена солідарна співпраця різних конфесійних громад. Інші регіони України зіштовхнулися зі складнощами у поверненні культових споруд, що історично належали Римо-Католицькій Церкві. Не останню роль у конфліктах відіграють установки можновладців, які підтримують стереотипи щодо католиків як носіїв західних цінностей, неприйнятних для духовності українського народу. Звернемо увагу, що саме в цьому середовищі сформувалося визначення "католик", значення якого виводиться від слова "кат". "Католик" у переважній більшості православних вірян ототожнюються з "поляком", який асоціюється в історичному контексті з гнобителем православ'я.

Не краща ситуація зі стереотипами, що стосуються протестантських конфесій. У масовій свідомості українців міцно закріплені переконання, що протестанти є чужими, підтримують свою діяльність на території України лише завдячуючи фінансуванню західних країн. Протестантизм для українців є суто іноземним явищем, а тому не має можливості

бути широко представленим на теренах нашої держави. Навіть словосполучення "український протестантизм" викликає масу критики та невдоволення.

Таким чином, для сучасних процесів стереотипізації в українському православ'ї характерні політизація, інституціоналізація, десакралізація релігії, спрощення або спотворення основних положень. Актуалізація упередженого ставлення до прихильників однієї з українських православних гілок негативно позначається на міжконфесійних відносинах у країні. Як зазначає Л. Филипович, "у православній свідомості переважно на буденному її рівні панують уявлення про канонічність тільки того православ'я, що перебуває в євхаристійній єдності із РПЦ, а відтак всі інші православні – не благодатні й розкольники. І ці стереотипи здолати православній свідомості складніше, ніж католикам, протестантам та віруючим інших віросповідань" [Филипович, 2009а, с. 166].

Будь-яка соціальна спільнота характеризується специфічними типовими програмами поведінки, що спрямовані на пригнічення й нейтралізацію тенденції до індивідуалізації, на стримування зростання варіативності поведінки. Ця мета досягається також завдяки стереотипам, які звільняють особистість від прийняття індивідуальних рішень у типових ситуаціях. Коли людина порушує суспільні норми та правила – діє "неналежним" (нестандартним, неочікуваним) чином, суспільство відповідно реагує на зміну поведінки: засуджує, застосовує санкції. Відхилення від норм порушує усталений суспільний порядок, ускладнює сприйняття й управління. Є підстави стверджувати, що ці характеристики повною мірою стосуються також конфесійних спільнот, у тому числі й церков українського православ'я [Борейко, 2016, с. 129].

До джерел формування стереотипів належать релігійні догмати, у яких стереотип віруючих людей щодо Бога зведений у ранг канону чи догми. Оскільки стереотипи сформовані на основі отриманої інформації, то характеризуються мінливістю залежно від часу та обставин. Рисою, що відрізняє стереотип від догми, є незмінність істини останньої. Догмати ґрунтуються не на розсудливих міркуваннях окремих осіб, а на вченні Святого Письма та

Священного Переказу. Будь-яке відхилення від Символу віри свідчить про порушення чистоти віровчення. Догмати не можуть змінюватися й доповнюватися, а лише пояснюватися залежно від конкретно-історичних обставин, залишаючись незмінними за своєю суттю.

Тому відмінність між стереотипом та догматом можна пояснити перебуванням цих категорій на теоретичному й буденному рівнях, між якими простежується взаємозв'язок, що виявляється в процесі формування, поширення й збереження релігійної ідеології на основі релігійної психології. Зміна умов існування релігії в суспільстві призводить до зміни соціальної свідомості вірян, що, в свою чергу, зумовлює зміни у релігійній ідеології. Таким чином, формуючись під впливом релігійної психології й постійно відчуваючи на собі її вплив, релігійна ідеологія впливає на буденну релігійну свідомість віруючих. Міра цього впливу залежить від ступеня відповідності релігійної ідеології релігійній психології у конкретний історичний момент розвитку релігійного комплексу в суспільстві [Шмелев, 2011, с. 106]. Оскільки творцями і носіями догмату й стереотипу є конкретні люди, простежується зворотний зв'язок – вплив догмату й стереотипу на свідомість індивіда, а отже, на суспільну свідомість.

Якщо релігійні догмати за своєю суттю є стереотипами свідомості, то релігійні обряди, ритуали – поведінковими стереотипами. Релігійна свідомість безпосередньо впливає на поведінку, основна складова частина якої полягає в участі у релігійних обрядах. Можна стверджувати, що обряди та звичаї як різновиди стереотипізованої поведінки чітко виражають синкретичний складник етнорелігійних стереотипів.

Дія поведінкових стереотипів особливо яскраво виявляється у поведінці індивідів в умовах суперечок, протистояння, загострення відносин, таким чином відбувається демонстрація незгоди та відвертого несприйняття опонента.

Наступне, набір стереотипних форм релігійної поведінки, що формуються в суспільстві, не обмежується сферою обряду та звичаю. Стандарти цієї поведінки характерні для інших сфер релігійного комплексу, насамперед релігійного спілкування й релігійної соціалізації індивідів. Так, формування релігійної ідентичності відбувається на основі

чіткого протиставлення та диференціації. Зокрема, на цьому наголошує М. Бутиріна: «Поряд зі ствердженням автентичної релігійної ідентичності українців створювався також негативний образ "чужої релігії"» [Бутиріна, 2008, с. 20]. За логікою контрастного мислення, характерною для формування стереотипів соціальної взаємодії, спочатку у свідомості закріплювалася негативна настанова, спрямована на "не наше", а згодом вибудовувався і відповідний когнітивний базис. Так, у повідомленнях мас-медіа концепт "іслам" пов'язувався з концептами "війна", "тероризм", "насилля" [там же].

Зміст цього релігійного стереотипу виражений в опозиції "європейська цивілізація – ісламська антицивілізація": "Арабський світ однозначно асоціюється з ісламом, життя мусульман – з вузькими рамками шаріату, а те, що називають ісламською цивілізацією, європейцями сприймається як неприваблива антитеза цивілізації "істинної", як відхилення від загальновизнаних та природних людських стандартів" [Гудзик, 2016, с. 7]. Гомогенність стереотипізованого об'єкту виявляється у твердженні: "ісламський світ відстав, не доріс чи взагалі не здатен дійти до рівня сучасного життя та науки" [там же]. Спроба руйнування релігійного стереотипу відбувається через ретроспективний огляд архетипічних витоків ісламського стереотипу.

Серед ментальних складових, що значною мірою вплинули на формування означеного стереотипу є аксіологічно опрацьоване уявлення хрестових походів. Власне тут містяться витоки основних змістових елементів стереотипу, таких як "жорстокість", "варварство", "релігійний фанатизм". Таким чином, стереотип хрестових походів у масовій свідомості є архетипізованим стереотипом-причиною більш пізнього стереотипу-наслідку, у якому ісламський світ поза історичною конкретикою постає як "жорстокий", "фанатичний", "варварський" тощо. Вирішення складного соціального питання можливе через інверсію ісламського стереотипу з боку його фундаторів. Перший крок у цьому напрямку був зроблений Папою Римським Іваном Павлом ІІ, який перепросив мусульман за жорстокість хрестових походів.

Утім, категоріальна модель ісламського стереотипу, що існує у масовій свідомості європейців й активно підтримується засобами масової інформації, є більш складною і не завжди є можливим виявити причинно-наслідкові зв'язки між складниками змісту. Так, історично невмотивованим є сприйняття ісламського світу як далекого від культури, науки та взагалі від прогресивних цивілізаційних процесів. Спростовуючи цю складову стереотипу, К. Гудзик використовує інверсію: "В період темного середньовіччя європейці вчилися в арабів, і завдяки саме ісламським вченим стало можливим відновлення майже втраченого зв'язку між античною культурою, з одного боку, та європейською християнською з другого". Також наводить факт, що є руйнівним для стереотипів українського менталітету: "За свідченням дослідниці Н. Яковенко, у Києві в XV столітті займалися перекладами творів Аристотеля з арабської мови" [Гудзик, 2016, с. 7]. Підсилюючи інверсію, авторка подає короткі історичні відомості щодо видатних вчених ісламського світу. Саме тому руйнування усталених міфологем чи ідеологічних нашарувань створює ситуацію "загальної розгубленості, яка породжує в індивіда дві реакції: перша – схильність до стереотипу, тобто до своєрідної екстреми, спрощення, яке компенсує весь можливий інструментарій розвинутої громадянської особи; друга – кожен стереотип закликає до своєї протилежності, виникає персоніфікація, звідси віра в патріарха, або в президента" [Борейко, 2016, с. 128].

Натомість, формування ментальності українського віруючого істотно зумовлює характер релігії, актуалізує архетипи, котрі впливають на формування релігійної свідомості. Переважання в суспільстві релігійних цінностей супроводжується формуванням конфесійної свідомості, що є стрижнем стереотипів мислення, має ментальне вкорінення. Конфесійна свідомість взаємодіє з іншими структурними компонентами свідомості, тому поєднання із сукупністю уявлень та знань, накопичених завдяки життєвому досвіду людини й етнічної спільноти, зумовило становлення та розвиток етноконфесійного синкретизму. Його риси в Україні виражаються у звичаях, традиціях, літературі, моралі, тобто в компонентах культури, які є носіями етнічного. Культурною матрицею, що зберігає відносну пам'ять про міфорелігійне мислення й міфоритуальну дію попередніх епох, є буденна

обрядовість з концентрованим вираженням етнічної міфології та історії.

Духовна картина світу українського народу відображає особливості православної культури та моралі, що сформувалися на території України під впливом національної традиції, вітчизняної історії та міжкультурних зв'язків. Релігійна й національна картини світу перебувають у постійній взаємодії, створюючи загальну картину світу українців, в якій релігійні цінності органічно входять у структуру національної ідентичності.

Отже, у сучасній православній ідентифікації досить стійку тенденцію має переважання культурного чинника. Православність рухається у бік культурної ідентичності завдяки ідеологічному вакууму в суспільстві, слабкості громадянської свідомості, викликам глобалізації та радянській атеїстичній спадщині. Важливе значення у цьому контексті має феномен історичної пам'яті, відповідно до якого ця ідентичність уважається традиційною, тоді як насправді вона зазнає істотних трансформацій. Прикметно, що православна ідентичність українського віруючого значною мірою набуває рис культурної ідентичності завдяки тому, що культурна ідентичність "Я православний" має більш широкий вияв, ніж релігійна ідентичність "Я православний християнин". Відтак можна констатувати, що особа часто вважає себе православною не стільки тому, що вона вірить у Бога, скільки тому, що хрещена й проживає в країні з православними традиціями, завдяки яким поряд із національною культурою відчуває духовну спорідненість із Церквою.

Як свідчить практика, православна ідентичність не передбачає інших вимог, крім стихійної віри, конфесійної самоідентифікації й хоча б слабких спроб оцерковлення. Духовні потреби та власний досвід віри й віросповідання конституюють сакральне ядро православної ідентичності, а її зовнішня оболонка, поєднана культурними символами й практиками, адаптує цей досвід у соціальному світі. Очевидно, коли православна ідентичність супроводжується прийняттям відповідного способу життя, то її суб'єктивна значущість виявляється більш глибокою. Вона визначає систему цінностей індивіда, різноманітні життєві вибори, під

впливом яких ідентичність набуває православного вигляду в усіх аспектах, у тому числі й громадянський.

Відомо, що будь-яка конфесійна ідентичність ґрунтується на прийнятті єдиного для всіх адептів віровчення. Так, вірянин, який бажає бути православним, повинен узгоджувати вчинки та судження з текстами Святого Письма й традиціями Святого Переказу, тобто ідентифікуватись із закладеними в них цінностями. Однак навіть при збереженні вірності істині православ'я в усіх словах та справах, індивідуальний характер життєвого шляху веде його до "спеціалізації" всередині православної конфесії, створюючи різні за соціальними характеристиками варіанти втілення православної ідентичності.

В умовах трансформації конфесійної ідентичності, зокрема православної, важливого значення набувають сталість та консервативність релігійних стереотипів. Поява релігійних стереотипів пов'язана з потребою вбудувати "істину Бога" в межі людського розуміння. Релігійні поняття втілювалися в догми, обряди, що досі залишаються стереотипами свідомості та поведінки. Існує зв'язок стереотипів з архетипами, міфами, забобонами, установками, оскільки конструювання й відтворення релігійної ідентичності містить знакові, символічні, образні та ціннісні компоненти. Підґрунтям для виникнення етнорелігійних стереотипів, які можуть мати позитивний або негативний характер, є використання учасниками взаємодії неповних, викривлених образів, що конструюються з актуальних на поточний момент елементів. Релігійні організації впроваджують специфічні програми поведінки, спрямовані на стримування тенденції до індивідуалізації, зростання варіативності поведінки, використовуючи також і стереотипи, які звільняють особистість від прийняття індивідуальних рішень у типових ситуаціях. В обрядах і звичаях як різновидах стереотипізованої поведінки чітко виражена синкретична складова частина етнорелігійних стереотипів. Релігійний стереотип має здатність впливати й на нерелігійних людей, оскільки виправдовує уявлення про церкву чи релігію та ставлення до них. Зміна стереотипів у буденній релігійній свідомості відбувається дуже повільно. У сучасних умовах, коли трансформується спосіб життя православних віруючих, стереотипи, що акумулюють стандартизований колективний досвід, допомагають орієнтуватись у повсякденному житті.

Стереотипи формуються під впливом неусвідомленого колективного переосмислення інформації соціокультурним середовищем і за допомогою цілеспрямованого інформаційного впливу. Серед них функціонують автостереотипи (втілюють уявлення українських православних віруючий про себе, свою релігійну спільноту та мають позитивний характер) і гетеростереотипи (відображають ставлення до спільноти чи її членів з боку представників інших спільнот, у тому числі й нерелігійних).

До релігійних гетеростереотипів, що побутують в українському суспільстві, належить уявлення про роль жінки в сім'ї та суспільстві. Стереотипні уявлення стосовно чоловіків та жінок, які сформувалися у соціумі, зумовили визначення статусу певної статі. Незважаючи на те, що ґендерний підхід розглядає ці взаємовідносини з нейтральної позиції, але все одно містить в собі уявлення про нерівний розподіл ресурсів за особливістю статі, яка приписується індивіду. Зважаючи на те, що релігія спроможна на виокремлення певних цінностей та ідеалів для людини, орієнтуючись на них можна дати обґрунтовані відповіді на питання сьогодення.

Починаючи з другої половини ХХ ст., виникає особливий інтерес до проблематики статевої рівності в релігії, адже вона сформувала та заклала певні упередження та стереотипи. Усвідомлення несправедливості усталених церковних практик породжує прагнення досягти рівноправності у релігійній та духовній сфері, що зумовлено розвитком самосвідомості жінок, які, маючи певні духовні потреби, вдалися до критики сексистських аргументів церкви. Дослідниця цієї проблематики В. Суковата, аналізуючи рівність чоловік та жінки у православній теології, зазначає, що в результаті розвитку жіночої самосвідомості найактивніші жінки, "посилаючись на приклади з Біблії, виступали проти подвійного стандарту релігійної моралі, вимагали внесення ґендерного егалітаризму в релігію й теологію та визнання заслуг жінок у розвитку духовності, а також перегляду ряду дискримінаційних практик, які проявлялись у забороні вивчення жінками священних текстів, викладання теології та ведення служби" [Суковата, 2004, с. 384].

Певною мірою причини появи цих стереотипів полягають у змісті самого Святого Письма, яке містить відому

оповідь про гріхопадіння, де вчинок жінки часто розуміють як пособництво Сатані, унаслідок чого людство було покарано Богом. На думку вітчизняної дослідниці Н. Чухим, "вихідним пунктом у розумінні природи людини, який значною мірою задавав парадигмальне бачення проблеми статі для християнського мислення та й усієї європейської культури, є історія творення і падіння, що нею розпочинається Біблія" [Чухим, 2006, с. 56]. Нерівність між статями виражається у наголошенні на вторинності жінки, адже вона походить з ребра Адама, що в свою чергу підкреслює її гріховність. З другого боку, навряд чи можна звинуватити християнство в погляді на жінку, як на нижчу істоту, адже це єдина релігія, що проголосила найвищим і найдосконалішим представником людського роду Пресвяту Діву Марію. Її покора Йосипу пояснюється можливістю підпорядкування більш досконалого створіння менш досконалому, оскільки відношення покори в християнстві визначається не якістю, а функцією.

Основним джерелом цих стереотипів є традиційна література (зокрема аскетичні посібники для ченців), що представлена виключно авторами чоловіками та містить у собі дискримінаційне ставлення до жінки в Церкві. Релігійні стереотипи щодо місця та ролі жінки в суспільстві беруть свій початок із патріархальної релігійної спадщини, яка заклала основи домінування чоловіків у публічній та духовній сферах. Тому релігійне підґрунтя має більшість традиційних стереотипів, що передбачають обмеження громадянської активності жінок приватним життям, приписування чоловікам та жінкам різних прав і можливостей у суспільстві.

Деномінації християнства розходяться у ставленні до ролі жінки у суспільстві та церкві. Питання жіночої ординації з часом опинилося в епіцентрі уваги та викликало широку дискусію в різних релігійних організаціях, ставши важливим викликом для багатьох із них. Погляд на цю проблему з позиції православного віровчення відзначається консервативністю. Згідно з церковними канонами жінкам відмовляють у праві на священний сан, а дискусії навколо жіночої ординації були менш інтенсивні, ніж серед католицьких теологів, священнослужителів та самих парафіян, хоча деякі православні богослови та священики наголошують на важливості широкого діалогу щодо цього питання в межах православної традиції. Слід зауважити, що значна кількість віруючих є жінками, але, незважаючи на це,

дуже часто простежується нехтування їхніми потребами, хоча доречніше було б дати жінкам можливість брати участь у церковному житті і виконувати своє божественне покликання з максимальною користю в розкритті своєї особистості.

Традиціоналізмом й надалі визначається повсякденне життя сучасних віруючих, особливо жінок, суворо регламентуючи побут, зовнішній вигляд та поведінку. Ці вказівки значно виражені серед простих вірян. Одяг православної жінки повинен підкреслювати скромність його власниці, тому вона має бути одягнена в довгу спідницю та блузу або сорочку із закритим коміром і рукавами, як мінімум, до ліктя й носити хустку. Жінкам заборонено використовувати косметику, мати довгі нігті й стригти волосся. Зовнішній вигляд узгоджується з манерою поведінки, яка передбачає опущені очі, тихий голос, стриману посмішку тощо. Натомість вимоги до зовнішнього вигляду чоловіків значно послаблені (елементами одягу може бути костюм без краватки, застебнута доверху сорочка світлого кольору).

Як бачимо, у християнстві загалом ставлення до жінки є неоднозначним. З одного боку, вона осмислюється як похідна від чоловіка, а з другого – як дружина й мати, носій добра, милосердя, турботи, любові, жертовності. Осмислення жінки в категоріях досконалості православної віри надає їй статусу універсального Божого творіння. На переконання представників Церкви, жінка в православ'ї вважається джерелом благочестя, тому її внутрішній світ повинен відповідати зовнішньому вигляду, а чисті помисли – правильним учинкам. Боговтілення здійснилося через жінку, завдяки їй забезпечується безперервність людського роду. Жінки мироносиці фактично стали першими апостолами, оскільки розповіли про Христове воскресіння, а Свята Марія-Магдалина вшановується як рівноапостольна. "Будучи рівними перед Богом і маючи однакову людську гідність, чоловік і жінка разом з тим мають різне призначення на землі. Чоловік, оскільки він створений міцнішим, поставлений іти попереду, нести тягар відповідальності, бути керівником" [Слюсар]. Виконання Євангельських заповідей є шляхом удосконалювання особистості, що виводить жінку поза межі політики гендерної асиметрії патріархального суспільства.

Найвищим образом досконалої жінки є Богородиця, котра проявила свою досконалість не лише на буденному, а й на суспільному рівнях: з групою однодумців вона пішла за Ісусом, беручи участь у проповіді нового, на той час революційного віросповідання, яке приносило з собою контркультурну соціальну етику.

В українській же ментальності розуміння жінки тісно пов'язане з архетипом Матері – символічним уособленням Жінки, України, вкоріненим у колективному підсвідомому українського народу, що визначає шанобливе ставлення до жінки, декларує визнання її провідної ролі в суспільстві загалом та родині зокрема, закріплює роль жіночого початку як ментальної домінанти українства та слов'янства.

Святі жінки українського православного пантеону були зараховані до лику святих завдяки своєму милосердю, просвітницькій діяльності, участі в розбудові сакрального простору на теренах рідної землі, що виявляє певну специфіку розуміння жіночої святості в українській національній свідомості.

Найвидатніші українські жінки Середньовіччя та Нового часу демонстрували поєднання глибокої православної віри з успішною громадсько-політичною і культурно-просвітницькою діяльністю [Андрусів, 2006, с. 37–39]. Українське середньовічне суспільство продукувало два протилежні підходи: стимулювало здобуття належної освіти, соціальної активності для жінок шляхетного походження та втілювало певні обмеження для жінок простого роду, що забезпечувало їх залежність від соціально-економічних обставин. Якщо православна картина світу українців засвідчувала рівність усіх перед Богом, то національна – розділяла можливості реалізації жінок у громадській та економічній сфері для представниць різних станових верств.

Звертаємо увагу, що національна ментальна традиція формувалася в царині православних цінностей, впродовж століть відображалася у літературі, мистецтві, національно-культурних символах і таким чином зміцнювалася та кристалізувалася в суспільній свідомості й суспільній практиці.

Українська православна картина світу відображає специфіку православної культури та моралі, які формувалися на території України під впливом вітчизняної історії та міжкультурних зв'язків; представляє жіночу ідентичність

відповідно до національного сприйняття біблійних текстів та святоотцівської літератури. Християнська філософська рефлексія в українській традиції звернена до низки принципів та засад, на яких базується православна картина світу народу, що знаходить своє вираження у традиції київського християнства. Серед них ми можемо виділити наступні постулати: пріоритет поваги до особистості як Образу і Подоби Божої, розуміння особистої свободи як Божого дару, синергія духовно-тілесної сутності людини, поцінування розуму та пізнавальних здібностей як ознака присутності харизми у людській сутності, софі логічно-діалектичний спосіб богословування [Харьковщенко, 2003, с. 62]. Визначення основних принципів жіночої сутності крізь призму національної традиції сприяє виявленню екзестенційного змісту жіночого та всебічному розвиткові жінки з метою побудови цілісної, духовно й інтелектуально розвиненої особистості.

Для українського національного світогляду не є характерним жорстке протиставлення природного та культурного. Українська православна традиція, що частково асимілювала дохристиянські вірування, наголошує на обожнюванні людини в її духовно-тілесній нерозривності і розумінні питань статі в естетичному й етичному просторі. Гендерна традиція української православної картини світу орієнтує особистість на активну, оптимістичну життєву позицію, помірковане, врівноважене ставлення до потреб тіла і духа.

Структурно-семіотичний аналіз архаїчних світоглядних уявлень і символів українського народу, що відображені у фольклорі, свідчать, що в культурно-національній картині світу українців жіноча ідентичність сформувалася в межах дворівневої парадигми – містичному та побутовому [Борисенко, 2007, с. 220–228]. У першій парадигмі жінка символізує священне – творення світу, вічність життя, захист від темних сил, зв'язок між земним і небесним світом, обожнюється як Вічна Жіночість, одне з облич парних божеств. На побутовому рівні жінка сприймається як мати, яка через народження дитини єднає минуле, сучасне та майбутнє роду; добра господиня, яка несе на своїх плечах тягар домогосподарської праці. За формами і результатами

цю діяльність можна вважати протофеміністською в межах православної культури (саме поєднання православної віри з активною публічною діяльністю українських жінок заклало підвалини українського фемінізму).

Розглядаючи питання релігійної рівності у галузі соціальної філософії, варто звернути увагу на ті погляди, які відображають ідеали, стереотипи, що склалися у релігійних віровченнях та деконструкції нерівності. На думку теологів, християнство – патріархальна релігія. І тому для ортодоксів християнства думка про можливість зміни релігійних стереотипів є неприйнятною. Адже незалежно від змін, що відбуваються у суспільстві, активної життєвої позиції жінки, християнство вбачає її призначення та реалізацію лише у материнстві. Якщо говорити про позицію чоловіка та жінки у християнстві, варто зауважити, що незважаючи на рівність перед Богом, мається на увазі лише сфера духовного злиття з Богом.

Так, крізь призму сформованих стереотипів сприймається сьогодні образ Берегині, який в українській традиції ототожнюється з Божою Матір'ю [Луценко, 1999, с. 17]. Деякі науковці вважають, що образ жінки-Берегині нав'язаний українському суспільству. Він, як зазначає О. Кісь, «з одного боку, репродукує консервативні гендерні стереотипи з характерним прикріпленням жінки виключно до приватної сфери (сім'ї, дому), з іншого – під гаслом "відродження традиції" насаджує штучну модель жіночої ідентифікації, що насправді має небагато спільного з українською минувщиною» [Кісь, 2003, с. 8]. Тобто, за словами дослідниці, головним смисловим навантаженням цього образу є абсолютизація жіночих репродуктивних та побутових функцій, а не ствердження її "матріархальної" суспільної домінанти. Окрім сімейних цінностей жінка у Православ'ї – це джерело благочестя, і саме тому її внутрішній світ має відповідати зовнішньому вигляду, а чисті помисли мають відповідати правильним учинкам: "Небезпека, що чатує на українське жіноцтво за таких обставин, полягає у створенні та підтримці ілюзії про особливе і високе становище жінки в Україні, що насправді має мало спільного з існуючими соціальними реаліями. Водночас така позиція фактично дає моральні підстави для легітимного витісненню жінок у приватну сферу. Стереотип Берегині – ідейний наркотик, самообман, спосіб втечі від жорстокої реальності, де жінка – зневажена,

експлуатована, безправна, безмовна, у світ мрії – де весь український космос обертається навколо Жінки-Берегині, що гордо стоїть на постаменті. Цей міф суттєво перешкоджає українському жіноцтву усвідомити власні проблеми і перспективи у суспільно-політичні сфері" [там же].

Православна віра, для якої характерні такі особливості київського християнства, як євангелістичність, толерантність, відкритість до світу, стала для українських жінок невичерпним джерелом натхнення і духовної підтримки в усіх сферах приватного та публічного життя. Тому українські жінки поєднують фемінізм і православну віру як різні практики самовідкриття й самовдосконалення.

Отже, у контексті глобалізаційного розвитку, темпоралізації та модернізації сучасного світу актуалізується питання релігійної ідентичності, що постає важливим фактором самоідентифікації та самовизначення, приналежності до певної парадигми сакральних смислів та сенсів, системи релігійних канонів та традицій як правил і моделей поведінки тощо як окремого індивіда, так і суспільства загалом.

Релігійність є складним полірівневим та поліфункціональним феноменом, важливою складовою української ментальності, одним з чинників самоідентифікації в умовах етноконфесійної та регіональної диференціації.

З одного боку, релігійна ідентичність є інструментом "усвідомлення світу, "своєї" духовної орієнтації у співвіднесеності з "іншим" контекстом духовності, а з другого, – може використовуватися як засіб маніпуляції свідомістю й поведінкою окремих людей, соціальних спільнот.

Здатність до релігійної самоідентифікації є атрибутивною складовою ментальності. У випадку українців, це питання суттєво ускладнює відсутність гомогенності, оскільки історично різні частини держави мають різні сформовані релігійні особливості як на раціональному (усвідомлення та визнання себе членом певної релігійної організації), так і на практичному (дотримання визначених правил та норм, участь у релігійній діяльності тощо) рівнях, різняться цінностями.

Українська ментальна традиція формувалася в царині православних цінностей, але ними не обмежувалася. До того

ж, варто враховувати, що для багатьох українців релігія не є предметом віри у значенні сукупності певних канонічно-догматичних норм, радше – частиною культури.

Конфесійна структура українського суспільства за період незалежності України зазнала суттєвих трансформацій. Незважаючи на значний приріст та очевидне кількісне та якісне збільшення кількості прихожан абсолютно всіх представлених в Україні конфесій, культових споруд, матеріального забезпечення, впливу на суспільну думку та інше, релігійна ситуація в Україні не стає більш стабільною, а навпаки – зазнає численних ускладнень. Серед основних внутрішніх причин такого явища – складності та суперечності релігійної самоідентифікації суспільства (у результаті українське православ'я й надалі розділяється на різні юрисдикції, відтак відокремленими й "у різних таборах" залишаються громадяни однієї держави, які релігійно ідентифікують себе з певною церквою; ускладнюється налагодження міжконфесійних і державно-церковних відносин) та стереотипізація (деструктивні ментальні стереотипи перешкоджають ефективному розвитку та модернізації релігійного життя та й усіх сфер життєдіяльності українського суспільства загалом, часто використовуються з метою маніпуляції та з вигодою для певних прошарків суспільства (наприклад, політиків)).

Розділ 3
Ментальність українського етносу та її роль у духовному житті народу

В умовах динамічних перетворень, які відбуваються в сучасному українському суспільстві, актуалізується переосмислення ролі ментальних структур українського етносу у новітніх процесах націє- і державотворення. Ментальність є важливою соціокультурною основою формування національної ідентичності, вона сприяє адаптації національної свідомості до зовнішніх змін у соціальній реальності. Основні риси ментальності українців формують певну екзистенційну парадигму цінностей, смислів та сенсів, особливу систему психо-поведінкових реакцій, унікальні патерни світосприйняття та світовідношення, що у сукупності утворюють фундаментальну стабілізаційну основу існування нації як цілісності.

Сучасна соціокультурна реальність потребує виявити ті риси ментальності українців, які сформувалися в історичному минулому, збереглися і здійснюють вплив на різні аспекти суспільної активності нації в умовах сьогодення.

Дослідження процесів формування української ментальності та її трансформації у конкретний історичний період дозволяє зрозуміти причини появи певних суспільних явищ, моделей поведінки, світоглядних стереотипів тощо. А чим краще суспільство розуміє себе, свій потенціал та потреби, тим більше воно має відповідей на суспільні виклики, здатне напрацьовувати ефективні механізми розв'язання складних ситуацій, зважено обирати перспективні вектори розвитку.

3.1. Ґенеза формування української ментальності

Дослідження витоків та першооснов ментальності нації тісно пов'язане з питанням її етногенезу. Походження народу – питання фундаментальне і, як правило, непросте, оскільки достеменно невідомими є низка факторів, зокрема, територіальний ареал зародження етносу, його антропологічний склад. Ускладнюють наукові дослідження й численні порушення принципу об'єктивності – підміна науково виважених концепцій псевдотеоріями, що базуються на спотворенні та перекручуванні фактів у поєднанні з домислами з метою видавання "дійсного" за "бажане".

Псевдонаукові теорії зазвичай мають яскраве політичне забарвлення й слугують підґрунтям для певної ідеології. Так, російські дослідники за поодинокими винятками й досі трактують Україну або як частину Росії, таким чином заперечують її право на власну державність (представники такої великодержавної, шовіністичної концепції – М. Карамзін, С. Соловйов, В. Татіщев, М. Щербатов та ін.), або як частину "давньоруського народу" – концепція "триєдиної Русі": російський, український та білоруський народи є братніми, мають спільну історичну основу (представлена у працях В. Мавродіна, Б. Рибакова, М. Третьякова, Л. Черепніна та ін).

У східнослов'янських народів дійсно досить багато спільного – особливості світосприйняття, культурні традиції, православна віра, мовні подібності (пояснення, насамперед, в історичному досвіді тісного сусідства та перебуванні у межах тих самих державно-політичних утворень – Київської Русі, Речі Посполитої, Московського царства, Російської імперії, СРСР). Однак, об'єктивно, історична доля кожного народу мала свої суттєві відмінності, самобутню культуру. Вважаємо, що найбільш обґрунтованою є автохтонно-автономістична концепція, суть якої полягає у твердженні: український етнос є автохтонним на своїй землі (В. Антонович, М. Костомаров, М. Грушевський, Я. Дашкевич, Д. Дорошенко, В. Липинський, М. Маркович, Д. Чижевський, М. Чубатий та ін.). Виокремлюють Україну з російського культурного простору, розглядають її як складову європейської цивілізації й закордонні дослідники зі світовим ім'ям [Halecki, 1952; Бжезинський; Тойнби, 1991 та ін.]. Як підсумував Д. Дорошенко, "український етнос живе на тій же території з початків свого розселення в Східній Європі, дуже мало уступивши з цієї території іншим народам, а те, що він здобув – продукт колонізації незаселених просторів, тож нікого не було вигнано чи завойовано. Відтак, український народ – мирний колонізатор" [Дорошенко, 1992, с. 29]. М. Грушевський, заперечуючи існування "давньоруської народності", аргументував, що "великоруська (російська) народність формувалася переважно на фінському ґрунті, білоруська – у близькій взаємодії з литовською групою, українська – у сусідстві з тюрками" [Грушевський, 1991, с. 14].

Серед сучасних теорій, в основі яких ідея незалежного розвитку окремих східнослов'янських народів, найбільш виваженою є теорія Я. Дашкевича. Детально проаналізувавши чинники етно- і націєґенезу, внутрішні та зовнішні рушії творення етносу, дослідник обґрунтував "окремішність" та самобутність українського народу. Оперуючи поняттями "етнос", "нація" та математичними термінами для символічного позначення східнослов'янських націй, кожна з яких за етнічною основою є слов'янською, однак має домішки іноетнічних субстратів (українська нація – "альфа" (має у своєму складі іранський та норманський субстрат), новгород-псковська – "бета" (балтський та норманський субстрат), російська – "гамма" (угро-фінський субстрат), білоруська – "дельта" (балтський субстрат)), Я. Дашкевич стверджує, що етногенетичні процеси у слов'янських народів розпочинаються у VII – IX ст. з часу Хозарського наступу й приходу норманів, наслідком чого стало зародження "альфа" нації, яка з утворенням Київської держави стала панівною. Оскільки етнос трансформується в націю, коли творить державу і стає в ній гегемоном, то відбулося перетворення етносу "альфа" в націю "альфа". Але цей процес проходив так швидко (протягом одного століття), що державний організм ще не викристалізувався і не набув необхідної міцності, відтак відбулося відцентрування етносів "бета" і "гамма", з подальшим поглинанням "бети" більш агресивною "гаммою". Унаслідок нападів завойовників та низки несприятливих факторів відбувся занепад нації "альфа" з відродженням під час національно-визвольної козацької війни у XVI – XVII ст. [Дашкевич, 1991, с. 33–35].

Ментальні риси закладаються вже на початкових етапах формування етносу, задовго до становлення його як народу і тим більше як нації. Прадавні люди, об'єднуючись за принципом компліментарності (неусвідомленої симпатії до одних людей і антипатії до інших [Юрій, 1997, с. 20]), налагоджуючи спільний побут, у своїй спочатку нечисленій спільноті поступово витворили й розвинули подібну поведінкову цілісність (низку моделей поведінки, характерні реакції на певні подразники тощо), у результаті викристалізувалася відмінна від інших спільнот система цінностей і вподобань. Остання допомагала не лише розвиватися, а й виживати у складні часи – сформувалася

нова біофізична реальність, "жива система", за В. Вернадським – біогеохімічна енергія живої речовини біосфери [Вернадський, 1965, с. 283]. Прадавні спільноти, динамічно збільшуючись та розвиваючись, еволюціонували в етноси, далі – в народи, а система їх характерних оригінальних рис витворила неповторне "обличчя", "народний дух", те, що ми називаємо ментальною парадигмою. Саме ці прадавні відмінності, пройшовши перевірку часом, викристалізувалися у досвід як на свідомому, так і підсвідомому рівні і сформували низку архетипних структур – ментальне ядро.

Філософське осмислення ґенези формування ментальних структур конкретного етносу, його основних архетипів дає можливість сформувати історично унікальне обличчя нації, глибше зрозуміти причинно-наслідкові кореляції й специфіку суспільно-політичного та культурного розвитку. Досвід минулого, присутні в ньому детермінації та кореляції, осмислення власних сильних та слабких сторін, досягнень і втрат, особливостей виходу різних прошарків суспільства зі скрутних ситуацій, долання труднощів тощо дозволяє з'ясувати, чому саме таким чином відбуваються певні події, здійснюються або гальмуються суспільні трансформації, уможливлює цілком об'єктивні прогнози майбутніх варіантів розвитку подій, шляхів поступу, виклики та ризики.

Національна ментальність є важливим чинником формування суспільної свідомості та джерелом культурно-історичної, політичної динаміки нації [Поліщук О., 2018, с. 106]. Вона містить у собі як активні репрезенти (діючі, відомі, впізнавані), так і потенційні, латентні репрезенти (приховані, непомітні на перший погляд, але які постійно підтримуються у свідомості нації через фіксовані цінності, традиції тощо), а також глибоко рецесивні (приховані, неусвідомлювані, котрі проявляються і навіть можуть ставати домінуючими у надзвичайних / нетипових умовах). Тож враховуючи переважно підсвідомий (невідрефлексований) та наділндивідуальний характер ментальності, доцільно підкреслити її практичний характер (завдання, покликання), а основною функцією визначити виживання та регуляцію життєдіяльності через відтворення у конкретних ситуаціях відповідних патернів поведінки, тобто реалізації швидкої оптимально доцільної реакції на певний виклик відповідно до отриманого досвіду (особистого та досвіду предків). На

"закладеному" перевіреному поколіннями досвіді ґрунтуються особливості наших реакцій на певні виклики та події. Значимою характеристикою ментальності є те, що вона виконує роль ідентифікатора приналежності до певної "рідної" спільноти. Тому надзвичайно важливим є дослідження, коли саме, у яких умовах, у зв'язку з якими подіями, з якою метою формуються ментальні особливості певного народу.

Аналізуючи філософські рефлексії низки українських дослідників, закордонних науковців (переважно представників української діаспори), результати численних соціологічних досліджень, можемо виокремити основні (базові) риси української ментальності та умовно поділити їх на конструктивні й деструктивні.

До конструктивних рис української ментальності можна віднести:

- емоційність та підвищену чутливість, що має внутрішню спрямованість, самозаглибленість (інтровертний характер); чуттєве ставлення до навколишнього світу, ліризм, філософічність, щирість і душевність тощо;
- індивідуалізм: зосередженість на власному "Я" та найближчому оточенні;
- почуття колективізму, що проявляється у спільній життєдіяльності на рівні малої спільноти, групи (родини, громади) і, що принципово важливо, на добровільних демократичних засадах;
- антеїзм: міцний зв'язок, почуття спорідненості з рідною землею (і як Батьківщиною, і як ґрунтом, що дає плоди, а, отже, життя);
- працьовитість, хазяйновитість, розвинене почуття приватної власності;
- волелюбність (з можливим переростанням в анархізм) та демократизм (прагнення до рівноправ'я, схильність до самоврядування);
- відкритість до сприйняття інших культур, готовність слухати й чути Іншого, не втручаючись у його особистий простір цінностей;
- розвинений естетизм;
- миролюбність і толерантність (з уточненням "поки півень не клюне", адже в екстремальних умовах українці самоорганізовуються та стають на захист Батьківщини,

власних цінностей і переконань (наприклад, козацтво, учасники Помаранчевої революції й Революції Гідності, добровольці й волонтери Майдану та війни на Сході України).

Серед основних деструктивних рис української ментальності можна насамперед виокремити:

- нестабільність та суперечливість вдачі;
- брак колективної волі, національної солідарності, згоди;
- слабку здатність сприймати й засвоювати нові ідеї на масовому рівні (наприклад, ідею ринкової економіки);
- "комплекс жертви", пристосуванство, запроданство, психологію дозволеності й толерантності до так званого "малого зла" (корупційні порушення, зловживання владою тощо) заради особистого виживання, власних інтересів;
- тісно пов'язаний з попередньою рисою комплекс другорядності, меншовартості, провінційності ("селянський менталітет"), невіри у майбутній успішний розвиток України;
- інерційну схильність до патерналізму, що виявляє себе у недостатній відповідальності громадян як за власну долю, так і за майбутнє держави;
- інфантильність;
- правовий нігілізм (неповага до законів, тотальне ухиляння від їх сумлінного виконання скрізь, де це тільки можливо) та ін.

Окремим пунктом винесемо анархічну домінанту української ментальності, оскільки ця риса виявляє себе двояко:

1) як одна з вагомих цінностей українців, адже саме така "некерованість", стихійність, спонтанність, непокора гнобителям дає поштовх до протистоянь і революцій, що мають на меті вільне існування й узгодження державного політичного курсу між представниками влади та українським народом;

2) як одна з головних вад українського характеру у поєднанні з нездатністю до прийняття самостійних політичних рішень, що виявляється у неспроможності до тривалого вольового й розумового зусилля, консолідації необхідних сил навколо спільної мети. Особливо згубною і трагічною для всього народу ця вада обертається у вигляді недалекоглядності, неготовності його політичної еліти до ґрунтовного стратегічного планування з подальшою

цілеспрямованою реалізацією запланованого (яскраві приклади – Б. Хмельницький та козацька верхівка, діячі Центральної Ради, В. Ющенко та його команда та ін.).

Зазначені риси, які по-різному оцінюється дослідниками, становлять базовий зміст української ментальності. Однак важливо пам'ятати, що відповідно до історичного періоду чи регіонального аспекту, суб'єктивного досвіду науковців, що висвітлюють це питання, можуть бути суттєві відхилення у визначенні й трактуванні певних рис, розставлятися інші акценти. Сам термін "загальноукраїнський менталітет" є певною мірою умовним. Погоджуємося з твердженням В. Кривошеїна, що таке явище у соціально-історичній реальності не має однозначного чіткого визначення [Кривошеїн, 2019, с. 43]. Так, у просторовому вимірі маємо історично сформовані регіональні менталітети, що досить відчутно між собою різняться, а соціально-економічне розшарування зумовило відмінні ментальні риси різних соціальних груп. І, якщо, наприклад, поляки ідентифікують себе передусім за національною ознакою, пишаються своїм польським громадянством, то українці, у своїй переважній більшості, визначальними вважають належність до певного соціального прошарку, професійної групи, трактують себе насамперед як мешканців регіону (галичанами, киянами, донеччанами ("донецькими") та ін.), і лише після цього українськими громадянами. Тому одним з основних завдань для успішного розвитку України є формування й зміцнення загальноукраїнської ідентичності, спільних цінностей, консолідуючої мети.

Підкреслимо, що конструктивність та деструктивність ментальних рис нами визначено з огляду на сучасні реалії. Різні ментальні особливості зумовлені відмінностями історичного досвіду переживання певних подій. Їх основне завдання – вирішення / уникнення конкретного життєвого аспекту, складової об'єктивної чи навіть суб'єктивної реальності. Наприклад, характерні для українців "комплекс жертви", другорядності, пристосуванство, запроданство, масштабне толерування корупції у поєднанні з невірою у майбутній успішний розвиток України – логічний наслідок тривалого перебування в колоніальному стані, під впливом інших держав, а також результат багаторічного цілеспрямованого впливу антиукраїнської пропаганди й

маніпуляцій з боку незацікавлених в українській державності сил.

А така риса української ментальності як інфантильність, очевидно, зумовлена фактом відсутності протягом тривалого історичного часу потреби в боротьбі за природні ресурси з метою виживання, адже на теренах України природних багатств завжди було у надлишку. Сьогодні ж, на жаль, ситуація разюче змінилася: левова частка природних багатств зосереджена в руках можновладців-корупціонерів, олігархів і не слугує збагаченню та процвітанню українського народу, що наразі животіє в умовах низького рівня життя та невиправдано високих тарифів за комунальні послуги тощо. Проте стереотипна поведінка досі не трансформувалася належним чином. Як влучно зауважила М. Колотило, сучасне українське суспільство й надалі є незрілим, недостатньо розвиненим, тобто інфантильним й надмірно терплячим, адже не відстоює власні громадянські, державні права та інтереси, більше того – навіть не усвідомлює такої необхідності. Тому українцям складно приймати й адекватно реагувати на неприємну для себе реальність агресії й гібридної війни зі сторони держави-сусіда – Росії, яка до того ж в традиціях інфантилізму супроводжується вірою в те, що все влаштується якимось чином самостійно і найкращим чином ("без надії сподіваюсь") [Колотило, 2018, с. 76]. У цьому контексті суттєво шкодить й така особливість української ментальності (хоч ми віднесли її до конструктивних), як "миролюбність та толерантність".

Прикро констатувати й те, що в українській ментальності не є вираженою й впливовою аналітична домінанта, яка є важливою складовою західноєвропейської ментальності [Думнова, 2014, с. 57]. Освіта й знання не є цінністю й пріоритетом на державному рівні.

Перша чверть XXI ст. для українського суспільства принесла нові випробування й трансформації фізичного й духовного світу: Помаранчеву революцію й Революцію Гідності; гібридну війну з Росією, що спричинила десятки тисяч загиблих українців, анексію Криму, квазідержавні утворення ДНР і ЛНР, лавину антиукраїнської проросійської дезінформації; економічні й духовні наслідки пандемії COVID–19. Усі ці резонансні події вплинули на аксіологічний вимір та онтологічні підвалини суспільної свідомості українців, а також на їх ментальні особливості [Гордійчук, 2018b; Гордійчук,

2019f; Hordiichuk, 2019e]. Зрозуміти більш детально як саме, зможемо з часової ретроспективи.

Загалом, процес трансформації ментальності відображає рівень адаптації суспільства до нових умов. Українське суспільство досі не напрацювало ефективних механізмів розвитку, масового звільнення від радянських стереотипів та установок, деструктивних рис ментальності, через що перехід до ринкових відносин уповільнений, корупція й надалі є досить поширеним явищем, у суспільстві панують патерналістичні настрої.

Поділяємо оптимістичні надії В. Горбатенка на самоврядні потенції української ментальності, що є внутрішніми потужними творчими силами, які переважно залишилися невостребуваними, незадіяними й нереалізованими внаслідок несприятливих для розвитку українського етносу й становлення української нації обставин, однак у XXI ст. й надалі зможуть яскраво проявитися й принести здобутки в суспільно-політичній, державотворчій діяльності [Горбатенко, 1996, с. 134].

Історично, на формування й кристалізацію парадигми ментальних рис більшою чи меншою мірою здійснює вплив низка детермінант, аналіз яких є підґрунтям та контекстом формування ментальності. У науковому дискурсі першопочатково домінували три основні концепції зародження й розвитку ментальності, що по різному визначають фактори її формування, а саме:

- формування ментальності детермінується природно-генетичними факторами, є біологічною константою, тобто перебільшується роль і значення природних факторів (Ж. Лефевр);
- в основі сутності ментальності – соціально-культурні умови, вона формується під впливом соціальних умов середовища, визначає думки, поняття, цінності та поведінку людей, тобто абсолютизується роль і значення соціальних факторів (Л. Февр);
- формування ментальності обумовлене поєднанням генетичних і соціальних факторів (своєрідний синтез двох попередніх теорій, однак ця концепція теж потребує суттєвого доповнення) [Калакура, 2017, с. 76].

Узагальнюючи дослідження зарубіжних та вітчизняних науковців чинників формування засадничих рис

ментальності, крізь призму авторського бачення, серед найбільш впливових виокремимо такі:

1) географічне положення, розмір території та природньо-кліматичні умови, наявність природних ресурси (чи їх відсутність), образ та ритм життя, що впливають на формування необхідних для виживання якостей характеру, вибір оптимальних видів життєдіяльності (вперше обґрунтована Ш. Монтеск'є теорія географічного детермінізму). Деякі дослідники вважають більш виправданим виокремлення не географічного, а геопсихічного фактору, розуміючи під ним відтворення впливу природи у психологічних настановах, що передаються від покоління до покоління;

2) історичні умови зародження етносу та формування архетипів (саме в прадавні часи, за К. Юнгом, формуються ці базові інваріантні щодо часу структури), особливості подальшого розвитку (специфіка формування державності, політичний та економічний устрої; народи-сусіди; досвід перемог та поразок у боротьбі зі зовнішніми та внутрішніми ворогами, переживань суспільних потрясінь тощо);

3) особливості селекції, генетики – генотип, самодетермінація особистості;

4) пануючі міфологія, релігія, культурні традиції та звичаї (двосторонній взаємовплив), мова як соціокультурний фактор [Грабовська, 2000; Григоріїв, 1941; Губанов; Додонов, 1998; Калакура, 2017; Кульчицький, 1985; Місевра, 1998; Поліщук І. (2019); Попович, 2006; Стражний, 2008; Храмова, 1992; Юрій, 1997 та ін.].

З метою осмислення та ґрунтовного аналізу особливостей формування української ментальності зупинимося детальніше на кожній із вищезазначених групах чинників.

1. Географічне положення України споконвічно має межовий характер, адже територія розташована на межі Західної (Європейської) та Східної (Азійської) цивілізацій протилежних цінностей та ідеалів, а також на перетині Півночі й Півдня (шлях "з варяг до греків"), культури лісу і культури степу, Римської та Візантійської цивілізацій, землеробського й козацького стилю життя, фольклорно-язичницької та християнської культур тощо [Липинський, 2004]. Історично визначальною та важливою для подальшого майбутнього України є система координат "Захід – Схід". Більш детальному аналізу "межового характеру" української

ментальності присвячений окремий підрозділ нашої монографії.

Підкреслимо, що саме географічний фактор визначально вплинув на формування екзистенційного "межового" світовідчуття українців, зумовив певну амбівалентність української ментальності (співіснування як європейських, так й азіатських ментальних рис, із суттєвим переважанням перших). Зазначене розпорошує та конфронтує наше суспільство й сьогодні, провокує суперечки щодо подальшого вектору розвитку України, мови, історії тощо. До того ж левова частина території – степи (Дике поле і Таврія), особливо потерпала від навал кочівників та постійних пограбувань, що мало як економічні, так і психологічні наслідки, які згодом відобразилися й у ментальних характеристиках: відчутті нестабільного становища та постійної загрози смерті, здатності переносити великі труднощі й тривалі біди [Грабовська, 2000, с. 9]. Тоді як найбільш заможними й процвітаючими країнами були і є ті, що оточені морями (океаном) та горами, не піддавалися численим нападам завойовників (Австралія, Англія, Норвегія, Японія та ін.). На те, що успішний розвиток самобутності націй історично можливий на територіях "захищених від історичних вітрів" – зовнішніх інвазій, у напівзакритих географічних нішах, вказують і сучасні вітчизняні дослідники, зокрема, М. Козловець, адже саме таким чином етнос має необхідні умови для збереження засадничих рис та власної автохтонності [Козловець, 2018, с. 183].

Винятково сприятливі природні умови (м'який клімат і відсутність руйнівних природніх катаклізмів, родючий чорнозем, багаті на рибу судноплавні ріки та повні дичини ліси, мальовничі пейзажі тощо) виплекали націю спокійно-ліричних, миролюбивих та працьовитих хліборобів. На противагу войовничим націям завойовників, котрі були змушені переміщатися у пошуках придатних для життя територій, українці вирізняються емоційністю, душевністю, мрійливістю та, як засвідчив час, надмірною толерантністю. Відсутність агресивності й відкритість для нових впливів, "чужої крові" мало свій логічний наслідок – за своїх приймалися усі, хто "вливався" у колектив та підтримував пануючі традиції, життєвий уклад. Прийняття християнства підсилило й закріпило ці основні екзистенціали українського

буття. Підтвердженням суттєвої переваги емоційно-мрійливого світосприйняття та світовідношення над раціонально-вольовим (характерним для європейців) є така ментальна особливість українців, як "сердечність" – глибока емоційність та кордоцентричний характер української філософії. Так, Г. Сковорода (XVIII ст.) та П. Юркевич (XIX ст.) розвивали ідею кордоцентризму української філософської думки, стверджували, що основою духовного життя українців є серце ("живе" знання дає перш за все серце, а не голова), через яке виявляється "божественна" сутність людини, її внутрішні устремління; розмірковували про цінності, культурно значущі символи та концепти як українського народу, так і суспільства загалом [Сковорода, 1973; Сковорода, 1983; Сковорода, 2011; Юркевич, 1984; Юркевич, 1993; Юркевич, 2000 та ін.]. Саме Г. Сковорода сформулював концепцію "мікрокосму", в основі якої ідея внутрішньої свободи та індивідуалізму, цінності та неповторності людського буття, що становлять ядро української самосвідомості [Бичко А., 2014, с. 172]. У XX ст. ця ідея набула особливого значення та обґрунтування у філософських течіях феноменології, екзистенціалізму, постмодернізму.

Кордоцентричність української ментальності знаходить свій вияв не лише у любові до природи, а й у сентиментальності, чутливості та емпатії, в яскравій народній обрядовості, естетизмі народного життя, пісенному фольклорі тощо [Бичко, А., 2014; Бичко, І. (1997); Киричук, 1994, с. 11].

Прикро, що надзвичайні природні богатства України як і століття тому, так і нині сприймаються переважною більшістю наших співвітчизників як даність. У світоглядній матриці українців, у життєвій філософії з прадавніх часів присутнє психологічно неусвідомлене, небезпечне для суспільно-економічного укладу сприйняття й потрактування переважною більшість населення надзвичайного природного багатства й різноманітних благ як чогось належного й вічного. Звідси – неефективне використання, зловживання та недбале ставлення до природних ресурсів, що могли б "озолотити" нашу країну та її жителів. Основними детермінантами формування такої реальності, на нашу думку, є, перш за все, низка грабіжницьких навал-пограбувань українських земель, тривала відсутність державності, а тому не надто відповідальне й сумлінне господарювання на "своїй – несвоїй"

землі, що у своїй сукупності сформувало відповідні ментальні риси, відобразилося у культурно-історичній спадщині.

Для українців зв'язок з природою, унікальними особливостями ландшафту є настільки органічним та тісним, що дає підстави говорити про екзистенційну нерозривність мікрокосмосу (людини) і макрокосмосу (світу). Як зауважив І. Бичко, така гармонія не може бути встановленою автоматично — своїм ґрунтом вона має творчу ініціативу самої людини. Для гармонізації своїх взаємин зі світом (макрокосмосом) кожна людина має віднайти свій, відповідний ("сродний" за Г. Сковородою) спосіб життя у світі [Бичко, 1997, с. 333].

З найдавніших часів українська земля для її народу виступала не як географічне, а духовне поняття. Довіра до "неньки-землі" за століття історії українського етносу перетворилася на архетип колективного несвідомого, сформувавши психологічний оптимізм та гармонійне світовідчуття. На жаль, швидка й масштабна руйнація природного середовища, безвідповідальна експлуатація природних ресурсів, аварія-катастрофа на Чорнобильській атомній електростанції (1986 р.), повені в Карпатах через надмірну вирубку лісів та ін. у поєднанні з низкою інших змін, що несе з собою глобалізація, призвели до втрати міцних екзистенціалів – "фундаментальної основи" життєдіяльності етносу – гармонійної структурованості мікрокосмосу, природних зв'язків, відчуття сакральності Батьківщини. Наслідком таких змін є масова маргіналізація українців, формування песимістичних психо-поведінкових настанов та фобій у значної частини населення [Грабовська, 2000, с. 7–8].

Зазначимо й таке: цьогоріч починає діяти законодавча норма про купівлю-продаж сільськогосподарських земель. Запускаючи з другого півріччя 2021 року ринок землі, важливо розуміти головне: земля – це не лише економічна категорія; земля для українців – їх єство й духовно-ментальна основа. Продаж землі у запропонованій спосіб, на нашу думку, означатиме, по суті, виставляння на торги екзистенційної складової українства. Селяни як власники землі повинні мати реальне право розпоряджатися нею. За непродуманного введення ринку сільськогосподарських земель є величезна загроза, що землю фактично за безцінь та ще й примусово (а відповідні статті закону дозволяють це

робити) скуплять великі холдинги, а згодом переуступлять її зарубіжним кампаніям із зиском для себе. Це може також обернутись перспективою зникнення малих фермерських господарств. У статті 13 Конституції України зазначається, що земля належить до права власності всього Українського народу. А у статті 14 наголошується, що "земля є основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави" [Конституція України]. Тому на державному рівні треба провести повну інвентаризацію земель в Україні, визначити й узаконити жорсткі правила користування, збереження ґрунтів, неухильне дотримання сівозмін, розвиток тваринництва тощо. Має бути передбачена відповідальність за неналежне ставлення до землі.

Завершити характеристику значення географічного положення, природньо-кліматичні умов та природних ресурсів у формуванні української ментальності хотілося б оптимістичною нотою. Тож нагадаємо такий обнадійливий історичний факт: знаний німецький історик-дослідник Й. Г. Гердер у виданні "Journal meiner Reise im Jahr 1769", змальовуючи майбутнє слов'янських народів, особливо українського, щодо останнього оптимістично писав: "Україна ще стане новою Грецією. Чудове розташування цієї країни, ласкавий характер народу, його музичний дар, родюча земля – ще пробудяться. З невеликих племен, якими колись були ж греки, з'явиться велика культурна нація. Її кордони протягнуться до Чорного моря, а звідти і в широкий світ" [Herder, 1969, с. 135].

2. Характеризуючи історичні умови зародження етносу й формування архетипів, зазначимо, що на думку багатьох дослідників первинною областю розселення давніх індоєвропейських племен (спільних пращурів слов'ян, германців, кельтів, греків та ін.) були степи та лісостепи Надчорномор'я, тобто терени України. Тож українці, як й інші європейські народи, походять від найдавніших індоєвропейських скотарів лісостепового Подніпров'я. Археологічні дослідження засвідчують, що культурні надбання багатьох стародавніх народів (трипільців, іранців, тюрків та ін.), які проживали на теренах України, стали складовою української етнокультури [Грушевський, 1991; Залізняк, 1996; Обушний, Баран, Воропаєва, 2010, с. 529].

Доцільно, на наш погляд, розмежовувати питання формування українського етносу, національної самосвідомості

та творення ментальності як специфічних рис світосприйняття, світорозуміння з емоційними домінантами і патернами реакцій, діяльнісними настановами, характерними для українського народу. Як вже зазначалось, ми поділяємо точку зору, що українська ментальність, а точніше її фундаментальні засадничі риси, починає формуватися задовго до того, як викристалізовується нація. Тобто цей процес триває тисячоліттями на історичних українських землях, оскільки автохтонне буття українського етносу розгорталося на значній території в умовах осілого способу життя. Безумовно, значний вплив на металітет українців здійснили ті народи, що приходили й на тривалий час осідали на теренах України, утворюючи племінні союзи та держави. У часи трипільської культури (4–2 тис. р. до н. е.), з початком обробітку землі було закладено основу української ментальності – сформовано засадничі ментальні архетипи Землі, жінки Матері та Свободи, характерні для аграрного суспільства – людей працьовитих, відкритих, доброзичливих, неагресивних, романтичних, м'яких, життєрадісних (для трипільської культури був характерний матріархат, яскраві кольори кераміки, затишний та красиво оздоблений побут) [Бичко, А., 2014; Грушевський, 1991; Залізняк, 1996; Обушний, Баран, Воропаєва, 2010; Стражний, 2008 та ін.].

Очевидно, наслідком асиміляції автохтонного населення з представниками кочових племен – кіммерійцями, скіфами та сарматами стало те, що до української ментальності додався агресивний компонент (зокрема такі риси, як войовничість і свободолюбність), котрий історично був витіснений у латентну рису, що однак актуалізується у час глибоких суспільних криз та потрясінь (повстання й народні бунти, козацтво, революції). О. Киричук означив цю рису української ментальності анархічним індивідуалізмом, що виявляється у різних формах відцентрового, партикулярного прагнення до особистої свободи, без належної готовності до державності, оскільки бракує ясних цілей, достатнього рівня стійкості, дисципліни та самоорганізації [Киричук, 1994, с. 11]. Відповідно, залежно від зовнішніх та внутрішніх умов український народ протягом своєї історії масово обирає різні типи поведінкової реакції. О. Кульчицький запропонував таке їх визначення як "vita minima" ("зачаєне" існування, відступання "у себе", максимально можливе зменшення

взаємодії із зовнішнім світом) та "vita maxima et heroica" (авантюрно-козацький тип реакції: тотальна мобілізація духовних і матеріальних ресурсів, героїчний супротив навіть ціною власного життя) [Кульчицький, 1985; Кульчицький, 1992].

З часів праслов'янських племен формується й характерний для українців архетип бідності. Вважаємо, що він зумовлений стилем життя та інстинктом самозбереження (постійний ризик втратити усе нажите, бути багатим було небезпечно для життя), оскільки праукраїнці – м'які й невойовничі, мирні люди, котрі постійно піддавалися нападам войовничих племен і неодноразово втрачали усе, що здобували важкою працею. Грецькі ж міста-колонії Північного Причорномор'я внесли в українську ментальність ще більше свободи та вільнодумства, почуття краси тощо.

Оскільки наше дослідження має соціально-філософський, а не історичний характер, не будемо зупинятися на подробицях, а лише узагальнимо: історичні події склалися так, що понад сім століть українські землі перебували у складі інших держав, що, безумовно, мало свій вплив та відбиток. Наприклад, у час перебування у складі Польсько-Литовської держави, завдяки наступу на права українських селян та шляхти, з протиставлення "ми" – "вони" відбулося самоусвідомлення української нації [Бичко, А., 2014, с. 129]. Підтримуємо твердження М. Грушевського, що свою окремішність українська народність визначила за часів Б. Хмельницького (II половина XVII ст.), літературно-політичне відродження, завершилось в кінці XVIII ст., призвело до формування української народності в національність [Грушевський, 1991, с. 40].

Детальне дослідження та осмислення специфіки історичного розвитку різних регіонів України дозволяє реконструювати і зрозуміти досить значущі розбіжності у їх світосприйнятті й світовідношенні.

У цьому контексті важливо додати, що події XX ст. (дві світові війни, поразка у національно-визвольній боротьбі та прихід до влади більшовиків, політика фізичного й морального винищення українськості, що здійснювалася тоталітарним режимом СРСР, та ін.) суттєво деформували базові, сформовані тисячоліттями, риси української ментальності. Зазначені соціальні потрясіння забрали життя мільйонів українців, змусили переосмислити екзистенційні

цінності, обирати й діяти відповідним чином навіть не для того, щоб пристосуватися якнайкраще, а для того, щоб вижити.

Нині, як влучно підкреслив відомий американський політолог З. Бжезінський, українці мають подолати в собі деструктивні наслідки двох вкрай негативних чинників власного минулого: тривалого домінування чужинських держав та комуністичного режиму [Бжезинський, 2004, с. 546]. Лише у результаті такого подолання та відповідних ментальних трансформацій зможемо досягти наявності високої національної самосвідомості, любові до Батьківщини, відчуття єдності з українською спільнотою.

3. Наступний виокремлений нами чинник формування засадничих рис української ментальності, що визначає специфічні риси "обличчя" українського народу, його цінності, моделі поведінки та устремління, тісно пов'язаний з історією, бо, власне, й зумовлений історичними реаліями й знаковими подіями – це особливості селекції, генетики – генотип, самодетермінація особистості. У цьому контексті важливо пам'ятати, що Україна територіально знаходиться на межі Заходу і Сходу, її землями неодноразово проходили завойовники, пролягали торгівельні шляхи. Кожна інвазія мала свій вплив та наслідки, що представлені і в зовнішньому вигляді українців (риси обличчя, колір очей та волосся тощо), і в системі ціннісних координат, переконань, уподобань тощо. Понад сім століть український народ перебував у складі інших держав, однак найбільш руйнівної трансформації фізичний та духовний світ українців зазнав у ХХ ст. Ми вже згадували про агресивну політику русифікації й винищення українськості Російською імперією та її наступником СРСР. Генотип або, як полюбляють визначати культурні діячі, "код нації" витворюється століттями, передається від покоління до покоління. Тож неабияку цінність для національної самосвідомості й історичного поступу нації має саме витворений поколіннями прошарок патріотично налаштованої інтелігенції.

Науковці стверджують, що моральні, інтелектуальні, професійні якості формуються у процесі соціалізації та є синтезом природних (біологічні задатки: потенційні якості, що можуть бути розвинені, передаються від батьків до дітей спадково – "природня обдарованість") та соціальних факторів

(умови, що створює суспільство, можуть сприяти реалізації задатків, або ж навпаки – нівелювати; поза суспільством реалізація задатків генотипу людини неможлива) [Маруненко, Тимчик, Неведомська, 2011, с. 97].

Вважаємо, що чи не найбільшим викликом та випробуванням для українського народу є послідовне винищення саме цього прошарку – "цвіту" української нації (розстріляні та ув'язнені десятки тисяч (!) представників інтелектуальної еліти – діячів науки, культури та мистецтва, політичних діячів, патріотів, що відмовлялися коритися владі окупантів; "розкуркулене" та знищене голодомором селянство тощо). Тільки у 30-50-их роках ХХ ст. з України було депортовано майже 3,5 млн. "зрадників і неблагонадійних", мільйони життів забрали дві світові війни та штучно створений радянською владою голодомор 1932–1933 років. У такий спосіб долався опір русифікації й формувався комплекс меншовартості, метафоричними цвяхами прибивалася до спини табличка з написами "хохол", "малорос", "молодший брат" тощо. Таким чином частина України, а особливо східні території, була фізично винищена та заселена росіянами (шукачами кращого життя, часто з кримінальним минулим) з цілком конкретною метою. Прикро, що українці у своїй переважній більшості занадто миролюбиві й продовжують толерувати негідну щодо себе поведінку приниження, знецінення і т. п. Ґрунтовний аналіз демографічних змін на території України дозволяє зрозуміти глибинні причини саме такого стану соціально-економічного розвитку, електоральні симпатії й рівень громадської активності тощо.

У той час як генотип та середовище забезпечують збереження й трансляцію менталітету – передачу ментальних рис від покоління до покоління, самодетермінація або творча активність самого суб'єкта, що презентує якість і міру власної духовної активності, саме завдяки творчій діяльності, виходу "за межі", самодисципліні, вольовим якостям тощо робить можливим продукування культурних інновацій, а, отже, подальший історичний розвиток ментальності [Губанов].

4. Важливим чинником формування ментальності народу є пануючі міфологія, релігія, культурні традиції, звичаї, мова. Осмислення накопиченого протягом століть багатого й яскравого світу української дохристиянської міфології: народних уявлень, звичаїв і обрядів, вірувань та повір'їв тощо дозволяє сформувати уявлення про

світосприйняття й світовідношення українців, зрозуміти екзистенційний фундамент засадничих рис української ментальності.

Вітчизняний дослідник В. Войтович у післямові до фундаментальної праці "Українська міфологія" підсумовує дослідження розвитку української духовної культури (цивілізації) цікавим красномовним образом мисленєвого дерева, яке ми (українці) не пересаджували до нової землі, але історично прищеплювали й продовжуємо прищеплювати йому нові цивілізаційні пагони, якісь з них приживаються, квітнуть і плодоносять, інші висихають. Історичний досвід, духовна спадщина та сформовані ментальні архетипи є кореневою системою цього дерева [Войтович, 2012, с. 622–623].

Загалом, вірування давніх українців мають ознаки анемізму, тотемізму та магії. Українська міфологія одна з найдавніших не лише у Європі, а й у світі. Прийняття християнства було нав'язане, здійснене насильницьким шляхом. Натомість первинна міфологія, жерці-волхви (стародавнє духовенство, котре володіло знаннями з астрології, географії, медицини та ін.) були заборонені й поступово витіснені, однак не повністю: язичницькі народні обряди, звичаї та вірування, хоч і трансформувалися під впливом християнських канонів, проте зберегли й значний рівень автентичності. Волхви ж стали знахарями, ворожбитами та чаклунами, з покоління в покоління передаючи свої знання й досвід. Низку збережених до сьогодення звичаїв та ритуалів можемо спостерігати переважно у Західній Україні, наприклад, на числених обрядах верховоду колядників (свято Коляди стало Різдвом Христовим), святкуванні Зелених свят (Трійця), Івана Купала (Івана Христителя) тощо, а також на прикладі великого розмаїття народних "забобонів та марновірств") [Войтович, 2012, с. 622–623].

Особливе значення, яке важко переоцінити, у становленні особистості й формуванні ментальності належить мові як соціокультурному фактору. У своєму дослідженні, присвяченому пошуку синтезу мови і національної ментальності, О. Ткаченко констатує, що у лінгвістичних дослідженнях приділяється значна увага їх (мови та ментальності) кореляції, адже відмінність в мовах зумовлюють насамперед відмінності в культурі, відмінність

концептуальних кодів та ментальних стилів різних народів [Ткаченко, 2008].

Саме мова є універсальним засобом творення, передання й зберігання інформації. Слова та у певний спосіб побудовані граматичні конструкції постають значеннями, смислами, знаками і символами, досвідом поколінь. У процесі оволодіння мовою як на свідомому, так і підсвідомому рівнях формуються та транслюються уявлення про світ – національна онтологія.

Мова кожного народу має низку унікальних специфічних рис. Одним з найбільш цікавих у контексті аналізу ментальності є дослідження таких мовних складових, як прислів'я та приказки, фразеологічні вирази, що відображають певні сформовані історично значиннєві моральні константи й моделі реакцій та ціннісні особливості, своєрідність мислення певних груп та народу загалом [Назаренко, 2001; Ригованова, 2009; Ткаченко, 2008 та ін.].

Таким чином, філософське дослідження й осмислення ґенези формування ментальних структур конкретного етносу, його основних архетипів дає можливість сформувати історично унікальне обличчя нації, глибше зрозуміти причинно-наслідкові кореляції та специфіку суспільно-політичного і культурного розвитку. Досвід минулого, присутні в ньому детермінації й кореляції, осмислення власних сильних та слабких сторін, досягнень, втрат, особливостей виходу різних прошарків суспільства зі скрутних ситуацій, подолання викликів і загроз тощо дозволяє зрозуміти, чому саме таким чином відбуваються певні події, успішно реалізовуються або гальмуються суспільні трансформації, а також уможливлює цілком об'єктивні прогнози майбутніх варіантів розвитку подій, шляхів поступу, виклики й ризики.

Отже, основні риси ментальності українців формують певну екзистенційну парадигму цінностей, смислів та сенсів, особливу систему психо-поведінкових реакцій, унікальні патерни світосприйняття, світовідношення, світоперетворення, що у сукупності є фундаментальною стабілізаційною основою існування нації як цілісності.

Початок процесу формування української ментальності сягає часів трипільської культури 4-2 тисячоліття до н. е. Кожен народ, що проживав на наших етнічних землях, залишив певний відбиток у генетичному коді української нації, вплинув на формування психологічних структур,

особливостей світосприйняття та світовідношення. Серед основних детермінант формування української ментальності можемо виокремити географічне положення, природньо-кліматичні умови, історичний досвід перемог та поразок, особливості селекції, генетики – генотип, самодетермінацію особистості, мову, релігію, культурні традиції та звичаї.

Найбільш трагічним для державності та духовного універсуму українців стало ХХ ст., події якого (дві світові війни, комуністична диктатура, голодомори й ідеологічні "чистки", репресії тощо) суттєво змінили генетичний код української нації, деформували історично сформовані конструктивні ментальні установки на такі, що були необхідні у час виживання, а сьогодні є деструктивними, рудиментними, гальмують поступ і розвиток української нації, ефективне будівництво державності.

Так, серед позитивних, конструктивних рис української ментальності можемо виокремити емоційність та чутливість, що має внутрішню спрямованість, самозаглибленість (інтровертний характер); чуттєве ставлення до навколишнього світу, ліризм, філософічність, щирість і душевність; індивідуалізм, зосередження на власному "я" та найближчому оточенні; почуття колективізму, що проявляється у спільній життєдіяльності на рівні малої спільноти, групи (родини, громади); антеїзм (міцний зв'язок, почуття спорідненості з рідною землею); працьовитість, хазяйновитість та розвинене почуття приватної власності; волелюбність і демократизм; розвинений естетизм; миролюбність і толерантність.

Серед основних деструктивних рис української ментальності – нестабільність та суперечливість вдачі; брак колективної волі, національної солідарності, згоди; "комплекс жертви", пристосуванство, запроданство, психологія вседозволеності й згоди на так зване "мале зло" (корупційні порушення, зловживання владою тощо) заради особистого виживання, власних інтересів; комплекс другорядності, меншовартості, невіри у майбутній успішний розвиток України. Однією з головних вад українського характеру є анархічний компонент у поєднанні з нездатністю до прийняття самостійних політичних рішень, що виявляється у неспроможність до тривалого вольового та розумового зусилля, консолідації необхідних сил навколо спільної мети; несприятливим, а часом і трагічним фактором для всього

українського народу є неготовність його політичної еліти до цілеспрямованого продумування і планування з подальшою поступовою реалізацією (яскраві приклади – Б. Хмельницький та козацька верхівка, діячі Центральної Ради, В. Ющенко та його команда і т.п.).

Тому українцям сьогодні важливо осмислити власний історичний досвід, конструктивні й деструктивні ментальні риси, підсилювати перші, наполегливо працювати над змінами других, приділяючи особливу увагу розвитку раціонально-вольового компоненту.

Оскільки усі ментальні риси, детерміновані об'єктивною реальністю, є наслідками історичного досвіду переживання певних подій, можемо стверджувати, що вони допомогли українському народу не лише зберегти власне "обличчя", а й вижити, не зникнути з геополітичної мапи світу, не підкоритися й не асимілюватися з подальшою втратою державності.

3.2. Засадничі архетипи українського менталітету

Дослідники процесів формування та історичної трансформації української ментальності підкреслюють необхідність глибокого аналізу її фундаментальних складових – архетипів як стародавніх автентичних цінностей, підсвідомих колективних уявлень, що закладаються у свідомість нації століттями, і передаються від покоління до покоління через досвід та успадковуються біологічно, втілюються у певних образах, символах, міфах [Донченко, Романенко, 2001; Кримський, 2006 та ін.].

Актуальність дослідження українських архетипів зумовлена необхідністю їх осучаснення у зв'язку з новими реаліями, в яких розвивається українське суспільство. Перші десятиліття XXI ст. для українців пов'язані з кризою культури та духовності на тлі політичних й економічних проблем. Звернення до національних архетипів – це можливість віднайти себе в етичному вимірі (на рівні окремої людини), в національному (на рівні співвідношення себе зі своїм народом, своєю нацією, традиціями) і в світовому (що проявляє себе у співвідношенні національного українського менталітету із загальносвітовими, універсальними цінностями) [Міщенко].

Архети́п (грец. *ἀρχή* (arche) – початок; *τυπος* (typos) – тип, образ; прототип, проформа) – це прообраз, початковий образ, ідея, первісна форма для наступних утворень; пресупозиція, схильність до реалізації певних образів чи ідей. Поняття архетипу було введено піфагорійцями та розглядалося в подальшому платонівськими школами як аналог "вічних ідей" (ейдосів) у їх символічному позначенні [Філософський енциклопедичний словник, 2002, с. 39]. Філософія на відміну від міфології, в якій завжди присутні сакральні мотиви, у тлумаченні архетипів зосереджується на реальних змістах, питаннях світобуття людини. У герменевтичній філософській та науковій традиції архетип – це вихідний символ або набір символів, що пов'язує це поняття із ідеєю символічного або змістовного наслідування. Використовується розуміння архетипічного і в постпозитивізмі в значенні, що зближує його з поняттям парадигми й науково-дослідницької програми [Юрій, 2004, с. 70–78].

Архетипи є багатозначними, символічними уявленнями, які не піддаються чіткому визначенню і постають ніби айсбергами, де верхівка – те, що ми усвідомлюємо й можемо пояснити, основна ж "підводна" частина – підсвідоме, сформоване століттями певними повторюваними явищами (народження, смерть, різні види взаємодії з оточуючим світом тощо). Це базові інваріантні відносно часу структури.

У чіткий формі ідею прообразів пізнання та культури одним з перших висловив давньогрецький філософ Платон. Мислитель вказував на те, що в основі діяльності людей є віковічні ейдоси; він розрізняв Велику й Маленьку людину, доводив, що саме якості Великої людини (соціуму) чинять визначальний вплив на якості Маленької (особистості). Подальшим розвитком цієї ідеї стала концепція стоїків про феномен пролепсису – схильності пізнання до певних форм. Думки про праформи, що є "дороговказами буття", висловлював Данте. Про "національний характер", "народний дух" і т. ін. писали Ш. Монтеск'є, І. Кант, Г. Гегель, А. Шопенгауер, Ф. Ніцше, М. Вебер, В. Парето, П. Сорокін та ін. З різних, але близьких за висновками позицій про платформи буття писали Й. Кеплер, Й. Гете, а в наш час В. Паулі та В. Гейзенберг. Ідею "одвічних формул", в які вкладається усвідомлення життя, що намагається віднайти наперед задані йому риси, висловлював Т. Манн. У

систематичній же формі концепцію архетипів розвинув К. Юнг.

К. Юнг визначив архетипи як кореляти інстинктів, певні "архаїчно-міфологічні образи", що є інваріантними для всіх часів та культур і не піддаються раціональному дискурсивному осмисленню. На думку вченого, саме сукупність архетипів, як досвід минулих поколінь, виступає основою духовного життя, де свідоме й несвідоме взаємодіють і доповнюють одне одного [Історія філософії. Словник, 2006; с. 969]. Психологічні дослідження засвідчують, що під час усвідомленого чи мимовільного занурення людини у глибини власної психіки, вона знаходить у ній колективні уявлення людського духу. І чим глибинніші рівні психіки досліджуються, тим інтенсивніше виступають на передній план загальнолюдські прообрази індивідуального досвіду. К. Юнг трактував ці образи як символічні схеми "колективного підсвідомого". Вчений дійшов висновку, що в існуванні кожної людини в суспільстві присутні, з одного боку, сильне прагнення до індивідуалізації, відокремлення (відособлення), а з другого – бажання поєднатися з чимось більшим, узагальненим. Кожна людина при народженні отримує як біологічну, так і психологічну спадщину. Ця психологічна спадщина є сукупністю інформації, що не виникає у власному досвіді, а зберігається у міфах, легендах, казках, релігіях, соціальній енергії. Це і є те колективне несвідоме, яке, власне, К. Юнг і назвав архетипами – надособистісними патернами формування різноманітних способів матеріальної та духовної діяльності у соціумі [Юнг, 2020].

Змістовніше розуміння феномену архетипу потребує доповнення психологічної інтерпретації соціально-філософською, представлення фундаментального значення архетипів в історичному розвитку нації, соціальному прогресі. Як влучно підкреслив С. Кримський, архетипи характеризують розвиток соціокультурних явищ, виступають показником фундаментальності результатів соціального прогресу. Адже чим ґрунтовнішим є культурне звершення, тим глибше воно проростає в історичні глибини цивілізації, тим більше людських досягнень залучено до його підготовки та здійснення. Саме тому найвищі досягнення людства укорінені в його історії. Науковець констатує, що розглядаючи архетипи тих чи інших національних культур, ми маємо не

якісь "духовні гени", а певні пресупозиції, тобто схильності, тенденції, які в різні епохи характеризуються образами, що можуть різнитися засобами вираження, але структурно утворюють певні прототипи чи можуть бути реконструйовані як прототипи [Кримський, 2006; с. 286–287].

Вітчизняні дослідники О. Донченко та Ю. Романенко зазначають, що архетип – першоджерело, першооснова культури, менталітету, в цілому становлення і розвитку культурних та соціальних моделей, що формують людське буття [Донченко, Романенко, 2001, с. 27].

Архетип передається людині каналами соціалізації від попередніх поколінь. Він існує в психіці на невербальному, найчастіше нерефлексованому рівні, "вмонтований" в неї досить глибоко, тому імпульс або збудження буває досить сильним, набагато сильнішим від усього того, що може пробудити в психіці людини будь-який елемент розвиненої рефлексивної структури. Ціннісна структура особистості "занурена" в архетипи і визначається ними [Кукоба, 2004, с. 98–99].

У своїх наукових розвідках, присвячених темі української ментальності крізь призму ХХ ст., І. Грабовська характеризує архетипи як інстинктивні готовності до дій та протидій, типові для людини у типових життєвих ситуаціях, обґрунтовує вплив архетипів на формування ментальних структур. Зокрема, дослідниця підкреслює, що для пояснення трагічних поворотів історії недостатньо лише проаналізувати суспільно-політичні й економічні обставини, які призвели до такого повороту. Суттєво на зазначені вище процеси впливають й духовно-психологічні чинники, ментальність спільноти. Тому для виявлення особливостей розвитку українців та їхньої відмінності від інших народів необхідно здійснити аналіз об'єктивних характеристик, що містяться в економіці, соціальному, політичному й громадському устрої, а також дослідити суб'єктивні характеристики – духовно-психологічні особливості [Грабовська, 2000, с. 4]. У цьому випадку йдеться саме про національну ментальність українського народу.

Для з'ясування сутності архетипу в контексті ментальності доцільно звернутися до аналізу поняття "соціальний архетип". Соціальний архетип є стійкою, повторюваною та законовідповідною системою цілей,

цінностей і змістів, що народжується у колективному досвіді на ґрунті внутрішньої єдності соціальних практик. На відміну від розуміння архетипу як феномену психічної природи, що корениться у сфері несвідомого, соціальний архетип продукує соціальні інститути, структури та цінності незалежно від людських бажань, намірів і будь-якої психічної активності [Калакура, 2017, с. 90].

Проблема соціального архетипу посіла важливе місце в дослідженнях вітчизняних науковців, зокрема С. Кримського, В. Горського, О. Донченко. Так, С. Кримський зазначає, що соціальний архетип передається людині за спадковістю від попередніх поколінь, існує у її свідомості на невербальному рівні. Ціннісна структура особистості "занурена" в її архетипи, а ті елементи, якими особистість контактує з оточуючим світом, – "типові дії" – і складають її етнічний характер, що лежить в основі характеру індивідуального [Кримський, 2006, с. 273–302].

Архетипи пронизують усе духовне життя суспільства й на рівні підсвідомості впливають на світобачення і світорозуміння, забезпечують зв'язок між поколіннями, визначають подальші вектори суспільного розвитку. Ґрунтовне дослідження архетипів певного народу дозволяє сформувати об'єктивне уявлення про його ментальність. Архетипи формуються століттями відповідно до природно-кліматичних умов, географічного положення народу, його історії та низки інших чинників.

Серед засадничих архетипів української ментальності слід виокремити насамперед архетип Землі та архетип Свободи. Їх ми проаналізуємо детально, а також запропонуємо загальну характеристику сутності й особливостей впливу на психо-поведінкові установки інших найбільш вагомих для українського народу архетипів.

Дослідники І. Бичко, О. Кульчицький, І. Мірчук та інші слушно зазначають, що в свідомості українців чільне місце в ієрархії сутностей займає земля як народжуюче (творче), плодоносне начало, а архетип Землі ("Землі-матері", "Неньки-природи") укорінений в колективному підсвідомому українського народу [Бичко, І.; Кульчицький,О., 1992; Мірчук, 1942], закріплює роль жіночого початку як ментальної домінанти українства та слов'янства [Поліщук, І., 2019]. Саме цей архетип інтегрував в українському менталітеті аграрно-виробничий, соціально-історичний та духовно-культурний

атрибути національного життя. У цьому відношенні він утілює ноосферне передчуття українців, проходить через весь масив української історії: від язичницьких обрядів землеробства через християнські цінності та козацькі ідеали вільного хутора до наукових розробок С. Подолинського та В. Вернадського [Кримський, 2008, с. 295].

Аналіз особливостей взаємозв'язку людини з природою на терені України дає підстави стверджувати, що специфіка української ментальності, особливості національної психології та глибинні основи сформованого віками кордоцентричного світогляду народу перебувають у тісному зв'язку зі специфічними особливостями ландшафту, природного довкілля існування населення певної території. Для українця – це насамперед органічна єдність із природним середовищем, заглибленість у природу, нерозривність з мікро- та макрокосмом [Грабовська, 2000, с. 8]. Дослідження історичних, культурних та етнічних особливостей розвитку українців засвідчують, що українцям притаманне гармонійне, "земне" ставлення до навколишнього світу. Взаємодія з природою, що завжди була щедрою до українців, породила оптимістичний психологічний настрій, а специфіка землеробства – індивідуалізм.

Архетип Землі у своїй основі містить споконвічно високий рівень довіри до "доброї неньки землі", має суттєвий вплив на формування психологічного оптимізму та гармонійного світовідчуття українського народу завдяки щедрим природним умовам (м'який клімат, родюча земля, природні ресурси тощо). Загалом можемо простежити відчуття глибокого емоційного зв'язку з природою, гармонії макро- та мікрокосму особистості. Звідси й антеїзм як одна з основних рис українців – відчуття спорідненості з рідною землею, визнання землі головною силою, що дає життя й забезпечує усім необхідним.

Однак саме завдяки землі та індивідуальній господарській роботі на ній, що не вимагала колективних зусиль, українці у своїй переважній більшості не готові до боротьби з соціальними негараздами, значною мірою соціально маргінальні, пасивні, уникають відповідальності, не втручаються у розв'язання зовнішніх щодо їх родини проблем. Вирішення соціальних проблем ніколи не було пріоритетом

для українця, основна увага – власне домогосподарство, особистий достаток [Калакура, 2017, с. 379–380].

Зазначені вище риси української ментальності, а також "прив'язаність" до рідної землі (значна частина наших співвітчизників протягом життя не виїзджає за межі своєї області, обирає життєву позицію "як вже є, так є", навіть коли рівень життя значно нижчий від бажаного, аніж ризикнути й спробувати досягти вищого рівня життя в іншому селі, місті, області чи країні) та перекладання провини за власні негаразди й проблеми на інших (зазвичай, керівництво), своїм корінням сягають часів панщини – примусового й безоплатного виконання підданими певного обсягу робіт у господарстві пана від 2 до 5–6 днів на тиждень.

Панщина як суспільне явище набула значного поширення у XIV – першій половині XVII ст. і стала однією з основних форм примусу селян. Зростання панщини супроводжувалося посиленням соціального гніту, обезземеленням та розоренням переважної більшості селян. Національна революція 1648–1676 рр. підірвала панщинну систему господарства на значній території України. Проте ця повинність існувала на Західній Україні до 1848 р., на Східній – до 1861 р. у формі різних відробітків, а "із дольної повинності" тощо проіснувала в Україні подекуди до поч. XX ст. [Гуржій, 2011].

Складним випробуванням для українців, особливо для селянства, стали й часи правління радянської влади (20–90-ті роки XX ст.): розкуркулення, колективізація, геноцид через голодомор 1932–1933 років. Усе це відчутно змінило генофонд української нації. Нівелювання та спотворення базових цінностей української ментальності спричинило глибоку екзистенційну кризу. Український народ опинився у стані економічної та психологічної скрути. Перед українцями постало питання, не як краще жити, а як взагалі вижити, що і мало відповідні наслідки.

Відчутний негативний вплив на українців мала й руйнація природного довкілля протягом триста років російської колонізації, а надто в радянський період, апогеєм якого стала Чорнобильська катастрофа [Грабовська, 2000, с. 8]. Це спричинило психологічну кризу несумісності історично сформованих світоуявлення, світовідчуття та світоперетворення з новими реаліями, втрату гармонії макро- і мікрокосму української особистості, формування

песимістичних психологічних настанов значної частини населення. Тому вбачаємо особливу важливість у збереженні природного середовища, яке формує характерне для українського народу відчуття гармонійності буття, психологічного комфорту.

Тривала відсутність в українського народу власної держави відобразилася на національній підсвідомості як стан людини, що є фактично хазяїном землі, але через дію зовнішніх ворожих сил не може бути її вільним господарем ("прийдуть кляті бусурмани і все попалять" тощо). Вважаємо, що саме з цього коріння проростають такі риси української ментальності, як примирення з негативними явищами, терплячість, закомплексованість, прагнення уникнути особистої відповідальності за стан суспільних справ та ін.

Ситуація, коли українці не є фактично господарями на власній землі, залишається гострою й сьогодні.

Отже, архетип Землі у своїй основі містить споконвічно високий рівень довіри до "доброї неньки землі", має суттєвий вплив на формування психологічного оптимізму та гармонійного світовідчуття українського народу завдяки щедрим природним умовам (м'який клімат, родюча земля, природні ресурси тощо). Загалом можемо простежити відчуття глибокого емоційного зв'язку з природою, гармонії макро- та мікрокосму особистості, однак глибші наукові дослідження історичного розвитку в різних природних зонах України (особливо різняться північна лісова й степові зони) дають суттєві уточнення і розбіжності у світовідчутті та, відповідно, психологічних установках. Звідси й антеїзм як одна з основних рис українців – відчуття спорідненості з рідною землею, визнання землі головною силою, що дає життя й забезпечує усім необхідним. Варто додати і те, що саме завдяки землі та індивідуальній господарській роботі на ній, що не вимагала колективних зусиль, українці у своїй переважній більшості соціально маргінальні, пасивні, уникають відповідальності, не втручаються у розв'язання зовнішніх щодо їх родини проблем. Тож вирішення соціальних проблем ніколи не було пріоритетом для переважної більшості українців, основна увага – власне домогосподарство, особистий достаток.

Не менш важливим архетипом, що неодноразово визначав історичну долю України, є архетип Свободи –

підґрунття волелюбного духу українського народу, що спрямовує українців на життя й діяльність за принципом "у кожного своя доля і свій шлях широкий".

Архетип Свободи спричиняє неприйняття нав'язаного ззовні авторитету, прагнення відмежуватися від соціуму, а також утверджує сподівання на власні сили, здібності та розум, власну ініціативу, що реалізується передусім у родинному житті. Саме вплив цього архетипу вирізняє українську націю з-поміж інших, а у часи глибоких соціальних криз спричиняє вже згадувані нами трансформації психо-поведінкової реакції "vita minima" ("зачаєне" існування, відступ "у себе", уникнення близького контакту зі світом) на "vita maxima et heroica" (авантюрно-козацький тип реакції: тотальна мобілізація духовних і матеріальних ресурсів, героїчний супротив навіть ціною власного життя) [Грабовська, 2000, с. 9].

Важко переоцінити вплив архетипу особистої свободи на національно-визвольний рух, історичне збереження та відродження української нації. Яскраві приклади – існування козацької держави, бунти й масові повстання ХХ ст. (особливо події 1918–1921 рр., повстання селян проти колективізації у 30-х рр., діяльність ОУН, УПА), Помаранчева революція 2004 р. та Революція Гідності 2013-2014 рр.

Наведемо цікавий та унікальний історичний факт, який мав місце під час Революції Гідності: народ не пішов за лідерами опозиції, а самоорганізовувався та діяв, і, зрештою, опозиційні до влади політики залишили "свій" майдан (організований лідерами опозиційних сил на Європейській площі з відповідною партійною символікою) та прийшли на громадський (студентський) майдан і були там прийняті "на рівних". Більше того, діяти рішуче й негайно – рішення саме активістів Євромайдану, а не певних політиків (лідери опозиції закликали чекати наступних виборів). Таким чином маємо вияв архетипу Свободи та світосприйняття "Хай правителі йдуть за нами, а не ми за ними!", яке з давніх часів міцно закарбоване в українській ментальності.

Уособленням Жінки, України є архетип Матері. Цей архетип визначає шанобливе ставлення до жінки, визнання її провідної ролі в суспільстві загалом та родині зокрема. Водночас цей архетип став джерелом прагнення оберігати й захищати Батьківщину, виявляти відданість і любов до неї. Яскравим прикладом вияву цього архетипу в українській

культурі виступає особливе шанування Богородиці та віра в її допомогу, у дива, які вона творить.

Червоною ниткою, яка пронизує всю нашу історію й впливає на визнання українцями долі як чогось визначального та сильнішого за розум і людську діяльність, є архетип долі. Очевидно, цей архетип зумовлює ірраціонально-героїчні вчинки за екстремальних умов і пасивне життя в умовах повсякденності, впевненість у тому, що у світі все відбувається так, як має бути, і вплив на ці процеси досить обмежений.

Одним з найбільш виражених архетипів української ментальності є архетип домінування минулого над майбутнім. Цей архетип спричиняє таку характерну рису українців як міфологізація й ідеалізація минулого, надмірний романтизм. З одного боку, це сприяє розвитку історичної пам'яті народу, а з другого – стримує здатність до конструктивного мислення, впровадження актуальних змін у життя.

Сягає своїм корінням ще праслов'янських часів архетип бідності, що постає як захисна реакція від чужоземного пограбування, поневолення, фізичного знищення ("прийдуть кляті бусурмани і все попалять" тощо). Також тут дається взнаки і тривала відсутність власної держави, коли українське селянство практично хазяйнувало на своїй землі, але не було її вільним господарем, власником. Нового суттєвого підкріплення цей архетип зазнав у радянські часи завдяки масовому розкуркуленню заможного українського селянства, репресіям та переслідуванням. У цьому контексті викликають зацікавленість результати сучасних психологічних досліджень, які констатують у багатьох українців підсвідомий генетичний страх бути багатим, прагнення уникнути особистої відповідальності за стан громадських справ тощо.

Наступний архетип рівності синів та доньок своєї Матері-Батьківщини засвідчує відсутність в Україні права майорату, пріоритету старшинства й водночас унеможливлює жорстку соціальну диференціацію, сприяє втіленню в життя демократичних засад. Українець бажає бачити у владі батька, котрий опікується своїми дітьми, а в державі – родину, у якій про кожного турбуються і створюють умови для реалізації творчого потенціалу. Цей архетип обумовлює зосередженість на почуттях, а не на умовах їх виникнення (так званий чуттєвий анархізм українського народу). На архетипі рівності

базується й яскраво виражена толерантність українського народу, що часто переростає у всетерплячість і надмірну поступливість, "заплющення очей" на "маленьке" зло, аж поки "півень не клюне".

Архетип едукативності характеризує шанобливе ставлення українців до навчання та науки загалом і переконаність у тому, що завдяки навчанню можна змінити своє життя, дізнатися, у чому полягає власне життєве покликання. Цілком вірогідно, що цей архетип орієнтує на пошук знання, яке допоможе реалізувати потенціал людини та досягти найвищих результатів.

Архетип обрядовості пов'язаний з орієнтацією на традиційні дії, які забезпечують життєвий комфорт, не потребують творчої активності, налаштовують на збереження й відтворення звичного та сталого. Цей архетип водночас слугує основою домінування краси над повсякденністю, зумовлює наявність бажання жити, як у казці, але при цьому не докладаючи особливих зусиль. Він тісно пов'язаний з архетипом землі, а саме з тим, що за свідченнями істориків, ще з часів трипільської культури населення території сучасної України мирно працювало на землі і без особливих зусиль мало все необхідне для життя, велику увагу надаючи мистецтву) [Стражний, 2008; Юрій, 1997].

Це основні архетипи, що визначають специфіку національного характеру українців, стереотипи поведінки, емоційно-чуттєві реакції тощо. Дослідники називають ще й такі архетипи української ментальності, як героїзація минулого, ідеалізація старовини, архетипи відчуженості до влади, пошуку справедливості й вічної правди та ін. [Калакура, 2017, с. 94].

Ґенеза української ментальності засвідчує її тісний органічний зв'язок з візантійськими архетипами й візантійською ментальністю. Вітчизняні науковці О. Донченко та Ю. Романченко обґрунтували, що на українську ментальність суттєво вплинули такі архетипи візантинізму:

- архетип домінування уречевленого над процесуальним (минулого над майбутнім), що виявляє себе у некритичному традиціоналізмі, консерватизмі вчинків, інтелектуальній регідності, пасивності, квієтизмі, квазітолерантності;
- архетип анігілятивної рівності – байдужість, соціофобія, нехтування стратегічними інтересами, конформізм;

- архетип монарності буття – психокультурний егоцентризм, ірраціональний гедонізм, інфантилізм, придушення інтенціональності;
- архетип "героїзованого злочинця" – антюризм, маргінальність, зрадливість, етичний "хамелеонізм" (стрибкоподібна зміна ціннісних орієнтацій та поведінки навіть у зрілому віці), неповага до рутинної, цілепокладаючої активності, зоологічний індивідуалізм;
- архетип долі – партикуляризм, гносеологічний та етичний номіналізм, аполітичність;
- архетип звеличення юродивого: трансформується в культ жінки-протобожества з усіма атрибутами слабкості, беззахисності, покори, терпіння, очікування, байдужості і замкненості стосовно "великого світу" та ін. [Донченко, Романенко, 2001, с. 263–265].

Зауважимо, що чим є психоонтологія візантинізму в українській ментальності, як еволюціонував український психотип та як виглядає кореляція архетипів потребує окремого філософського дослідження.

Отже, архетипи є першоосновою духовного життя, вони формують константні моделі ментальності та активно впливають на суспільно-політичне життя й повсякдення. Соціум, як живе утворення, нічого не забуває. Уся історично отримана ним інформація трансформується у генетичний досвід, передається від покоління до покоління незалежно від бажання людей у певній "родовій пам'яті", традиціях тощо, причому як свідомо, так і підсвідомо.

Довіра до доброї неньки-землі за довгі роки історії українського етносу перетворилася на архетип колективного несвідомого, сформувавши психологічний оптимізм та гармонійне світовідчуття народу. Однак тривала відсутність в українського народу власної держави й такі історичні реалії, як панщина, колективізація, розкуркулення, голодомор, тоталітарний спадок СРСР, суттєво змінили українську ментальність. Наразі особливо важливим для українців є відчути відповідальність за своє життя, рідну землю, Батьківщину, не перекладати провину й відповідальність за свої негаразди на інших, а діяти зважено та рішуче, нарешті стати вільними господарями на власній землі. Сприяє цьому архетип Свободи, котрий уможливив історичне збереження й

відродження української нації, утверджує сподівання на власні сили, здібності, розум, ініціативу.

Серед засадничих архетипів української ментальності, що визначають специфіку національного характеру українців, стереотипи поведінки, емоційно-чуттєві реакції тощо, можна виокремити, насамперед, базові ментальні архетипи українців – Землі та Свободи, характерні для аграрного суспільства – людей працьовитих, відкритих, доброзичливих, неагресивних, романтичних, м'яких, життєрадісних тощо. Вони вплинули на формування таких якостей характеру як емоційність та чуттєвість, кордоцентричність, індивідуалізм, мрійництво й ліризм, покірність долі тощо. А також: архетип Матері, архетип долі, архетип домінування минулого над майбутнім, архетип бідності, архетип рівності синів та доньок своєї Матері-Батьківщини, архетип едукативності, архетип обрядовості та ін.

3.3. Культурно-цивілізаційна парадигма становлення української ментальності

Геополітичне становище України на межі Європи та Азії (Заходу й Сходу) суттєво ускладнює цивілізаційну самоідентифікацію українців, а також становить загрозу для подальшого існування української державності. Допоки Україна не стала самодостатнім суб'єктом міжнародних відносин, вона за своєю суттю буде буферною державою, а відтак – швидше елементом системи балансу сил міжнародного права. Це не лише непривабліва, а й небезпечна позиція, адже за умов зміни моделі регіональних взаємин, саме буферні держави зазвичай стають першими жертвами. Такою є їх розплата за тимчасовий еквілібріум між сильними державами [Козловець, 2009b, с. 528].

Зазначимо й досить небезпечну, парадоксальну і трагічну для України тенденцію: історичний пошук нею свого цивілізаційного місця та подальший вектор розвитку в тісній співпраці з Європою чи Росією на практиці виглядає таким чином: на рівні ідеологічних конструкцій та установок вибір найчастіше здійснюється на користь Європи, а в політичній практиці в силу історичних обставин Україна постійно виявляється в "обіймах" Росії. У більшості випадків вибір визначається не інтенціями, а реальністю, насамперед відсутністю української державності чи її крайньою

нестабільністю. Дати раду такому історичному "спадку" може допомогти філософське осмислення причин його формування, сучасного стану та можливих векторів розвитку подій, врахування отриманих висновків у державницькій політиці сучасної України, реформуванні основних сфер життєдіяльності тощо.

Нинішня зовнішня невизначеність України значною мірою є наслідком відсутності внутрішньої стабільності та міцного політичного, економічного й духовного осердя. Серед основних причин такого стану справ та водночас визначальною рисою української культури й духовного універсуму дослідники називають їх "межовий характер", що витворювався у дихотомії протилежностей, а саму Україну визначають як державу на "стику (зіткненні, розломі, арені протиборства тощо) цивілізацій" між Європою ("західною" цивілізацією, "окцидентальною") та Азією ("східною", орієнтальною).

Такі двоїсті особливості історичного буття українців зумовлені, з одного боку, міцними зв'язками з європейськими країнами та фактичною географічною належністю до Європи, а з другого – близькістю до цивілізації Сходу та перебуванням під впливом Росії, що зумовило й причетність до азійської цивілізації [Андрійчук, 2007; Козловець, 2009а; Липинський, 2010; Лисяк-Рудницький, 1993; Литвин, 2004; Михальченко, 2001; Мозговий, 2005; Павленко, 1994; Рафальський, 2016; Сюндюков, 2004 та ін.].

Вітчизняний дослідник М. Михальченко для позначення культурно-цивілізаційного стану України як прикордонних територій між цивілізаціями запропонував термін "лімітроф". Він правомірно стверджує, що самовизначення й створення власної локальної цивілізації є досить складним та проблематичним [Михальченко, 2001, с. 419]. Про те, що Україна належить до "зони міжцивілізаційних збуджень", писав і відомий американський політолог С. Ґантінгтон [Гантінгтон, 2006, с. 32]. О. Галецький та А. Тойнбі виокремили Україну з російського культурного простору, розглядали її як складову європейської цивілізації [Halecki, 1952; Тойнби, 1991].

Особливістю становлення української самобутності є й те, що вона формувалася не лише в "точці перетину" Заходу і Сходу, а й Півночі та Півдня (шлях "з варяг до греків"),

культури лісу й культури степу, Римської та Візантійської цивілізацій, землеробського й козацького стилю життя, фольклорно-язичницької та християнської культур тощо [Липинський, 2010]. Однак історично визначальною та важливою для подальшого майбутнього України є саме система координат "Захід – Схід".

Питанню цивілізаційної ідентифікації українців присвячені праці В. Андрущенка, Є. Афоніна, В. Воронкової, Т. Воропай, А. Гальчинського, М. Головатого, В. Горбуліна, Я. Грицака, Л. Губернського, Є. Гуцала, І. Дзюби, М. Жулинського, М. Козловця, С. Кримського, В. Кременя, В. Крисаченка, В. Кушерця, В. Липинського І. Лисяк-Рудницького, М. Михальченка, І. Мозгового, Л. Нагорної, О. Пахльовської, М. Поповича, І. Рафальського, П. Сауха, Г. Щокіна, М. Юрія та ін.

Однак незважаючи на значну кількість публікацій, питання цивілізаційної приналежності України, особливо у контексті ментальних характеристик, залишається дискусійним.

Метою цього підрозділу є дослідження впливу західної (європейської) та східної (азійської) цивілізацій на формування і трансформацію української ментальності, з'ясування, до якої цивілізації більше тяжіють українці ментально. Як завдання ставимо перед собою глибше зрозуміти багатогранну парадигму української ментальності та об'єктивно розставити акценти, простежити в ній елементи західної й східної цивілізацій, здійснити компаративний аналіз визначальних рис духовного універсуму українців і представників Заходу та Сходу, взявши за основу ментальність поляків та росіян. Ці народи відіграли в історії України значну роль.

Для визначення цивілізаційної приналежності будь-якої країни важливими є низка аспектів, серед них – історичний, геополітичний, ментальний, культурологічний, економічний, лінгвістичний, релігійний та ін. Як уже зазначалось, національна ментальність кожного народу є унікальною та неповторною, сформованою історично в певній спільноті на певній території, містить в собі як специфічні, так і загальнолюдські цінності. Проте, як зауважив А. Гуревич, представники народу зазвичай не усвідомлюють і не відчувають цих особливостей та обмежень, оскільки вони перебувають "усередині" цієї ментальної та культурної сфери.

"Суб'єктивно" вони відчувають себе вільними, "об'єктивно" ж вони їй підпорядковані [Гуревич, 1991, с. 51].

Компаративний аналіз кількох ментальностей дозволяє визначити й виокремити особливі для кожного народу характеристики. Про перспективність та доцільність цього методу пише у своїх працях й дослідниця української ментальності І. Грабовська. Зокрема, вона стверджує, що плідним є насамперед пошук відмінностей та аналогій між ментальностями українців з одного боку, а з другого – поляків та росіян, як етнічних спільнот, що відіграли в історії України вирішальну роль [Грабовська, 2000, с. 6].

Дослідження та ґрунтовний аналіз процесів формування української, польської, російської ментальності, їх трансформації в конкретний історичний період дозволяє дізнатись про причини певних суспільно-політичних та культурних явищ, розширити контекст сприйняття й потрактування особливостей психо-поведінкових реакцій тощо, дати відповіді на запитання: Хто ми? Які ми і чому саме такі? Що нас пов'язує, а що вирізняє? Звідки ця відмінність? Який наш духовний потенціал? Куди і з якою метою ми прямуємо? та ін.

Чим краще українці, поляки й росіяни розумітимуть власні ментальні особливості, подібності й відмінності, специфіку системи цінностей та основні емоційно-поведінкові реакції на певні подразники, тим легше буде розробляти ефективні механізми співпраці та вирішення складних ситуацій, згладжувати історичні протиріччя й конфліктні питання, обирати перспективні вектори розвитку тощо. Важливо також відмовитись від ментальних стереотипів, які досить часто об'єктивно неправдиві, заважають порозумінню між народами, ускладнюють ефективну комунікацію [Гордійчук, 2019е].

Питання ментальної близькості та цивілізаційної приналежності України є визначальним чинником її зовнішнього курсу. У цьому контексті варто додати, що до подій 2013-2014 рр. (Революції Гідності, анексії Криму, військової агресії Росії проти України, відвертого її втручання у внутрішні справи нашої країни та ін., що обернулося дестабілізацією суспільно-політичного й економічного становища, тисячами загиблих українців та іншими негараздами) значна кількість дослідників були

прихильниками багатовекторної політики нашої держави, розглядали як мінімум три варіанти подальшого розвитку України:

1) євроцентристську орієнтацію з поступовим входженням до ЄС за допомогою регіональних альянсів з Польщею, Чехією, Угорщиною та іншими європейськими країнами;

2) євразійську орієнтацію – зміцнення політично-економічної співпраці з Росією, Казахстаном, середньоазійськими та кавказькими державами;

3) власний незалежний шлях з орієнтацією на світові центри економічного розвитку [Губерський, Андрущенко, Михальченко, 2002 та ін.].

Наразі третій шлях вже є неможливим, принаймні до того часу, поки Україна достатньо не зміцніє, щоб мати не лише амбіції, а й необхідні ресурси для такого рівня самостійності.

Представники української еліти, патріотично налаштовані державні діячі у своїй переважній більшості підтримують перший варіант – проєвропейську орієнтацію та вступ України до НАТО не лише через спільні цінності й можливі перспективи, а й щоб захистити державну територіальну цілісність. Є й досить відчутна когорта прихильників проросійського курсу, хоча історично ті політики, що обирали проросійський курс, своєю діяльністю фактично позбавляли Україну поступу і можливості державницького розвитку, прирікаючи її на нові випробування й кризи від загарбницької, шовіністичної, імперської політики царської, радянської та сучасної авторитарної Росії.

З часу проголошення незалежності України питання її зближення з Європою – це українське "бути чи не бути" [Пахльовська, 2008, с. 172]. І те, що збереження української державності та розвиток усіх сфер суспільної життєдіяльності можливий у спільноті високорозвинених демократичних європейських країн є очевидним фактом для всіх, хто раціонально та зважено оцінює історичний досвід й загрози з боку Росії. Численні об'єктивні докази підтвердження цілеспрямованого руху Росії щодо повернення України у сферу свого впливу аж до цілковитого поглинання на широкій базі системного аналізу українсько-російських відносин наводить В. Горбулін у працях "Без права на покаяние" та "Му

Journey Through the Looking-Class. Travel Sketches and More" [Горбулин, 2009; Horbulin, 2020].

Українські реалії: строкатий національний контингент та різний розвиток історико-географічних регіонів, низький рівень критичного мислення, політичної свідомості й культури значної частини населення, пануючі стереотипи та колосальний маніпуляційний вплив з боку проросійських сил змушують українців знову й знову доводити свою окремішність та самобутність, а отже право самостійно творити власну подальшу історію.

Саме тому вважаємо актуальним та необхідним обґрунтування більшої наближеності українців саме до європейської цивілізації, аніж до азійської.

Україна & Польща

Розглядаючи взаємини українського і польського народів, маємо підстави говорити не лише про вплив польської ментальності на українську, а й про їх взаємовплив. Хоча слід визнати, що з часу занепаду Київської Русі та Галицько-Волинського князівства (XIII ст.) і аж до початку XXI ст. це не були рівноправні відносини. Польща є західною сусідкою України, частина українських земель тривалий час перебувала у складі Речі Посполитої, як і частина польських земель належала до Росії, а до 1939 р. – СРСР. Тож країни мають тісні політичні, економічні, культурні, міжродинні зв’язки, загалом – дружні стосунки, однак є і певні історичні конфлікти, дискусійні питання та непорозуміння.

Представлене нами осмислення засадничих питань українсько-польських стосунків ґрунтується на працях європейських, переважно польських, вчених, результатах соціологічних досліджень, на думках поляків, опублікованих в ЗМІ, а також на власному досвіді спілкування з численними представниками польського народу під час проживання та навчання авторки в Польщі завдяки участі у стипендіальній програмі "Kirkland Research" (2019–2020 рр.). Саме ця програма уможливила більш об’єктивну філософську рефлексію до теми ментальності поляків, що у європейських наукових колах не є такою популярною, як в українських чи російських. Польські дослідники переважно оперують

категорією "tożsamość", що відповідає українському терміну "ідентичність".

Щоб сформувати об'єктивне бачення ментальної парадигми поляків необхідно ретельно проаналізувати історію розвитку та становлення Польщі. Оскільки глибоке розуміння історичних деталей не є предметом цього дослідження, то зупинимося лише на аналізі основних факторів історичного розвитку польського народу, процесів формування державності та їх впливу на трансформацію духовного універсуму загалом.

Польська ментальність та ідентичність, національні особливості, система цінностей, моделі психо-поведінкових реакцій є предметом дослідження когорти польських учених, а саме: А. Дудкі, І. Якубовської-Браницької, Я. Коралевич, А. Ледера, П. Штомпки, Е. Внука-Ліпінського, М. Зіолковського, А. Зибали та ін. Наш аналіз також базується на соціологічних дослідженнях "CBOS" (Центру дослідження суспільної думки в Польщі) та інших установ; фундаментальних дослідженнях ментальності поляків (способів мислення про політику, економіку й соціальне життя), проведених Я. Королевичем та М. Зіолковським наприкінці 1980-х та 1990-х років XX ст.

Сучасний польський науковець А. Зибала із прикрістю стверджує, що на розвиток польської інтелектуальної культури протягом століть суттєво й несприятливо вплинули досить короткий період реформації, слабкий вплив освітніх тенденцій та романтизм: "Поляки надавали перевагу мисленню над дією, емоціям над раціональністю, окремим героям над суспільством загалом. Велика частина цієї спадщини залишається донині. І це може бути причиною того, що багатьом полякам важко адаптуватися до викликів сьогодення "[Zybała. Kultura umysłowa Polaków]. І далі А. Зибала задає риторичне питання: Чи в інтересах поляків змінити деякі риси власної ментальності? Відповідь очевидна, однак на практиці це досить складний та тривалий у часі процес.

Це питання невипадкове, воно дуже важливе, оскільки, незважаючи на членство у ЄС та НАТО, суттєвий економічний прогрес, Польща відстає від найбільш розвинених європейських країн, особливо контрастуючи з сусідньою Німеччиною.

Узагальнюючи опрацьований нами матеріал, можемо умовно поділити ментальні характеристики поляків на конструктивні, амбівалентні та деструктивні. До перших належать патріотизм та мужність, глибоке почуття свободи та незалежності, наполегливість, почуття честі та обов'язку, релігійність, культивування сімейних традицій та підтримка тісного контакту між членами сім'ї, ввічливість, кмітливість, толерантність [Górecki, 2018; Grzesiak; Koralewicz, Ziółkowski, 2003; Korzeniowski, 2004; Stankiewicz, 2019 та ін.].

До другої групи, що містить риси, які можна трактувати по-різному залежно від ситуації (життєвих обставин), можемо віднести: сентиментальність та емоційність (особливо це стосується жителів східної частини Польщі), індивідуалізм, консервативні погляди та прихильність до традицій.

Серед деструктивних рис польської ментальності можемо виокремити: схильність до розбіжностей та суперечок, низьку здатність до консенсусу (популярні приказки "gdzie dwóch Polaków, tam trzy zdania" ("де двоє поляків, там три думки"), "gdzie dwóch Polaków, tam trzy partie" ("де два поляки, там три партії") тощо); відсутність довіри до себе та до інших людей, установ та організацій; дефіцит доброзичливості відносно себе й інших людей; скарги, невдоволення, відчуття пасивного сприйняття дійсності у поєднанні з фаталізмом ("co ma być, to będzie" – "що має бути, те буде"); переконаність у змові проти поляків; виховання в дусі минулого та постійне звернення до нього (ця особливість, більш характерна для старших поколінь поляків) [Calińska, Czapiński, 2014; Grzesiak; Jakubowska-Branicka, 2017; Najder, 1998; Stankiewicz, 2019; Sztompka, 1999; Leder, 2017 та ін.].

Дослідники також звертають увагу на появу нових цінностей у сучасному польському суспільстві: потребу естетизації навколишнього простору та потребу в медіальності. Чи сформуються на їх основі нові ментальні характеристики – покаже час.

Можна припустити, що деструктивні ментальні риси в основному пов'язані з багаторічним перебуванням Польщі під владою інших держав, особливо під впливом СРСР. Наслідком цих історичних обставин стала відсутність необхідного рівня державницького досвіду й ліберальних традицій. Тривалий руйнівний вплив комуністичної спадщини на суспільну свідомість детально описав відомий польський соціолог

Є. Шацкі. Зокрема, дослідник зазначив, що демократична опозиція до 1989 р. мала досить мало спільного з ліберальними ідеями [Szacki, 1994, с. 254–256]. Про те, що причини багатьох труднощів у реалізації модернізаційний процесів часто знаходяться в минулому, вказує у своїх дослідженнях і соціолог А. Коласа-Новак. При цьому дослідниця уточнює, що це, як правило, ментальні пережитки-тягарі, такі як стійкі настанови, сформовані в часи соціалізму, та селянський/фермерський менталітет поляків (пол. "mentalność folwarczna") як спадок часів панщини [Kolasa-Nowak, 2018, с. 301].

Досить часто в наукових дослідженнях і публічних дискусіях підкреслюється напрочуд низький рівень суспільної довіри та позитивного ставлення до іншої людини серед поляків [Calińska, Czapiński, 2014; O nieufności i zaufaniu, CBOS, 2018; Sztompka, 2007]. Ми погоджуємось з думкою П. Штомпки, що відсутність довіри може бути ментальною особливістю поляків, яка частково пов'язана з трьома поділами Польщі, історичним досвідом управління іншими країнами, результатом "травми великих змін", а також є особливістю глобалізації [Sztompka, 2007, с. 381].

Якщо ж порівняти основні характерні риси польської та української ментальності, то серед подібних зазначимо індивідуалізм, почуття свободи та незалежності, мужність, сентиментальність та емоційність, почуття гумору, толерантність. На жаль, такі виразні риси польської ментальності як патріотизм та почуття честі не є характерними для українців на масовому рівні.

У польсько-українській інтеракції можна виокремити три основні аспекти впливу на формування та трансформацію ментальних рис українців:

1. Завдяки підтримці і сприянню Польщі Україна включається в європейський контекст.

Польща географічно є частиною Європи, має європейські корені та традиції тощо. Завдяки сусідству й такому історичному розташуванню країн через Польщу до України протягом всієї історії її існування потрапляли європейські ідеї, настрої, пам'ятки матеріальної й духовної культури і т. ін. Представники української інтелігенції та політичної еліти насамперед часів Середньовіччя та Гетьманщини навчалися у Польщі й інших європейських країнах, долучалися до

європейського контексту та несли отримані моделі світосприйняття і світоперетворення в Україну.

У своїх наукових працях з історії України М. Грушевський обґрунтовував та акцентував увагу на тому, що українці культурно (а по суті – ментально) є близькими саме до європейської культурної цивілізації. Цей потяг є природнім, бо базується на внутрішній спорідненості. Зв'язки заможних українців з польською шляхтою, на його думку, сприяли формуванню високого рівня власної гідності та шанування гідності й освіченості інших, дотриманню правил етикету і гарних манер тощо. Такі риси германської ментальності як солідність, діловитість, любов до комфорту, чистоти та затишку теж є притаманними українцям (і у суттєво меншій мірі виражені в російській ментальності). З романським світосприйняттям співзвучне бажання українців прикрасити навколишній простір, зробити його більш яскравим та мальовничим, а також радісний погляд на життя [Грушевський, 1991, с. 147].

Тісний зв'язок між Україною й Польщею красномовно засвідчують і заклики В. Липинського у "Листах до братів-хліборобів" (перша половина ХХ ст.): будуючи самостійну Україну, потрібно "одрізати пуповиння од своєї матері: Заходу і Польщі (…), одсепаруватися від Польщі, але так, щоб не втопитися в руському морі" [Липинський, 2010, с. 115].

Загалом, тривала історія співіснування польського та українського народів позначена різними за змістом подіями, питаннями мови, релігії, прав та кордонів, спільною боротьбою із зовнішніми загрозами (наприклад, монголо-татарськими навалами у XIII – XV ст.), низкою непорозумінь та конфліктів, що витворили певні міфи і символи, історичні наративи, а також особливості національних ідентичностей та взаємного сприйняття. Варто додати, що на польсько-українські стосунки суттєво (переважно негативно) впливала й близькість більш впливових держав Росії, Австрії та Прусії [Польсько-українські відносини].

Події ХХ ст. були особливо складними та трагічними як для українського, так і для польського народів, вони стали частиною колективної пам'яті, відобразилися у ментальній парадигмі. Перша світова війна для обох народів пов'язана із боротьбою за незалежність, наслідки якої виявилися різними

(полякам вдалося відстояти незалежність, українцям – ні: владу захопили совєти і проголосили УРСР).

Вторгнення нацистської Німеччини, а потім політична експансія Радянського Союзу визначені відомим польським філософом культури А. Ледером як "prześniona rewolucja" [Leder, 2014]. Науковець стверджує, що час перебування під впливом Радянської Росії для Польщі був одним з найбільш деструктивних періодів. Тоталітарний режим та комуністична ідеологія гальмували індивідуальний розвиток підвладних держав, творили "Великий Радянський Союз", свідомо та поступово знищували польськість (як й українськість) як національну ідентичність та її екзистенційний онтологічний фундамент. Русифікація, нав'язування образу та способу життя "homo sovieticus" (людини радянської) призвели до трансформації національної самосвідомості. Систематично знищувався фізично (розстріли, репресії, ув'язнення в політичних таборах) інтелектуальний прошарок, що становив загрозу для радянської системи (вчені, діячі культури та мистецтва, громадські активісти та інші групи осіб). Рух опору регулярно придушувався та жорстоко карався, ініціатива віталася лише при виконанні завдань комуністичної влади та її партії.

Події міжвоєнного періоду, а особливо під час та після Другої світової війни спричинили нові ускладнення й неоднозначні потрактування постатей та подій, що й досі викликають гострі емоційні реакції з обох боків, впливають на політичні відносини. Ґрунтовне дослідження змісту, причин та наслідків польсько-українських конфліктів представлене, наприклад, у працях М. Сивіцького [Siwicki, 1992–1994; Сивіцький, 2005]. Зокрема, науковець наголошує на небезпечній обтяженості стереотипізованими образами як українського, так і польського суспільства. Він зазначає, що давні стереотипи щодо українців як меншовартісної нації, "українця-різуна" з часів козацтва ще більше зміцніли після ліквідації у 1939 р. польської державності (серед винуватців цієї національної трагедії називають й українців) [Siwicki, 1992–1994, с. 320]. Дослідниця О. Каліщук у своїх працях також аргументує, що ескалацію польсько-українських етнічних конфліктів спричиняють стереотипні уявлення й ментальні особливості обох народів, а джерела їх напруги, як правило, лежать у важко змінюваній емоційно-чуттєвій сфері [Каліщук, 2013].

У 1991 р. Польща першою визнала незалежність України, а в наступному – 1992 р. – держави підписали Угоду про добросусідство, дружбу та співробітництво. З того часу країни сприймають одна одну як стратегічних партнерів. На поч. ХХІ ст. в обох державах відбулися кардинальні внутрішні політичні, економічні та духовно-культурні зміни. І процеси трансформації тривають. При цьому мусимо визнати, що Польща у своєму поступі суттєво випереджає Україну, як наслідок – масовий потік українців-заробітчан до Польщі і далі в Німеччину, Чехію та інші країни. Слушними є зауваження А. Гетьманчука, що "саме Польща останніми роками стала для близько півтора мільйона українців тією Європою, якої українці ще не дочекалися тут, в Україні" [Гетьманчук, 2019]. Водночас, саме Польща є чи не найбільш зацікавленою державою в успішному розвитку України, її євроінтеграції, оскільки розуміє небезпеку поглинання нашої країни Росією. Тому закономірно, що Польща є основним партнером України у питаннях Європейської інтеграції, виступає адвокатом українських інтересів у цій організації. Вона реалізує низку освітніх проєктів, фінансує програми обміну досвідом в усіх можливих сферах життєдіяльності. Така підтримка дає можливість українцям не лише отримувати нові знання та навички, розширювати світогляд, а й переосмислювати власні екзистенціали, поступово позбуватися ментальної "зашореності" – стереотипів, упереджених суджень, звичних психо-поведінкових реакцій на певні подразники.

Разом із тим, слід визнати, що нинішні складності у взаємостосунках з українцями для значної частини поляків пов’язані з розв’язанням суперечок минулого. Натомість українцям, що переживають складні часи та у буквальному сенсі виживають (невирішений військовий конфлікт на Сході, анексовано частину території, непрофесійність та корумпованість влади, непослідовність та повільність реформ, відсутність підтримки малого та середнього бізнесу, що особливо відчувається в часи пандемії, загроза зникнення нечисельного середнього класу, низькі зарплати, що не дозволяють піднятися вище рівня задоволення фізіологічних потреб (згідно піраміди А. Маслоу) та ін.), така позиція є незрозумілою й деструктивною. Адже замість творення та зміцнення надійного безпекового альянсу зі стримування

Росії, українці й поляки знову й знову дискутують про могили та про тих, кого вже давно немає. Складається враження, що для поляків «мертвий Бандера страшніший і небезпечніший, ніж живий Путін, а все українське враз автоматично стало для багатьох поляків "бандерівським"» [Гетьманчук, 2019]. Такі суперечності між українцями й поляками, є, на нашу думку, вигідними насамперед проросійським силам, що не зацікавлені у зміцненні польсько-української співпраці та європейській інтеграції України, тож регулярно "підливають масла у вогонь".

2. Польща, як і Україна, є країною територіально неоднорідною з точки зору економічного, політичного та культурного розвитку. Однак, що дуже важливо, є унітарною країною з єдиною польською мовою та католицькою вірою.

Польщу (як і Україну) можна умовно розділити на кілька частин, які значно різняться між собою відповідно до економічного й духовного розвитку: Захід та Схід. Зустрічається також поділ на три частини (A – Захід, B – Схід, C – Південь). В основному, цей поділ зумовлений історичними причинами. Значний вплив на польські землі здійснило тривале правління трьох імперій (з 1772 по 1917 рр.): Пруської (західна частина Польщі), Російської (схід) та Австрійської (південь) [Hardenfelt; Korzeniowski, 2014].

Найбільш економічно розвиненою була та залишається центрально-західна частина Польщі – Великопольське воєводство. Зокрема, тут діють потужні промислові центри, що тісно співпрацюють з Німеччиною та ін. країнами. Наслідки такої співпраці не лише економічні, а й культурні, вони відобразилися й у ментальних особливостях. Поляки, котрі проживають на цих територіях, більш заможні, ментально ближчі до Західної Європи: вони більше цінують пунктуальність, важку працю, активність та відповідальність.

Східна частина Польщі була тривалий час крайньою західною частиною Російської імперії, що лежала на периферії, тож не користувалася ні економічною, ні будь-якою іншою підтримкою, навпаки – здійснювалася політика русифікації, насаджувалися російські зразки та моделі діяльності у різних сферах життя. Жителі цих територій мають подібні до українців та росіян ментальні риси: романтичність та мрійливість, набагато нижчий рівень суспільно-політичної активності та добробуту, ніж у західній частині Польщі.

У польському суспільстві досить поширена думка, що Польща А сьогодні збирає плоди політичного та економічного розвитку, тоді як Польща В потопає в безробітті, стагнації та жалості до себе. Подібні стереотипні міркування хоч і дещо перебільшені, однак мають і певні підстави, які можна простежити як за економічними показниками, так і зовнішньо, порівнюючи зовнішні вияви добробуту, подорожуючи із заходу на схід країни [Hardenfelt].

Більше сприятливих можливостей для розвитку культури та збереження народної ідентичності у порівнянні з іншими частинами мало польське суспільство й на теренах Австрійської імперії; особливо цим скористалися представники інтелектуальної еліти. Південна частина Польщі характеризується більшою схильністю до духовного життя, зануренням у світ культури (Краків уважається культурною столицею Польщі). Побіжно зазначимо, що й українське місто Львів, що перебувало у складі Австрійської імперії, а згодом Австро-Угорської (1772–1914 рр.), також уважається неофіційною культурною столицею України. Місто відоме в Україні та світі своєю атмосферою і численними пам'ятками мистецтва, ліберальними традиціями, має вищий рівень духовної та політичної свободи й релігійності, ніж центральні та східні міста України.

На підставі емпіричного дослідження політичної поведінки польських історичних регіонів з різним політичним кліматом – Малопольщі, Західних та Північних територій Т. Зарицький дійшов висновку, що "на політичні та інші рішення, що приймає людина, суттєво впливають інші члени спільноти, тож у результаті маємо своєрідні групові рішення, передумовою яких є знання та досвід, накопичені попередніми та нинішнім поколіннями" [Zarycki, 2002, c. 162]. Знання та досвід, на які вказує дослідник, значною мірою визначаються ментальними особливостями. Західна, Центральна та Східна Україна також мають різний історичний досвід, а тому й суттєві ментальні відмінності, що серед іншого виявляється у голосуванні під час виборів.

3. Для українців Польща є прикладом країни, що цілеспрямовано вливається у світову спільноту розвинених країн, стає частиною глобалізованого світу. Вона є членом ЄС та НАТО, при цьому ревно береже свої традиції та унікальне неповторне обличчя.

Польський народ має багатогранний досвід подолання суспільних криз та потрясінь, перебування під владою інших країн. XX століття було періодом внутрішніх та зовнішніх трансформацій, активної участі у двох світових війнах, боротьби за незалежність, перебування під впливом Радянського Союзу та фундаментальних перетворень після його розпаду. Успішність польського реформування кінця XX – початку XXI ст. засвідчили вступ до ЄС та НАТО. Нині Польща продовжує свій розвиток та історичний поступ.

Важливою особливістю є й те, що Польща не входила до складу СРСР, як Україна. Її перебування у сфері політичного впливу Радянського Союзу мало, як мінімум, дві суттєві відмінності від України, що вплинули на подальший розвиток:

по-перше, релігія загалом та костел як інститут не були заборонені радянською владою. Важко переоцінити значення католицької віри для польського суспільства. Діяльність релігійного інституту була дуже важливою для збереження польської ідентичності і традицій загалом, тоді як в Україні та інших радянських державах був запроваджений атеїзм, а релігійні споруди (незалежно від їх культурно-історичного значення та статусу) або руйнувались, або перетворювались на технічні приміщення (переважно на склади промислової продукції);

по-друге, у Польщі політика колективізації не набула таких масштабів як в Україні, не було трагічних голодоморів.

Цілком ймовірно, що ці фактори є серед вагомих причин сучасного відставання України від Польщі.

У наступному підрозділі ми детальніше розглянемо деструктивний вплив комуністичної ідеології на українську ментальність. Наразі лише зазначимо, що наслідки від комуністичної диктатури настільки руйнівні та глибинні, що й досі перешкоджають активному розвитку українського суспільства, знижуючи рівень ініціативи через часто навіть неусвідомлюване почуття небезпеки для життя, як це було в радянські часи.

У польській ментальності радянські часи теж залишили свій відбиток. Наприклад, польська "мантра" комуністичних часів: "Стоїш ти чи лежиш, тобі належить тисяча злотих" ("Czy się stoi, czy się leży, tysiąc złotych Ci należy"). У часи панування комуністичної диктатури було не прийнято працювати більше, ніж це було зазначено приписами та трудовими інструкціями. Як наслідок, радянська система створила робочу силу,

орієнтовану на дотримання правил та формальностей без бажання та амбіцій творити нове.

У польському суспільстві, як і в українському, й досі існує проблема відсутності належного рівня розуміння та поваги до чужої приватної власності, що є характерним для майже всіх пострадянських країн: досить поширеною є позиція "загальне, тобто нічиє" ("wspólne, czyli niczyje"). Якщо ж ми подивимось на країни зі зрілою демократією, то помічаємо зовсім інший рівень трактування спільної власності і відповідальності за неї – "загальне, тобто наше" [Górecki, 2018].

Сучасні спостереження за польською реальністю дають привід для оптимістичних прогнозів: після більше ніж 30 років адаптації ментальність частково змінюється і на польському ринку праці нині вже нове покоління менеджерів – високоосвічених, амбітних та мобільних молодих людей, що мислять критично та незалежно. Вони не чекають змін, а самі їх продукують. Багато з цих людей напрочуд багато працює, вважаючи це звичною справою для кар'єрного росту [Hardenfelt]. Розуміння, що патерналізм не є дружнім до ринкової економіки, стимулює без зайвих очікувань особисто дбати про добре життя, і це, мусимо визнати, більш характерно для європейців та значно менше для українців і росіян.

Завдяки демократичним реформам і трансформаціям усіх без винятку сфер життєдіяльності, значній підтримці з боку ЄС, рівень достатку польського суспільства за останні тридцять років суттєво зріс. Поляки все більше часу присвячують родині, менше виїздять за кордон у пошуках роботи. Підтвердженням цього є результати загальнопольських соціологічних досліджень [CBOS, 2018, Codzienna aktywność Polaków, c. 10].

Водночас зазначимо, що сьогодні у польському суспільстві спостерігається досить помітний конфлікт цінностей: з одного боку, прихильність до традицій, а з другого, – підвищення рівня відкритості до ЄС та світу, поєднане з толерантністю до розбіжностей. Змінилася інтерпретація свободи як екзистенційної цінності. Більше шести поколінь поляків у різний спосіб боролися за незалежність своєї Батьківщини. Останні десятиріччя незалежність, свобода та широкі можливості сприймаються

як належне, особливо молодим поколінням, народженим після розпаду СРСР.

Відходить у минуле традиційна польська інтерпретація подій як прийняття минулого та його прогнозування на майбутнє ("zawsze tak było" – "так було завжди"). Консервативні моделі світогляду та життєдіяльності не підтримуються новими поколіннями, які народились у незалежній Польщі та мають дедалі активнішу життєву позицію ("sami tworzymy naszą przyszłość i nadajemy jej pożądany kształt" – "ми самі створюємо своє майбутнє і надаємо йому бажаної форми"), демонструючи тенденцію до європейської відкритості та динамізму. Такий перехід від "долі" до "вибору" створює нові можливості [Marianski, 1999, с. 244]. Таким чином, польське суспільство продовжує трансформуватися, цінності інституціоналізуються, альтернативний підхід витісняє фаталізм, що означає активний вибір та розвиток. Полякам загалом вдалося поступово відійти від поведінкових патернів ментальності "homo sovieticus", ностальгія за радянською епохою інтерпретується як деструктивні світоглядні пережитки та навіть зрада державних інтересів. Чого б дуже хотілося побажати й українцям.

Отже, Польща, як і Україна, є країнами неоднорідними з точки зору економічного та культурного розвитку. Причини цього, на наш погляд, криються передусім у ментальних особливостях жителів цих країн. І якщо ми проаналізуємо історичний досвід та геополітичні фактори, то стане цілком зрозумілою логіка створення саме такого образу польської ментальності.

Серед основних чинників формування та трансформації ментальних рис українців є геополітичне становище, сусідство з європейськими країнами, серед яких Польща історично має найвідчутніший вплив. Саме через Польщу Україна найбільшою мірою включається в європейський контекст.

Найвиразнішою рисою польської ментальності є патріотизм та почуття честі. На жаль, для українців така особливість не є характерною на масовому рівні, лише для прошарку патріотично налаштованих людей. Інші риси ментальності поляків: релігійність, культивування сімейних традицій, підтримка тісних контактів між членами сім'ї, консервативні погляди та прихильність до традицій, ввічливість; схильність до розбіжностей і суперечок, недовіра,

скарги, незадоволення. У польському суспільстві помітні й риси, що вимагають розвитку та більшої виразності (соціологічні дослідження та й самі поляки вказують на їх дефіцит): доброзичливість до себе та інших, взаємна довіра, почуття радості та задоволення від того, що є ("життєрадісність").

Порівняння основних рис польської та української ментальності виявляє низку спільних рис фундаментального характеру: індивідуалізм, почуття свободи та незалежності, мужність, сентиментальність, емоційність, почуття гумору, толерантність.

Україна & Росія

Аналізуючи історію українсько-російських стосунків, маємо визнати, що у східнослов'янських народів – українського, російського та білоруського – є досить багато спільного – особливості світосприйняття, культурні традиції, православна віра, мовні подібності. Пояснення насамперед можемо знайти в історичному досвіді тісного сусідства та, що дуже важливо, перебуванні у межах тих самих державно-політичних утворень (Київської Русі, Речі Посполитої, Московського царства, Російської імперії, СРСР).

Історична ж доля кожного народу мала свої суттєві відмінності, а відтак й самобутню культуру.

Проблема сучасного військового протистояння між Росією та Україною (з 2014 р.) у своїй основі має цивілізаційне протистояння, зіткнення цінностей та інтересів, різних візій майбутнього розвитку українсько-російських стосунків. Без її вирішення наша країна не може набути статусу повноцінної суб'єктності, відновити свою територіальну цілісність (повернути анексований Росією Крим, східні території) і фактичну незалежність, гальмуються й саботуються процеси євроінтеграції. Російський політикум і вагома частина його електорату (особливо імпершовіністи) й досі розглядають Україну не як самостійний суб'єкт міжнародного права, що творить власний цивілізаційний проєкт й інтегрується в європейську спільноту, а як частину власного "московсько-православного цивілізаційного проєкту", який є чужим і значною мірою ворожим для Української держави [Пирожков, 2016]. Вважаючи розпад СРСР найбільшою геополітичною

катастрофою XX ст., прихильники ідеї "русского міра" ніяк не можуть змиритися з деконструкцією культу російського народу, тривалий час нав'язуваного українціям (як і білорусам). Заявляючи, що українці "зрадили спільну справу", вони ніяк не можуть змиритися з тим, що українці мали сміливість та нахабність від'єднатися від імперського російського народу, не підтримують "велику справу протистояння, страху й ненависті до Заходу" [Калакура, Рафальський, Юрій, 2017, с. 487].

Для російського суспільства (як для державної еліти, так і значної частини населення) й досі характерна ідея месіанства, імперські стереотипи, ностальгія за великою могутньою Росією. Тривала маніпуляція суспільною свідомістю та масова ідеологічна пропаганда призвели до того, що у російському суспільстві й досі поширені антизахідницькі світоглядні орієнтири та антиамериканізм, не переосмислена попередня радянська конфронтаційна психологія [Шульга, 2006]. Тиск Росії на колишні республіки СРСР є прагненням здійснення "повторної колонізації" [Гундорова, 2011 та ін.]. Адже якщо є українська й білоруські нації, то відповідно – немає імперського російського народу, що містить в собі велико-, мало- і білорусів. Саме тому проросійські сили ведуть безпосередню й інформаційну війну з Україною, витрачають величезні ресурси на дезінформування, маніпуляцію суспільною свідомістю, нав'язують ідеї, скеровані на збереження колоніального становища українського народу, зміцнення почуття меншовартості, нездатності самостійно творити успішну державу [Гордійчук, 2019f].

Складно говорити про можливість мирного й взаємовигідного співіснування з країною, що веде проти України гібридну війну, реалізує спецоперацію, в якій можна виокремити три ключові імперативи:

- протидія євроінтеграційним прагненням України, оскільки її членство в ЄС та НАТО унеможливлюють відродження російської неоімперії;
- викорінення, знищення, привласнення всього українського у межах Росії та поза, нівелювання української національної ідентичності тощо, оскільки все це є передумовою створення й запорукою подальшого існування неоімперії;
- творення й постійне підживлення в Україні стану керованого хаосу, нестабільності, зубожіння; провокації й

підтримка сепаратистських рухів, що послаблюють та дезорієнтують українське суспільство, руйнують державність тощо [Василенко, 2014].

Ця політика має нищівний лавиноподібній характер, їй складно протидіяти, до того ж Україна має низку власних внутрішніх складностей і суперечок, недоопрацювань, помилок тощо, що не дає змоги українському суспільству належним чином консолідуватися і дати відсіч зовнішнім та внутрішнім ворогам. Лікувальними пігулками можуть бути якісні інформаційно-освітні компанії, формування критичного мислення, донесення до населення об'єктивної інформації: "русский мір" є антиукраїнським, антиєвропейським, деструктивним і небезпечним, несе з собою розруху й занепад (приклад Абхазії, Придністров'я, а нині й Криму та неконтрольованих українською державою східних територій – ДНР, ЛНР). **Українці мають масово усвідомити, що їх цінності, прагнення різняться від російських, адже різною є наша ментальність. І те, що Росія досі не домоглася розвалу української державності, засвідчує наявність потенціалу та внутрішнього ресурсу нашого народу, який треба зміцнювати й примножувати.**

Історично доведено, що Київська Русь – праукраїнська держава (М. Грушевський спростував проросійське трактування історії України й Росії першим, надалі його підтримали низка інших істориків) і Галицько-Волинське князівство мали міцні зв'язки з європейськими країнами, особливо з Польщею. До речі, польська та українська мова є між собою не менш подібними, ніж українська з російською. Натомість становлення росіян здійснювалося в інтеграції з угро-фінськими та тюркськими субетносами [Баскаков, 1979; Гумилев, 1992; Гуцало, 2015; Калакура, Рафальський, Юрій, 2017 та ін.]. І це яскраво простежується у рисах російської ментальності, мові та культурі. І якщо українська еліта "тяжіла" до Європи (представники більш заможних українських родин здобували європейську освіту та професійні навички, одружувалися з європейськими представниками, а відтак долучалися до європейської цивілізації й переймали її цінності, установки, передовий досвід тощо), то росіяни ж, навпаки, від Заходу відмежовувались, навіть більше – демонстрували й продовжують надалі транслювати відверто негативне

ставлення до Західного світу загалом та Європи зокрема, звідси й "антизахідні" течії в російському суспільстві (євразійство, "слов'янофільство", нині – неоєвразійство). Підтримуємо твердження М. Козловця, що ті, хто заперечують європейські корені та інтенції українців зайняти гідне місце у гроні європейських демократичних держав та прагнуть "вписати" Україну винятково у євразійський простір, свідомо підтримують українофобські настрої та прагнення закріпити колоніальний статус України [Козловець, 2009d, с. 519–520].

До того ж, як зауважив І. Бичко, тривале перебування України у складі Російської імперії нагромадило товстий шар усіляких підробок та фальсифікацій, створило безліч ідеологічних міфів (про "старшого брата", "спільну колиску" трьох братніх народів, принципову "першість" Росії в усіх сферах життя і т. п.), які майже цілком сховали під собою історичний зміст української (і російської) історії, культури, духовності [Бичко, 1997, с. 322].

Російські історики, переписуючи історію на замовлення керівництва, відводили Україні непоказне місце молодшого брата великоруського народу, що прагне бути з ним єдиним цілим. М. Грушевський, обґрунтовуючи окремішність та самобутність української історії з часів Київської Русі, неодноразово зазначав, що між українським і московським (російським) народом існує величезна історична, культурна, психологічна межа, глибинні відмінності, які не бачать тільки люди, зашорені століттями російської пропаганди: український народ історично народ західної культури, хоч і має східні орієнтальні впливи; російський натомість, хоч і є певною мірою європеїзований, має орієнтальний дух з яскраво вираженим азійським впливом. Однак зусиллями російських представників в Україні, що мали інструкції діяти "і лисячим хвостом, і вовчим зубом", з XIX ст. Україна була відірвана від Заходу, від Європи і обернена обличчям на північ, таким чином "ткнута носом в глухий кут великоросійської культури і життя", "все українське життя було вивернене з своїх нормальних умов, історично і географічно сформованої колії й викинено на великоруський ґрунт, на поток і розграблення" [Грушевський, 1991, с. 141–144].

Протягом століть російська держава (Велике князівство Московське, Московське царство, Російська імперія, Радянська Росія, Російська федерація) вибудовувала

особливий світ, що живе за власними принципами і дуже слабо корелює із Західним світом, а також зі світами православних суспільств, що не входили до складу цього політичного утворення. Метафізичний проєкт російського суспільства не можна звести ні до православ'я, ні до панславізму, хоча ці обидві світоглядні установки є досить вагомими. Умови його формування – це насамперед значна протяжність територій, тривале монголо-татарське іго, специфічна система організації влади, фактична відсутність інституту громадянського суспільства, а відтак і його представницьких структур і т. ін. [Халапсис, 2008, с. 221–227].

Однією з найперших наукових ґрунтовних розвідок, метою яких був парадигмальний компаративний аналіз українців та росіян, є праця М. Костомарова "Дві руські народності". У цьому історично-етнопсихологічному дослідженні, базуючись на всебічному аналізі історичних, релігійних та етнополітичних чинників формування і розвитку українського й російського народів, М. Костомаров обґрунтував суттєві відмінності у засадничих світоглядних установках, особливостях усіх сфер життєдіяльності, розмежував ці два народи. Серед основних рис українців М. Костомаров виокремив глибоку релігійність, потяг до демократії, цінування свободи, переважання індивідуалізму над общинністю. Зокрема, він зауважив, що "плем'я Південноруське мало відмінним своїм характером перевагу особистої свободи, Великоросійське – перевагу общини"[Костомаров, 2012, с. 46]; у росіян панує загальність (Бог і цар) над особистістю, українець, натомість, більше цінує окрему людину ніж загал [там же, с. 62]. Красномовними є й висновки М. Костомарова щодо характерної поведінки кріпаків українців і росіян. Так, російські кріпаки більш віддано служили пану, зустрічалися випадки зворушливої прихильності: кріпак, слуга нерідко був відданий своєму пану цілком – "душею і серцем", навіть тоді, коли пан цього не цінував. Українці ж переважно діяли навпаки – згідно приказки "Скільки вовка не годуй – все одно в ліс дивиться" – раб при найменшій нагоді хотів стати вільним. Тож скарги на "малоросів" були досить поширеними. Не вдавалося таких підданих "прив'язати" до себе ні добрим ставленням, ні справедливістю: робота на пана виконувалася без бажання,

часто неякісно і навіть почало поширюватися переконання, що українці – ледачий народ. Хоч, об'єктивно, докір не є справедливим, адже "малорос за своєю природою більш працелюбний, ніж великорос" і завжди себе таким показує за наявності мотивації [там же, с. 64–65].

М. Костомаров також пише про те, що у Південноруського народу було викрадено його назву: "Катерина II високим повелінням дарувала московському народові ім'я руського і заборонила йому вживати стародавнє ім'я своє – москвитяни" [Костомаров, 2012, с. 16].

С. Плохій у своєму ґрунтовному дослідженні походження слов'янських націй та домодерних ідентичностей в Україні, Росії та Білорусії підсумував, що окрема модель московської ідентичності сформувалася у XV–XVI ст. на ідеях вірності цареві, московського православ'я як єдиної істинної релігії [Плохій, 2015, с. 391]. Відмінності ж між русинами і московитами чітко показала Переяславська угода [там же, с. 393], надалі ж у всіх трьох східно-слов'янських державах розвивалися окремі національні ідентичності [там же, с. 396].

Про кардинальні відмінності між українцями та росіянами пишуть й П. Штепа та Є. Гуцало. Так, П. Штепа стверджує, що росіяни (москвини) не мають нічого спільного з українцями і взагалі слов'янами – ні фізично, ні духовно, адже перші (москвини) є азіатами, а другі (українці) – європейцями [Штепа, 2008, с. 27].

Дослідник вказує низку особливостей ментальності росіян:

- історично сформований кочовий характер, що виявляється у нездатності до ефективного ведення господарства, адже через постійні переміщення у прадідів росіян не було потреби будувати довготривалі домівки й господарчі приміщення, облаштовувати їх та прикрашати;
- неробство, лінощі, нездатність до творчої праці;
- недовіра ("москвин нікому не вірить"), адже століттями існував обов'язок виказувати ворогів царя, імператора, диктатора та ін., та й без добре організованої системи виказу, без систематичної протекції та нагородження зрадників, росіянам би не вдалося загарбати й утримувати протягом тривалого часу інші народи, часом навіть сильніші за них;
- сила – єдиний аргумент, що "його розуміє і шанує москвин" [Штепа, 2008, с. 28–37].

Є. Гуцало у праці з красномовною назвою "Ментальність орди" осмислює історичний розвиток Російської імперії як азійської деспотії, народ якої позбавлено і уявлень, і прагнень до побудови правової держави західного зразка. Більше того, поневоливши Україну і запровадивши тут свої порядки, імперія перервала перспективи демократичного розвитку України, яка була закладена в її історичних традиціях ще від елементів народовладдя в Київській Русі. Взаємини українського і російського народів дослідник розглядає в контексті протиставлення двох типів цивілізацій – осілого, землеробського, з одного боку, і кочового, загарбницького, з другого. Поширившись на величезному просторі, не закорінений в питомий ґрунт, призвичаєний до грабіжництва, існування коштом чужої праці, народ-завойовник руйнує усталений, органічно вписаний в довкілля господарчий лад поневолених народів, їх звичаї, культуру, ідентичність, ментальність. Науковець закликає українців докласти усіх можливих зусиль, щоб не бути втягнутими у євразійський простір [Гуцало, 2007, с. 45].

Основні акценти дослідження Є. Гуцала дуже подібні до висновків П. Штепи. Зокрема, він стверджує, що нічого доброго та конструктивного від росіян чекати не варто, адже Росія "всім і самій собі довела, що вірити їй та в неї не можна" [Гуцало, 2007, с. 59], «за російським військом, за російською зброєю неминуче приходить російська колонізація й "мирне завоювання"» [там же, с. 21]. Слід сказати, дослідник не відмежовує останню комуністичну стадію історичного розвитку Російської імперії від попередньої самодержавної, а вважає комуністичну Росію її закономірним продовженням. Це ж саме можна стверджувати і про сучасну Російську Федерацію. Закостенілі традиції цивілізації загарбання й поневолення, грабіжництва інших народів з неймовірно роздутим бюрократичним апаратом, що працює не на суспільство, а на самозбереження й самовідтворення, на жаль, й досі тримає в своїх цупких лабетах Україну.

Вітчизняний філософ С. Дацюк у виступі на міжнародній конференції "Війна ідентичностей: Росія проти заходу" [Дацюк, 2015], апелюючи до досліджень російських науковців та власних спостережень, виокремив й обґрунтував п’ять базових рис російської ментальності:

1. Безвідповідальність, готовність делегувати свою відповідальність іншим – колективу, громаді, державі, Богу (Отцеві), будь-кому, але не собі, що є свідченням схильності росіян до різних форм колективного підпорядкування й залежності (імперської, церковної, радянсько-ідеологічної, масмедійної та ін.).

Таке підпорядкування можна назвати сучасною формою рабства, домінування держави над суспільством – вікова історична традиція Росії і тільки зараз ситуація починає частково змінюватися. У цьому аспекті українське суспільство має переваги над російським, більший потяг до демократії та активну діяльність у цій сфері.

2. Примат загального (колективного) над особистим й індивідуальним.

Ця риса тісно пов'язана з попередньою. Колективний патерналізм в Росії породжує підданство. Солідарність твориться й безпрецедентно керується державою через примус, пропаганду й зомбування з максимальним залученням ЗМІ та знищенням інакомислячих. Часто фундаментом солідарності є ненависть до Заходу, до "невдячних" українців, грузинів та інших зовнішніх "ворогів", що успішно відвертає увагу від низки внутрішніх проблем.

Натомість для українців характерний індивідуалізм, а також вільний, позитивний, недержавний солідаризм.

3. У виборі між розумом і почуттями росіяни у своїй переважній більшості обирають почуття (емоційний порив, а досить часто й емоційний надрив).

Ця риса впливає на життя "за настроєм": то під впливом хандри, то безмежних веселощів. А також спричиняє нездатність до дисципліни й відомий усьому світу "вічний російський бардак", ситуації авралу навіть у планомірних процесах.

4. Прагнення жити по правді, тяга до справедливості є більш вираженою ніж устремління до свободи.

У цьому пункті С. Дацюк звертається до рефлексії травм Росії, особливо XX ст. (пов'язаних з революцією 1917 р., з Другою світовою війною, сталінськими репресіями, обірваною хрущовською відлигою, брежнєвським застоєм, горбачовським розпадом СРСР та ін.), що "отруїли російську душу". Ще століття тому росіяни щиро вірили у світову справедливість, а нині вірять у "справедливість для Росії" і

жахають весь світ своєю злобою, агресією й шовіністичними настроями [Дацюк, 2014].

5. Легітимація злодійства, хабарництва й обману.

Чи не найбільшим деструктивним чинником у російському суспільстві є брехня, яку звели у ранг офіційної політики. Українці неодноразово відчули це на власному досвіді. В українсько-російських відносинах кількість відвертої неправди, перекручування фактів й застосування брудних маніпуляційних технологій зашкалює (порушення українсько-російських домовленостей, події окупації Криму й гібридної війни, тотальна маніпуляція через офіційні ЗМІ: "російських військових на території України немає", "мирних жителів обстрілюють бандерівці й Правий сектор", українські патріоти – зрадники, фашисти, нацисти і т. д. і т. п.).

Усе це актуалізує питання: як вірити в Росію, якщо вона невпинно бреше всьому світу? Більше того, ще й сама не хоче правду від брехні відрізняти. І така реальність входить в дисонанс з іншою рисою російської ментальності – прагненням до справедливості й правди. Відтак, російська держава своєю імперською політикою й безкарністю пригнічує "російську душу", руйнує її загадковість і створює таку розгадку, яка "жахає весь світ, але перш за все – сусідні з Росією народи і мислячих людей в самій Росії" [Дацюк, 2015а].

Дослідники Я. Калакура, О. Рафальський, М. Юрій зазначають, що специфіка російської ментальності випливає з низки факторів, серед яких географічне положення й природне середовище (змінювалися в результаті завойовницьких воєн, динамічної міграції, нової релігії – православного ортодоксального християнства, впливу ісламу), історичні події, сусідство тюркських племен (змішання слов'ян, що є миролюбними й гостинними, з тюрками й угро-фінськими групами спровокувало тенденцію до меланхолії, депресії, жорстокості), общинний улад життя (державно-общинний патерналізм, що "закриває очі" на корупцію, хабарництво, злочинність). І якщо у західному світі троїчний поділ світобудови (світ божественний, світ демонічний та світ людей) і його мешканці підтримують активну (діяльнісну) життєву позицію – змінюють свою реальність відповідно до бажань і устремлінь, то російська концепція світобудови дуальна: або божественна, або демонічна. Звідси повний крайнощів та різких реакцій суперечливий темперамент

росіян, орієнтація на максималізм (творення ідеального світу – війни, революції, "русский мір", або повне самоусунення й аскетизм). Замість того, щоб діяти, змінювати реальність на зразок європейців, росіяни радше будуть бідкатися на своїх ворогів, почуватимуться скривдженими й ображеними, вдадуться до аскетизму, алкоголізму [Калакура, Рафальський, Юрій, 2017, с. 522]. Ментальність, яка сформована в міцній кореляції з православною релігією, є непідготовленою до ринкової економіки. І хоча Росія має величезні природні багатства, її жителі (за винятком олігархічних кланів) живуть бідніше, ніж європейці.

Якщо ж звернутися до праць російських дослідників, то знайдемо аналогічні рефлексії й висновки, заклики визнати свої слабкі сторони і разом працювати над їх змінами [Бердяев, 2000; Козлов, 2013; Прохоров, Стернін, 2006; Розов, 2010; Юревич, Ушаков, 2009 та ін.].

М. Бердяєв ще у XX ст. у праці "Російська ідея" зауважив, що в типовій російській душі багато простоти, прямоти, вона без хитрощів, для неї не є характерною афектація, пафос, аристократичний гонор. Це – душа, що легко опускається і грішить, потім кається й болісно усвідомлює свою ницість перед Богом. У ній є якийсь особливий, зовсім не західний, діючий на релігійному ґрунті демократизм, прагнення до спасіння усім народом. Усе це залишається у глибині російського народу, що не вміє себе "благообразно" виявити. У російській людині так мало підтягнутості, душевної організованості, загартування особистості, вона не тягнеться вверх, не має нічого готичного у своїй душі, чекає, що сам Бог організує її душу й влаштує життя; прагне абсолютного й не мириться ні з чим відносним [Бердяев, 2000, с. 363–364].

У порівнянні з російською польська душа, за спостереженнями М. Бердяєва аристократична й ідеалістична до хворобливості, у ній присутнє сильно виражене почуття гідності (пов'язане з рицарською культурою, що є невідомою Росії), зверхність, надмірний гонор, брак простоти й прямоти. Натомість російська людина пишається своїм упокоренням [там же]. Російська національна думка живиться почуттям богообраності Росії, що йде від ідеї Москви як Третього Риму, через слов'янофільство до Ф. Достоєвського, В. Соловйова і до сучасних неослов'янофілів.

Для західного культурного світу Росія й надалі лишається трансцендентним, незрозумілим і чужим Сходом, що вабить таємничістю, однак відштовхує варварством. Послуговуючись словами Ф. Тютчева, Росія є "неосяжною для розуму і невимірюваною ніякими аршинами доктрин та вчень", тож наблизитися до розгадки можна лише усвідомивши антиномічність Росії, величезну кількість протиріч. Саме у протиріччях вбачав таємницю російської душі і М. Бердяєв, їх суть він представив у риторичних запитаннях: яким чином самому бездержавному народові вдалося створити таку величезну й могутню державність; чому самий анархічний народ (анархізм – невід'ємне явище російського духу) так покірно кориться всюдисущій бюрократії, чому вільний духом народ не хоче вільного життя, не має прагнення бути мужнім будівничим, має жіночу природу, пасивну й покірну в державницьких справах, що завжди чекає жениха, чоловіка, володаря? Антиномічність проходить червоною ниткою крізь усе російське буття. Російська ідея знайшла свій вияв в ідеї месіанства, де покликанням є примирююча й єднаюча родь Росії. Навіть поклик звільняти інші народи згодом переходить в їх надмірний подальший гніт, що спричинило вороже ставлення й недовіру до цієї країни у всьому світі [Бердяев, 2000, с. 228–233]. До того ж росіяни, "рятуючи Європу від Наполеона та Гітлера, а всю планету від гніту капіталізму", почали завищувати свою самооцінку, приписувати собі певну особливу й значущу роль в історії, відтак месіанізм став свого роду релігійним та політичним нарцисизмом [Русское мировозрение и русская идея, 2011, с. 34]. Парадоксально, що й сьогодні ті, хто не може налагодити життя у власній країні, прагнуть врятувати все людство і навчити його жити "високо духовно".

Людина ніколи не була для російського народу творцем його історії чи хоча б власної долі; її життя визначалося зовнішніми факторами й чинниками: Богом, церквою, державою, наукою, вірою, економікою і т. п, але не нею самою [там же, с. 35]. Натомість українцям, полякам та іншим європейським народам властиве почуття свободи та незалежності, індивідуалізм.

М. Бердяєв вбачає позитивний вихід Росії у розкритті в ній мужнього, особистого, формуючого початку, оволодіння

власною національною стихією, в іманентному пробудженні діяльнісної свідомості [Бердяев, 2000, с. 239].

Сучасні дослідники Ю. Прохоров та І. Стернін, аналізуючи комунікативну поведінку росіян, виокремили риси ментальності, які прямо чи опосередковано на неї впливають, а саме: соборність (колективізм буття, свідомості, пріоритет загальних інтересів над особистими); душевність суспільних відносин і взаємодій на усіх можливих рівнях (гуманність, м'якість, доброта, схильність пробачати й забувати образи); пасивно-спостережливе мислення (невтручання, інерційність: "пока гром не грянет, мужик не перекрестится", "инициатива наказуема" та ін., твердження "час – гроші" не для росіянина); історичну терплячість та невибагливість ("всё образуется", "всё к лучшему", "Христос терпел и нам велел", "стерпится – слюбится" і т. п. і звідси ж традиційний російський нігілізм, швидкий перехід від бунту до покірності); побутову імпульсивність, емоційність; необачність; схильність до крайнощів; ухиляння від закону й правил (правовий нігілізм); потребу в ідеалах; прагнення до справедливості; другорядність матеріального ("не имей сто рублей, а имей сто друзей", "не в деньгах счастье", "будет день – будет пища" та ін.); надію на централізоване вирішення усіх проблем (перекладання відповідальності за свою долю на зовнішні сили – царя, президента, керівника, Бога: "на всё воля Божья"); віру в можливість швидкого й простого вирішення проблем та ін. [Прохоров, Стернін, 2006, с. 55–68].

На думку М. Розова, серед негативних рис (недоліків) російської ментальності, як правило, найбільш зауважальними є роз'єднаність, низький рівень дисципліни і самодисципліни без підпорядкування й примусу, правовий нігілізм та патерналістська підданська культура, максималізм і "метання від крайності до крайності". Менш поширеними, однак досить вираженими у російському суспільстві є схильність до холопства, улесливості, низкопоклонства, насильства, лицемірства, нетерпимість до іншого й шовінізм. Серед позитивних ментальних рис – адаптивність, винахідливість і сприйнятливість до нового, стійкість до злиднів, терпіння, душевна теплота й турбота про близьких, почуття обов'язку, сильний потяг до справедливості й праведного осмисленого життя, служіння високим ідеалам та Батьківщині безкорисливо аж до самозречення [Розов, 2010, с. 70]. Общинність, колективізм сприяють гомогенізації населення,

що полегшує управління ним, а населення, здебільшого, й не чинить опору.

Інші російські дослідники також вказують на внутрішню суперечливість, різноспрямованість ціннісних орієнтацій і настанов російської ментальності, її основних рис. Так, доктор психологічних наук М. Козлов загалом розкриває й обґрунтовує подібний набір рис російської ментальності, а самою проблемною рисою вважає тотальний негативізм, взаємну недовіру, звичку "жити почуттями". Закликає позицію Жертви, характерну для російської ментальності, змінювати на позицію Автора [Козлов, 2013].

Очевидно, сама історія навчила російський народ, що забезпечити його існування як етносу може лише сильна державна влада у поєднанні зі служінням великій ідеї, що надихає й дозволяє терпіти складні матеріальні умови та відсутність належних прав і свобод. Суттєвий вплив здійснила й релігія. Підданські настрої ще більше зміцніли після масового винищення російською владою суспільних прошарків інтелігенції, підприємців, купців тощо, що були орієнтовані на ліберальні цінності. Пропагування й нав'язування общинних, а згодом корпоративних цінностей, їх примат над цінностями індивідуальними стали можливі завдяки особливостям соціально-економічного устрою й політиці СРСР, зокрема – державній (загальнонародній) та корпоративно-колгоспній формам власності.

Українці ж у цьому контексті протилежно інші: не маючи традицій сильної держави, українське суспільство сповідує демократичні традиції, є вільнолюбивим та більш активним, ніж російське. Як уже зазначалось, індивідуалізм є характерною ознакою української ментальності, подібно до європейської. Також дуже помітною рисою є працьовитість українців і європейців на противагу російській любові до "халяви" та сподіванням на "авось" ("авось всё образуется", "всё будет хорошо" і т. п.).

Важливою складовою російської соціокультурної ідентичності є схильність до єдиновладного правління, неділимості та моносуб'єктивності влади, що традиційно має сакральну легітимацію і всенародну підтримку. Прийняте від Візантії, модифіковане відповідно до місцевих реалій, українське православ'я за своєю сутністю далеке від ідеологічних принципів одержавлення Російської церкви,

накладання ідеологічних і політичних аспектів. Як лапідарно й влучно зауважив М. Юрій, Росія представляє собою симбіоз візантійського православ'я та деспотії з азіатським способом виробництва [Юрій, 1997, с. 146].

Українці ж завжди були глибоко релігійні, і це пов'язане не лише з культовою практикою та необхідною традицією, а й з усім укладом духовного, політичного та економічного життя. Сьогодні боротьба за Православну церкву України, за своєю суттю, є боротьбою за українську державність [Козловець, 2009d, с. 522–524].

Цікавими також є питання, які можуть стати темою окремого дослідження: Що є консолідуючою силою українського і російського народів? Які цінності можна вважати солідаритетами? Офіційно в Росії це "Православие – самодержавие – народность", в Україні національна ідея досі не викристалізувалася. Сформована командою п'ятого президента України П. Порошенка символічна тріада "Армія. Мова. Віра" теж, на жаль, не отримала масової підтримки. Питання мови сьогодні, як би воно не вирішувалося, швидше роз'єднує, ніж консолідує українське суспільство, як і віра, як і оцінка радянської спадщини, як і визначення цивілізаційної приналежності. А це важливі маркери для формування внутрішнього й зовнішнього політичного, економічного та культурного курсів діяльності України.

С. Гантінгтон стверджує, щоб така країна як Україна могла наново визначити свою цивілізаційну ідентичність необхідно виконати як мінімум, три умови:

- таку зміну з ентузіазмом має сприймати та підтримувати політична та економічна еліта;
- суспільство повинно прагнути або принаймні мовчки погоджуватися на таке перевизначення ідентичності;
- переважаючі елементи у цивілізації, до якої є мета долучитися (у більшості випадків це Захід), повинні бажати новонаверненого [Гантінгтон, 2006, с. 167].

У контексті нашого дослідження до зазначеного мінімуму, вважаємо, необхідно додати ще й четверту умову: цивілізація та країна, яка до неї бажає увійти, повинні мати спільні ментальні характеристики, ціннісну парадигму та подібні світоглядні орієнтири. І у випадку України – це європейська, а не азійська цивілізація.

Отже, українці насамперед мають масово усвідомити, що їх цінності, прагнення різняться від російських, адже різною є

наша ментальність. І те, що Росія досі не домоглася розвалу української державності засвідчує наявність потенціалу та внутрішнього народного ресурсу, який треба зміцнювати й примножувати.

Хоча Україна є незалежною державою вже тридцять років, питання основного вектору розвитку, орієнтирів та концептуальних ціннісних скріплювачів суспільства не є остаточно вирішеним. Це значною мірою зумовлено тим, що Україна протягом століть перебувала під владою й відчутним впливом різних країн, є своєрідним поєднанням західної (європейської) та східної (азійської) цивілізацій, де співіснують різні світоглядні орієнтири й системи цінностей. Оскільки ментальність є своєрідним культурно-генетичним кодом цивілізації, компаративний аналіз ментальностей різних цивілізацій дає змогу з'ясувати, яка ж цивілізація є ближчою для українців – західна чи східна.

Досить поширений у країнах пострадянського простору міф про ментальну близькість, про братерство російського, українського й білоруського народів є насправді інструментом пропаганди і нав'язування інтересів проросійських сил. Доказом є ментальні відмінності між цими народами, а також очевидний факт: внутрішня й зовнішня політика Росії щодо України базується на антиукраїнських ідеологемах і реваншистських прагненнях.

3.4. Основні детермінанти трансформації української ментальності у XX столітті

Відповідно до часу формування й укорінення в національну свідомість ментальні установки можна поділити на споконвічні, що формувалися з прадавніх часів до початку XVIII ст., та набуті в умовах політичного поневолення. Етнічні українські землі перебували у складі різних державних утворень (Росії, Австро-Угорщини, Речі Посполитої, Румунії, Чехословаччини), тож українці фактично не мали досвіду власної державності аж до проголошення незалежності України у 1991 р.

Найвідчутніший вплив як на фізичний, так і на ментальний простір українців мали радянські часи та процеси суспільно-політичної ідеологізації у 20–90-х рр. XX ст. Зрозуміло, що це умовні часові межі, оскільки й досі існують

певні інституції та частина населення колишніх країн СРСР, які є прибічниками і продуцентами радянських "цінностей", моделей поведінки, світосприйняття й світоперетворення. Це можна пояснити, по-перше, глибокою вкоріненістю радянської ідеології та її паразитуванням у суспільній свідомості, у всіх сферах життєдіяльності соціуму; по-друге, тим, що українське суспільство й до сьогодні не спромоглося напрацювати власну систему цінностей, які були б здатні консолідувати українську націю, сприяти її прогресивному розвитку.

Українські землі з 1919 р. стали складовою СРСР як Українська Соціалістична Радянська Республіка [Декрет Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету]. Комуністичний режим, що за своєю природою був неукраїнським, швидко трансформувався в антиукраїнський. Основні гасла та заходи більшовиків суперечили базовим настановам українсько-селянської ментальності, що вилилося у відверте несприйняття й масовий опір українців [Поліщук, І., 2019, с. 289].

Характерними ознаками тоталітарного режиму є відсутність свободи особистості в усіх проявах, жорстка стандартизація та уніфікація (не лише моделей поведінки, зовнішнього вигляду, а й мислення), маніпулювання свідомістю тощо [Егунева]. Відповідно, соціально-психологічна адаптація суспільства до радянської реальності здійснювалася безальтернативним нав'язуванням комуністичної ідеології й радянської свідомості, без узгодження з цінностями української ментальності. Підступність комуністичної ідеології найбільше виявилася в тому, що в умовах загального страху, невпевненості та тривоги за майбутнє, вона створювала ілюзію порядку й стабільності, давала просту зрозумілу відповідь на питання про смисл людського буття загалом та його окремі сфери: усі складові мали ідеологічну інтерпретацію у системі сенсів та значень комуністичної ідеї.

Радянські цінності не були природними або хоча б прийнятними для переважної більшості українців, тому вони нав'язувалися насильницьким шляхом, чим спричинили глибокі внутрішні психологічні конфлікти, травми і деформації української ментальності.

Серед основних детермінант змін української ментальності можна виокремити:

По-перше, тотальну ідеологізацію усіх сфер суспільного й індивідуального життя, підміну українських національних цінностей комуністичними, а фактично російськими. Так, масова офіційна пропаганда й насильницьке нав'язування радянського устрою суспільно-політичного життя, заборона релігії та виконання народних обрядів відповідно до традицій тощо були поєднані з витонченою психологічною діяльністю засекречених служб. Завданням останніх був цілеспрямований вплив на світосприйняття і світовідношення українців шляхом переписування історії, підміни ідеалів, зміни історичних прислів'їв та приказок на радянізовані варіанти. На жаль, деякі такі "продукти" радянської епохи й надалі впливають на український соціум. Через комуністично-партійні гасла, прислів'я та приказки нав'язувалися безвідповідальність, відсутність волі до покращення долі власними силами ("рідна партія за все подбає"), показна працелюбність ("аби керівництво нас помітило, а робота якось зробиться"), амбіційність ("знай наших"), патерналізм ("він за це гроші отримує, тому хай подбає за всіх нас"), безпорадність ("всеодно хтось прийде та зробить, а моє діло маленьке") [Смітюх]. Один з найбільш руйнівних впливів – це формування в українців заниженої самооцінки, байдужості до суспільно-політичного життя, нездатності згуртуватися та діяти злагоджено задля досягнення певної мети.

У цьому контексті показовими є зміни частини української народної приказки з метою надання їй кардинально іншого змісту, що спричинило відповідний вплив на ментальність українців. Йдеться про загальновідому приказку "Моя хата скраю – нічого не знаю". Перша цілком логічна асоціація: йдеться про байдужу людину, пасивну, таку, що не бажає брати участі в справах громади. Це відомий в Україні та далеко за її межами стереотип про байдужість українців, небажання діяти спільно. Проте мало хто знає, що історично автентичний варіант кардинально відрізняється від зазначеного і є таким: "Моя хата скраю – першим ворога зустрічаю (першим стріляю)!". Саме ця фраза є правдивою ментальною характеристикою українців. Відтак підміна образів поступово змінювала смисли: сильний духом, волелюбний український народ дедалі більшою мірою ставав пасивним, байдужим спостерігачем. Українці свідомо та підсвідомо (на генетичному рівні) стали триматися осторонь

суспільних справ, оскільки в радянські часи це стало суспільною нормою, порушення якої мало загрозу для життя.

У контексті впливу радянської ідеології на народну творчість досить цікавими є дослідження українського письменника Г. Олефіренка. На основі обширного історичного матеріалу дослідник констатує, що багато українських народних прислів'їв, особливо за радянських часів, люди взагалі забули, або стали розуміти зовсім по-іншому. Так, наведене вище прислів'я, за його твердженням, мало для наших предків чудове патріотичне продовження, воно виражало готовність українців виступити першими проти ворога у важкі для рідного краю часи, а не ховатися по запічках: "Моя хата скраю, я першим ворога зустрічаю!".

Г. Олефіренко у своїх дослідженнях також зазначив, що нищівник України й соратник Й. Сталіна Л. Каганович у 1925-1928-х рр. давав команду довіреним "червоним" письменникам переробити чимало надбань народного фольклору. Наприклад, перероблена на радянський лад пісня про те, як їхали козаки із Дону додому, про те, як вони познущалися над Галею та ще й прив'язали її косами до сосни, а сосну запалили. Маємо свідоме спотворення історичної правди. Автентичний варіант пісні починається так: "Їхали хозари із Дону додому, Умовляли Галю їхати з собою: Їдем, Галю, з нами, мудрими жидами, Буде тобі краще, ніж в рідної мами…".

Очевидно, що це робилося для того, щоб наступні покоління українців сприйняли, як належне, все перелицьоване, щоб наші предки-козаки були у фольклорі не захисниками народу, а негідниками й ґвалтівниками, щоб ними не пишалися, а, навпаки, соромилися. А відтак, український народ загалом у перелицьованій творчості виглядав непривабливо. Відповідно "фольклорні" чоловіки були хохлами-ледацюгами, з довгими засмальцьованими вусами, товстими від сала, і, синіми від горілки "пиками", а жінки – лайливими й недалекими, діти – дурними хохльонками. Саме таким чином сторіччями російськими керманичами формувався образ "молодшого брата", нерозумного та нездатного на розбудову власної держави "хохла". Особливий трагізм полягає в тому, що й самі українці замість масового обурення та супротиву почали себе так ідентифікувати [Олефіренко]. Письменник закликає уважно

вивчати історію, опрацьовувати першоджерела, встановлювати об'єктивні причинно-наслідкові зв'язки.

Комуністична ідеологія за своєю суттю є протилежною ідеології лібералізму з найвищою цінністю людської особистості, її прав та свобод, ринковою економікою. Людина "homo sovieticus" має спотворене розуміння й атрофоване поважання прав людської особистості. Відповідно до тоталітарної ідеології поважати можна силу, владу, врешті-решт, розум чи освіту, але що людська особистість сама по собі є цінністю – це дивно для свідомості радянської людини, оскільки особистість у російській історії радше була засобом, аніж метою. У цьому випадку на психологію, яка сформувалася в радянські часи, накладалися ще й психологічні особливості, що утвердилися на Русі через Візантію: обожнення та сакралізація влади, заборона давати їй моральну оцінку, ментальна й соціальна нерозділеність [Юрій, 1997, с. 177].

По-друге, на ментальність українців кардинально вплинули організований радянською владою геноцид корінного населення української нації штучними голодоморами 1921–1923, 1932–1933 (найбільш масштабний та трагічний), 1946–1947 років [Белебеха, 2005; Веселова, Марочко, Мовчан, 2000; "Голод в Україні…", 2013; Даниленко, 2003; Сергійчук, 2003; Уланич, 2004 та ін.]. Найбільшою мірою постраждало селянство, особливо у степовій зоні України – на Сході та Півдні. Таким чином було подолано масовий супротив і збройний рух українського селянства проти комунізації й колективізації, частково знищено та пограбовано корінне населення, понівечено генофонд нації (загинуло майже 4 мільйони чоловік, у багатьох селах мали шанс вижити далеко не найкращі представники українського народу, а ті, що крали, доносили на односельчан, переходили на бік радянської влади; натомість порядність, добро і надія на справедливість давали значно менше шансів вижити). Характерний для української ментальності індивідуалізм та хуторянство у той час набули край негативного забарвлення і загрози для життя.

По-третє, цілеспрямоване фізичне винищення української національної еліти – інтелігенції: діячів науки та культури, дворянства, духівництва та всіх тих, хто, як влучно зазначив О. Стражний, не зміг або не захотів викорчувати із

себе ментальні архетипи, що не вписувалися в різновид homo sovieticus. Знищували насамперед ініціативних громадян, котрі критично сприймали дійсність, а тому були небезпечними для влади. Таким чином у СРСР мав місце відбір, що дозволив вижити тим, хто пристосувався до вимог соціальної шизофренії [Стражний, 2008, с. 332]. Негативний відбір тривав десятиліттями. Гинули Люди з великої літери, тому що опиралися владі. Виживали й давали потомство ті, хто піфдлаштовувався та корився, аж ніяк не найкращі за моральним рівнем, інтелектом, культурою. Особливо постраждали ті, хто жив у період формування радянського ладу [Кульчицький, 2017]. Наслідки такої негативної селекції ми відчуваємо й сьогодні на різних рівнях життєдіяльності суспільства.

По-четверте, політика "розкуркулення" українського селянства призвела до того, що радянська влада фактично знищила тогочасний "середній клас": заможні українські родини, які важкою працею досягли матеріального достатку і не бажали вступати до колгоспів, були оголошені "ворогами народу" і насильно виселені з власних осель та депортовані до Сибіру, Середньої Азії тощо. Натомість в Україну масово переселяли етнічних росіян, часто з кримінальним минулим. Наслідками таких антигуманних дій стали зміна генофонду нації (особливо це стосується Сходу України), підміна цінностей та понять, поява характерного для багатьох українців підсвідомого страху бути багатим, що передався на генетичному рівні. Завдяки масовій багаторічній радянській пропаганді термін "куркуль" і досі несе негативне значення. Це все закарбувалося у пам’яті, впливає на сучасну динаміку соціально-економічних процесів в Україні через сформовані анти-індивідуалістичні (анти-ринкові) риси ментальності українця радянського зразку, – слушно зазначає О. Бондаренко [Бондаренко, 2009, с. 177].

По-п’яте, якщо фізичне винищення нації чинилося через голодомор і репресії, то руйнування традиційних українських моральних концептів здійснювалося забороною релігії та політикою русифікації – витісненні української мови російською, наданні українській мові статусу меншовартості, селянськості у негативному розумінні цього слова. Радянська ідеологія культивувала й спотворене розуміння сімейних цінностей (наприклад, "героїчний" образ Павлика Морозова).

По-шосте, тоталітарний режим сформував образ радянської людини з відсутнім почуттям громадянства: "Мой адрес – не дом и не улица...". А людина без громадянства на глибинно-екзистенційному рівні дійсно не має ні рідної землі, ні почуття обов'язку перед іншими (окрім хіба що сімейного кола), ні розуміння своєї суспільної місії. Очевидно, у цій особливості криється пояснення проявів сучасної безвідповідальності та маргінальності значної частини українців, відчуження від влади через втрату можливості впливати на неї та контролювати її діяльність [Кіндратець, 2019, с. 108; Сахань, 2017, с. 360; Стасевська, 2017, с. 166].

Як наслідок, переважна більшість українців відокремлює себе від "держави", а то й протиставляє, вважаючи політиків з президентом на чолі своїми головними ворогами (чудове поле для спекуляції й авантюр для ворогів нашої держави). Аналогічно безвідповідально чинить левова частина репрезентантів нової "еліти" вже незалежної України, що з такою легкістю розпродує національні багатства України і у випадку виникнення загрози своїм статкам та безпеці втікає за кордон [Юрій, 1997]. Сучасними реаліями, незрозумілими, наприклад, німцям чи англійцям, є й факт наявності у багатьох українських політиків кількох закордонних паспортів. Особливо дивне та красномовне таке порушення закону народними депутатами, представниками законодавчого органу України.

По-сьоме, ізольованість радянської людини від цивілізованого світу. Радянське суспільство було закритим, відмежованим від усього світу фактичними кордонами (територіально) та на рівні свідомості. Будь-яка інформація проходила жорстку перевірку на цензуру, був доступ тільки до ЗМІ СРСР. Відтак, люди перебували у "вертикалізованому" світі, де не було можливості налагодити горизонтальні зв'язки, які сприяли б формуванню громадянського суспільства й забезпечили б можливість колективного протистояння державі. Навіть компартійні організації одного рівня не могли налагодити між собою спілкування без відома й дозволу вищої ланки. Держава, яка володіла мільйонною армією інформаторів-сексотів, була присутня в помешканні кожної людини [Кульчицький, 2017].

Отже, маємо низку негативних наслідків перебування України в чужому соціокультурному, цивілізаційному

просторі, що насаджував непритаманні українцям цінності, деформувавши народну ментальність, зумовивши кризу ідентичності, міцно вкарбувавши у генетичний код нації страх бути заможним та активним у громадсько-політичному житті, адже на той час це мало смертельну загрозу для всього роду.

Однією з обтяжуючих обставин для успішного розвитку України є те, що ментальності українців притаманні "гріхи" посттоталітарного та постколоніального спадку, які й досі тримають їх у своїх цупких лабетах. Знецінення і спотворення базових цінностей української ментальності спричинило глибоку екзистенційну кризу. Український народ опинився у стані економічної й психологічної скрути. Перед українцями постало питання, не як краще жити, а як взагалі вижити, що і мало відповідні наслідки. У спадок від радянських часів українці отримали такі риси ментальності, які уповільнюють поступ українського суспільства: безвідповідальність та пасивність, низьку здатність засвоювати нові ідеї та приймати самостійні рішення; психологію дозволеності так званого "малого зла" заради особистого виживання та "аби ще гірше не було"; пристосуванство та запроданство, комплекс "меншовартості", "другорядності", що спричиняє невіру в успішний розвиток України.

Втрата Україною розуміння власної самоцінності та унікальності, занижена самооцінка, нав'язаний царською й Радянською Росією комплекс меншовартості міцно вкорінився у свідомості українців. Навіть сьогодні люди, які народилися й виховувалися у радянській системі і котрі на підсвідомому рівні засвоїли, що задля власної безпеки та безпеки своєї родини потрібно "не чути, не бачити, не знати", є психологічно напруженими, підозріло ставляться до оточуючого світу. Почуття відповідальності у значної кількості людей за долю країни зведено до мінімуму, а ідентифікація себе як активного члена громади витісняється пасивністю, байдужістю до суспільних справ, зосередженістю передусім на особистих інтересах та потребах своєї родини.

Відтак, роки новітньої незалежності принесли українському суспільству багато позитивних змін, однак не відбулося головного: утвердження новітньої державності, яка б відповідала вимогам часу [Козловець, 2019b, с. 464].

Щоб побудувати суверенну українську державу, необхідно здолати інерцію ментальної й духовної залежності

від колишньої євразійської імперії, комуністичної ідеології та рудиментів радянської дійсності, повернутися до власних джерел.

Українське суспільство значною мірою і сьогодні залежить від чужих, привнесених ззовні, національних традицій, ментальності, цінностей та ідеологічних схем. За роки перебування України у складі СРСР світоглядні установки українців було суттєво деформовано. Радянські цінності суперечили українському менталітету, були неприйнятними для значної частини українців і суспільства загалом. Тому вплив на українську ментальність здійснювався через цілеспрямоване насильницьке впровадження комуністичної тоталітарної ідеології, терор та геноцид. Однак "радянський стрижень" у значної кількості українців й досі залишається суттєвим фактором їхнього життєвого світогляду.

Негативний досвід попередніх століть, особливо ХХ ст., насамперед вплив царської Росії та СРСР, суттєво гальмує європейський поступ України, реформи проводяться вкрай повільно, демократичні цінності не є ефективними, оскільки не супроводжуються відповідним рівнем відповідальності влади і суспільства. Влада й надалі має високий рівень корумпованості, а український народ – низький рівень суспільно-політичної активності, недовіру й зневагу до інституту влади загалом та її представників зокрема. Для переважної більшості українців характерне передусім емоційне сприйняття діяльності політиків і, відповідно, замість ретельного аналізу суспільно-політичних подій та прагматичного підходу до прийняття рішень маємо невиправдані емоційні голосування за тих чи інших політиків і політичні партії. Не є випадковим, що нинішні показники соціально-економічного розвитку України є найнижчими в Європі, це є одним з безпосередніх наслідків "совкового" світосприйняття й світовідношення значної частини українського населення, сформованих під впливом радянської ідеології.

Тож не втрачає своєї актуальності аналіз впливу комуністичної ідеології та радянської дійсності на українську ментальність, пошук шляхів протидії деструктивним наслідкам цього впливу.

Вагомим досягненням українського народу є припинення балансування між Сходом та Заходом, обрання європейського вектору розвитку, який прийшлося відвойовувати у власної ж влади у 2013–2014 рр., заплатити життям більше ніж сотні українських патріотів. З одного боку, як слушно зазначає Я. Калакура, українська цивілізація всіма своїми компонентами історично та культурно вкорінена в західноєвропейську цивілізацію, є одним із її давніх сегментів. Євроінтеграція України, адаптація до культурно-ментальних стандартів та духовних цінностей європейських країн, за умови збереження національних традицій та самобутності, допоможе природньому утвердженню позитивних рис українського менталітету [Калакура, 2017, с. 7–8]. До того ж, анексія Криму, військове протистояння та гібридна війна з Росією [Hordiichuk, 2019; Гордійчук, 2019d], постійна підривна діяльність щодо української державності з боку проросійських сил яскраво демонструють, що наразі лише долучення України до спільноти європейських країн є гарантією збереження та захисту її суверенітету й національної ідентичності.

З другого ж боку, в українському суспільстві й нині є досить великий прошарок людей, котрі переконані в доцільності проросійського – східного вектору розвитку України. Так, показовим є аналіз результатів соціологічних досліджень геополітичних орієнтацій населення України до і після військової агресії Росії та анексії Кримського півострова. Загалом підтримка європейського вектору розвитку зросла з 34,65 % (2012 р.) до 56,61 % (2014 р.); натомість підтримка східного вектору розвитку зменшилася (Росія, Білорусь): з 50,03 % (2012 р.) до 28,98 % (2014 р.) [Geopolitical Orientation of Ukraine's Population]. Однак майже 30 % підтримки повернення в сферу впливу Росії досить значний та тривожний для української державності показник і за останні роки ситуація суттєво не змінилася. В основному це переважна більшість Східної України й Південь – території, що тривалий час перебували у складі Російської імперії, і де значно нижчий відсоток автохтонного українського населення, левова частка – переселенці з Росії після геноциду 30-х років XX ст., Другої світової війни та часів масової індустріалізації. Населення переважно російськомовне, старші покоління масово ностальгують за СРСР. І ці настрої

регулярно та інтенсивно підживлюють й сьогодні проросійські ЗМІ в Україні.

Уже зазначені й детально проаналізовані нами чинники трансформації української ментальності у 20–90-х роках ХХ ст. (тотальна ідеологізація усіх сфер суспільного й індивідуального життя, підміна українських національних цінностей комуністичними; організований радянською владою геноцид української нації штучним голодомором 1932-1933 рр.; цілеспрямоване фізичне винищення української національної еліти; політика "розкуркулення" українського селянства, масові депортації та переселення; заборона релігії та політика русифікації; формування тоталітарним режимом образу радянської людини з відсутнім почуттям громадянства конкретної території і нації; ізольованість радянської людини від зовнішнього світу та тотальна цензура тощо) зумовили низку негативних наслідків у всіх сферах життя українців, є однією з причин нинішнього складного економічного й психологічного становища.

Знецінення та спотворення базових цінностей української ментальності спричинило глибоку екзистенційну кризу. У спадок від радянських часів українці отримали риси ментальності, які уповільнюють поступ українського суспільства: безвідповідальність та пасивність, низьку здатність засвоювати нові ідеї та ухвалювати самостійно рішення; психологію дозволеності так званого "малого зла" заради особистого виживання та "аби ще гірше не було"; пристосуванство та запроданство, комплекс "меншовартості", "другорядності", що спричиняє зневіру в успішний розвиток незалежної України. Міцне вкорінення у свідомості українців комплексу меншовартості, втрата розуміння власної самоцінності та унікальності, занижена самооцінка – це чи не найбільша втрата України від перебування у чужому, досить часто ще й ворожому соціокультурному, цивілізаційному просторі.

З прикрістю мусимо визнати, що серед пострадянських країн, на противагу країнам Балтії чи східноєвропейським державам, в Україні досі не відбулося ґрунтовного осмислення та цілком логічного відторгнення радянської спадщини. Колишня партійно-державна номенклатура разом із верхівкою силових органів (КДБ, армії, судів, прокуратури), адміністративного апарату і "червоними директорами"

перетворилася на пострадянському просторі в "нову еліту", в руках якої було зосереджено політичну владу та державну власність [Калакура, Рафальський, Юрій, 2017]. Відповідно, перші десятиліття незалежного існування були не інтенсивною розбудовую України, а значною мірою розкраданням радянської спадщини. У зв'язку з цим здійснення споконвічної мрії українців про здобуття державної незалежності стало для українського народу черговим випробуванням, економічним виживанням і намаганням пристосуватися до нового капіталістичного життя. Переосмислення історії й модернізації економіки відбувалися вкрай повільно і без відчутних позитивних результатів. Майже всі роки новітньої незалежності Україна була і значною мірою продовжує залишатися пострадянською країною з неефективною радянською економікою, "совковою" (від російського словосполучення "советский строй") системою управління, без нової системи державних і національних цінностей.

Українцям важко зрозуміти та перейняти ліберальні цінності розвинених європейських країн ще й через міцно вкорінену у свідомість психологію патерналізму: народ постає у ролі "дитини", що потребує "батьківської уваги" влади. У сучасних українських реаліях дієслово "потребує" не розкриває належною мірою об'єктивний зміст ситуації без доповнення "вимагає", "сприймає як належне", "болісно переживає відсутність очікуваної підтримки" тощо. Тож ностальгію за колишнім Радянським Союзом у певної частини українців науковці порівнюють із сумом за "великим батьком".

Ситуація почала відчутно змінюватися після Помаранчевої Революції (2004 р.) та особливо після Революції Гідності (2013–2014 рр.), що згуртували українських громадян, стали потужним поштовхом до пробудження національної самосвідомості, гордості бути українцями. Остаточно обравши європейський вектор розвитку, українське суспільство почало активніше звільнятися від зовнішніх та внутрішніх стримуючих факторів, включно з "радянським спадком": активісти звільнили українські міста від пам'ятників Леніна та інших радянських вождів, на офіційному рівні розпочалися процеси декомунізації, перейменування географічних назв (вулиць, площ, селищ і навіть міст обласного значення) [Декомунізація назв

населених пунктів (…)], українська мова стала брендом та предметом гордості, активізувався розвиток української музики й кіно тощо. Однак формального "розлучення" українців з тоталітарним минулим: перейменування населених пунктів та вулиць, демонтаж радянських символів тощо недостатньо. Попереду значно складніші завдання: просвітницько-інформаційна діяльність, суттєвий пласт роботи, пов'язаний безпосередньо зі світоглядом, ментальністю українців.

Процеси декомунізації й розбудови патріотично налаштованого громадянського суспільства мали значний ефект і позитивний вплив на самосвідомість українських громадян. Але об'єктивно маємо визнати, що швидкі зміни зовнішньої форми не гарантують швидкої зміни внутрішнього змісту. Для частини українських громадян, особливо тих, котрі брали безпосередню участь у майданах, допомагали активістам, життя відчутно змінилося через переосмислення власних цінностей, мети й наслідків діяльності. Мільйони українців відчули глибоку психологічну трансформацію після драматичних подій лютого 2014 р., коли понад сотню активістів було вбито у центрі демократичної країни під час мирного протесту за європейські цінності та демократичну владу, що відстоює інтереси народу. Обурення та бажання змін стали дієвим стимулом для саморозвитку та допомоги власній державі на шляху до поступу.

Прикро, що для багатьох громадян України і надалі характерна ностальгія за радянським періодом, самоідентифікація як радянської людини. Так, дані соціологічного опитування, проведеного "Кальміуською групою" (об'єднанням українських аналітиків, метою якого є відновлення державного суверенітету на тимчасово окупованих територіях Донецької та Луганської областей) у 2018 р. засвідчили: 43 % населення загалом та 51 % жителів Донбасу вважають, що їхнє життя чи життя їхніх сімей в радянські часи було кращим, натомість не згодні з цим 42 % та 31 %, відповідно. Що життя у радянський період було кращим вважають трохи більше 50 % опитаних на Донбасі, Сході та Півдні України. У Центрі майже рівна кількість тих, хто вважає, що життя до 1991 р. було кращим, та тих, хто так не вважає (42 % проти 43 %). Лише на Заході кількість громадян, котрі вважають, що зараз життя їхніх сімей краще,

ніж було у радянський період, відчутно перевищує кількість тих, хто так не вважає (54 % проти 31 %). Зазначимо, що по всіх регіонах достатньо велика кількість людей, які не визначилася із відповіддю (від 15 % до 18 %) [Соціологи розповіли, 2018].

Як влучно зауважив вітчизняний історик та філософ Я. Грицак, заможні люди й особи з вищим рівнем освіти менше сумують за СРСР. Натомість сумують ті, котрі найбільше втратили, і це, перш за все, бажання повернутися туди, "де було добре" [Судакова, 2018]. Тенденція така, що чим старша людина і чим нижчий рівень її освіти та прибутків, тим більше вона ностальгує за СРСР. В основному це пов'язано з бажанням знову пережити відчуття стабільності та миру (навіть якщо насправді це ілюзія), впевненості у завтрашньому дні, отримувати безкоштовні послуги (освіта, медицина), безкоштовне житло, символічно платити за комунальні послуги тощо. І хоч багато хто вже усвідомив, що, як образно висловився С. Кульчицький, радянський лад із реальним соціалізмом мав не більше спільних рис, ніж свиня з морською свинкою [Кульчицький, 2017], частина населення і зараз є його прихильниками. Однак на запитання, чи можливо сьогодні забезпечити на державному рівні надання якісних безкоштовних послуг (освіта, медицина та ін.), за якими так сумують симпатики Радянського Союзу, вони ж відповідають суб'єктивно та суперечливо. Таким чином, радянська ідентичність – ностальгія за тим, що було. Вона не має бачення майбутнього. І, власне, ця ностальгія за минулим стає зрозумілою, якщо проаналізувати її основних носіїв – людей, які проживають переважно у сільській місцевості, не подорожують, не мають доступу до якісної медицини, часто не здатні себе утримувати, адже мають неправомірно низькі пенсії, на які, як вони вважають, довго працювали [Судакова, 2018]. На жаль, чимало політиків, заграючи з таким електоратом, стають захисниками віджилих форм, які провокують кризові явища в економічному та політичному житті. І тут важливо пам'ятати, що радянський лад не зруйнували ні зовнішні, ні внутрішні вороги. Він самозруйнувався, коли були вичерпані ресурси, здатні підтримувати його існування в нереформованому вигляді [Кульчицький, 2017].

Сьогодні для українського суспільства загалом найгостріше стоїть питання війни, хабарництва, корупції при

владі й безробіття. Натомість персонально для кожного найголовнішим є низький рівень зарплат та пенсій, інфляція і підвищення тарифів на комунальні послуги. Війна ж особисто зачіпає лише одного з п'яти українців [Расулова, Судакова, 2018]. Важливо додати, що перешкоди до ринкових перетворень створюють не лише громадяни з радянськими звичками, мисленням та ментальністю, а й олігархічні клани – спадкоємці радянського ладу. Управління "по-радянськи" характеризується відривом влади від інтересів народу, ігноруванням вимог демократичних сил, слабкою зацікавленістю громадською думкою, захопленням вирішенням насамперед своїх матеріальних потреб, низьким рівнем моральних засад, що позначаються на деформації життя всього українського суспільства. Це і некомпетентність, спроби вирішувати сучасні непрості проблеми державного та суспільного життя лінійними (тобто простими й оперативними) методами, межово (через нерозуміння складних соціальних процесів, що відбуваються в суспільстві) [Юрій, 1997].

З цього приводу М. Козловець констатує, що у Європі начебто все подібне, і фази розвитку подібні, але якщо пильніше придивитися до, скажімо, німців, італійців, поляків і румун, то помічаєш турботливо організований соціокультурний простір, принципово різний рівень порядку, хаосу, корупції, керованості державою. Тут живуть люди, і вони самостійно облаштовують своє буття, роблять його комфортним, стабільним, привабливим та добротним, живуть єдиним співтовариством. У цьому легко переконатися безпосередньо відвідавши європейські міста (і йдеться не лише про столиці, а й середні та маленькі містечка) [Козловець, 2018а, с. 192]. Натомість в українців, слушно зазначає дослідник, подавлена воля до самостійності, заможного життя. Сформована ментальність народу-аутсайдера, невдахи, психологія маленької людини, якої нічого не стосується і яка не хоче мати справ з державою. Підтримуємо заклики науковця переходити від психології колективної безвідповідальності, яка панувала в колишньому СРСР, до психології відповідальності кожного, усвідомлення кожною людиною важливості прийняття тих чи інших рішень, значущості свободи [там же, с. 193]. Адже зміни в політичній системі, успішні реформи в сфері економіки

неможливі без утвердження фундаментальних цінностей українського суспільства, подолання державного патерналізму й утриманства, правового нігілізму, без повернення громадянам відчуття власника, підвищення особистої та колективної відповідальності людей, без турботи про спільні проблеми та потреби в межах свого "національного життєвого світу".

У цьому контексті важливо підкреслити важливість остаточного відмежування України від Росії, від євразійського соціокультурного простору. Міф про дружні стосунки з Росією, про три братні народи – українців, білорусів та росіян був остаточно розвінчаний після анексії Криму Росією, військових дій на сході України (більш детально у підрозділі 4.1).

Отже, часи радянської влади та суспільно-політичної ідеологізації України у 20–90-х рр. ХХ ст. здійснили значний вплив як на фізичний, так і на ментальний простір українців. Наслідки цього впливу й сьогодні гостро відчутні в українському суспільстві.

Вивести українців зі стану летаргічного посттоталітарного сну можуть успішні реформи, входження до Європейського Союзу, практичне переживання кращих часів у вільній незалежній Україні. Потрібно відходити від радянської установки, що "змінювати країну повинна саме влада", це – двосторонній процес, у якому важко переоцінити роль громадянського суспільства. Особливо доцільним у цьому контексті є продовження успішної реформи децентралізації, розвиток самоорганізації українського суспільства на усіх щаблях. На духовному ж рівні необхідною є інформаційно-просвітницька діяльність, творення позитивних концептів, через які розкриваються екзистенціали національного буття, кристалізується й зміцнюється українська ідентичність; патріотичне виховання та формування якісних професійних знань і навичок, конкурентоспроможності в єдності з відповідальністю.

Оптимістичні надії на соціально-економічні зміни дають події Помаранчевої революції та Революції Гідності, завдяки яким українці переосмислили себе як націю, почали масово позбуватися характерних для радянських часів покори, страху та пасивності, колективної безвідповідальності. Нині розвиток української нації залежить від цінностей та пріоритетів кожного українця; утвердження та реалізації української державницької ідеї; активізації таких позитивних

рис української ментальності як гуманність, демократизм, інтелектуальність, хазяйновитість, оптимізм та інших.

Щоб докорінно змінити ситуацію потрібен час та мудра державна політика. Тоді, цілком можливо, переважна більшість українських громадян, що зацікавлена у збереженні демократичної незалежної України, зрозуміє, що лише європейська ідентичність України є гарантією збереження і захисту її національної ідентичності.

Для побудови суверенної української держави, необхідно здолати інерцію ментальної й духовної залежності від колишньої євразійської імперії, комуністичної ідеології та рудиментів радянської дійсності, повернутися до власних джерел.

Розділ 4
Онтологічні та екзистенційні засади трансформації метальності наприкінці XX – початку XXI ст.: глобальний контекст & польські й українські реалії

В умовах глобалізації, людство опинилося перед складними і різноманітними суперечностями, пов'язаними з вирішенням економічних, політичних та духовних запитів й потреб суспільства. Саме тому небезпідставним є звернення до природи ментальності суспільства як дієвого засобу прогнозування соціально-економічного розвитку, допоміжного інструменту у вирішенні конфліктів на етнічному ґрунті та в процесах адаптації людини до нового соціально-культурного середовища.

Соціально-філософські рефлексії теоретичної площини потребують підкріплення реальними прикладами. Зокрема, розглянути та проаналізувати специфіку збереження національної ідентичності й ментальних особливостей в епоху глобалізації на рівні як держав-сателітів, так і держав "напівпериферії" та "периферії". Заможні високорозвинені держави значно комфортніше почуваються у глобалізованому світі, вони самі творять нову реальність, до якої слаборозвиненим країнам слід пристосовуватися, наздоганяти, по можливості розробляти ефективні моделі відповіді на нові виклики (щось успішно імплементувати, а від певних наслідків глобалізації себе захищати, протидіяти).

У фокусі нашої уваги країни з другої групи – Польща (як європейська країна, що стрімко розвивається і виходить з пів-периферії) та Україна (на сучасному етапі, на жаль, країна "третього світу", тобто – периферії). Тому досить евристичним є дослідження на прикладі українського та польського суспільств кореляцій між збереженням власної ідентичності, рис ментальності із заангажованістю у всесвітній процес уніфікації й стандартизації.

4. 1. Зміни в українській ментальності під впливом подій XXI століття

Революція Гідності

Україна стала незалежною державою у 1991 р., зайнявши позицію країни з "багатовекторною" зовнішньою політикою. Відповідно, наступні два десятиліття історії були

політикою балансування між Сходом та Заходом. Значна частина українців підтримувала інтеграцію країни у європейський простір, однак всеукраїнське схвалення європейського вектору розвитку стало наслідком Помаранчевої революції 2004 р. Саме тоді українці продемонстрували собі та світовій спільноті, що Україна прагне кращого майбутнього – жити у високорозвиненій країні з європейськими цінностями й європейським рівнем достатку. Тоді (і, на жаль, сьогодні ситуація докорінно не змінилася) українці були свідомі того, що фактично проживають у країні з найнижчим в Європі рівнем життя, без досвіду державності, поділеної за національними, мовними і ментальними ознаками.

Здійснювати модернізацію політичної й соціокультурної систем українського суспільства, необхідно, з одного боку, у відповідності з викликами часу, впливом процесів глобалізації та глобальних тенденцій, а з другого – керуватися національними інтересами України, виходячи з позицій прагматизму та враховуючи соціокультурні особливості українського суспільства [Безрук, Застава, 2019, с. 335].

За останні роки вступ України до Європейського Союзу став для українців національною ідеєю. Події 2013 р., а саме: небажання тогочасного президента України В. Януковича продовжувати політику євроінтеграції, оприлюднення рішення Кабінету Міністрів України "призупинити" процес укладання угоди про асоціацію з ЄС, викликали всенародне обурення та спричинили низку масових акцій по всій Україні на підтримку євроінтеграції – так званих євромайданів. За наказом влади Євромайдан у Києві було розігнано із застосуванням сили в ніч на 30 листопада 2013 р., що, в свою чергу, спричинило суспільний резонанс, внаслідок якого Євромайдан переріс у "Революцію Гідності". Вагомим чинником впливу стало розуміння українським суспільством необхідності фундаментальних державних змін, прагнення справедливості й порядку в державі, якісно іншого рівня взаємодії влади і громади на противагу корупції та безкарності представників тогочасного політичного режиму В. Януковича.

Цей період є напрочуд важливим у контексті дослідження ментальності, оскільки під час надзвичайних суспільних подій можна чіткіше простежити наявні риси

ментальності та ціннісні метаморфози й трансформації, які є відповіддю на суспільні виклики. Соціологічні дослідження цього часу засвідчили зростання патріотизму, демократизму, суспільної солідарності, креативного індивідуалізму, культурної компетентності, а також ревіталізацію певних традиційних цінностей (історичних, релігійних, народних), які дійсно необхідні соціуму під час стрімких змін та надзвичайних подій [Ручка, 2014, с. 122].

Події листопаду 2013 – лютого 2014 рр., що увійшли в історію як "Революція Гідності", потребують осмислення й дослідження впливу на свідомість українців, особливостей відображення у ментальності нації загалом (в Україні і поза її межами).

У цьому підрозділі представлені результати дослідження проявів характерних рис української ментальності під час суспільно-політичної кризи та фактичної війни на території України. Обґрунтуємо, які позитивні й негативні ментальні риси вийшли на перший план природньо й логічно, а які – неочікувано. А також з'ясуємо, що мав на увазі О. Стражний, коли, описуючи ці події, зазначив: "…в українській ментальності спрацювала прихована пружина, спрацювала так, як ніхто не міг передбачити" [Стражний, 2016, с. 13].

Аналіз досліджень менталітету українців дозволяє виокремити такі найусталеніші його риси як індивідуалізм, гуманність, демократизм, волелюбство (що часто переростає в анархізм), толерантність та миролюбність, антеїзм (відчуття спорідненості з рідною землею, визнання землі головною силою, що дає життя й забезпечує усім необхідним), милосердність, щирість та душевність, хазяйновитість, оптимізм, шанолюбство, інтровертизм, кордоцентричний світогляд, інтелектуальність, терпимість тощо. Водночас серед найтиповіших негативних рис прийнято називати нестабільність та суперечливість вдачі; брак колективної волі, національної солідарності та згоди; низьку здатність сприймати нові ідеї та самостійні рішення; психологію дозволеності так званого "малого зла" заради особистого виживання та "аби ще гірше не було"; пристосуванство та запроданство, комплекс "меншовартості", "другорядності", що спричиняє невіру в майбутній розвиток України [Бичко, 2014; Грабовська, 2000; Козловець, 2019; Поліщук, 2018; Стражний, 2008; Юрій, 1997 та ін.]. Ці ознаки загалом характерні для української нації, однак важливо враховувати специфіку

історичного розвитку різних регіонів України і, відповідно, особливості світосприйняття та світовідношення на цих територіях. Суспільно-політична криза, що переросла у революцію, як лакмусовий папірець, виявила фундаментальні цінності українців та засадничі риси їх ментальності.

З певною умовністю й узагальненням виокремимо низку особливостей "революції по-українськи", що дозволяють простежити репрезентацію і трансформацію рис української ментальності:

- Українці толерантні й миролюбиві. "Майдани" по всій Україні за своєю суттю були не стільки акціями протесту, скільки акціями на підтримку євроінтеграції, вимогою до влади: підписати угоду, як було обіцяно, і продовжувати далі європейський вектор розвитку України. Це був мирний супротив, напади з застосуванням вибухонебезпечних предметів у своїй переважній більшості були провокаціями, організованими владою або проросійськими силами. Росія прагнула спровокувати масовий внутрішньо український конфлікт і, скориставшись нестабільністю, офіційно поширити свій вплив на українських територіях.
- На зміну традиційній українській неквапливості прийшла така латентна риса ментальності як швидка цілеспрямована самоорганізація. Українці діяли громадою, мітингували переважно стихійно й спонтанно (сходилися на центральних площах своїх міст, їхали до Києва). На волонтерських засадах було сформовано загін Самооборони, Штаб національного супротиву. Життєдіяльність Майдану забезпечувалася тим, що мітингувальники масово та цілком добровільно долучалися до певної діяльності (кухня, облаштування території тощо), змінюючи один одного, створюючи цілодобову активність, а також щиру й дружню атмосферу підтримки та довіри.
- Була відчутна потреба у змінах, але не в лідерах-месіях, котрі мали б ці зміни очолити (як у Помаранчевій революції 2004 р.). Це досить цікавий та унікальний факт в історії, коли народ не пішов за лідерами опозиції, а самоорганізовувався та діяв, і, зрештою, опозиційні до влади політики залишили "свій" майдан (організований лідерами опозиційних сил на Європейській площі з відповідною партійною символікою) та прийшли на громадський (студентський) майдан і були там прийняті "на рівних".

Історичний факт, що діяти рішуче та негайно – рішення саме активістів Євромайдану, а не певних політиків (лідери опозиції закликали чекати наступних виборів). Таким чином маємо вияв волелюбності й світосприйняття "Хай правителі йдуть за нами, а не ми за ними!", яке з давніх часів міцно закарбоване в архетипах української ментальності.

- Демократизм. Народні ініціативи підтримувалися або відкидалися не на мітингах чи демонстраціях, а на масових Народних Вічах, що збиралися на київському Майдані Незалежності майже кожної неділі. Серед таких ініціатив – вимагати імпічменту В. Януковича у разі непідписання ним угоди про асоціацію з Європейським Союзом (24 листопада 2013 р.). Фактично маємо народовладдя в дії, феномен демократії, який світоглядно незбагненний для народу авторитарної Росії. Варто додати, що й європейці не до кінця зрозуміли суть того, що відбувалося на Майдані. На думку багатьох європейських ЗМІ, це була боротьба опозиції за владу. Насправді ж філософія Майдану акумулюється у понятті гідності: гідна влада, гідний народ, гідне життя у гідній Україні.
- Терплячість. Революція Гідності, як і свого часу Помаранчева Революція, продемонстрували, що терпіння українців має межу. Ігнорування, свавілля й приниження, обман влади викликав масовий супротив та бажання змін. Ні насильницькі розгони мітингувальників, ні смертельні розстріли не зупинили активістів: українці почали позбуватися "совкового" страху перед владою, силовими структурами тощо. Очевидно, стратегія розгону, залякування й побиття студентів в ніч на 30 листопада 2013 р. не спрацювала так, як у багатьох країнах світу, і як, власне, на це розраховувала проросійська влада. На допомогу мітингувальникам зранку вийшли тисячі киян, а через півтори доби на Майдані замість 300 побитих студентів стояв мільйон людей з усієї України (1 грудня – мільйонний мітинг "Україна, Вставай! ") [Стражний, 2016, с. 44].
- Українці здивували себе та весь світ своєю масовою небайдужістю. На противагу нав'язаному радянською пропагандою стереотипу, що лаконічно виражений у приказці "Моя хата скраю, нічого не знаю". Натомість активізувався притаманний українській нації дух волелюбності й боротьби, що виражений в історично правдивій приказці "Моя хата скраю – першим ворога зустрічаю!". Тисячі людей щодня

приходили на Майдан, приносили продукти харчування, одяг, медикаменти, дрова, кошти на закупівлю всього необхідного. В часи нічних протистоянь та сутичок з беркутівцями таксисти безкоштовно підвозили киян до Майдану; був створений тимчасовий приватний дитячий садочок; в Українському домі діяла цілодобова бібліотека, де книги видавали під "чесне слово", а фонд поповнювали бажаючі благодійники з усього світу. Здійснювалася публічна звітність про витрачені кошти.

На зміну страху заявити про свої бажання та чинити супротив владі, сформованому найбільшою мірою за радянських часів, як і 400 років тому в часи козацтва, активізувалася така латентна риса української ментальності, як безстрашність та бажання йти до мети, незважаючи на ризики для життя. Так, після судової заборони проведення мітингів кількість активістів на майданах навпаки значно збільшилася. Аналогічна ситуація сталася й після розстрілів учасників мирної акції у центрі Києва – столиці європейської держави: замість очікуваної паніки й втечі з Майдану, кількість мітингуючих знову суттєво зросла. Очевидці тих подій у своїх спогадах підкреслюють, що був суспільний шок, страх та розчарування, однак перемогли обурення й супротив, бажання йти до кінця і самим навести лад на власній землі. Також стало очевидним, що за роки незалежності в Україні сформувалось нове пострадянське покоління, яке готове захищати європейські цінності демократичними методами. Саме молодь виступила рушійною силою Євромайдану – 40 % від усіх протестувальників становили люди віком 15-29 років [Обличчя Євромайдану].

- Під час "Революції Гідності" та в подальшому розгортанні подій була спростована думка про байдужість українців і таку рису української ментальності, як брак національної солідарності й згоди. Всеукраїнський волонтерський рух підтримки Майдану, військових на Сході – унікальне явище у світовій історії (на початку збройного протистояння на Сході України взимку 2014 р. була фактично створена українська армія, одягнена та озброєна ціною титанічної волонтерської праці: громадяни України, українці з усього світу масово допомагали коштами й матеріальними цінностями, витрачали свій час, ризикували власним

здоров'ям і життям, доставляючи необхідні речі навіть у зони активних бойових дій).

Тож, як влучно зауважила, О. Сахань, найкращі риси української ментальності виявилися у взаємодопомозі, підтримці фронту та допомозі у відновленні української армії; у зміцненні вже діючих інститутів громадянського суспільства й формуванні нових. Відбулося переосмислення моральних і політико-правових цінностей, суспільство консолідувалося, суттєво зросла його суспільно-політична активність [Сахань, 2017, с. 360].

Разом із тим, маємо визнати й прояв негативних рис української ментальності – пристосуванства, запроданства та відчуження від спільноти; бажання швидкого заробітку байдуже якою ціною; домінування особистісних інтересів над національними, невіри у майбутній розвиток України. Одночасно поруч з "Євромайданами" діяли й досить чисельні "антимайдани", для участі в яких з усієї України до Києва централізовано звозили людей, котрі через певні причини (в основному за матеріальну винагороду) були антагоністами майданів та політики євроінтеграції, і котрі виступали в підтримку діючої влади, влаштовували провокації тощо. Достеменно відомо, що не обійшлося і без підкупу й підривної діяльності спецслужб Росії, яка зацікавлена у поверненні України до сфери свого цілковитого впливу.

Події 2013-2014 рр., як і козацькі часи (XVII-XVIII ст.), часи діяльності Центральної Ради (20-ті роки XX ст.), засвідчили неспроможність стратегічного планування, імпульсивність і надмірну емоційність українців, нездатність довести справу до кінця.

За свідченнями очевидців та з власного досвіду можемо констатувати, що це була унікальна атмосфера всенародної спільної справи творення власної омріяної країни, де тисячі українців різного соціального статусу, віку та професій були об'єднані спільною метою й спільними цінностями, цілодобово працювали на Майдані охоронцями наметового містечка, кухарями, санітарами, прибиральниками і т. ін. Було соромно не "працювати безкоштовно", а навпаки – "нічого не робити" в час всеукраїнських доленосних змін. Однак були й інші українці, котрі стояли на проплачених антимайданах, влаштовували провокації, ставили особисті інтереси вище за краще майбутнє України.

Таким чином, "Революція Гідності" стала маркером та потужним імпульсом трансформаційних процесів у новітній історії України, лакмусом європейської спільноти загалом. Зокрема, у внутрішньополітичному відношенні вона внесла істотні корективи в процеси самоідентифікації (переформатування ідентичностей) і творення політичної нації, а у зовнішньополітичному вимірі – в уявленнях про місце України у світі як суб'єкта міжнародних відносин [Киридон, 2015, с. 29].

Можна виокремити, на нашу думку, й як мінімум три феномени Майдану:

1. Відсутність лідерства окремих осіб (маємо приклад унікальної самоорганізації громадянського суспільства у часі та просторі, що вибудувало власну філософію, цінності та вимоги, які були досягнуті й відкрили для України нові можливості. Ментальність Майдану була представлена у барикадних написах: "Воля або смерть, але краще – воля!". На жаль, правдивість цих слів була підтверджена кров'ю тисяч українських патріотів).

2. На Майдані люди не просто артикулювали цінності, які вони бажали бачити, а й дійсно жили ними (про це яскраво написала у своїй книзі про Майдан "Українська ніч" американська історикиня, дослідниця історії Східної Європи Марсі Шор) [Шор, 2018a, с. 53; Шор, 2018b].

3. Якщо у 2012 р., за даними Інституту соціології НАН України, 29,8 % респондентів виявили локальну ідентичність (із селом чи містом), для 7,6 % опитаних притаманна регіональна ідентичність (з регіоном), майже половина з опитаних (48,4 %) вважали себе громадянами України, а 2,4 % – громадянами світу, 1 % – громадянами Європи, а 8,4 % відносили себе до громадян СРСР [Українське суспільство: 1992–2013], то у грудні 2013 р. за даними соціологічного опитування Центру Разумкова, майже 90 % опитаних ідентифікували себе як громадяни України; 84,5 % респондентів уважали себе патріотами України (зокрема: у західному регіоні – 94 %; у центральному – 88,5 %; у східному – 81 %; у південному – 72 %) [95 відсотків мешканців України]. Тож протягом століть роз'єднану протиріччями Західну й Східну Україну об'єднав спільний ворог, спільна небезпека втратити державність. "Революція Гідності" згуртовувала українських громадян, стала потужним

поштовхом до пробудження національної самосвідомості та національної гордості – українці масово почали пишатися тим, що є українцями.

Отже, події листопаду 2013 – лютого 2014 рр., що увійшли до історії як "Революція Гідності", виявили як позитивні, так і негативні риси української ментальності, спричинили активізацію латентної риси української ментальності – здатності до цілеспрямованої самоорганізації, спільної діяльності громадою. Українці переосмислили себе як націю, почали масово позбуватися характерних для радянських часів покори та страху. Уже сама назва "Революція Гідності" символічно демонструє несприйняття українцями будь-яких форм поневолення, несвободи, несправедливості, активізацію почуття власної гідності.

Філософське осмислення цих унікальних для Європи та для всього світу подій дозволяє говорити про особливе українське відчуття власної екзистенції: у час панування споживацької філософії, гедонізму та тотальної зануреності у віртуальне життя українці не просто продемонстрували підтримку європейських цінностей, більше сотні патріотів віддали за них найцінніше, що мали – власне життя. Романтизм українського менталітету проявився у виборі назви загиблих активістів Євромайдану, яких спочатку неофіційно, а згодом і на державному рівні почали вшановувати як "Небесну сотню".

Гібридна війна

Ще однією знаковою подією початку XXI ст. для України, починаючи з осені 2013 р., є загострення російсько-українських відносин, переростання ідеологічної конфронтації в збройний конфлікт і в затяжну гібридну війну.

Гібридна війна в сучасних умовах є варіантом поведінки держав на міжнародній арені, що характеризується стиранням меж між війною та миром. Вона постає складним і багатоаспектним (compound wars) явищем, якому притаманні елементи традиційних та нетрадиційних війн. Невійськові компоненти такої війни є не менш, а інколи й більш ефективні, ніж бойові дії. Гібридна війна, потужною складовою якої є інформаційно-психологічна війна, будується на управлінні людською свідомістю, в результаті чого цілеспрямовано задаються маркери, які наперед визначають

розуміння суспільством (пересічними людьми) того, що відбувається в країні та світі загалом. Причому не стільки у контексті реальності, скільки з позиції тих, хто цілеспрямовано впливає на наше сприйняття й світобачення. Ці маркери не дозволяють людям виходити за межі запроєктованого сприйняття. Тому основним інструментом стає когнітивний вплив на свідомість, а сама гібридна війна – когнітивною війною у ментальному просторі соціуму.

Гібридна війна – це те, з чим світ стикнувся в останні роки. І слід визнати, що як Україна, так і західні країни до неї виявилися неготовими. Росія, за всієї технологічної відсталості, сьогодні здійснює політику, до якої вона готувалася довгі роки і яка містить в собі новітні технології впливу. З 2014 р. головною ареною російської агресії є Україна. Наша країна відчула на собі, що таке гібридна війна з усіма її складовими – безпосередньою військовою агресією, використанням приватних військових кампаній, інформаційною пропагандою, дипломатичним наступом, розпалюванням ворожнечі з сусідами по всьому периметру кордонів, приватизацією історії й героїв та ін.

Сьогодні існує великий запит на дослідження подій, що відбуваються в українському суспільстві. Події на Донбасі та в Криму, гібридна війна привертають особливу увагу, оскільки торкаються не лише згаданих територій, а й мають більш широкий вплив. "Наступ" Росії, як відомо, ведеться не тільки проти України, а й Заходу [Капсамун, Торба, 2017]. Можна однозначно стверджувати, що після анексії Криму та війни на Донбасі, російські інформаційні інтервенції були виявлені й під час проведення американських і французьких президентських виборів, референдумів у низці західних країн (Брекзіт, події в Каталонії й Нідерландах), хоча вважається, що їх вплив не був настільки вирішальним.

Тому вельми важливим є філософське осмислення впливу інформаційної та "гібридної" війни, військової інтервенції з боку Росії на свідомість українців, зміну їх світоглядних настанов та ціннісних орієнтирів, ментальність української нації загалом. Під час надзвичайних резонансних суспільних подій можна чіткіше простежити наявні історично сформовані риси ментальності певного народу та виявити й дослідити актуалізовані латентні (приховані) риси, а також проаналізувати, яким чином він (народ) реагує на суспільні

виклики, які ціннісні метаморфози й трансформації у ньому відбуваються.

З метою уникнення у подальшому непорозумінь, насамперед зауважимо, що немає війни між українським та російським народами. Є війна, яку веде й спонсорує правлячий політичний клас Росії, щоб повернути Україну у сферу свого впливу. Московська імперська влада розуміє, що без України (з її територією, ресурсами та людським потенціалом) будь-які спроби Росії відновити свій імперський статус є безперспективними.

Сутністю "гібридної війни" є імплантація у свідомість (і підсвідомість) мільйонів людей певних світоглядних, моральних, соціально-психологічних патернів мислення й поведінки, спотворення та знищення діючих смислів і концептів, деформація світосприйняття й світовідношення, творення нових смислів. Саме тому під час "гібридної" війни дуже важливе значення надається боротьбі за розум і душі людей, тобто інформаційній боротьбі, де основними дійовими суб'єктами виступають як військові, так і цивільні люди, ЗМІ, телебачення, Інтернет, інші засоби масової комунікації. Більше того, інформаційна експансія зазвичай розпочинається задовго до перших збройних актів і свідомо спрямована на руйнування духовного світу націй та народів проти яких вона ведеться [Требін, 2014, с. 115–120].

Одним із базових компонентів гібридної війни є нагнітання страху, створення атмосфери невизначеності. Свідченням цього є показово синхронізовані макро- і мікрорівень спецоперації щодо нагнітання страху серед населення окупованих територій Донецької та Луганської областей можливим поверненням київської "хунти". Когнітивні атаки є новим типом інтервенцій, особливо на випадок роботи з масовою свідомістю, на створення хаосу в головах, оскільки результатом стає зростання поляризації серед населення, суперечки й протистояння між людьми.

Особливістю "гібридної війни" є й невизначеність суб'єкта, адже держава, що її веде, укладає таємну угоду з недержавними виконавцями – бойовиками, групами місцевого населення, організаціями, зв'язок із якими формально нею повністю заперечується. Ці виконавці можуть робити речі, які сама держава робити не може, оскільки будь-яка держава зобов'язана дотримуватися Женевської та Гаазької конвенцій про закони сухопутної війни, домовленості

з іншими країнами. Всю брудну роботу можна перекласти на плечі недержавних формувань [Kappen]. Так діяла Росія в Криму, так діє вона і на Донбасі.

Волю й рішення вищого керівництва Росії виконують, як правило, найманці, котрі є представниками різних національностей (включно з росіянами, українцями), погоджуються практично втілювати накази відповідно до власних моральних цінностей, матеріальної зацікавленості, пріоритетів, амбіцій.

Для українського народу війна стала справжнім викликом та потрясінням, особливо для мешканців територій, на яких проходили і наразі тривають військові дії й протистояння. Важко перебільшити глибину суспільної кризи, коли гинуть люди, діти стають сиротами, а рідні припиняють спілкуватися після суперечок та сварок на тему "на чиєму боці правда". І першочерговими постають філософські запитання "А яка правда у війни? І чи є вона взагалі? Як дати цьому раду? Як жити далі? " та ін.

Зазначимо, що інформаційно-психологічну війну проти України з метою ідеологічної експансії Росія розпочала ще на початку 90-их років XX ст. У ній можна виокремити три ключові імперативи:

1) протидію інтеграційній політиці України в західному напрямку, оскільки її членство в НАТО та ЄС роблять саму ідею відродження російської (під машкарою євразійської) неоімперії нездійсненною;

2) викорінення всього українського в межах і поза межами Росії, бо лише знищення української ментальної ідентичності може стати передумовою створення й запорукою існування такої імперії;

3) створення і постійне підтримування в Україні стану керованого хаосу й провокування сепаратистських рухів, спрямованих на послаблення державних інституцій, розчленування країни та руйнацію її державності [Калакура, Рафальський, Юрій, 2017, с. 488].

Інструментами досягнення вищезазначеного є маніпуляція інформацією відповідно до власних інтересів та потреб Росії, масове поширення у ЗМІ спотвореної фейкової інформації під красивими соусами й яскравими емоційними гаслами, пропаганда і нав'язування ідеї "Русского міра" та ін. Зрозуміло, що така антиукраїнська діяльність спричиняє

дезорієнтацію й дезінформацію населення України та інших країн (включно з громадянами РФ), послаблення певних переконань і звичаїв, їх витіснення новими псевдо цінностями. Вона сіє розбрат в українському суспільстві, навіює почуття агресії та втоми від війни, національний нігілізм, відмову від самостійності (мовляв, українці й росіяни – один народ, у них спільна історія, а націоналісти, фашисти й американські агресори ставлять під сумнів російську братерську любов до українців).

Сьогодні українці зіштовхнулися з такою проблемою, як стрімкість змін масової свідомості. Ми начебто й відчуваємо себе як певну константу, маємо переконання, цінності, згідно з якими живемо. Проте виявляється, що ми – не господарі своєї свідомості, адже вона перебуває під впливом маніпулятивних технологій і може змінюватися. І чим у людини менша критична складова свідомості, тим впливовішими є ці технології маніпулятивного впливу [Додонов]. Тому цілком доречною є пропозиція замінити термін "інформаційна війна" на більш відповідний – "смислова війна". Так, Р. Марутян слушно наголосила, що "смислова війна" – ширше поняття, ніж інформаційна. Тут і канали впливу ширші. Якщо в інформаційній війні – це ЗМІ, інтернет, то у смисловій – когнітивний пізнавальний рівень, що включає продукти маскультури – театр, кіно, спорт, шоу-бізнес тощо. І тоді зрозуміло, чому наша держава унеможливила доступ до мережі "ВК", забороняє російські фільми. Це якраз одна з технологій протидії смисловій війні, що не всім подобається, але є необхідною для зміни когнітивного простору колективної свідомості сучасних українців, особливо молоді [Лизанчук, 2018].

У цьому контексті, як пише В. Бліхар, важливо також пам’ятати та враховувати, що у постмодерну добу навколо людини існує велика кількість симулякрів, знаків-фальшивок, які, відірвавшись від своїх першооснов, підмінюють собою справжні сенси, створюючи зовсім інший світ, ніж той, у якому звикла жити людина, світ, створення якого відбулося з такою шаленою швидкістю, що людина виявилася неготовою до зустрічі з ним [Бліхар, 2013, с. 14]. Завдяки зусиллям проросійських фахівців з інформаційної боротьби виникла низка симулякрів на зразок "бандерівець", "київська фашистська хунта", "терорист", "сепаратист", "Новоросія", "Донецька народна республіка" тощо.

Усе це у комплексі і є "гібридна війна" Росії проти України: військова агресія (без чітко визначених суб'єктів війни, під прикриттям, з масовими провокаціями) – анексія Криму, окупація східних територій та перетворення їх на квазідержавні утворення ДНР і ЛНР), регулярні військові протистояння, інформаційна (смислова) війна.

Однак чи варто у всьому звинувачувати тільки РФ та "бездіяльну світову спільноту"? Поділяємо думку В. Глазунова, що Україна була втягнута в гібридну війну, оскільки не була консолідованою країною, не мала власної стратегічної мети. «Відсутність парадигми, концепції, філософії, місії, знижує рейтинг України як системи і не дозволяє вийти на вищі рівні ведення геополітики, в тому числі й на вищі рівні ведення гібридної війни. Це автоматично скорочує перелік процесів, де Україна виступає як суб'єкт, автоматично перетворюючись на мету, завдання, засіб, об'єкт в руках інших учасників. Природно, ця "ущербність" відразу ж проявляється в "момент істини", яким є військовий конфлікт» [Глазунов, 2015, с. 92].

Недалекоглядна, безсистемна і зрадницька політика української влади у гуманітарній, етнонаціональній та інформаційній сферах, а іноді й пряме потурання з боку деяких можновладців щодо поширення російських і проросійських шовіністичних ідей, призвели до того, що вони закріпилися у масовій свідомості населення південних і східних регіонів, дозволили здійснити злочинну анексію Криму й поширювати сепаратистські настрої на Сході країни при підтримці певної частини місцевого населення, яке прагнуло об'єднатися з "великою Росією". Разом з тим, слід зазначити, що за умов прямого збройного протистояння ці ідеї значною мірою втратили свою привабливість для більшості місцевого населення, яке усі тяготи війни відчуває на собі [Гай-Нижник, 2017, с. 47].

Складно вичерпно охарактеризувати вплив війни на ментальність усього українського народу у зв'язку з історично зумовленою неоднорідністю населення України та нерівномірним втягненням території нашої країни у військові дії. Однак цілком реально простежити, які риси народної ментальності українці масово проявляють, якими є найбільш поширені реакції на соціальні потрясіння, яким чином змінюється бачення себе та світу.

Характеризуючи українське суспільство, багато науковців наголошують на фундаментальній важливості сім'ї та роду для українців. Так, Ю. Липа одним із перших дослідників назвав характерними рисами українців терплячість, відвагу, передбачливість, скромність, обережність, невідступність від обраної лінії, холодність при невдачах, а ще солідарність та своєрідний демократизм, почуття власної гідності. Потяг до справедливості науковець уважав "найважливішим рушійним наказом" [Липа, 2007]. Зазначені риси засвідчують спорідненість українців з європейськими народами, підтверджують твердження, що прагнення нашого народу до євроінтеграції є цілком логічним та природнім.

Національно свідомі українці боронять свою цивілізацію на двох фронтах: а) від ворожого наступу і впливу Росії та її сателітів; б) від совкових, олігархічних, корумпованих та промосковських сил в Україні. Внутрішню інтервенцію (другий фронт) здійснюють різними методами засоби масової інформації, які функціонують в Україні, серед них – "Інтер", "NewsOne", "112 Україна", "ZIK", "Прямий", "1+1" та інші приватні телевізійні й радіоканали [Лизанчук, 2018].

Відновлення державної незалежності України, пострадянські трансформації, Помаранчева революція, Революція Гідності, євроінтеграційні процеси спричинили колосальний вплив на ментальний вимір українського народу. З одного боку, відроджуються традиційні національні ментальні риси українців, придушені або спотворені в імперські та комуністично-тоталітарні часи, а з другого, – українська нація набуває нових якостей, зумовлених державотворчими та євроінтеграційними процесами, у тому числі й протистоянням російському неоімперіалізму, пропаганді хижого "русского міра" [Калакура, Рафальський, Юрій, 2017, с. 538].

Загальновідомий факт, що В. Янукович відмовився підтримувати заявлений Україною за президентства В. Ющенка курс на вступ у Європейський Союз саме під впливом керівництва РФ і це рішення було прийняте всупереч інтересам українського народу. Хвиля всенародного обурення конвертувалася у численні Євромайдани (листопад 2013 р.) та Революцію Гідності (листопад 2013 – лютий 2014 рр.). У лютому 2014 р. РФ скористалася нестабільною ситуацією в Україні: розпочала військову спецоперацію в Криму, ввела

військові угрупування на територію Донбасу. Також було здійснено низку заходів для підсилення масовості й глибини внутрішнього українського конфлікту. Однак офіційно поширити свій вплив на українських територіях РФ вдалося лише частково.

Інформаційна пропаганда та військові дії РФ на території України за своєю суттю – продовження ідеологічної боротьби за "молодшого брата", котрий намагається вийти з під контролю і наважився обрати курс на євроінтеграцію.

Наразі український народ перебуває у стані економічної й психологічної скрути, для багатьох наших співвітчизників це ще й глибока екзистенційна криза. Росія й далі зухвало та цинічно продовжує знецінювати та спотворювати базові цінності української ментальності, вкотре демонструє усьому світу, що трактує Україну як свій сировинний придаток, місце черпання матеріальних та інтелектуальних ресурсів.

Водночас спостерігаємо й прояв негативних рис ментальності українців – пристосуванства, запроданства, відчуження від спільноти; бажання швидкого заробітку байдуже якою ціною; домінування особистісних інтересів над національними, невіри у майбутній розвиток України. З сумом мусимо визнати, що у той час, як десятки тисяч воїнів героїчно захищають Батьківщину, а сотні тисяч втратили рідних та близьких, потребують психологічної й матеріальної допомоги для лікування, реабілітації й повернення до нормального ритму життя, є люди, в основному політики та бізнесмени, які банально заробляють на війні, ставлять інтереси матеріального збагачення вище життя своїх співвітчизників, Батьківщини загалом.

Однак неочікувано для Росії та й самих українців, військове протистояння спричинило й певні позитивні зміни в Україні. Очевидно, що найбільшим позитивним наслідком спільної української біди стала консолідація української нації, об'єднання громадян України з найрізноманітніших соціально-економічних верств проти агресії Російської Федерації. Століттями роз'єднану протиріччями (часто створеними штучно) Західну та Східну Україну об'єднав спільний ворог, спільна небезпека втрати державності. Революція Гідності та військова агресія РФ згуртували українських громадян, стали потужним поштовхом до

пробудження національної самосвідомості та гордості – українці масово почали пишатися тим, що є українцями.

Також українці здивували весь світ (та й, відверто кажучи, себе) своєю масовою небайдужістю. Революція Гідності та військове протистояння на Сході спростували пануючу в суспільстві думку про байдужість українців і таку рису української ментальності, як брак національної солідарності та згоди. На противагу нав'язаному радянською пропагандою стереотипу, що лаконічно виражений у приказці "Моя хата скраю, нічого не знаю". Натомість активізувався притаманний українській нації дух волелюбності й боротьби, що виражений в історично правдивій приказці "Моя хата скраю – першим ворога зустрічаю!". Тисячі людей добровольцями відправилися на Схід, щоб зупинити наступ ворога.

На зміну страху заявити про свої бажання та чинити супротив владі, сформованому найбільшою мірою за радянських часів, активізувалася така латентна риса української ментальності, як безстрашність та бажання йти до мети, незважаючи на ризики для життя.

Всеукраїнський волонтерський рух підтримки Майдану, військових на Сході, добровільне капеланство священників – унікальне явище у світовій історії. Адже під час перших місяців збройного протистояння українська армія вистояла, була одягнена й озброєна ціною титанічної волонтерської праці: громадяни України, українці спільно з небайдужими іноземцями з усього світу масово допомагали коштами та матеріальними цінностями, витрачали свій час, ризикували власним здоров'ям і життям, доставляючи необхідні речі навіть у зони активних бойових дій.

Сьогодні Україні, на нашу думку, важливо тримати оборону та, врешті-решт, перемогти не лише на безпосередньо військовому та інформаційно-дипломатичному фронтах, а й на ментальному – зберегти "душу народу", парадигму цінностей та особливостей світовідчуття й світоперетворення, віру у краще майбутнє.

Вважаємо, що для цього необхідно глибоко усвідомити два засадничі концепти та діяти відповідно:

1. "Реформування = виживання". Наразі реформування основних сфер життєдіяльності України – запорука не лише нашого поступу та майбутнього вступу до спільноти розвинених європейських країн, це необхідна умова вистояти

взагалі, відстояти свою Батьківщину, а отже, зберегти свою ідентичність, самобутність й унікальність.

2. "За майбутню долю України відповідальні насамперед самі українці". Українці схильні перекладати відповідальність за свої негаразди, проблеми та їх вирішення на зовнішні фактори й чинники: владу, міжнародну спільноту тощо. І це своєрідна трагедія нашого народу.

Про звичний для українців дух фаталізму та те, що ми ледь не пишаємося своїми столітніми стражданнями та зрадами пише й М. Козловець [Козловець, 2018, с. 182]. Підтримуємо його твердження, що вже давно традиційні українські бідкання й нарікання "у всьому винні воріженьки" треба замінити на відповідальність за якість і змістовність власного життя, долю країни.

Україна великою ціною витримала перші удари гібридної війни, зазнаючи при цьому людських, інфраструктурних та іміджевих втрат. Співчуття до нашої країни – позитивний факт, але його недостатньо, щоб забезпечити вплив у сучасному світі, що відповідає українському потенціалу. Тому перемога в гібридній війні для України тісно пов'язана з внутрішніми перетвореннями. Перемогти або досягти гібридного миру на вигідних для себе умовах Україна здатна, тільки змінившись. Інакше гангрена конфлікту на Донбасі постійно загрожуватиме територіальній цілісності й суверенітету нашої країни. Вижити і перемогти – не абстрактне прагнення, а елемент національної ідеї, який є актуальним для мільйонів українців, котрі переживають найдраматичніші моменти не лише в історії країни, але й у власному житті [Магда, 2015, с. 9–10].

Прикро визнавати, але агресія РФ у Криму і на сході України цілком вкладається в логіку розвитку її політики щодо України. Те, що відбулося і зараз має місце в нашій державі, є результатом нехтування її провідниками процесами відродження історичної пам'яті і формування української національної ментальності. Далеко не всі народні обранці – депутати різних рівнів через незнання історії свого краю відчувають спорідненість з історією українського народу, інтересами якого вони згідно з моральними та конституційними нормами зобов'язані опікуватись. Навіть більше, проголошена у свій час політика "багатовекторного патріотизму" вже призвела до того, що деякі народні депутати

України стали власниками декількох паспортів різних (не завжди доброзичливих до України) держав. Незнання історичного минулого свого народу призводить до нерозуміння своєї місії в законодавчому органі та нездатності парламентарів сформувати ідеологію державного забезпечення, адже відсутнє концептуальне осмислення суті й значення "національної ідеї". Реалії сьогодення такі, що в процесі подальших історичних досліджень в науковому обігу буде з'являтися все більше документів, які змушуватимуть український істеблішмент відмовитися від "багатовекторного патріотизму", в контексті якого вони й досі не можуть визначитися: чиї вони патріоти – Росії, Румунії, Угорщини тощо чи України. Час і знання історії свого народу вимагатимуть від українського істеблішменту засвідчення практичними справами позиції україноцентризму [Чорномаз].

Війна з Росією змусила відповідальніше поставитися до захисту українських інтересів як у гуманітарній сфері загалом, так і у питанні вироблення національної ідеї, збереження національної ідентичності зокрема. Особливо такі настрої важливі серед представників місцевої й державної влади та інших активістів, що впливають на формування громадської думки. Залишається сподіватися, що в умовах іноземної агресії та ідеологічного протистояння дії української влади, нарешті, відповідатимуть її заявам, а слова державних високопосадовців все ж таки набудуть тенденції до матеріалізації, політики усвідомлять власну політичну (і не тільки) відповідальність за свою діяльність (чи бездіяльність) [Гай-Нижник, 2017, с. 32].

Один із найважливіших висновків із трагічних подій, що нині відбуваються в Україні, полягає в тому, що потрібно сформувати такий ідеал нашого майбутнього, який був би близьким і зрозумілим для кожного громадянина України незалежно від національності та місця проживання. Де Людина була б метою, а не засобом її досягнення, де продажні політики були б за ґратами, а не у Верховній Раді, де урядовці не займалися б корупційними схемами, а працювали на благо суспільства, де за кожну обіцянку треба було б відповідати, де панував би Закон для всіх, а не революційна доцільність, тобто розбудовувати те, що декларується посадовцями та політиками як сучасне європейське суспільство. Це повинно стати для нас реальним процесом, а не черговою байкою для

того, щоб олігархи стали ще заможнішими, а все українське суспільство біднішим [Требін, 2014, с. 121].

Українському суспільству потрібно запропонувати надійні солідаритети – ціннісні орієнтири суспільного життя, завдяки яким соціум набуває ознак органічної цілісності, усвідомлює себе єдиним і гармонійним організмом, побудованим на принципах гуманізму і взаємодопомоги. Об'єднуюча інтенція має домінувати над роз'єднуючою. Вона – запорука суспільної гармонії. Українська нація має об'єднатися в прагненні до успіху як об'єдналися після Другої світової війни німці, японці, зумівши за десятиліття перетворити свої зруйновані країни у взірці світової економіки. Українцям потрібно поставити в основу життєвої позиції власну гідність, а не образ жертви. Україні необхідна переможна стратегія. Доцільно сповідувати філософію поступу, філософію праці, філософію освіти і науки [Козловець, 2018а, с. 196].

Головним засобом подолання негативних рис та деформацій української ментальності повинна стати державна реалізація української нації в межах суверенної, соборної й демократичної України, з урахуванням ментальних особливостей, а також способу життя нинішньої генерації українців. Не варто сліпо переймати європейський досвід державного будівництва. Україні доцільно зберегти власні державницькі традиції, а саме: республіканські ідеали, засади самоврядування, високу моральність, тісну взаємодію з українськими церквами, орієнтацію на співпрацю із Заходом. Також надзвичайно важливо, щоб українська державницька ідея увійшла у свідомість громадян України [Козловець, 2017, с. 277]. Необхідною є активізація зусиль з формування загальнонаціональної ідентичності. Кристалізація національної картини світу забезпечує сплав політичної та культурної ідентичності, що скріплює населення країни потужними символічними й емоційними зв'язками. Саме спільна ідентичність є основою буття національної спільноти (політичної нації). Якщо члени спільноти мають високий рівень національної самосвідомості, то за політичного врегулювання існуючих у суспільстві суперечностей і проблем, вони схильні до обмеження своїх особистих, групових чи корпоративних інтересів задля досягнення загальносуспільної злагоди [Гай-Нижник, 2017, с. 326].

Паралельно з вищезазначеними завданнями необхідно здійснювати й успішне реформування ключових сфер життєдіяльності Української держави, а саме: мінімізувати рівень корупційних явищ (корупція в Україні нині лишається найбільшою загрозою національній безпеці та стабільності); системно вирішувати питання в економічній, соціальній, політичній та інших сферах життєдіяльності країни; здійснювати цілеспрямовану україноцентричну й консервативно-націєкратичну гуманітарну політику; здійснювати ефективну міжнародну політику (забезпечити вступ України до ЄС та НАТО); нарощувати потенціал і боєздатність української армії; реформувати виборче законодавство; мінімалізувати вплив п'ятої колони прихованих колаборантів в органах влади та ін.

Отже, філософське осмислення унікальних для Європи й для всього світу подій революції Гідності та військового протистояння на Сході України дозволяє говорити про особливе українське відчуття власної екзистенції. Гібридна війна, анексія Росією Криму, війна на Сході справили величезний вплив як на геополітичне й економічне становище нашої країни, так і на психологічно-емоційний стан, світовідчуття та світобачення українців. Першочергового значення набули питання національного самовизначення та єдності, української ідентичності й ментальної спорідненості українців Західної, Центральної і Східної України.

Військова агресія Росії, "гібридна війна" активізували як позитивні, так і негативні риси української ментальності. З одного боку, відбулася низка позитивних змін: суттєве збільшення рівня патріотизму, суспільної солідарності, ревіталізація традиційних цінностей (історичних, релігійних, народних), які життєвонеобхідні соціуму під час стрімких змін та надзвичайних подій, а також здатність до швидкої цілеспрямованої самоорганізації, спільної діяльності громадою. Українці переосмислюють себе як націю, почали масово позбуватися характерних для радянських часів покори та страху, загострилося відчуття справедливості, власної гідності. А з другого боку, знайшли свій вияв і такі негативні риси української ментальності, як пристосуванство, запроданство та відчуження від спільноти; бажання швидкого заробітку байдуже якою ціною; переваги особистісних інтересів над національними, невіра у майбутній розвиток України. Спостерігається й екзистенційна криза,

переосмислення власного буття і стосунків з рідними (особливо з тими, що проживають у РФ), українсько-російських "братських" відносин, трансформація цінностей та життєвих пріоритетів.

Наразі одне з першочергових завдань української нації – це консолідація українців навколо загальновизнаних солідаритетів та опір і перемога над зовнішніми й внутрішніми ворогами.

4.2. Трансформація народної ментальності в процесах європеїзації та глобалізації: досвід Польщі

Польща є сусідкою України, європейською країною, що стрімко розвивається.

На прикладі Польщі можемо простежити шлях розвитку європейської держави, яка наприкінці XX ст. мала схожу економічну й політичну ситуацію з Україною (з 1939 по 1989 р. перебувала у радянській сфері впливу), але зуміла здійснити необхідні реформи основних сфер життєдіяльності суспільства У 1999 р. Польща вступила до НАТО, в 2004 р. – до Європейського Союзу, і тепер поєднує консервативні традиції (відома риса Польщі у світі) з відкритістю до глобальної реальності.

Дослідження трансформації як багаторівневого процесу змін та модернізації Польщі з 1989 р. і до сьогодні дозволяє виокремити цінні як для України, так й інших країн пострадянського простору уроки впровадження швидких змін, представити приклад розвитку громадянського суспільства та створення демократичної держави, що є дуже важливим для української нації, особливо зараз на її шляху до НАТО й ЄС.

У низці напрямків Польща успішно розвивається, у певних сферах є складності, але, однозначно, за останні тридцять років вона суттєво випередила Україну і в економічному, і в соціокультурному плані. Особливості становлення та якісний зміст польської ментальності, риси приналежності до європейської цивілізації були розглянуті в третьому розділі монографії. Наразі фокус нашої уваги на тих змінах, що відбулися у польському суспільстві наприкінці XX – початку XXI ст., а саме: що допомагало й гальмувало процеси трансформації, яке вираження ці зміни знайшли у польській

ментальності. Також нас цікавить польський досвід успішного поєднання традиційних цінностей та життєвого укладу, збереження власної ідентичності з процесами модернізації й включення Польщі у глобальний контекст.

Аналіз польського досвіду змін цінностей, поглядів, інтересів, когнітивних структур, моделей поведінки дозволяє виявити зміни в ментальності; простежити, які її риси були помічними та корисними, а які – навпаки: чинили перешкоди ефективному реформуванню й соціальним змінам (економічним і політичним), а також гальмували процес формування громадянського суспільства.

Приклад значного прогресу та досягнутого рівня розвитку Польщі надихає українців, підтверджує необхідність реформування основних сфер життєдіяльності України, важливість долучення до міжнародних організацій.

Досвід трансформації польського суспільства допомагає у пошуку відповідей на запитання, які особливості ментальності поляків були корисними та ефективними під час впровадження швидких змін, сприяли становленню й розвитку демократії, громадянського суспільства, а також переходу до ринкової економіки; які гальмували і уповільнювали ці процеси, створювали перешкоди та додаткові труднощі. Цікаво з'ясувати, чи виникли зміни в ментальності поляків внаслідок членства Польщі в НАТО, ЄС та під впливом глобалізації.

Цінним досвідом для українців є також відповіді на запитання: наскільки далеко польське суспільство відійшло від стратегій діяльності за правилами "старої системи" та ментальності homo sovieticus? Наскільки воно адаптувалося до нової ситуації, що, з одного боку, уможливлює нові перспективи та досягнення, а з другого – створює певні складності, бо вимагає засвоєння й оперування новими знаннями та навичками.

Ще у 1989 р. тодішній польський прем'єр-міністр Т. Мазовецький виголосив символічний і пам'ятний для свого народу вислів: "Ми проводимо товсту лінію між минулим та теперішнім (Przeszłość odkreślamy grubą linią)". Ця метафорична лінія повинна була відокремити дві епохи: комуністичне рабство (сорок п'ять років радянської Польщі (Polski Ludowej) та майже двісті років відсутності власної державності) від періоду свободи і демократії, який щойно

розпочався у Польщі [Kuisz, 2018, с. 8]. Але чи справді це так просто було зробити? І чи взагалі можливо?

Наслідки іноземного панування, незалежно від бажання суспільства, не зникають відразу зі зміною суспільно-політичної ситуації, вони продовжують впливати на суспільну свідомість ще протягом тривалого часу. Тому дуже важливо, як суспільство проаналізує та буде інтерпретувати отриману спадщину, які висновки зроблять інтелектуали, і чи будуть враховані набуті зміни свідомості у творенні майбутнього життя польської нації.

Польська ментальність та ідентичність, національні особливості, система цінностей, моделі поведінкових реакцій є предметом дослідження багатьох польських вчених, а саме: Е. Внука-Ліпіньського, А. Дудки, А. Зибали, М. Зьолковського, Я. Коралевич, А. Ледера, П. Штомпки, І. Якубовської-Браніцької та інших. Основою нашого аналізу є також результати соціологічних досліджень Центру досліджень суспільної думки в Польщі ("CBOS"), результати дослідження "Соціальної діагностики" ("Diagnozy Społecznej") (інформація про умови та якість життя поляків), дослідження ментальності поляків (способів мислення про політику, економіку й соціальне життя), проведені Я. Коралевич та М. Зьолковським наприкінці 1980-х та 1990-х років.

На початку XXI ст. польські дослідники зауважили, що в їх країні, що зазнає глибокої трансформації, бракує детального аналізу та знань про суспільство, в якому ці зміни відбуваються [Marody, 2002, с. 11]. В останні роки кількість робіт, присвячених цій темі, збільшилася, і низка соціологічних досліджень дозволяє простежити й проаналізувати динаміку суспільних змін і зпрогнозувати перспективи майбутнього розвитку. Дослідження трансформації у Польщі є сферою наукових інтересів багатьох вчених, серед яких назвемо передусім праці Г. Доманьського, А. Коласи-Новак, М. Мароди, Є. Шацького, П. Штомпки, А. Шліз, Криштофа та Здзіслава Загурських, М. Жьовковського та ін.

Ментальні трансформації спробуємо виявити на підставі аналізу змін в ціннісних системах та супільних настроях, інтересах, орієнтаціях, домінуючих моделях суспільної поведінки, типових реакціях польського суспільства. Важливими і цікавими для нашого дослідження є й питання

зміни рівня задоволеності різними сферами життєдіяльності, а також зміни ставлення до демократії, громадсько-політичної активності.

Польський досвід дослідження суспільства після 1989 р. цікавий для українських науковців у двох сферах:

• як досвід аналізу трансформації ментальності під впливом таких факторів, як реформи основних сфер життя – перехід від тоталітаризму до ринкової економіки, впровадження ліберальних принципів та демократичних цінностей;

• досвід проведення досліджень у Польщі, специфіка аналізу процесів суспільної трансформації.

Саме перший аспект і є предметом нашого аналізу, тоді як другий потребує окремого дослідження. Зауважимо, що польські дослідники розуміють важливість аналізу змін, проводять дослідження на високому науково-теоретичному рівні, регулярно та достатньо детально, а не поверхово й умовно, як це, на жаль, й досі має місце в Україні та інших пострадянських країнах. Такий моніторинг необхідний для суспільного контролю, корекції стратегій розвитку.

Трансформація як соціальне явище. Особливості трансформації польського суспільства

Термін "трансформація" зазвичай використовується для опису радикальних та тривалих у часі змін у країнах пострадянського простору (кінець XX ст.) [Енциклопедія соціології, 2002, с. 259]. Враховуючи бурхливий характер змін, що призвели до нових форм організації суспільного життя, можна було б вжити термін "революція" (саме так визначені процеси, що відбувалися у Східній Європі в 1989–1990 рр. за Р. Дарендорфом). Однак цей термін не прижився серед польських соціологів, оскільки "революція" асоціюється з кардинальними, короткочасними змінами у поєднанні з насильством та фізичним знищенням певних суспільних прошарків (класів). Натомість термін "трансформація" має більш гнучке значення, що дозволяє найбільш влучно здефініювати зазначені процеси.

Про суспільну трансформацію як явище можемо говорити лише внаслідок фундаментальних системних змін у суспільстві. Важливо, що трансформація може зумовити певні структурні зміни ідентичності, але вона не призводить до

цілковитої втрати історичної ідентичності (інакше це було б революцією, історичним переворотом) [там же, с. 260]. Більше того, суть поняття трансформації полягає в такому погляді на соціальну систему, що представляє її динамічне "становлення", а не "буття" у певний часовий проміжок.

Загалом, трансформація була зумовлена державними реформами, що здійснювались "з гори" та стосувалися насамперед економічних змін (впровадження ринкових принципів) і змін у політичній системі.

Реалізація проєкту переходу до вільного ринку та демократії базувалася на вірі у його відповідність очікуванням і прагненням поляків, раціональність та гарантований успіх за прикладом високорозвинених західних країн. Відтак, влада й галузеві експерти реалізовували нововведення з вірою в те, що суспільство позитивно сприйме зміни, ефективно використає нові можливості. Увага була зосереджена на виході з лабет соціалізму, а зміна полягала у двох одночасних процесах: інституціоналізації нового порядку та витісненні комуністичних схем і структур. Введений проєкт модернізаційних змін базувався на стратегії наслідування рішень західних країн.

У кожному суспільстві, яке розробляє та впроваджує проєкт прискореної модернізації та усунення наслідків відсталості певних сфер життєдіяльності суспільства, має бути відповідний нормативний ідеал, на який потрібно рівнятися, до якого суспільство буде прагнути, рости, підтягувати себе. За допомогою моніторингів та досліджень соціологи спостерігають за суспільними процесами, аналізують, за необхідності звертають увагу на певні явища та нюанси, виконують роль "суспільних охоронців". Варто зазначити, що польські соціологи та вчені не лише ретельно відстежують та визначають результати існуючих змін, але й вболівають за досягнення кращих результатів – за максимальне наближення до європейських стандартів. Ця особливість є спільною для поляків та українців, істотно відрізняючи нас від високорозвинених країн західного світу (США, країни ЄС), представники яких не мають наміру порівнювати себе з кимось, натомість досліджують та діагностують соціальну реальність такою, якою вона є. На Заході дослідники констатують явище, тоді як у Польщі та Україні його (явище)

аналізують відповідно до критеріїв "позитивне" / "негативне", "конструктивне" / "руйнівне" тощо.

Зазначимо, що динаміка трансформації після 1989 р. у Польщі була значно вищою ніж в інших країнах Східної Європи, що мало як позитивні, так і негативні наслідки. Позитивні – здебільшого у сфері економічних досягнень, негативні – переважно у публічній сфері.

Оскільки польська трансформація має багатовимірний характер, важливим для її осмислення є факт суттєвої різниці темпів змін у різних сферах. Так, науковці відзначають, що швидкі перетворення в матеріально-цивілізаційній та політичній сфері супроводжувалися надзвичайно повільними ("равликовими") змінами у соціокультурній та ментальній сфері [Śliz, Szczepański, 2008, c. 166].

Наприклад, А. Ледер у одному зі своєїх інтерв'ю підсумував, що "з позиції сьогодення знаємо, що тоді ми отримали надзвичайну динаміку, але в той же час усі публічні зони відійшли в забуття. Сьогодні ми збираємо плоди" [Wilk, 2017]. Йдеться про те, що хоча економісти наголошують на значних досягненнях економіки та модернізації Польщі завдяки фінансовій підтримці Європейського Союзу [Nasza Europa], проте не все відбувалося так, як очікували і прогнозували реформатори. Об'єктивно, суспільство рідко реагує та діє повністю передбачувано й логічно, до того ж низка помилок була допущена і в публічній інформаційній політиці.

Процес трансформації все ще триває. Нині можемо виокремити три основні події, що стали переломними та доленосними, своєрідними імпульсами до змін:

а) 1989 р. – Польща перестає бути комуністичною країною: між комуністичною владою та опозицією відбувся круглий стіл, який завершився угодою й підписанням договору про демократизацію польського суспільства; у 1991 р. Польща стала членом Вишеградської групи (головна мета – інтеграція з євроатлантичними структурами);

б) 1999 р. – здійснення реформ основних сфер життя (реформи адміністративного поділу країни, судової влади та інші); приєднання Польщі до Організації Північноатлантичного договору (НАТО);

в) 2004 р. – вступ Польщі до Європейського Союзу.

Ці три дати є дуже значущими в сучасній історії Польщі, оскільки визначили подальший вектор її державного

розвитку, хоч польському суспільству і прийшлося пережити період бурхливих змін та досить важкої адаптації.

Зовнішні фактори зумовили внутрішні зміни й трансформації у польському суспільстві: змінилась специфіка його функціонування, що, відповідно, спричинило зміни в способах мислення. Фундаментальне значення мало усвідомлення різними соціальними групами цілеспрямованості та важливості змін, а також наявності внутрішнього потенціалу готовності до них [Encyklopedia socjologii, 2002, c. 259–262].

Здавалося б, у Польщі відбувся логічний та необхідний перехід від авторитарного суспільства з централізованою економікою до демократичного суспільства з ринковою економікою (або, коротко кажучи, перехід від тоталітаризму до демократії). Однак ці процеси не є такими однозначними, як може видатися на перший погляд. Вони складні та фундаментальні. Про багатовимірність процесу трансформації пише і П. Штомпка, зауважуючи, що його остаточний перебіг визначається взаємодією між організаційно-інституційним та ментально-культурним рівнями [Sztompka, 1999, c. 266–267]. Також науковець констатує, що дослідники трансформації зосереджуються насамперед на інституціональних і організаційних змінах (правових, політичних, економічних), несправедливо приділяючи значно меншу увагу важливим факторам, пов'язаним з культурою та ментальністю, свідомістю й підсвідомістю, які важко дослідити емпірично (йдеться про соціальний настрій, добробут соціальних груп, типові звички, натхнення та розчарування, рівень ентузіазму й апатії тощо) [там же, с. 265–266]. Ми хочемо хоча б частково заповнити цю прогалину, тому в центрі нашої уваги – зміни на ментально-культурному рівні.

Дослідження феномену ментальності передбачає передусім аналіз світоглядних характеристик суспільства в цілому, а також окремих соціальних груп, специфіку їх світовідчування та світорозуміння, норм і зразків практичної діяльності відповідно до пануючої системи цінностей, інтересів, рівня знань та вмінь, кваліфікації, компетенції тощо.Визначення й опис ментальних особливостей певного суспільства видається можливим завдяки порівнянню з характерними рисами інших суспільств (народів), а також

завдяки аналізу історичного досвіду певного народу в різні періоди.

Серед основних функцій ментальності можна виокремити:

- розмежування "своїх" та "чужих" за допомогою символів, знаків тощо і формування атмосфери емоційної спорідненості, створення образів "ми – громада", "ми – нація";
- забезпечення сприятливих умов для спільного життя й різних форм життєдіяльності;
- збереження та плекання оригінальної національної ідентичності, гідності та гордості, патріотичних почуттів; активізація прагнення діяти задля досягнення кращих умов життя для себе та свого народу загалом, втілення національної ідеї;
- протидія стрімким революційно-реформаторським змінам, натомість – сприяння еволюційним процесам їх (змін) реалізації тощо [Рудакевич, 2010, с. 273; Кримський, Заблоцький, 2002, с. 370].

Тож підкреслимо практичне значення ментальності, а в контексті нашого дослідження звернімо особливу увагу на одне з головних її (ментальності) завдань: регулювання життєдіяльності людей шляхом відтворення як на свідомому, так і підсвідомому рівні засвоєних раніше поведінкових моделей (історичний досвід предків переживати/виживати у конкретних ситуаціях), тобто забезпечення швидкого й оптимального до відповідного виклику реагування на події відповідно до успадкованого досвіду.

У процесах суспільної трансформації ментальні особливості відіграють одну з найважливіших ролей: сприяють засвоєнню й впровадженню нових норм та форм поведінки, звичок, зв'язків. У той же час вони можуть й значно ускладнювати та гальмувати процес оволодіння інноваціями (як свідомо, так і підсвідомо), оскільки, як було вказано вище, одна з головних функцій ментальності – протидія бурхливим революційно-реформаторським перетворенням.

У третьому розділі цієї монографії ми проаналізували основні історично сформовані риси польського менталітету та обґрунтували, що серед конструктивних рис, насамперед, можна виокремити: патріотизм і мужність, глибоке почуття свободи та незалежності, наполегливість, розвинене почуття

честі й обов'язку, релігійність, культивування сімейних традицій та підтримку тісних контактів між членами сім'ї, ввічливість, дотепність, толерантність.

Серед двояких (можна трактувати по-різному залежно від ситуації (життєвих обставин)) та деструктивних: сентиментальність та емоційність (особливо східна частина Польщі); індивідуалізм; консервативні погляди й традиційність; схильність до розбіжностей та суперечок, нарікання і невдоволення; низька здатність до консенсусу; дефіцит доброзичливості та довіри по відношенню до себе й інших людей, установ та організацій; відчуття пасивного сприйняття дійсності у поєднанні з фаталізмом; переконаність у змові проти поляків та ін.

Конструктивні особливості менталітету сприяють подальшому розвитку та процвітанню Польщі, допомагають впровадженню необхідних змін. Важливу роль відіграє й історичне європейське коріння поляків. Тож не дивно, що для переважної більшості польського суспільства вступ до ЄС є "поверненням до Європи". В Україні ж ситуація значно складніша, оскільки немає такої консолідації навколо європейського вектору розвитку, а суспільство історично поділяється на кілька таборів (проєвропейський; проросійський; нейтральний), до того ж істотний деструктивний для української державності вплив має цілесрямована маніпулятивна діяльність проросійських сил та гібридна війна по всій Україні [Гордійчук, 2019f], фактична війна, що триває вже сьомий рік (!) (з 2014 року) на сході країни.

Соціолог А. Коласа-Новак зауважує, що причини багатьох труднощів у реалізації сучасних модернізаційний процесів часто знаходяться в минулому і це – ментальні пережитки-тягарі, такі як стійкі настанови, сформовані в часи соціалізму, та селянський/фермерський менталітет поляків (пол. "mentalność folwarczna") як спадок часів панщини [Kolasa-Nowak, 2018, c. 301]. К. Май-Вашьньовська також зазначає, що серед основних перешкод на шляху до розвиненого громадянського суспільства й високого рівня громадсько-політичної активності поляків досі стоять історичні пережитки, пов'язані з діяльністю комуністичної системи, з надмірною політизацією політичного життя. Серед найважливіших та водночас найскладніших змін

ментальності К. Май-Вашьньовська вказує подолання бар'єрів на рівні свідомості індивідів і перепонів формування соціального капіталу [Maj-Waśniowska, 2015].

П. Штомпка обґрунтовує фундаментальне значення в процесах трансформації успадкованих культурних аксіологічних факторів (визначає їх як "культурні імпондерабілії"), які характеризують суспільні взаємодії, а саме: довіру (очікування гідного ставлення й належної поведінки), вірність у поєднанні з надійністю (непорушення довіри, яку інші покладають на нас, сумлінне виконання обов'язків), солідарність (турботу про інших та готовність допомогти навіть всупереч власним інтересам). Разом це є фрагменти "морального зв'язку" (пол. "więzi moralnej") [Sztompka, 1999, с. 269–271]. Дослідник підкреслює, що занадто швидкі, стрімкі соціальні зміни призводять до соціальних патологій – руйнування моральних зв'язків, що виявляється в антитезі довіри – в культурі цинізму, підозрілості, недовіри, приписуванні іншим найнижчих мотивів дій, в антитезі вірності й надійності – порушенні домовленостей, маніпуляціях та зловживання довірою, шахрайстві; в антитезі солідарності – індивідуалізмі, егоїзмі, байдужості до інших [там же, с. 271]. Підтвердження чи спростування зазначеного вище можливе завдяки здійсненню детального аналізу змін інтересів та пріоритетів польського суспільства.

Як в Україні, так і в Польщі суттєво гальмує процеси впровадження змін ідеалізований образ періоду соціалізму, який досі залишається у свідомості багатьох людей старшого віку. Падіння комунізму дало надію на позитивні зміни в матеріальній та духовній сферах. Але нова реальність виявилася досить складною для багатьох, а особливо для малоосвічених громадян з консервативними поглядами, котрі схильні вбачати у падінні комуністичної формації "втрачений рай" (ностальгують за яскраво вираженою патерналістичною функцією держави, "повними шлунками", "визначеною (запевненою) працею" на державних посадах тощо). Ці люди, як правило, не мають достатнього рівня знань і навичок, внутрішньої готовності та ресурсів ефективно функціонувати в умовах ринкової економіки, тож залишаються "за бортом" сучасності, їх називають переможеними польської трансформації (пол. "przegranymi polskiej transformacji") [Śliz, Szczepański, 2008, с. 168].

У соціологічних аналізах розрізнення переможців та переможених пов'язане з відповідями на головні питання рефлексії щодо трансформації, а саме: чи поляки були свідомими творцями змін, чи зміни були результатом "пасивної адаптаційної поведінки, нав'язаної елітами"; чи призвели польські трансформації до виникнення суспільства, в якому переважають плюралістичні інтереси й активна участь у проектах раціоналізації та модернізації суспільства, чи сформувалося два відокремлених товариства: включених у трансформацію та тих, хто залишився поза нею [Rychard, 1998, с. 369].

Впровадження фундаментальних реформ у поєднанні з послідовними хвилями змін зумовили досить тривалий процес адаптації, і лише певній частині суспільства вдалося вийти на рівень успішного творення бажаної для себе реальності (пол. "wygrani polskiej transformacji"). У результаті поглибився двовекторний характер польського суспільства: одна його частина характеризується оптимізмом, винахідливістю, самостійністю, інша ж навпаки: песимізмом, тугою за минулим, постійними скаргами та наріканнями, невірою у покращення власного майбутнього тощо.

У 2004 р. А. Гіза-Полещук констатувала, що, з одного боку, формується й розвивається "сучасна, космополітична, добре заробляюча та мандруюча по світу Польща. З другого: традиційна, сільська, маргіналізована. Тому подорож між Варшавою та селом із північно-східної частини Польщі – це подорож у часі" [Giza-Poleszczuk, 2004, с. 265]. Цей поділ не вирівнюється з часом, навпаки – поглиблюється, і для Польщі це значно глибша проблема, ніж економічне розшарування. Відповідно, у зв'язку з внутрішньою різноманітністю польського суспільства досить складно робити висновки про ментальність усього народу як унікальної особливої спільноти, хоч і можливо робити певні узагальнення.

Аналіз змін ментальності поляків на основі даних соціологічних досліджень

Оскільки основним компонентом ментальних структур є система цінностей та уподобань, низка поведінкових моделей-реакцій, зміни ментальності можна простежити, проаналізувавши зміни в ціннісних системах й інтересах,

суспільних орієнтаціях, домінуючих моделях соціальної поведінки, типових реакціях тощо. Важливими та цікавими для дослідження є зміни у рівні задоволеності різними сферами життя, у ставленні до демократії, динаміка суспільно-політичної активності.

Аналіз змін у системі цінностей польського суспільства вимагає насамперед врахування того, як змінилися за досліджуваний час його матеріальні умови, рівень можливостей.

Польський Центр дослідження суспільної думки (CBOS) з 1993 р. серед величезної кількості різноманітних тем здійснює моніторинг матеріального становища польського суспільства, результати цих досліджень є особливо цінними у контексті нашої проблеми. При вивченні змін ментальності показники громадської думки з цього питання для нас є важливішими ніж реальні економічні. Суспільні почуття та настрої виходять на перший план. Наприклад, приблизний поточний економічний стан польського суспільства можна проаналізувати за результатами дослідження CBOS, проведеного з використанням методу комп'ютерних прямих інтерв'ю (CAPI) у березні 2019 р. на репрезентативній вибірці 1046 дорослого населення у Польщі [Materialne warunki życia, 2019, CBOS].

Мал. 1. Характеристика способів управління грошима в домашньому господарстві (2019)

3% – живемо дуже добре, можемо багато собі дозволити;
30% – живемо добре, вистачає на досить багато без спеціальних заощаджень;
51% – живемо середньо, вистачає на щоденні потреби, але для купівлі більш дорогих речей/послуг потрібно заощаджувати;
14% – живемо скромно, економно й ощадливо;
1% – живемо дуже бідно, грошей не вистачає навіть на задоволення базових потреб;
1% – важко відповісти.

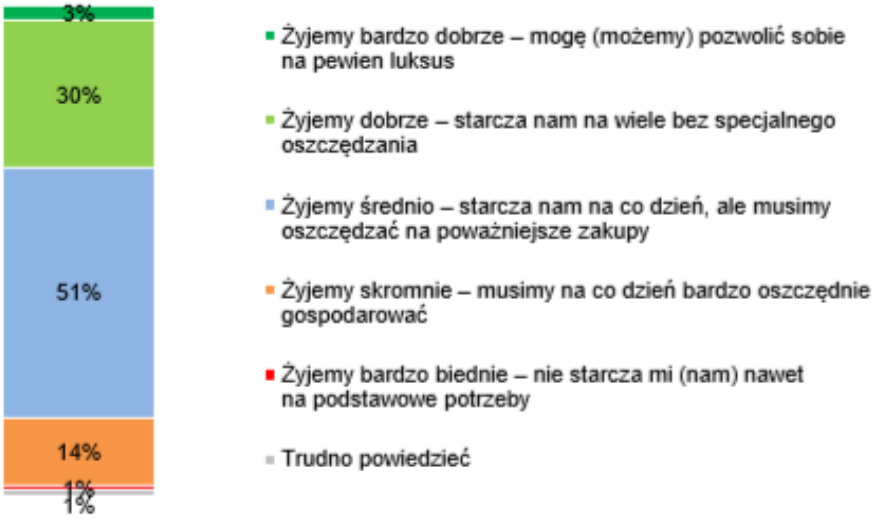

Джерело: CBOS, 2019.

А тепер розглянемо Мал. 2, який демонструє динаміку останніх двадцяти шести років:

Мал. 2. Характеристика способів управління грошима в домашньому господарстві (1993-2019)

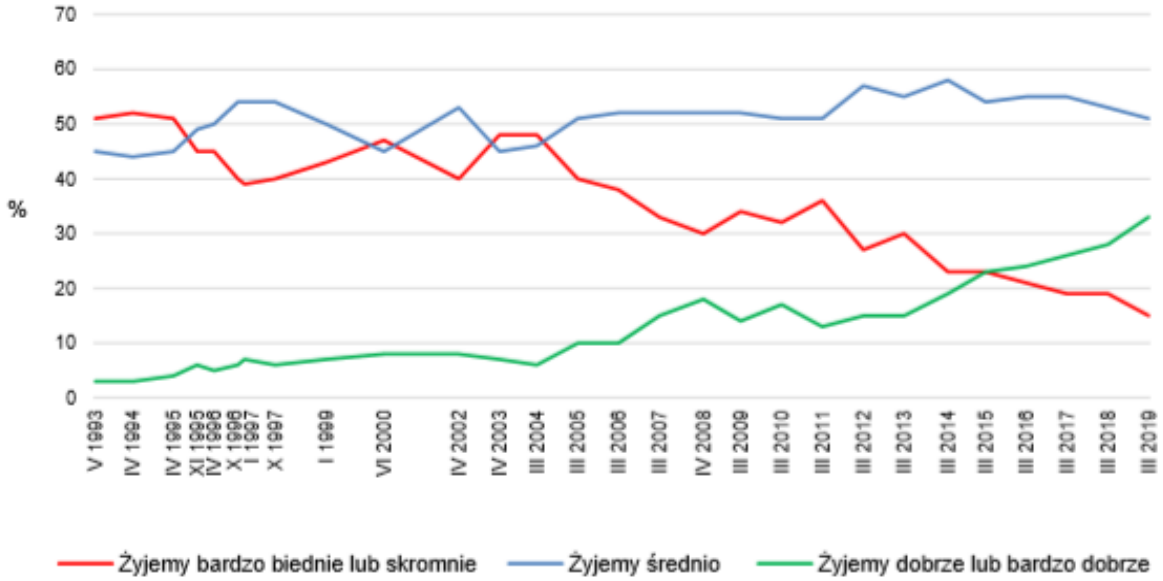

Źródło: CBOS, 2019.

На основі цього порівняння ми можемо побачити, що на тлі незначних змін середнього класу кількість заможних людей значно зросла, а кількість матеріально незабезпечених суттєво скоротилася.

Підтвердження зростання задоволеності з матеріальної сторони життя є також у результатах іншого дослідження CBOS [Zadowolenie z życia, 2019, CBOS]:

Таблиця 1. Задоволеність окремими сферами життя відповідно до дат дослідження:

Czy na ogół jest Pan(i) zadowolony(a):	Odsetki badanych **zadowolonych** z poszczególnych dziedzin życia według terminów badań																					
	XI 1994	I 1997	IV 1999	XII 2000	XII 2001	XII 2002	XII 2003	XII 2004	XII 2005	XII 2006	XII 2007	XII 2008	XII 2009	XII 2010	XII 2011	XII 2012	XII 2013	XII 2014	XII 2015	XII 2016	XII 2017	XII 2018
– ze swoich dzieci	94	93	92	93	93	93	93	95	95	94	95	90	91	92	91	92	91	91	92	95	95	95
– ze swego małżeństwa / stałego związku*	83	84	82	84	82	85	84	84	86	85	88	78	81	83	82	82	82	82	89	88	88	90
– ze swoich przyjaciół, najbliższych znajomych	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	83	83	81	78	77	81	81	82	85	84	85
– ze swojego miejsca zamieszkania	-	-	69	64	67	74	71	75	78	77	81	76	77	78	76	78	80	78	82	84	81	83
– z przebiegu pracy zawodowej	51	48	52	47	56	51	55	57	64	59	59	61	59	59	61	59	60	63	66	66	68	71
– z materialnych warunków bytu – mieszkania, wyposażenia itp.	24	26	34	30	34	39	35	40	44	46	47	51	50	52	51	51	51	56	60	59	62	67
– ze swojego wykształcenia, kwalifikacji	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	50	52	51	51	57	53	59	64	62	62	64
– ze stanu swojego zdrowia	-	-	49	48	51	54	53	52	57	56	57	56	57	58	54	59	58	60	60	59	61	60
– ze swoich perspektyw na przyszłość	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	38	40	40	40	37	37	40	44	49	47	48	52
– ze swoich dochodów i sytuacji finansowej	9	12	14	12	13	15	16	16	20	22	24	26	25	26	25	23	25	29	28	31	32	35

Активация Wind

Джерело: CBOS, 2019.

За результатами дослідження, представленими у таблиці 1, можна зробити висновок, що за останні 25 років у польському суспільстві рівень задоволеності доходами й фінансовим становищем зросли майже вчетверо: з 9% до 35%; рівень задоволеності матеріальними умовами життя – житлом, різноманітними зручностями та обладнанням тощо збільшився майже втричі з 24 до 67%. Проте слід зазначити, що рівень незадоволеності все ще високий. Можливо, у цьому контексті доцільно враховувати таку характерну особливість ментальності поляків як схильність до скарг і нарікань, хоч, фактично, більшість задоволені своїм життям, особливо сімейними та іншими суспільними відносинами. Загалом, висновки дослідників є позитивними: поляки чим далі, тим з більшим рівнем оптимізму дивляться у власне майбутнє [Zadowolenie z życia, 2019, CBOS, c. 10]. Важко не погодитись із думкою вчених, що через збільшення матеріального добробуту суспільства (а це чітко показує й наступна таблиця, представляюча результати дослідження CBOS на тему

повсякденної активності поляків) та, відповідно, більш широкого задоволення основних потреб, поляки все частіше присвячують себе сімейному життю. У той же час стають все меншою мірою виражені настрої виживання, прагнення заробляти більше грошей, працювати за кордоном [Codzienna aktywność Polaków, 2018, CBOS, c. 4–5].

Таблиця 2. Повсякденна активність поляків

Który z wymienionych rodzajów działalności stanowi obecnie treść Pana(i) życia codziennego? Czemu poświęca Pan(i) najwięcej czasu i energii?*	Wskazania respondentów według terminów badań			
	VII 1988	VII 1998	VII 2008	X 2018
	w procentach			
Życie rodzinne	67	71	69	72
Praca	60	61	50	53
Ochrona zdrowia (leczenie)	28	33	33	28
Zdobywanie pieniędzy	39	29	24	15
Aktywność fizyczna, uprawianie sportu (dodano w 2008 roku)	-	-	8	14
Korzystanie z życia (rozrywki, inne przyjemności, w roku 1988 także podróże)	21	12	13	11
Remont, urządzanie domu/mieszkania (dodano w 2008 roku)	-	-	13	11
Życie religijne	17	13	11	10
Zdobywanie wykształcenia	11	13	11	9
Podróżowanie (dodano w 1998 roku)	-	4	6	8
Życie kulturalne	7	6	5	8
Przetrwanie	27	25	19	7
Działania społeczne dla dobra innych	7	5	4	5
Kupno, budowa domu/mieszkania (dodano w 2008 roku)	-	-	5	3
Politykowanie	2	2	2	3
Wspinanie się po szczeblach kariery zawodowej	2	3	3	2
Lenistwo	3	2	3	2
Starania o pracę za granicą	9	2	3	1

Джерело: CBOS, 2018.

Також дослідити показники змін в часовій ретроспективі дають можливість результати соціологічних досліджень, таких як, наприклад, дослідження "Суспільна діагностика 2015" (пол. "Diagnoza społeczna 2015"), у якому вказано 13 конкретних цінностей (вартостей) та одна невизначена (усі 13 значень широко поширені, тому респонденти мали обмежений вибір до трьох найважливіших, на їхню думку, пунктів). У таблиці 3 наведені результати досліджень, що охоплюють період з 1992 по 2015 р. Вони підтверджують, що система цінностей поляків у цей період є досить стабільною. Як і в попередньому дослідженні, можемо констатувати, що заробляння та накопичення грошей втрачає першочергове значення. Серед головних цінностей найчастіше поляки вказують здоров'я (64,1% респондентів), успішний шлюб (незначне зменшення кількості виборів з 2000 р.), дітей та працю; найменш часто – незалежність та свободу, сильний характер, освіченість, доброту, повагу до навколишнього

середовища [Czapiński, Panek, 2015, с. 272]. У порівнянні з 90-тими роками збільшився рівень розуміння важливості освіти та дружніх відносин (відсоток відповідей зріс більше ніж удвічі порівняно з 2000 р.).

Таблиця 3. Відсотки вибору найважливіших трьох цінностей (умов) успішного щасливого життя серед респондентів у віці 18+:

Wartość	1992 r. N=3402	1995 r. N=3020	1997 r. N=2094	2000 r. N=6632	2003 r. N=9397	2005 r. N=8560	2007 r. N=12365	2009 r. N=23784	2011 N=26221	2013 N=26248	2015 N=21950
Pieniądze	37,2	36,1	39,3	39,2	33,3	32,9	30,7	30,3	28,2	29,0	28,3
Dzieci	52,3	51,0	50,3	43,4	43,3	45,1	45,9	48,8	47,6	46,1	48,7
Udane małżeństwo	56,3	55,9	58,8	58,0	53,7	55,6	55,8	56,6	53,4	50,3	50,3
Praca	26,6	29,6	28,9	30,8	35,5	34,7	30,2	31,9	30,7	32,1	30,0
Przyjaciele	4,7	5,6	5,0	4,6	5,9	8,0	8,6	10,4	10,4	10,6	11,6
Opatrzność, Bóg	16,7	16,4	15,6	16,0	15,4	15,6	15,1	15,4	13,3	12,9	13,1
Pogoda ducha	8,5	9,0	7,9	7,8	8,2	9,1	9,5	10,7	10,2	9,2	9,5
Uczciwość	12,3	10,0	9,0	8,8	9,0	10,2	9,7	11,1	9,9	9,4	9,9
Życzliwość i szacunek	9,0	7,4	6,0	7,8	5,9	6,7	6,9	8,4	7,1	6,7	7,2
Wolność, swoboda	3,6	3,8	1,9	3,0	3,3	3,5	4,1	4,7	4,4	4,9	6,0
Zdrowie	59,6	59,6	60,2	62,9	63,7	64,9	65,1	67,8	64,1	65,3	67,0
Wykształcenie	1,9	3,7	4,2	4,6	5,1	6,0	6,2	6,3	5,6	5,8	5,2
Silny charakter	4,0	4,1	5,5	3,4	4,5	4,9	5,0	5,8	5,3	5,8	6.3
Inne	0,5	0,7	0,4	0,6	0,7	1,2	1,0	1,0	0,9	0,9	0,8

Źródło danych: lata 1 992-1997 — Czapiński, 1998; lata 2000-2015 — *Diagnoza Społeczna.*

Джерело: "Суспільна діагностика 2015".

Ще одне важливе питання, яке вказує на зміну цінностей та моделей (зразків) поведінки суспільства, – його громадсько-політична активність. Демократичні зміни, які дають величезні можливості й перспективи, ефективні у поєднанні з високим рівнем відповідальності громадян за власне життя та розвиток, надання сенсу своїй діяльності, і це, що дуже важливо, у поєднанні з відповідальністю за якість життя суспільства в цілому.

Комуністична система з націоналізованою економікою культивувала інші якості – виконання плану, знання "свого місця" та можливостей, суворість, покору, тож не передбачала особистісної ініціативи й відповідальності, масова активна громадська діяльність заборонялася. Однак діяльність Солідарності та розпад СРСР відкрили нові можливості для Польщі й інших пострадянських країн. І хоча в Польщі й надалі існує багато складностей та суперечностей, сьогодні ми можемо підсумувати, що порівняно з Україною й іншими пострадянськими державами вона використала історичні можливості найбільш ефективно й продуктивно. Отже, наразі про польське суспільство можна говорити у двох контекстах:

1) у парадигмі трансформації: системний перехід від моноцентричного порядку "реального соціалізму" до поліцентричного порядку капіталізму і демократії;

2) у контексті все більшого включення Польщі до світової капіталістичної системи (політичної, економічної, культурної) [Koralewicz, Ziółkowski, 2003, c. 212], її виходу на міжнародну арену глобалізованого світу.

Процес трансформації польського суспільства, зміцнення демократичних цінностей та свобод триває й нині. Фаталізм, характерний для попередніх поколінь поляків ("так було завжди"), все більше витісняється альтернативним підходом, що передбачає активний свідомий вибір, усвідомлення власних можливостей, відповідальність. Як зазначив Я. Маріанскі, сьогодні консервативні ідеологічні моделі не підтримуються новими поколіннями поляків, народженими в незалежній Польщі. Їх життєва позиція все частіше відповідає гаслу: "ми самі творимо власне майбутнє та надаємо йому бажану форму"; таким чином, вони виявляють тенденцію до європейської відкритості, динамічності [Marianski, 1999].

Позитивні тенденції збільшення почуття впливу громадян на державу загалом (Мал. 3) та власні міста, малі спільноти (Мал. 4) показують і результати досліджень CBOS [Poczucie wpływu, 2018, CBOS]:

Мал. 3. Як Ви вважаєте, такі люди, як Ви, впливають на справи країни? Джерело: CBOS, 2018.

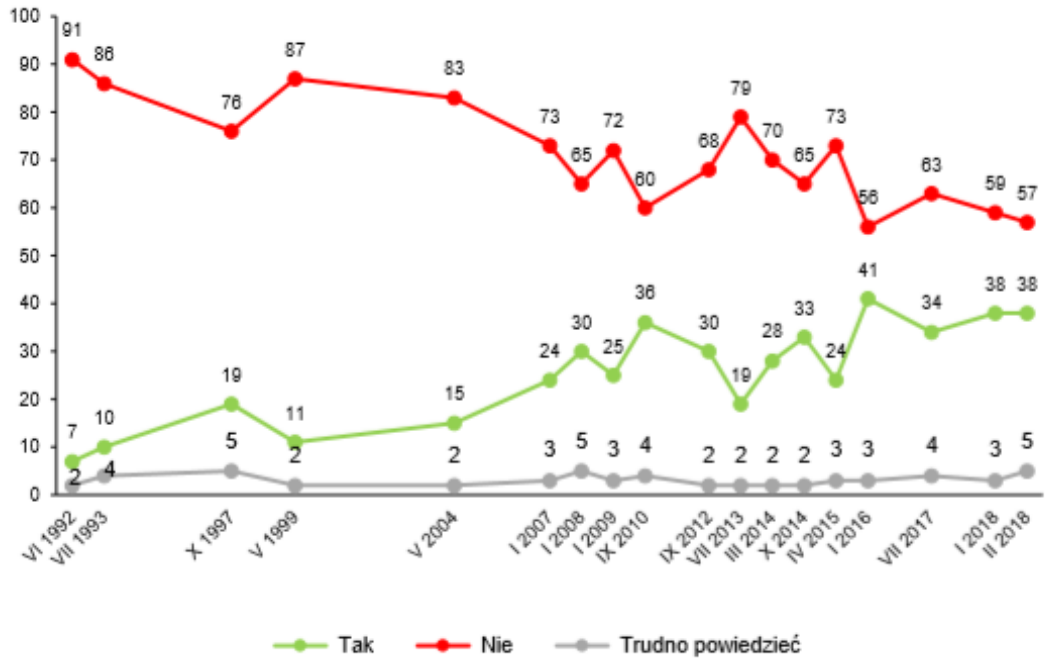

Мал. 4. Як Ви вважаєте, такі люди, як Ви, впливають на справи міста, гміни?

Джерело: CBOS, 2018.

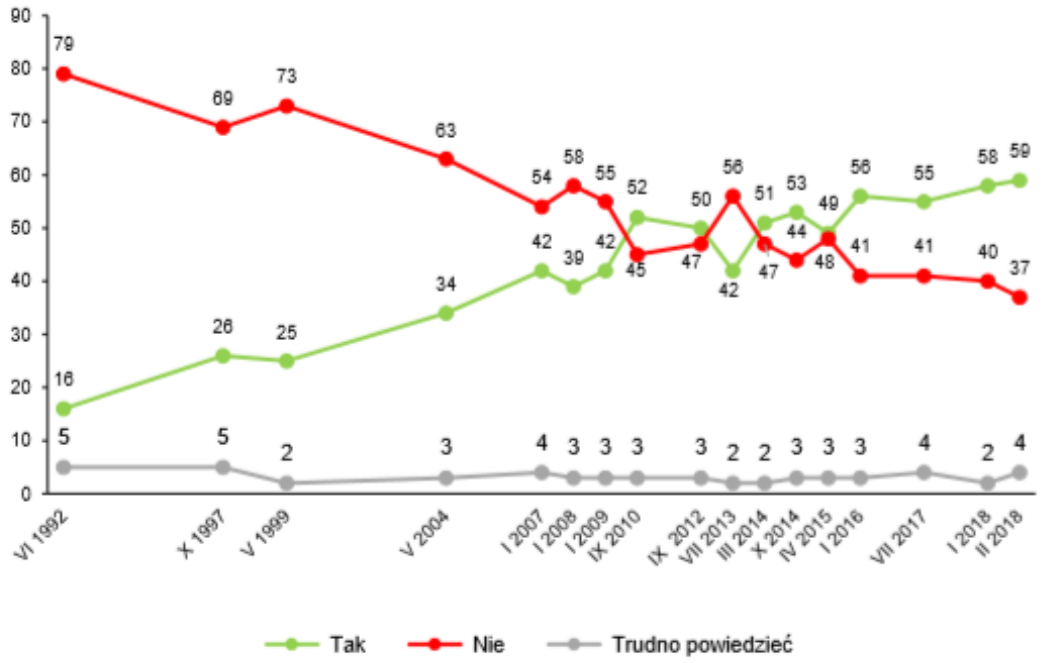

Звичайно, показники могли би бути значно вищими. Можемо припустити, що низький рівень громадсько-політичної активності є значною мірою наслідком тривалого перебування Польщі під владою інших держав, що призвело до недостатньо сформованих державницьких традицій, відсутності належного позитивного досвіду впливу на справи власного округу, міста, держави (участь у громадських заходах, добровільна й неоплачувана праця на благо свого оточення, костелу, допомога нужденним тощо). Важливо враховувати й факт, що почуття впливу на справи свого найближчого середовища та й держави загалом зазвичай тим більше, чим вище рівень освіти респондентів, чим активніша їх професійна позиція, більша задоволеність матеріальним становищем, а також впливає молодший вік респондентів, місцевість проживання [Poczucie wpływu, 2018, CBOS, с. 2].

За словами Май-Вашьньовської, протидія таким явищам, як відсутність почуття впливу на ситуацію в країні чи навіть місцевій громаді, відсутність віри в ефективність громадської діяльності, дефіцит суспільної довіри тощо, безсумнівно, вимагає часу та присутності в громадському

житті людей, котрі користуються повагою та є зразковим прикладом для інших [Maj-Waśniowska, 2015]. Додамо, що для кожного члена суспільства також дуже важливим є набуття власного позитивного досвіду вирішення певної суспільної проблеми, його пропагування у вузьких та широких громадських колах.

Безперечно, значний вплив на цінності й орієнтації поляків здійснив вступ Польщі до НАТО та ЄС. У польському суспільстві й досі тривають дискусії щодо того, чи потрібно було долучатися до цих міжнародних організацій, і чого більше Польща отримала у результаті – досягнень чи втрат. З перспективи більше ніж 15 років з часу вступу Польщі до Європейського Союзу, дослідники доходять висновку, що членство виправдало покладені на нього сподівання. Особливо це стосується економічних досягнень (економічні вигоди від приналежності до ЄС, пов'язані з функціонуванням єдиного ринку та отриманням вагомої фінансової допомоги від цієї організації) [Nasza Europa, 2019]. Цікаво простежити динаміку підтримки й супротиву приєднанню Польщі до міжнародних організацій у польському суспільстві: відсоток коливався та змінювався, що добре видно з результатів дослідження CBOS (Мал. 5). З 2014 р. рівень підтримки членства не опускався нижче поділки 80%. У березні 2019 р. підтримка членства Польщі в ЄС досягла рекордного рівня – 91%. Тільки кожен двадцятий респондент (5%) зараз проти членства [15 lat członkostwa, 2019, CBOS].

Мал. 5. Ставлення поляків до членства Польщі в ЄС у 1994–2019 роках. Джерело: CBOS, 2018.

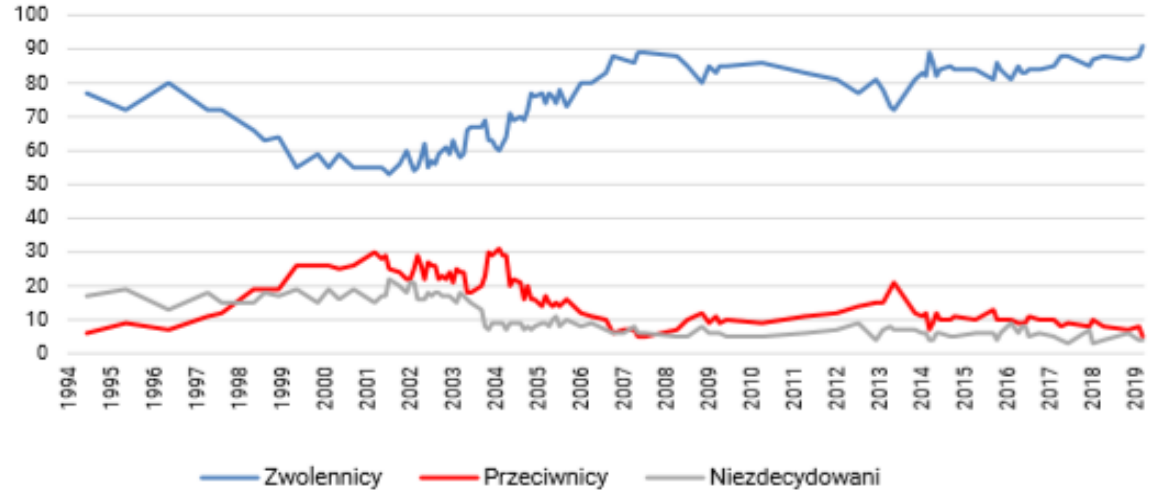

Для нашого дослідження цікавий детальний аналіз, як вступ Польщі до ЄС вплинув на різні аспекти життя польського суспільства. Мал.6 ілюструє такі дані.

Мал. 6. Чи вважаєте Ви, що вступ Польщі до ЄС зумовив швидше зріст, чи зменшення рівня, чи не мав впливу на релігійність поляків, доброзичливість щодо себе, толерантне ставлення щодо інших, свободу польських звичаїв та традицій, хазяйновитість та ощадливість поляків, почуття патріотизму?

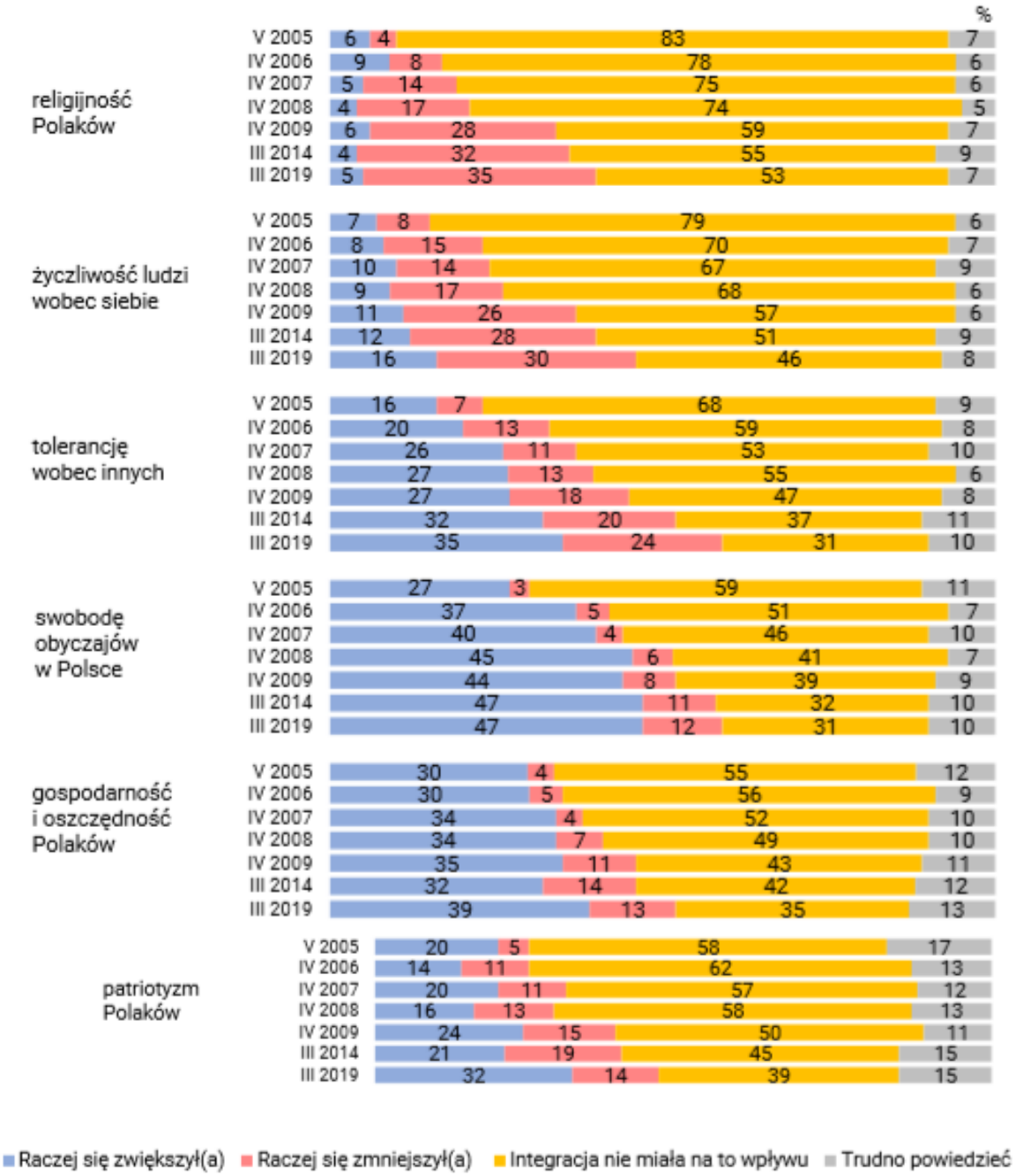

Джерело: CBOS, 2019.

Усі показники, окрім рівня релігійності, демонструють позитивну динаміку плавного еволюційного зростання, хоч

багато польських науковців вважають, що рівень змін міг би бути значно вищим. Зокрема, і в наукових колах, і за їх межами активно обговорюється проблема низької довіри в польському суспільстві (до влади, у міжособистісних відносинах) [Цалінська, 2014; Ґжешяк; Станкевич, 2019; Штомпка, 2007 та ін.]. Звичайно, такий стан розвитку польського суспільства виглядає значно позитивніше та привабливіше порівняно з українським, але, у порівнянні з європейськими даними та стандартами, Польщі багато що ще належить надолужити.

Окремим важливим для нашого аналізу показником є зміни у кореляції між почуттям національної ідентичності та почуттям європейськості поляків. Зауважимо, якщо суспільство ідентифікує себе з певною організацією, це означає, що воно приймає та підтримує цінності цієї організації. НАТО є військовим блоком, приєднання до якого було справою державної безпеки. Натомість Європейський Союз є більше ніж економічне утворення: він має свою філософію, засади та цінності.

Показовою у контексті нашого дослідження є відповідь на питання: Як у свідомості поляків співвідносяться національна ідентичність та статус європейця? Польський науковець А. Висоцький дослідив питання зміни суспільної свідомості своїх співвітчизників на основі аналізу результатів опитувань громадської думки щодо почуття самоідентифікації та соціальних зв'язків. Підсумував, що зараз не можна дати однозначну відповідь, у якій мірі поляки відчувають себе європейцями. Адже у кожній суспільній групі зазвичай представлена широка варіативність думок, реакцій на певні події та форми поведінки. Загалом, поляки відчувають себе частиною Західної, а не Східної Європи. До того ж, вони уникають категоричного вибору приналежності: поляк та / або європеєць, оскільки вважають, що європейськість не суперечить польськості, а навпаки – підсилює її, трактується як більш широке поняття. Відтак, у всіх вікових категоріях спостерігається тенденція до поступового ослаблення єдиної національної ідентичності, зміцнення подвійної національно-європейської ідентичності. Зміст європейської ідентичності для поляків у демократичних цінностях, свободі, культурі та історії (спільна валюта євро, важлива для інших європейців, не є такою важливою для поляків) [Wysocki, 2018].

З результатів дослідження CBOS (починаючи з 2009 р.) дізнаємося, що більшість поляків відчувають себе європейцями. Втім, почуття зв'язку з Європою не спричиняє ослаблення національної ідентичності. Радше – навпаки. [15 lat członkostwa, 2019, CBOS]:

Мал. 7. Почуття зв'язку з Європою.

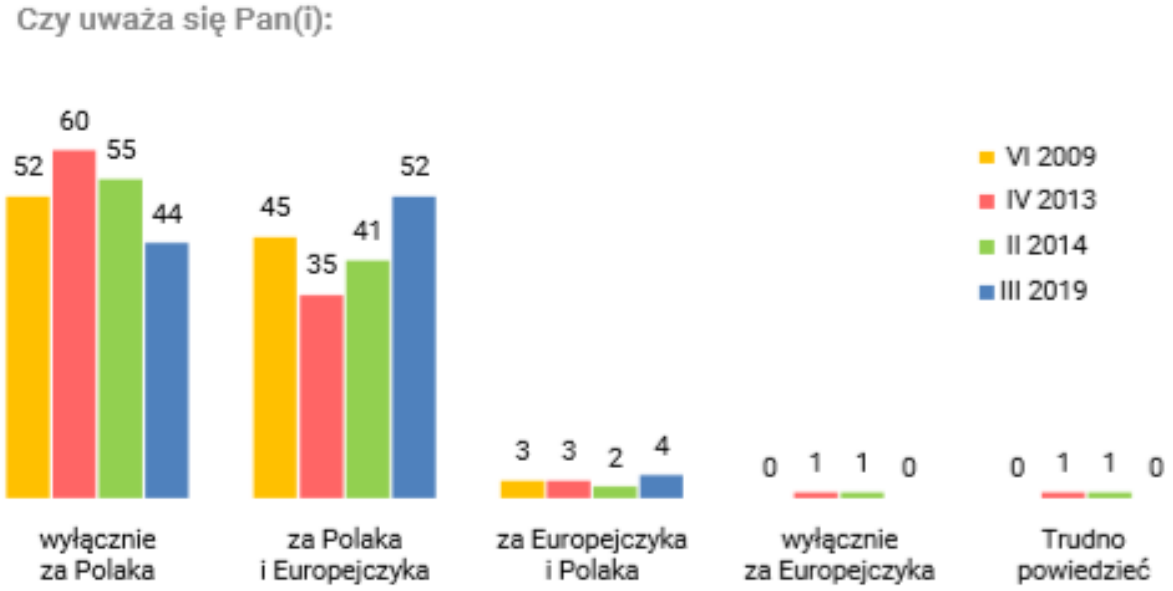

Джерело: CBOS, 2019.

Отже, процеси трансформації пов'язані з не просто важливими, а життєво необхідними реформами, завдяки яким Польща, як держава, успішно використала запропоновані можливості та здійснила якісний економічний стрибок і це, без сімніву, її велике досягнення.

Однак, прискорений темп змін спричинив деформацію й нерівномірність розвитку польського суспільства, поглиблення економічної та духовної диференціації.

Загалом, історія польських реформ показує, що для їх успішної реалізації потрібне поєднання трьох основних факторів: політичної волі влади, розробленої експертами карти реформ з підтримкою суспільства. Реакції суспільства значною мірою залежать від його ментальних особливостей та настроїв – сформованого історично комплексу принципів, цінностей, норм і моделей поведінкових реакцій, якими як на свідомому, так і підсвідомому рівні керуються індивіди й суспільні групи. Таким чином дослідження ментальності дозволяє краще зрозуміти причини певної поведінки, вибору

та прийняття рішень, а також допомогти у прогнозуванні основних векторів суспільного розвитку.

Важливе й непросте для виконання завдання, що стоїть перед польським суспільством – мінімізувати негативні риси власної ментальності, котрі уповільнюють його розвиток та перешкоджають ефективній швидкій модернізації, а саме: тенденцію до суперечок, складність досягнення консенсусу; низький рівень довіри й доброзичливого ставлення до себе та інших; нарікання і незадоволення, почуття відсутності впливу на реальність у поєднанні з фаталізмом ("що має бути, те буде") тощо. Ці деструктивні ментальні характеристики в основному пов'язані з багаторічним перебуванням Польщі під владою інших країн, особливо під впливом Радянського Союзу. Наслідком цих історичних обставин став брак державницького досвіду, що в свою чергу призвело до недостатнього рівня сформованності ліберальних традицій, низького рівня громадянської обізнаності й активності суспільства.

Для того, щоб ментальність виступала каталізатором, а не гальмом суспільного розвитку, необхідно підтримувати й зміцнювати її позитивні риси, серед яких у випадку польського суспільства можна виокремити патріотизм, мужність, глибоке почуття свободи й незалежності, наполегливість, розвинене почуття честі та обов'язку, релігійність, культивування сімейних традицій і тісних контактів між членами сім'ї, ввічливість, почуття гумору.

Констатувати зміни ментальності внаслідок членства Польщі в НАТО, ЄС, під впливом глобальних процесів, вважаємо, ще зарано, втім все більш помітною стає така позитивна риса нинішнього польського суспільства (особливо яскраво у порівнянні з українським) як відкритість для Європи й світу, для змін та інновацій, котрі вони несуть, а також більш оптимістичний погляд у майбутнє. Очевидно, це цілком логічний наслідок економічного й культурного розвитку, відкритих кордонів (і фізично, тобто, територіально, і у віртуальній площині). У той же час посилення почуття зв'язку з Європою не послаблює національну ідентичність.

Польське суспільство й надалі перебуває у періоді активних суспільних змін, триває процес імплементації та зміцнення демократичних цінностей. У цілому, йому вдалося відійти від стратегії діяльності за правилами "старої системи"

та ментальності homo sovieticus. Звичайно, найбільшою мірою це стосується нового покоління, народженого вже у незалежній Польщі. Якщо в Україні частина суспільства й досі сумує за Радянським Союзом (переважно у віці 50+), описує його як найкращий час свого життя (такий романтичний образ не є об'єктивним, до того ж регулярно підживлюється проросійською пропагандою), то у польському суспільстві навпаки: ностальгія за радянською епохою та подібні настрої трактуються як деструктивні консервативні світоглядні моделі і навіть зрада національних інтересів.

Об'єктивно, Польща суттєво випереджає за темпами розвитку, рівнем заможності інші держави Східної Європи пострадянського простору, але порівняно із країнами Західного світу ситуація різниться не на її користь. Тож можемо підсумувати, що навіть досить потужні економічні інвестиції не є запорукою швидкого успішного розвитку та процвітання держави. Все більшу позитивну роль у польському суспільстві відіграє підвищення рівня взаємної довіри й співпраці, розвиток суспільної активності, зміцнення громадянського суспільства, яке є двигуном змін та контролером місцевого й державного самоврядування.

Дослідницька робота, результати якої представлені у цьому підрозділі, була написана в межах Стипендіальної програми імені Лейна Кіркланда (Польща). Авторка висловлює щиру подяку за можливість провести наукові дослідження, всебічну допомогу та професійну підтримку Фонду Лідерів Змін (Fundacj Liderzy Przemian), Польсько-американському Фонду Свободи (Polsko-Amerykańskiej Fundacji Wolności) та університету імені Марії Кюрі-Склодовської у Любліні (Польща).

4. 3. Європейський вектор процесу ментально-цивілізаційних перетворень в Україні

Після століть бездержавності та низки історичних випробувань (війни, геноциду, заборони української мови, переписування історії, винищення "цвіту" української нації, Чорнобильської катастрофи) у 1991 р., внаслідок розпаду СРСР, Україна стала незалежною державою. Більше десятиліття зовнішня політика України була "багатовекторною", характеризувалась балансуванням між Заходом і Сходом. Однак історичні події й життєві реалії

засвідчили небезпеку такого стану речей, актуалізували необхідність визначення чіткої зовнішньополітичної стратегії подальшого розвитку України. Вступ України до Європейського Союзу (далі ЄС) фактично є її входженням у спільноту європейських держав – територію вільного необмеженого пересування капіталу, людей та ідей.

На загальнонародному рівні європейський вектор розвитку відстояли та закріпили Помаранчева революція й Революція Гідності. Це певною мірою консолідувало українців, проте у свідомості значної їх частини ще міцно вкорінені радянські патерни мислення й зразки поведінки, ностальгія за СРСР, нерозуміння особистісної відповідальності за власну долю та поступ Батьківщини.

Процес євроінтеграції для нашої держави є складним, сповненим протиріч, досі неоднозначно сприймається українськими громадянами, має вагому підтримку прихильників та одночасно й значну кількість противників. Це зумовлено недостатньою поінформованістю українського суспільства щодо ЄС та особливостей інтеграційного процесу, хоч рівень зацікавленості в інформації досить високий (зокрема, про це пише у довіднику про європейську інтеграцію на початку нового (XXI ст.) вітчизняний політолог А. Круглашов [Круглашов, 2010]. Щоправда, під час та після Революції Гідності ситуація дещо покращилася, але не кардинально. Має місце й нерозуміння глибини історичних традицій, соціальних зв'язків та взаємодій, сформованих у спільноті ЄС та їх кореляції з українськими традиціями і сучасними реаліями. Тому значна кількість суперечностей та недопрацювань потребує ґрунтовного осмислення, розуміння причинно-наслідкових зв'язків, роботи над помилками. До того ж, набуття Україною статусу європейської держави потребує не лише економічних та політичних перетворень, а й усвідомлення громадянами себе європейцями [Пікула, 2019, с. 349]. А це можливо за умови визнання й дотримання європейських цінностей.

Ми вже розглянули проблемне питання цивілізаційної приналежності України, специфіку її "межового становища" між Заходом і Сходом, Європою й Росією, підсумували, що у переважній більшості випадків орієнтаційний вибір визначався об'єктивною реальністю (відсутністю державності й складним соціально-економічним становищем,

недалекоглядністю українських політичних діячів), а не бажаними інтенціями.

Сьогодні європейська інтеграція задекларована як стратегічний напрям розвитку України. Вона є не лише зовнішньоекономічним вектором, а й орієнтиром цінностей для всього українського суспільства. Цей процес є багатовимірним і динамічним за своїм розвитком, що обумовлює складність дослідження. Дискурсивна інтерпретація ментальності як основного елементу європейської інтеграції виступає специфічним підходом до аналізу її сутності, надаючи можливість дослідити означений процес у соціально-філософському контексті.

На ментальному рівні в межах українського євроінтеграційного курсу увага акцентується на аспекті історичних традицій та соціальних зв'язків, які єднають Україну із західноєвропейською цивілізацією. Свідченням цього є те, що Україна з часів прийняття християнства завжди була і є невід'ємною складовою європейського простору завдяки географічному розташуванню, тісним економічним та культурним зв'язкам з європейською цивілізацією. Формою репрезентації ментальності, яка реалізується у свідомості та відіграє консолідуючу роль у житті суб'єкта, є система цінностей, що мають певну значущість, особистісний чи суспільний зміст. Основні риси української ментальності, зокрема, такі як волелюбність, індивідуалізм та прагнення до демократії є дотичними до ціннісних засад народів європейських країн. Саме вони уможливили історичне збереження та відродження української нації, допомагають розвиватися далі й ставати розвиненою європейською країною не лише географічно та економічно, а й духовно [Гордійчук, 2019d, с. 59].

Серед нагальних завдань, які постали перед Україною, особливо значущими є, з одного боку, відновлення європейської ідентичності України у вимірі юридичному, психологічному та політико-безпековому, а з другого – вихід з-під впливу Росії і налагодження з нею рівноправних відносини двох суверенних держав [Литвин, 2004, с. 500]. Відповідь на питання, як цього досягти, доцільно шукати не лише в сфері реформування чи трансформації політичної системи, а й в межах фундаментальних цінностей та орієнтирів українського суспільства. За слушним зауваженням О. Андрійчука, процес європейської інтеграції

України, її повернення в Європу важливо розглядати не як підготовку до вступу в "клуб заможних", а як двосторонній процес ментального зближення європейських народів з українським [Андрійчук, 2007, с. 82].

Інтеграція є одним із найбільш динамічних напрямів діяльності сучасних європейських держав. Термін "інтеграція", за визначенням Б. Райзберга, має два значення: стан пов'язаності окремих диференційованих частин в ціле та процес відновлення цілісності, взаємного зближення і утворення взаємозв'язків, який призводить до такого стану [Райзберг, 1997, с. 133]. Аналіз літератури з проблем інтеграції дозволяє констатувати, що "інтеграція" належить до понять, яким властиво з часом змінювати зміст під впливом трансформації засобів та результатів реалізації процесу міждержавного об'єднання.

Поняття "європейська економічна інтеграція" увійшло в науковий обіг після Другої світової війни, коли його застосував до процесу формування наднаціональних економічних співтовариств в Європі П. Гофман. Проте, як стверджує британський науковець М. Дедмен, ідея європейської інтеграції була представлена ще у 1923 році в маніфесті пан-європейського руху [Dedman, 1996, с. 14].

Аналізуючи особливості національного самовизначення європейських країн післявоєнного періоду, І. Рафальський виокремив характерні риси європейської інтеграції, яка носила елітарний характер: процес інтеграції здійснювався політичною елітою європейських країн; надання прерогативи інтенсивному курсу формування політичного й економічного союзу над поступальним змінам, які здійснюються кількома етапами; необхідність консолідації перед зовнішньополітичними викликами; відновлення національної могутності в межах інтеграційного об'єднання [Рафальський, 2016, с. 121–128].

Таким чином, питання культурно-ціннісної солідарності європейських країн післявоєнного періоду не було визначальним. Однак розвиток і розширення кордонів змусило європейську спільноту солідаризуватися не лише економічно та політично, а й культурно – доповнювати історичні витоки та спільне минуле новими сучасними концептами, все більше уваги стало приділятися духовно-ментальному поняттю "європейськості". Спочатку це

протиставлення в категоріях "свої – чужі", а згодом викристалізовуються цінності, що сприяють зміцненню загальноєвропейського простору, тієї "єдності в різноманітті", що пов'язує належність до культурного світу певного народу і, одночасно, до наддержавного утворення.

Європейські цінності мають свою історичну основу – ідеологічний фундамент, який закладався тисячоліттями і почав викристалізовуватися з часів доби Відродження, Реформації, Великої французької революції. Нині вони чітко прописані в нормативних документах й закріплені на законодавчому рівні, стали ідеологічною платформою, концептуальною ідейною спільністю для існування й консолідації європейського соціуму, створення Ради Європи (РЄ), Європейського Союзу (ЄС) [Statute of the Council of Europe,1949; Convention for the Protection of Human Rights (…) (1950–1985); Statute of the Court of Justice of the European Union та ін.]. Серед умов вступу до ЄС є визнання європейських цінностей, прав і свобод громадян у країнах-членах [Амельченко, 2013, с. 6].

Серед основних засадничих цінностей традиційно виокремлюють свободу, рівність та братерство. У преамбулі до Хартії основних прав ЄС, прийнятій у 2000 р., підкреслено важливість поваги до людської особистості, її гідності, а також зазначено такі цінності ЄС: людську гідність, свободу, рівність, солідарність, демократію, інститут правової держави, безпеку й правосуддя, повагу до різних культур і традицій, визнання національної самобутності кожної країни-члена [Хартія основних прав Європейського Союзу]. Європейські цінності є за своєю суттю демократичними стандартами, у центрі яких знаходиться людина [Сахань, Шевчук, 2018, с. 185]. Фактичне дотримання цих цінностей уможливлює творення простору свободи, безпеки й правосуддя, розвиток ринкової економіки та ін.

Звісно, не можна сказати, що в країнах Європейського Союзу усе ідеально, спокійно й забезпечено абсолютний комфорт. Однак відмінність з українськими реаліями є разючою. І справа не лише у поширених пострадянських штампах мислення, у підтримці популістів, що й досі обіцяють у разі їх перемоги на виборах нібито забезпечити високу зарплату, безкоштовну освіту й медицину, підвищити пенсії та зменшити вартість комунальних послуг. Значна частина українців, не маючи економічної можливості фізично відвідати

європейські країни, сприймають за чисту монету низку стереотипів та хибних переконань, сформованих пропагандою й маніпуляціями з боку зацікавлених політичних сил [Твара, 2017]. Навіть сам термін "євростандарти" (технічні регламенти, встановлені на законодавчому рівні з метою контролю якості продукції, товарів та послуг, щоб належним чином дбати про умови життя, здоров'я тощо громадян ЄС, охороняти від неякісного й небезпечного) певна частина українських громадян розуміє у значенні "життя не гірше від середньостатистичного європейця, який має комфортне облаштоване житло, гідну заробітну плату, сучасне авто, харчується якісними продуктами, відпочиває кілька разів на рік з усією родиною в екзотичних країнах, має медичне страхування" [Сахань, Шевчук, 2018, с. 183]. І коли українське суспільство усвідомить на масовому рівні, що ось це друге стає можливим, якщо забезпечене перше, процеси євроінтеграції стануть можливими й реалізуються належним чином.

Загалом, створення та функціонування інтеграційних об'єднань, повинно відповідати низці критеріїв. До головних ми відносимо те, що інтеграція здійснюється в межах певного регіону на території конкретних держав, які поєднує спільна історія, відповідність народів певній культурі. Важливим є також географічна єдність території та подібність національних, економічних, політичних та соціальних систем, ментальна спорідненість. Ще одним значущим критерієм є формування регіональної ідентичності, яка забезпечує лояльність громадян інших держав відносно інтеграційних інститутів влади. Її формування дозволяє уникнути конфлікту національних ідентичностей, які виражаються у політичних зазіханнях на спірні географічні території.

Зауважимо, що інтеграційні пріоритети України були визначені з початку формування її незалежності. Спільні кордони, цінності, устрій та принципи функціонування створили платформу для розвитку взаємовідносин з ЄС. Однак в українському суспільстві значною мірою поширені кардинально протилежні й далекі від об'єктивності погляди на цю організацію. Це зумовлено низкою стереотипів та нав'язаних ззовні хибних переконань у поєднанні з відсутністю власної об'єктивної думки. Серед основних причин треба назвати, насамперед, низький економічний

рівень життя більшості українців, що не сприяє подорожам за кордон та, відповідно, отриманню знань і досвіду перебування в країнах ЄС, а також низький рівень критичного мислення. Тож, з одного боку, в українському суспільстві присутній надмірний єврооптимізм – романтичне розуміння ЄС як спільноти високорозвинених країн з високим рівнем соціально-економічних стандартів, союзу друзів, "благодійного фонду". Відповідно, вступ до ЄС розуміється як кінцева мета, після досягнення якої життя кардинально зміниться та "потече спокійною рікою в достатку та злагоді". З другого ж боку, поширеним є й європесимізм, який значною мірою зумовлений нав'язаними маніпулятивною діяльністю проросійської пропаганди образом "занепадаючої вимираючої (низький рівень народжуваності) Європи, що потопає в лавині мігрантів та рухах за нетрадиційну сексуальну орієнтацію", і тезою "нас в Європі ніхто не чекає".

У контексті зазначеного вище постає проблема відповідності українських реалій, цінностей і очікувань змісту, сутності й меті європейського вектору розвитку України, її інтеграції в європейський соціокультурний простір. Тому одним із пріоритетних завдань науковців є продовження дослідження історичних традицій та соціальних зв'язків, що єднають Україну з цивілізацією Західної Європи, зміцнення аргументації необхідності долучення нашої держави до ЄС. Різні стратегічні засади геополітичної та суспільно-політичної концепції України передбачають різні підходи до проблеми національного розвитку.

Важко переоцінити важливість знання історії свого народу, пам'яті уроків поразок та перемог. Без сумніву, лише розуміючи власну природу й сутність, свої сильні та слабкі сторони, можемо мислити широко і діяти зважено, узгоджувати устремління й мрії з реальними можливостями, об'єктивно визначати місце та перспективи України на світовому рівні.

Національно-державне самовизначення є складним процесом вибору й прийняття політичних рішень. Воно зумовлене внутрішніми та зовнішніми чинниками, спрямоване на утвердження національних інтересів; формується як реакція на виклики і водночас має характер конструювання власної суб'єктивності. Розглядаючи проблеми національно-державного самовизначення, І. Рафальський виокремив три типи самовизначення: реактивний,

усвідомлену реакцію, ставлення до стимулу. При цьому він зазначив, що вектори розвитку визначають як внутрішні, так і зовнішні чинники [Рафальський, 2016, с. 11].

Очевидно, українцям бракує досвіду й традицій державності, щоб перейти від реактивного рівня до усвідомленої реакції, вибудувати власну оптимальну систему цінностей і маркерів оцінки політичних рішень та суспільних реалій. Маємо й низку проблем, пов'язаних з національною свідомістю: далеко не всі українці відчувають свою приналежність до української національної спільноти, гордість і любов до Батьківщини. Звідси значною мірою й суспільні протистояння та поляризація ідентичностей.

Для більш глибокого осмислення й виокремлення засадничих факторів українського національно-державного самовизначення розглянемо детальніше зовнішні та внутрішні чинники останнього.

Зовнішні чинники, що впливають на вектор розвитку України це, перш за все, Росія зі своїми імперськими амбіціями та бажанням повернути Україну в сферу свого впливу, СНД; ЄС, який активно підтримує євроінтеграцію України та вбачає в ній буферну зону між спільнотою європейських країн та Росією; НАТО; США.

Зазначимо, що серед представників міжнародної спільноти є й такі, котрі висловлюють сподівання, що після входження України до ЄС, до нього незабаром долучиться і Росія. Наприклад, З. Бжезінський у своїх працях та публічних виступах неодноразово підкреслював, що відтворення євразійської імперії без України неможливе. Побудова демократії в Україні є сильним гальмом для неоімперської експансії Росії, а разом з тим може виявитися і потужним поштовхом до демократичної її трансформації. Тож успіх України не лише дасть їй можливість постати однією з держав лідерів Європи, а й покаже гарний приклад Росії в торуванні власного шляху до Європи [Бжезінський, 2004, с. 548].

Внутрішні чинники це: національні інтереси й пріоритети, що визначаються як сучасним станом справ, так і особливостями сформованої історично ментальності українців. Саме ці чинники є предметом нашого дослідження.

Історія ментальності зосереджує свою увагу на орієнтирах, завдяки яким розвиваються типові для тієї чи іншої епохи уявлення людей, за якими вони відчувають,

діють. Вона ставить перед собою завдання дослідити обсяг соціальних знань тої чи іншої історичної спільноти, простежити зміни когнітивних способів та уявлень, які виражають відповідне історичне буття на міжсуб'єктивному рівні.

У людей усього світу усіх часів (наскільки дозволяють це дослідити джерела) можна констатувати антропологічно константний набір способів мислення, відчуття й поведінки, який притаманний homo sapiens загалом у всіх його синхронних та діахронних варіаціях. Однак кожна культура послуговується певним набором образів, архетипів, за допомогою яких виражають головні категорії буття [Історія європ. мент, 2004, с. 9–10]. Тому знання основних історичних подій та віх розвитку окремого народу чи міжнародного утворення необхідно доповнити глибоким осмисленням їх причин, суті й наслідків.

М. Грушевський у своїх працях "Історія України-Руси" та "Хто такі українці і чого вони хочуть" обґрунтував, що українці пішли від людей, котрі проживали на території сучасної України не менше ніж півтори тисячі років тому. Далі історичні події розвивалися так, що українські землі перебували у складі інших держав і це мало суттєвий вплив та відповідні наслідки; свою окремішність українська народність визначила за часів Б. Хмельницького; літературно-політичне відродження, завершилось наприкінці XVIII ст. та заклало фундамент формування української народності у справжню національність [Грушевський, 1991, с. 39–40].

Українська історія рясніє красномовними прикладами, що засвідчують історико-культурну, політичну та ментальну спорідненість України з Європою: древній Київ та українська прадержава Київська Русь, Львів та Галицько-Волинське князівство мали тісні політичні, економічні й культурно-духовні зв'язки з середньовічною Європою (показовий приклад – князь Ярослав Мудрий – знаний "сват Європи", котрий увійшов у світову історію завдяки високому рівню зовнішньополітичної активності: був одружений з донькою шведського короля Інґіґердою, його доньки були дружинами французького короля Генріха I (Анна), угорського короля Андріана I (Анастасія), норвезького принца Гарольда Сміливого (Єлизавета); сини: Всеволод взяв шлюб з донькою візантійського імператора Анастасією, Ізяслав був одружений із польською принцесою Гертрудою, Святослав узяв шлюб із

австрійською принцесою Одою, дружиною Всеволода стала грецька царівна, а Юрія – німецька; донька князя Ярослава Марія стала дружиною польського короля Казимира I) [Васьків, 2017].

Перебування частини українських земель у складі Литви, Польщі (Речі Посполитої), Австро-Угорської імперії долучило українців до суспільно-політичних цінностей та порядків цих європейських країн, дозволило отримувати європейську освіту, поширювати тогочасні передові ідеї на українських землях (стосується переважно Західної України – Правобережної відносно річки Дніпро). Натомість Лівобережна Україна значний час перебувала під впливом Російської імперії, що має свої наслідки та якісно інший, протилежний, вплив на українську ментальність.

М. Грушевський уважав, що потяг українського народу до західної культури є природнім, він базується на внутрішній спорідненості й цього неможливо досягти примусом і тиском. Інші представники української інтелігенції, що побували як в європейських країнах, так і в Росії, також могли порівняти та осмислити суть, причини та наслідки такої відмінності. Наприклад, В. Липинський у "Листах до братів-хліборобів" писав, що в Україну українотворчі елементи приходили з Європи, а не з Азії; ціле українство, як рух державно-національний, є дитиною культури європейської. Більше того, Україні, на його думку, слід "одрізати пуповиння од своєї матері: Заходу і Польщі", "одсепаруватися від Польщі, але так, щоб не втопився в руському морі" [Липинський, 2010, с. 115].

Однак інтенції долучення до Європи цілеспрямовано послаблювалися проросійськими гаслами-обіцянками, розрахованими на тих українців, що не вирізнялися високим рівнем критичного мислення і прагнули покращення матеріального життя будь-якою ціною "швидко й без особливих зусиль". Інтелігенцію російська влада знищувала фізично (масові розстріли ("Розстріляне відродження"), гоніння, репресії, політичні ув'язнення та ін.). Саме тому, після кожної спроби утвердити українську державність, владу в Україні підступним шляхом захоплювали росіяни (у другій половині XVII ст. після національно-визвольної війни Б. Хмельницького; у 20-их роках XX ст. через захоплення влади комуністами М. Грушевському не вдалося стати першим офіційним українським президентом, а шанс на

власну державність було втрачено в черговий раз. У 2014 р., скориставшись ситуацією політичної кризи в Україні (яка, власне, мала основну причину та мету – повернення України до проєвропейського курсу), Росія знову агресивно втрутилася і з того часу веде безпосередню й інформаційну війну на українських землях, розхитує підвалини української державності, ставить під загрозу існування й успішний розвиток України).

Зазначені історичні факти є засадничо важливими та необхідними для осмислення й усвідомлення кожним українцем, для історичної пам'яті й прагматичних висновків, особливо для політичної еліти, котра за покликанням, своїми рішеннями та цілеспрямованими діями має вести країну до кращого майбутнього. Так, серед найбільш активних прибічників і лобістів входження України до ЄС третій і п'ятий президенти вже незалежної України – В. Ющенко (2005–2010 рр.) та П. Порошенко (2014–2019 рр.), а також різні діячі політико-правової та культурно-наукової сфер, громадські активісти. Перший і четвертий президенти України, відповідно, Л. Кравчук (1991–1994 рр.) та Л. Кучма (1994–2005 рр.) дотримувалися політики балансування. Цікаво, що Л. Кучма у своїй праці з красномовною назвою "Україна – не Росія" (хоч усі три видання надруковані в Росії (!)) згадував, що в середині 90-х років XX ст. досить популярним у політичних колах та й не лише в них було запитання "Йдемо ми до Європи разом з Росією чи ні?" І у цьому питанні вже було як мінімум три підпитання: чи йдемо ми до Європи? Чи йде до Європи Росія? Чи наші країни це роблять разом – у співпраці, із взаємопідтримкою та допомогою? [Кучма, 2003, с. 491].

Л. Кучма стверджує, що для України європейський вибір є більш органічним, природнім, історично зумовленим, у той час як більшість представників російської спільноти не вважають євроінтеграцію цивілізаційним вибором Росії. Досить поширеним є трактування Росії як окремої самобутньої цивілізації, котра не має потреби бути частиною іншої спільноти, оскільки має "історичну місію" і йде своїм "третім шляхом" [Кучма, 2003]. І хоча процеси русифікації й асиміляції українців здійснювалися століттями та в різний спосіб, цілеспрямовано і безперервно, насильницьким чи мирним шляхом, очевидно чи приховано, однак росіяни недооцінили внутрішній стрижень українського народу,

природу й потенційну силу національних процесів. Йдеться, зокрема, і про вже згадувані нами Помаранчеву та Революцію Гідності, і про офіційну позицію провідників України.

Питання глибини історичних традицій та соціальних зв'язків, ментальних подібностей, що єднають Україну з цивілізацією Західної Європи, було предметом рефлексії й С. Кримського. В одному з інтерв'ю філософ стверджував, що ми дійсно можемо говорити про європейський контекст формування української нації [Сюндюков, 2004, с. 518]. Зокрема, науковець зазначав, що якщо брати поняття "Європа" в соціокультурному аспекті, то в цьому плані воно спирається на три фундаментальні явища: античність, християнство та Просвітництво. При цьому античність розуміється згідно з тим, як вона заломлювалася в Ренесансі, християнство з тим, як воно пройшло через Реформацію, а Просвітництво – в контексті подальшого розвитку соціального й наукового прогресу та демократії. Європейський спосіб життя має три рівні: якість життя; життєвий рівень (кількісні показники) і стиль життя. У центрі європейської сучасної свідомості перебуває проблема ліберальної демократії. Причому демократію в цивілізованому світі розуміють з огляду не на критерії більшості, а на критерії гарантованості прав меншості, і, кажучи ширше, прав людини, прав особистості. Бо прийняття рішень за принципом "більшості" стає навряд чи ефективним в небезпечних ситуаціях, а також в умовах зіткнення з унікальними моральними й естетичними явищами. В меншості може опинитися мудрець, також варто пам'ятати і про ефект особистої анонімної безвідповідальності "я роблю як усі" [Сюндюков, 2004, с. 512] (особливо добре зрозумілий цей ефект для громадян типу homo soveticus – носіям радянського способу мислення). Натомість найважливіший компонент "європейськості" – права особистості мають пріоритет над правами держави.

Найбільш близькими до європейських цінностей, на нашу думку, є такі ментальні риси українців як волелюбність (свободолюбність), індивідуалізм та одвічний потяг до демократії. Очевидно, саме ці риси української ментальності уможливили історичне збереження та відродження української нації. І саме ці риси допомагають нам розвиватися далі та ставати розвиненою європейською країною не лише географічно та економічно, а й духовно.

Українська волелюбність є цікавим феноменом: неприйняття нав'язаного ззовні авторитету, прагнення відмежуватися від соціуму, сподівання на власні сили, здібності та розум, ініціативність – це, безумовно, перевага, тобто "плюс". Однак є і суттєвий "мінус": в українців зазначена особливість історично реалізовувалася передусім у родинному колі і тільки в останні десятиліття відчутно зростає кількість активних громадських діячів, волонтерів, тож збільшується відсоток громадянського суспільства.

Особливістю "волелюбності по-українськи" є й те, що в часи глибоких суспільних криз та потрясінь в українському суспільстві відбуваються трансформації психо-поведінкової реакції заглиблення в себе та уникнення близького контакту зі світом на тотальну мобілізацію духовних і матеріальних ресурсів, героїчний супротив небажаній реальності навіть ціною власного життя. Так, події української історії початку XXI ст. змусили весь світ заговорити про Україну, про її шлях до демократії та Європи, вирізнили серед інших країн пострадянського простору і продемонстрували яскравий контраст з російськими реаліями.

Індивідуалізм українців відображений у знаній фразі великого українського поета Т. Шевченка: "У кожного своя доля і свій шлях широкий". Хоч наразі життя та діяльність за цим принципом більше шкодить ніж допомагає нашим співвітчизникам. Подібно до описаних вище характеристик волелюбності, історично інтереси та сфера впливу українця протягом століть обмежувалися винятково його найближчою родиною. Сьогодні ж важливо усвідомити свою приналежність до держави та необхідність двосторонньої взаємодії, особистісної відповідальності й власного внеску у побудову бажаної моделі державного управління.

Прикладом дещо романтичного відтінку індивідуалізму українців є обговорення результатів Референдуму 1991 р., коли 90,32% учасників референдуму – 28 мільйонів 804 тисячі і 71 особа – підтримали Акт про незалежність України. "Момент істини", що наступив у серпні 1991 р., відкрив очі мільйонам і з небувалою силою, як ніколи в історії, згуртував народ України [Кучма, 2003, с. 417]. Зазначимо, що число "1" на кінці числа проголосовавших на пітримку Акту про незалежність стало для українців вельми символічним, адже кожен, хто проголосував за незалежність, дивлячись на цю

одиницю, міг собі і жартома, і цілком серйозно сказати: "Ось він, я. Без мене в кінці був би нуль".

Але для країни, яка прагне стати повноправним членом ЄС, засадничими є її національне становлення та достатній рівень зрілості, мужності, самоповаги, національної гідності, оскільки тільки у цьому випадку можливий конструктивний діалог "на рівних", взаємовигідне успішне партнерство та співробітництво. Йдеться не лише про досягнення високих економічних стандартів, гідного матеріального життя як зовнішньої форми. Інтегруватися до Європи важливо й на внутрішньому рівні – ціннісному, духовно-культурному, збільшити кількість активних освічених громадян, що є ядром розвитку та поступу – активно нарощувати потужне громадянське суспільство [Козловець, 2009b, с. 83]. А це можливе лише у випадку глибокого осмислення власного "коріння", сьогодення та майбутніх устремлінь; завдяки щоденній цілеспрямованій інтелектуальній праці й реалізації успішних реформ.

У цьому контексті прикметними є результати соціологічного дослідження, проведеного Інститутом Горшеніна у співпраці з Представництвом Фонду ім. Фрідріха Еберта в Україні та Білорусії. Згідно з його результатами, переважна більшість європтимістів (88,5 %) – це люди у віці 30-59 років, котрі вже побували в європейських країнах, або ж планують відвідати протягом наступного року, 56,3 % з них мають вищу освіту. Серед євроскептиків значно більше пенсіонерів (38,4 %), 8,3 % з яких ідентифікують себе з колишнім СРСР. Зазначимо, що в групі євроскептиків майже кожен десятий (11,9 %) назвав себе росіянином за національністю, а у групі ж європтимістів 99 % опитаних ідентифікували себе українцями. Показово, що більше половини євроскептиків (58,4 %) не є суспільно активними, тоді як серед європтимістів 70,3 % є активними учасниками суспільно-політичного життя, принаймні на місцевому рівні [Укр. сусп. та європ. цінності, 2017, с. 22]. Отже, в Україні існує значний прошарок населення з проєвропейською орієнтацію, і він не тимчасовий, бо має глибоку традицію в минулому та привабливі перспективи в майбутньому. Культура як стиль життя формує нашу щоденну поведінку, світовідчуття, цілі і прагнення незалежно від того, знаємо ми справжню нашу історію чи ні.

Щоб осмислити й охарактеризувати геополітичні орієнтації населення України, з'ясувати причинно-наслідкові детермінації їх зовнішньополітичних уподобань доречно детально проаналізувати історію України з прадавніх часів до сьогодення, особливу увагу приділивши переломним періодам та знаковим історичним подіям. Усі ці складові у своїй сукупності є цінним історичним досвідом, на основі якого протягом століть сформувалися певні настрої, оцінки та уподобання, стереотипи тощо. Така рефлексія дозволяє встановити зв'язки між явищами, ґрунтовно розкрити їх зміст. Історія в сучасній Україні набуває рис активного чинника масової свідомості, формування світовідчуття і світобачення.

Красномовними у цьому контексті є вже згадувані нами результати соціологічних досліджень до і після військової агресії Росії та анексії Кримського півострова. Отримані дані засвідчують, що загалом підтримка європейського вектору розвитку зросла з 34,65 % (2012 р.) до 56,61 % (2014 р.); натомість підтримка східного вектору розвитку (Росія, Білорусь) зменшилася: з 50,03 % (2012 р.) до 28,98 % (2014 р.) [Geopolitical Orientation, 2015].

Статистика стає більш зрозумілою та яскравою, якщо порівняти дані з різних регіонів України, що різняться своєю історією, традиціями та, відповідно, мірою вираженності типових рис української ментальності. Відсоток підтримки орієнтації на ЄС загалом зріс, однак і надалі досить суттєво варіюється в різних частинах України: у Західній частині з 69,64 % (2012 р.) зріс до 84,29 % (2014 р.), у центральному регіоні з 31,93 % до 68,26 %, у Південно-Східній – з 16,59 % до 27,45 %.

Якщо у 2012 р. загальна кількість амбівалентних та невизначених становила 29,23 % (показник вищий, ніж у будь-якої з однозначно ідентифікованих груп), то в 2013 р. їх кількість скоротилася до 22,08 %, а в 2014 р. – знизилися до 14,68 %.

Така стрімка динаміка здавалася організаторам дослідження малоймовірною: наприкінці 2013 – початку 2014 р. кількість прихильників європейської інтеграції значно перевищила кількість прихильників союзу з Росією та Білоруссю. Фактично, стрибок у геополітичних перевагах становив майже 20 %. Водночас, кількість респондентів, які підтримують східний вектор розвитку, ще досить велика.

Група амбівалентних, невизначених респондентів демонструє відносно високу стабільність. Те ж саме можна сказати і про групу негативістів.

Більш детально інформацію див. Таблиця 1 [Geopolitical Orientation, 2015].

Таблиця 1. Динаміка геополітичної орієнтації населення України за регіонами

Геополітична орієнтація	Регіон / рік								
	Захід			Центр			Південь-Схід		
	2012	2013	2014	2012	2013	2014	2012	2013	2014
Росія та Білорусія	12,76	13,85	5,24	49,22	42,37	16,96	72,85	69,38	56,08
Європа	69,64	66,67	84,29	31,93	40,52	68,26	16,59	18,40	27,45
Амбівалентно-невизначений	14,29	16,41	7,14	15,11	13,25	10,43	8,30	9,95	9,64
Негативісти	3,32	3,08	3,33	3,74	3,38	4,35	2,26	2,26	6,82
IQV	0,64	0,68	0,37	0,84	0,85	0,66	0,58	0,63	0,79

Джерело: Geopolitical Orientation of Ukraine's Population: Before and After the Conflict with Russia, 2015.

Результати соціологічного дослідження за 2019 р. не показали суттєвих змін. Так, на питання, якби найближчим часом стався референдум щодо вступу України в Євросоюз, "за" проголосували б 57,1 % опитаних, "проти" – 24,2 %. Вагалися з відповіддю 11,7 %, не брали б участі в такому референдумі – 7 %. Найбільше прихильників приєднання України до ЄС – на заході країни (75,9 %) і в Києві (70,9 %), найменше – на півдні (42 %) та сході України (31,5 %). Водночас на півдні та сході найбільше противників євроінтеграції України (35 % і 51,2 % відповідно), а найменше противників – на заході (8,3 %) [57 % українців підтримують вступ в ЄС].

Зазначені дані свідчать про важливість врахування специфіки історичного розвитку різних регіонів України, а відтак, особливостей світосприйняття й світовідношення населення цих територій. Таким чином, умовно ментально українців можна поділити на три основні геополітичні табори, що суттєво різняться за цінностями: проєвропейський,

проросійський та прошарок суспільства, що займає нейтральну позицію, або є "без позиції" взагалі.

Цінності першого проєвропейського табору (в основному це населення Західної та Центральної України) формувалися під впливом європейських країн, у складі яких перебували українські території, особливо відчутно – Польщі й Австро-Угорщини. Тож можемо виокремити такі спільні з сучасними європейськими країнами цінності, як свобода та рівність, громадянство та правосуддя, повага до людини та її прав, релігійність і міжконфесійний плюралізм, толерантність, працелюбність. Варто зазначити, що населення кожної конкретної держави Європейського Союзу орієнтується, у першу чергу, на власні національні цінності, які можуть досить суттєво відрізнятись, залежно від регіональних та культурних особливостей, історії тощо (наприклад, північні країни орієнтуються насамперед на протестантські цінності, тоді як південні – на католицькі).

Проросійський табір – переважна більшість населення Східної України й Південь – території, що тривалий час перебували у складі Російської імперії, і де значно нижчий відсоток автохтонного українського населення, а левова частка – переселенці з Росії після геноциду 30-х років XX ст., Другої світової війни та часів масової індустріалізації. Населення переважно російськомовне, з досить поширеною ностальгією за СРСР. Відтак, гострою проблемою на шляху європейського поступу нашої країни є те, що в українському суспільстві існує великий прошарок людей, переконаних у доцільності проросійсько-східного вектору розвитку України. Це є також наслідком інертності психологічної перебудови, невикоріненого колоніального мислення, котре спонукає після відкидання ідеї європоцентризму говорити про необхідність входження у світове співтовариство лише разом з Росією. Не останню роль у цьому відіграло і те, що, як уже раніше зазначалось, всередині країни не були належним чином оцінені й осмислені проблеми минулого.

Щоб докорінно змінити ситуацію потрібен час та мудра державна політика. Тоді, цілком можливо, переважна більшість українських громадян, зацікавлених у збереженні демократичної незалежної України, зрозуміє, що лише європейська ідентичність України є гарантією збереження й захисту її національної ідентичності [Горюнова, 2013, с. 202–203; Никитюк, 2008, с. 10]. Шануючи власну "історичну та

духовну сутність, відкриваючи для себе, що вона нерозривно пов'язана з європейськістю, плекана з її джерел, та й сама була її джерелом, українці неодмінно прийдуть до осмислення власної української Європи, яка зможе долучитися до Європи польської, французької, німецької, італійської, чеської, естонської" [Андрійчук, 2007, с. 215].

Для цього українці мають подолати в собі наслідки, як мінімум, двох негативних чинників минулого: тривалого домінування чужих держав та комуністичного режиму. Обидва ці фактори заважали формуванню загальної української патріотичної громадянської свідомості, яка є необхідною умовою для демократії й незалежності. Вони витворили традицію державного контролю над ресурсами, що в нових ринкових умовах створило сприятливі можливості для надмірного збагачення небагатьох, а також стали на заваді зміцнення верховенства права як у політиці, так і в розподілі національних ресурсів, посилювали корупцію, маніпуляції з результатами виборів. Існування цих негативних тенденцій не сприяє доброму імені України у світі [Бжезинський, 2004, с. 546–547].

Упереджено-насторожене ставлення європейців до українців певною мірою формується й представниками трудової міграції (у кращому випадку: сумлінний, однак бідний працьовитий шукач кращої долі за кордоном, у гіршому: пияк та злодій) та проросійськими ЗМІ (українці – молодші брати росіян, нездатні до самостійного державотворення, "бандерівці" та "націоналісти", що чомусь (!) прагнуть відстояти українську мову та європейський вектор розвитку України).

Водночас є всі передумови, щоб європейці та весь світ сприймав Україну не лише крізь призму політичних скандалів та всенародних потрясінь, а й розгледів позитивні ментальні риси українців – миролюбність й толерантність, гостинність, емоційність та креативність, пасіонарність (зокрема, саме цю рису українців найбільш визначною та цікавою Європі визначає сучасний український філософ С. Дацюк) [Дацюк, 2015]. На жаль, Україна ще недостатньо представлена в культурних мережах країн ЄС, слабо включена в європейські культурні процеси і структури, значно відстає від європейських стандартів, насамперед за рівнем життя населення, а також від критетріїв культурного розмаїття.

Оскільки в добу глобалізації першочергового значення набувають людський потенціал та інтелект, то природні ресурси й засоби виробництва відходять на другий план. Україні необхідний європейський досвід державного будівництва, впровадження інтелектуальних новацій. Європі ж українці цікаві своєю креативністю та адаптативністю до різних умов. Так, послуговуючись взятим з хімії терміном "валентність" (здатність атома приєднувати інші атоми, набуваючи інших якостей), Л. Кучма стверджує, що українці мають високий ступінь валентності, винятково сприйнятливі до нових ідей [Кучма, 2003]. Цікавою є і його теза про те, що, можливо, ці якості є своєрідною парадоксальною компенсацією за століття бездержавності.

Необхідна умова вступу України до ЄС – підвищення рівня життя українських громадян, здійснення реформування основних сфер життєдіяльності з метою досягнення відповідності певним стандартам. Найчастіше йдеться про економічні показники. Тому не випадково, що значна частина українців асоціює ЄС з розвитком економічного потенціалу України та забезпеченням гідного рівня життя її громадян, залишаючи поза увагою інші важливі складові. Вельми значущим є розуміння ЄС як спільноти, добровільно об'єднаної спільними цінностями, переконаннями та зобов'язаннями, довірою та взаємопідтримкою як в економічній, так і в духовно-культурній сфері.

У 2004 р. була дискусійною, проте прийнятною думка, яку висловив зокрема В. Литвин: спрямованість на співробітництво як з Європою, так і з Євразією, як з Заходом, так і зі Сходом, сприятиме консолідації українського суспільства (йшлося про населення різних регіонів), адже "люди в різних частинах України дивляться на різні сторони світу, бо історично більше пов'язані з ближчими до них сусідами нашої держави" [Литвин, 2004, с. 43]. І саме історичний аналіз існування спільнот на нашій землі доводить правомірність віднесення їх культури, ментальних ознак до європейського типу, а не до азійського.

Сучасні реалії, зовнішні (військова агресія Росії, анексія Криму, підтримка Росією утворення та існування квазідержавних утворень ДНР і ЛНР, потужна інформаційна дезорієнтація українського населення й світової спільноти з застосуванням відвертої брехні та пропаганди, буквально істерика влади Росії щодо прийняття "Закону про

забезпечення функціонування української мови як державної" (прийнятий 25 квітня 2019 р.) тощо) та внутрішні (слабкі традиції державності поєднані з олігархізацією, корумпованістю, бюрократичністю української влади, тоталітарний спадок зневіри у процвітання України, її успішний розвиток, запорукою чого має бути усвідомлення кожним українським громадянином власної відповідальності та активної діяльності на благо Батьківщини) такі, що за умови недотримання Україною європейського вектору розвитку, вона втратить не лише здобутки демократичних перетворень та устремлінь, а й суверенітет та державність взагалі, перетвориться на безправну провінцію РФ.

Формування європейської ідентичності українців сягає корінням часів Київської Русі, однак певні історичні події та тривалий нищівний для української державності й автентичності вплив Росії спричинили низку трансформацій і деформацій українського суспільства, поділили його на два геополітичні табори: проєвропейський та проросійській. І хоч українській ментальності притаманні культивовані в європейських країнах цінності, що стали фундаментом європейських демократичних систем та інституцій (свобода та рівність, громадянство й правосуддя, повага до людини та її прав, релігійність і міжконфесійний плюралізм, толерантність, працелюбність тощо), однак перебування під владою інших країн, вплив тоталітарного СРСР та його спадку на суспільну свідомість, сучасний потужний тиск проросійських сил і військову агресію не варто недооцінювати. Це виклик, що суттєво ускладнює подальший розвиток України не лише на шляху до ЄС, а й загалом. Українське суспільство потребує ціннісної консолідації, ментального зближення з європейськими країнами, а також усвідомлення, що європейська інтеграція за своєю суттю не є інтеграцією в добробут та гідний рівень життєдіяльності на всіх рівнях як самоціль. Насамперед йдеться про інтеграцію в цінності, які творять добробут.

Отже, європейський вектор розвитку України – шлях складний, але перспективний, який вимагає колосальних зусиль влади і народу, перебудови свідомості й способу життя людей, забезпечення відповідальності та свободи особистості, демократизації держави й модернізації її політичної та економічної систем. Набуті в минулому риси ментальності

українців суттєво впливають на побудову суспільної взаємодії та комунікації, формування цінностей, визначення уподобань і пріоритетів, а також на євроінтеграційні процеси. На жаль, значна кількість українських громадян не володіє достатньою кількістю інформації щодо суті та необхідності євроінтеграції України, й досі не усвідомила факту, що саме європейський вектор є можливістю збереження не лише суверенітету України, а й її державності та самобутності.

ПІСЛЯМОВА

І в епіцентрі логіки і стресу,
де все змішалось – рідне і чуже,
цінує розум вигуки прогресу,
душа скарби прадавні береже.
Л. Костенко

Світ невпинно змінюється і змінюємося ми. Глобалізаційні процеси є неоднозначними, однак незворотніми й все більш динамічними, стосуються усіх сфер життєдіяльності суспільства без винятку.

У мінливому турбулентному світі напрочуд важливо зберегти сталі, засадничі, звичні та близькі нашому серцю речі – фундаментальні гуманістичні цінності, національну ідентичність, народні й родинні традиції, власний екзистенційний універсум, важливою складовою якого є ментальні особливості як унікальна комбінація особливих рис світосприйняття, світорозуміння і світоперетворення великих соціальних груп та народу загалом, що впливають на реакції й моделі поведінки як на свідомому, так і підсвідомому рівні.

Кожна людина на Землі є носієм ментальності того народу, до якого вона належить та (чи) проживає тривалий час на його території, соціалізується й засвоює культурну спадщину, мову, релігію тощо. Приналежність до певної спільноти є цінним ресурсом, "корінням", що є міцною основою – живить і дозволяє "розправити крила", зміцнює відчуття самоцінності й шанобливого ставлення до оточення. Ґрунтовний аналіз змісту та природи ментальності допомагає зрозуміти, хто ми є, які ми й куди прямуємо, а ці знання – наш екзистенційний барометр, компас та мапа у бурхливому морі щоденних викликів, дрібних і великих справ. Висновки такого аналізу є необхідними, як для ефективної модернізації держав, вибудови нового обличчя глобалізованого світу, так і для досягнення психологічного комфорту й стресостійкості окремої особистості, соціальних груп.

Одним з головних завдань, що наразі стоять перед кожною державою, є розвиток у відповідності з сучасними реаліями та одночасно збереження своєї ідентичності й неповторності, історичної оригінальності. Процеси модернізації є необхідною умовою, щоб посісти гідне місце у гроні високорозвинених успішних держав глобалізованого

світу. Врахування ментальних особливостей підвищує ефективність цих процесів, дозволяє уникнути низки суперечностей, згладити гострі кути.

Часи змін та суспільних потрясінь, переломні періоди історичного розвитку зумовлюють переосмислення існуючої дійсності, актуалізують пошуки смислових констант, орієнтирів в особистісному й колективному, традиційному народному духовному досвіді. Подолання старих і формування нових онтологічних й антропологічних меж, знаходження балансу між "можу – не можу", "варто – не варто", "доцільно – не доцільно" та ін., вибір внутрішнього й зовнішнього ресурсу для суспільних трансформацій потребує суттєвих змін у сучасній методології дослідження феномену ментальності, а також врахування й практичної імплементації отриманих результатів правлячою верхівкою при розробці державної стратегії розвитку, реформуванні та модернізації суспільства.

У представленій монографії ми обґрунтували ментальність як соціокультурний феномен, що є сукупністю історично сформованих особливостей світовідчуття, світорозуміння і світоперетворення певної спільноти (народу) загалом та її одиничних представників зокрема; містить в собі образи та уявлення, що ґрунтуються на системі ціннісних орієнтацій та вироблених історично патернах поведінки, особливостях практичної діяльності. А оскільки способи практичної діяльності й творчості унікальні у кожного народу, то протягом історії його існування (від найдавніших часів до сьогодення) вони у поєднанні з іншими чинниками витворюють неповторну парадигму психологічних характеристик ("душевний склад"), яка відображає загальну сукупність особливостей духовного світу певних соціальних груп, народу загалом і виступає інтегральною ознакою народу. Отже, національна ментальність кожного народу є унікальною та неповторною, вона сформована історично в певній спільноті на певній території, водночас містить в собі й загальнолюдські цінності.

Глобалізація вносить свої корективи у подальший поступ людства – відбувається ментальне зближення різних цивілізацій, творення спільної системи цінностей, конструктивних моделей поведінкових реакцій на зовнішні й внутрішні загрози. Однак, наразі відсутні підстави для

визнання існування чи можливості формування у недалекому майбутньому глобального менталітету як парадигми бажаних гуманістичних цінностей, конструктивних реакцій і моделей поведінки тощо, оскільки, як би привабливо не виглядала така перспектива, її штучне досягнення є неможливим через саму природу, глибинну суть та особливості формування ментальності.

Гармонійна онтологічна кореляція "вузьконаціональне & загальнолюдське" передбачає певну уніфікацію та інтеграцію, проте, за давнім християнським принципом "у головному – єдність, у неголовному – розбіжності, в усьому – любов", для народів цілком прийнятно різнитися метальністю за умови визнання спільних загальнолюдських цінностей, гуманного толерантного ставлення один до одного.

Зміни, що несе з собою глобалізація, й надалі трансформуватимуть традиційну роль держави, зумовлюватимуть все більші інституційні та статусні поступки державних структур на користь міжнародних транснаціональних інституцій, нових суб'єктів міжнародних відносин. Такий процес є об'єктивним і закономірним. Проте зарано говорити про кардинальні трансформації. Інститут національної держави з певними корективами продовжує своє існування, виконує низку внутрішніх та зовнішніх функцій, представляє країни на міжнародній арені. Очевидно, найбільш успішними як в економічній, так і в онтологічній площині будуть ті держави, яким вдаватиметься поєднувати адаптацію до сучасних умов, ефективно модернізуватися, а також зберігати основні риси власного унікального сформованого історично "обличчя" – засадничі складові ментальності як інтегрального атрибуту певного народу, його ціннісно-смислового універсуму. Як близький для України приклад такої держави, можемо назвати Польщу.

Успішно пережити складні історичні періоди, зберегти власну національну ідентичність народам допомагають оригінальні ментальні парадигми, котрі акумулюють у собі історичний досвід перемог та поразок, активні репрезенти (діючі, відомі, впізнавані), і потенційні, латентні (приховані, непомітні на перший погляд, але такі, що постійно підтримуються у свідомості нації через фіксовані цінності, традиції тощо), а також глибоко рецесивні (приховані,

неусвідомлювані, котрі проявляються і навіть можуть ставати домінуючими у надзвичайних / нетипових умовах). Ментальність має практичний характер, її основне завдання – забезпечення виживання за будь-яких історичних умов та регуляція життєдіяльності через відтворення у конкретних ситуаціях патернів поведінки відповідно до вже набутого досвіду (особистого і досвіду предків). Відтак, на "закладеному" перевіреному поколіннями досвіді ґрунтуються особливості суспільних реакцій на певні виклики та події.

Здійснене нами переосмислення ролі ментальних структур українського етносу у новітніх процесах націє- і державотворення дозволило окреслити основні яскраво виражені й латентні риси менталітету, дослідити його цивілізаційну природу, виокремити кілька важливих фундаментальних проблем, що гальмують розвиток та історичний поступ України, запропонувати можливі шляхи виходу з кризової ситуації. Зокрема, українцям необхідно здолати інерцію ментальної й духовної залежності від колишньої євразійської імперії, комуністичної ідеології та рудиментів радянської дійсності, усвідомити власні права і можливості, відповідальність, а відтак залишити у минулому звичну імітацію діяльності, патерналістичні настрої, інфантильну вичікувальну позицію. Результативність активності громадян передбачає їх залученість до визначення внутрішнього й зовнішнього курсів розвитку держави, утвердження і, що ще більш важливо, внутрішнє прийняття спільних цінностей та орієнтирів, формування на їх основі консолідуючої суспільство національної ідеї. Для цього важливо переосмислити історичні втрати й здобутки, конвертувати їх у цінний досвід, відкинувши бідкання та нарікання, визнати конструктивні й деструктивні ментальні риси, підсилювати перші, наполегливо працювати над нівеляцією других, особливу увагу приділяючи розвитку раціонально-вольового компоненту.

Майбутнє України, як і людства загалом, залежить від ефективного поєднання інформаційно-технологічного розвитку з культурним прогресом, від врахування конструктивних ментальних особливостей народів та поступового витіснення деструктивних рудиментних ментальних рис. Концептуальне розуміння й реалізація цього поєднання має бути свідомим вибором і складовою державної

політики, внутрішнім устремлінням кожного народу, а особливо представників інтелігенції – діячів науки та культури, громадянського суспільства. У цьому контексті важливо змістити смислові акценти відповідальності від "загального" (людства загалом, а по суті – нічиєї) до "одиничного" (окремих представників суспільства, малих та середніх груп тощо), практикувати реалізацію вже знаного у всьому світі лозунгу "Мислити глобально, діяти локально!".

Узгодження усіх без винятку сфер життєдіяльності із загальнолюдськими гуманістичними цінностями у поєднанні зі збереженням національних ідентичностей, врахуванням ментальних особливостей, співіснуванням розмаїтих культурних світів є запорукою подальшого розвитку людства й міждержавної комунікації, успішності глобалізації.

Представлені з позиції аксіологічного, семіотичного й інших методологічних підходів результати нашого дослідження дозволяють визначити специфіку ментальності в історичній площині та у добу глобалізації, однак не вичерпують увесь спектр проблемних питань.

Література

1. Bauman, Z. (1996). *From pilgrim to tourist – or a short history of Identity. Questions of Cultural Identity*. Ed. ву S. Hall and P. du Guy. London: CAGE,18–36.
2. Bauman, Z. (2000*). Globalizacja: I co z tego dla ludzi wynika*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
3. Boas, F. (1938). *The mind of primitive man revised edition*. New York The Macmillan Co. 159 p.
4. Calińska, A. (2014). Czapiński Ja. Polacy wciąż mają problem z zaufaniem drugiemu człowiekowi. Pobrane z: https://gazetawroclawska.pl/janusz-czapinski-polacy-wciaz-maja-problem-z-zaufaniem-drugiemu-czlowiekowi/ar/3591071
5. Calińska, A., Czapiński, J. (2014). Polacy wciąż mają problem z zaufaniem drugiemu człowiekowi. Pobrane z: https://gazetawroclawska.pl/janusz-czapinski-polacy-wciaz-maja-problem-z-zaufaniem-drugiemu-czlowiekowi/ar/3591071,.
6. Castles, S. (2005). Hierarchical Citizenship in a World of Unequal National-States.*PoliticalScience&Politics, 2005.* Електронний ресурс. Режим доступу: www.apsanet.org
7. CBOS (2018). Codzienna aktywność Polaków. Autoportret i obraz środowiska społecznego w latach 1988–2018. *Komunikat z badań nr 164/2018*. Warszawa. Pobrane z: https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2018/K_164_18.PDF
8. CBOS (2018). O nieufności i zaufaniu. *Komunikat z badań nr 35/2018*, Warszawa. Pobrane z: https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2018/K_035_18.PDF,.
9. CBOS (2018). Poczucie wpływu obywateli na sprawy publiczne. *Komunikat z badań Nr 33/2018*, Warszawa. Pobrane z: https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2018/K_033_18.PDF
10. CBOS (2019). 15 lat członkowsktwa Polski w Unii Europejskiej. *Komunikat z badań nr 59/2019*. Warszawa. Pobrane z: https://cbos.pl/SPISKOM.POL/2019/K_059_19.PDF.
11. CBOS (2019). Materialne warunki życia. *Komunikat z badań* nr Nr 64/2019. Warszawa. Pobrane z: https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2019/K_064_19.PDF
12. CBOS (2019). Zadowolenie z życia. *Komunikat z badań Nr 6/2019,* Warszawa. Pobrane z: https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2019/K_006_19.PDF
13. Chandler, N. (2019). How Irish Traditions Work. Howstuffworks. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://people.howstuffworks.com/culture-traditions/national-traditions/irish-tradition4.htm.
14. *Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms* (1950-1985). Електронний ресурс. Режим доступу: https://www.echr.coe.int/documents/convention_eng.pdf
15. Czapiński, J., Panek, T. (red.). (2015) *Diagnoza SPOŁECZNA 2015 WARUNKI I JAKOŚĆ ŻYCIA POLAKÓW*. Pobrane z: http://www.diagnoza.com/pliki/raporty/Diagnoza_raport_2015.pdf

16. Darwin, C. R. (1871). *The descent of man, and selection in relation to sex*. London: John Murray. Volume 1.
17. Dedman, M. (1996). 'The Origins and Development of the European Union 1945-1995: A History of European Integration'. London, *Routledge,* 145 p.
18. *Encyklopedia socjologii*, (2002), T. 4 (S–Z), 259–267. Warszawa: Oficyna naukowa.
19. European citizenships. Report. Standard Eurobarometr 89. (2018). European Commision, Kantar Public Brussels. Pobrane z: file:///C:/Users/User/Downloads/eb_89_first_en.pdf
20. Farion, O. (2016). The philosophical view on migrationissues: interaction of religious, political and social aspects. *Збірка матеріалів Міжнародного Форуму «Релігія у глобальном усвіті».* Житомир, 29-30 вересня 2016, 37–39.
21. Freud, S. (1985). Civilization and its discontents. *Civilization, Society and Religion*. London: Pelican Freud Library, 12, 243–340.
22. Geopolitical Orientation of Ukraine's Population: Before and After the Conflict with Russia, (2015). Available at: http://soc-research.info/blog/index_files/geopolitics2014eng.html
23. Giddens, A. (1998*). The Third Way. The Renewal of Social Democracy*. L.: Polity Press.
24. Giddens, A. (2000). *Runaway World. How Globalization Is Reshaphing Our Lives*. New York: Routledge.
25. Giza-Poleszczuk, A. (2004). Brzydkie kaczątko Europy, czyli Polska po czternastu latach transformacji. W: Marody, M. (red.), *Zmiana czy stagnacja? Społeczeństwo polskie po czternastu latach transformacji*. Warszawa: Wydawnictwo IFiS PAN.
26. Górecki**,** M. *Polska mentalność szlachecko-niewolnicza*. Oct 10, 2018. Pobrane z: https://michalgorecki.pl/2018/10/polska-mentalnosc-szlachecko-niewolnicza/,.
27. Grzesiak, M. *5 cech mentalności polskiej, które ograniczają nasz potencjał.* Pobrane z: https://natemat.pl/blogi/mateuszgrzesiak/130819,5-cech-mentalnosci-polskiej-ktore-ograniczaja-nasz-potencjal
28. Gudykunst, W. (1997). Communicating with Strangers: An *Approach to Intercultural Communication.* N.Y.: McGraw-Hill, 358 p.
29. Gurvitch, G. (1963). *Déterminismes sociaux et liberté humaine. Vers l'étude sociologique des cheminements de la liberté.* 2-e éd. Paris: PUF, 327 p.
30. Halecki, O. (1952). *Borderlands of Western Civilization, a History of East Central Europe*. New York: The Ronald Press Co.
31. Hardenfelt, M. *Charakter narodowy Polaków.* Pobrane z: http://www.polenguide.pl/PolenPL/Mentaliteten%20i%20Polen/index.htm,.
32. Held, D. (1992). Democracy: From City-states to a Cosmopolitan Order? *Prospects for democracy. Political Studies.* Volume XL, Published by Blackwell Publishers, 10–39.
33. Herder, J. G. (1969). Journal meiner Reiseim Jahr 1769. Werke: in 5 Bd. Berlin, Weimar, Bd.1, s. 135.
34. Horbulin, V. (2020). *My Journey Through the Looking-Class. Travel Sketches and More*. K.: Brinht Books. 256 s.

35. Hordiichuk, O. (2019). Zmiany mentalne w nowoczesnym społeczenstwe Polskim. III Ogólnopolska Społeczna Konferencja Naukowa", 29 listopada, 23–24, 2019: [Abstrakt]. Lublin, s. 42.
36. Hordiichuk, O. (2019a). Mental Stereotypes in the Orthodox Tradition. *Evropský filozofický ahistorický diskurz,* Volume 5, Issue 3. S. 108–113.
37. Hordiichuk, O. (2019b). Mentalność ukraińska a polska: cechy wspólne i różniące.*UkraińskaPolonistyka*, 16, 39–48.
38. Hordiichuk, O. (2019c). Religious self-identificationin Ukrainian mentality. *Modern Science*. Modernívěda. Praga.Českárepublika, Nemoros, 4, 89–98.
39. Hordiichuk, O. (2019d). Religious stereotypesin the Ukrainianmentality. *Региональный вестник Востока. Научный журнал*, 1 (75), 78–88.
40. Hordiichuk, O. (2019e). A modern «hybrid» war and itsinfluence on the Ukrainian mentality. *Internation a Scientific and Educational Conference "The Days of Science of the Faculty of Philosophy – 2019", April, 23-24, 2019:* [Abstracts]. Kyiv Publishing centre Kyiv University, 2019, 219–220.
41. Hordiichuk, O. (2020). Kształtowanie się i transformacja mentalności Polaków po 1989 roku: analiza z perspektywy filozofii społecznej. *Konteksty Społeczne*, Vol 8, 1, 24–47.
42. Jakubowska-Branicka, I. (2017). Mentalność demokratyczna a dogmatyzm: Przemiany postaw społeczeństwa polskiego w procesie demokratyzacji. *Zoon Politikon*, 8, 9–32.
43. Katz, D., Braly, K. (1933). Racial stereotypes of one hundred college students. *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 28, 280–290.
44. Kolasa-Nowak, A. (2007). Rewolucja, transformacja, zmiana systemowa. Przemiany retoryki analiz socjologicznych po 1989 r. W: Brzechczyn, K., Marek Nowak, M., (red.). *O rewolucji. Obrazy radykalnej zmiany społecznej.* Poznań: Instytut Filozofii UAM.
45. Kolasa-Nowak, A. (2018). *Od idei homo sovieticus do mentalności folwarcznej Polaków: o używaniu przeszłości w dyskursie socjologicznym i publicznym.* Pobrane z: http://dlibra.umcs.lublin.pl/dlibra/docmetadata?id=32272&from=publication
46. Koralewicz, J.;Ziółkowski, M. (2003). *Mentalność Polaków. Sposoby myślenia o polityce, gospodarce i życiu społecznym 1988 – 2000.* Wydawnictwo Naukowe Scholar. 276 s.
47. Korzeniowski, K. (2014). Mentalność społeczno-polityczna w hitorycznych regionach. *Przegląd Psychologiczny*. Poznań : PTP, T. 57, 1, 51–67.
48. Kuisz, J. (2018). *Koniec pokolen podległości.* Warszawa: Biblioteka Kultury liberalnej.
49. Leder, A. (2014). *Prześnona rewolucja.* Krytyka polityczna, Warszawa.
50. LeVine, R. A., Campbell, D. T (1972). *Ethnocentrism: Theories of conflict, ethnic, attitudes and group behavior.* New York: Wiley, 384 p.
51. Lévy-Bruhl, L. (1910). *Les fonctions mentales dans les sociétés inférieures*. Paris: Félix Alcan.
52. Lévy-Bruhl, L. (1925). *La mentalité primitive*. 4 éd. Paris: Félix Alcan, 537 p.

53. Maingueneau, D. (1998). *Analyser les textes de la communication* I Maingueneau D. Paris: Dunod, 211 p.
54. Maj-Waśniowska, K. (2015). Research Papers of the Wroclaw University of Economics. *Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wroclawiu.* 2015, 170–189. Pobrane z: http://yadda.icm.edu.pl/yadda/element/bwmeta1.element.ekon-element-000171394245
55. Marianski, J. (1999). Kryzys moralny czy transformacja wartości s. 243-264. w *Imponderabilia wielkiej zmiany: mentalność, wartości i więzi społeczne czasów transformacji,* Wydawnictwo Naukowe PWN SA, 423 s.
56. Marody, M. (red.). (2002). Wymiary życia społecznego: Polska na przełomie XX i XXI wieku.W:, *Zmiana czy stagnacja? Społeczeństwo polskie po czternastu latach transformacji.* Warszawa: Wydawnictwo IFiS PAN.
57. Mirchuk, I. (1949). *Ukraine and its people*. Munich: Ukrainian Free University Press, 280 p.
58. Mirchuk, I. (1957). *Geschichte der ukrainischen Kultur*. München.
59. Najder, Z. (1998). Co dziś łączy Polaków? *«Życie»,* 14-15, II.
60. Nasza Europa: 15 lat Polski w Unii Europejskiej. (2019). *Wartości, instytucje, swobody, polityki sektorowe, problemy i kluczowe wyzwania.* Warszawa. Pobrane z: http://www.euroreg.uw.edu.pl/dane/web_euroreg_publications_files/7855/raport_nasza_europa_15_lat_polski_w_ue.pdf
61. Nieczypor, K. (2015). *Homopolonicus, czyli Polak dumny i roszczeniowy*. Pobrane z: https://www.eastbook.eu/2015/11/25/homopolonicus-czyli-polak-dumny-i-roszczeniowy/
62. Penniman, T. K. (1974). *A Hundred Years of Anthropology*. London: William Morrow, 397 p.
63. Plokhii, S. (2006). *The Origins of the Slavic Nations. Premodern Identites in Russia, Ukraine and Belarus.* Cambridge: Cambridge University Press, 379 s.
64. *Polacy. Jacy są? O narodowej mentalności?* Pobrane z: http://fotoforum.gazeta.pl/72,2,750,123554417.html, (dostęp: 12.09.2019).
65. Rychard, A. (1998). Aktorzy społeczni i instytucje – strategie adaptacji. W: Władysław Adamski (red.), *Polacy '95. Aktorzy i klienci transformacji.* Warszawa: Wydawnictwo IFiS PAN
66. Sibirtseva, M. (2017). *7 Stereotypes Every Ukrainian Hates.* The culture trip Електронний ресурс. Режим доступу: https://theculturetrip.com/europe/ukraine/articles/7-stereotypes-every-ukrainian-hates/ .
67. Sintschenko, V. V. (2013). Ethik Weltbild, *Moderne Wirtschaft und die Aufgabe der Politik. Nauka&Studia,* 19 (87), 76–84.
68. Siwicki, M. (1992-1994). *Dzieje konfliktów polsko-ukraińskich.* Warszawa: Tyrsa, T.3. 440 s.
69. Śliz, A., Szczepański, M. (red.). (2008). *Czy koniec socjalizmu?: polska transformacja w teoriach socjologicznych.*Warszawa.
70. Stankiewicz, P. (2019).*My fajnopolacy*. Warszawa, Bellona, 276 s.
71. *Statute of the Council of Europe* (1949). Електронний ресурс. Режим доступу: https://www.cvce.eu/content/publication/2003/4/11/0d25d34f-04fc-4aae-88d0-7022cc9bd38d/publishable_en.pdf

72. *Statute of the Court of Justice of the European Union.* Електронний ресурс. Режим доступу: https://curia.europa.eu/jcms/upload/docs/application/pdf/2016-08/tra-doc-en-div-c-0000-2016-201606984-05_00.pdf
73. Sumner, W. G. (1960). *Folkways: A Study of the Sociological Importance of Usages, Manners, Customs, Mores, and Morals.* New York: Mentor Books; The New American Library, 364 p.
74. Szacki, J. (1994). *Liberalizm po komunizmie*. Kraków: Znak.
75. Sztompka, P. (1999).*Kulturowe imponderabilia wielkich zmian społecznych: zaufanie, lojalność, solidarność*. S. 265-282. W: P. Sztompka(red.) *Imponderabilia wielkiej zmiany: mentalność, wartości i więzi społeczne czasów transformacji*, Wydawnictwo Naukowe PWN SA, 423 s.
76. Sztompka, P. (2007). *Zaufanie fundament społeczenstwa.* Wydawnictwo Znak, Kraków, 420 s.
77. Tajfel, H., Fraser, C. (1978). Intergroup Behavior. *Introducing Social Psychology*. N.-Y., p. 406–466.
78. Taylor, W. W. (1948). A study of archeology. *American Anthropological Association Memoir, 69,* 48–102.
79. Triandis, H. C. (1994). *Culture and social behavior.* New York: Mc Graw Hill.
80. Tumiłowicz, B. (2012).*Co w ostatnim 20-leciu zmieniło się w mentalności Polaków?*Pobrane z: https://www.tygodnikprzeglad.pl/co-ostatnim-20-leciu-zmienilo-sie-mentalnosci-polakow-0/
81. *Unia Europejska a Polska, problemy związane z wejściem*. Pobrane z: https://www.bryk.pl/wypracowania/pozostale/europeistyka/14950-unia-europejska-a-polska-problemy-zwiazane-z-wejsciem.html
82. Viguier, O. (1990). *Memento d'histoire de France: faits et dates de notre histoire*. Paris: ROUDIL, 109 p.
83. White, L. A. (1959). The Concept of Culture. *American Anthropologist. Wash., 61,* 227–251.
84. Wilk, E. (2017). Prof. Leder o dawnej mentalności Polaków. *Inna duma*. 11 kwietnia 2017. Pobrane z: https://www.polityka.pl/tygodnikpolityka/spoleczenstwo/1701072,3,prof-leder-o-dawnej-mentalnosci-polakow.read,.
85. Wnuk-Lipiński, E.(2004). *Świat międzyepoki. Globalizacja. Demokracja, państwo narodowe*. Kraków: Wydawnictwo ZNAK, ISP PAN, 236 s.
86. Wysocki, A. (2018). Czy Polacy czują się Europejczykami? Analiza wyników badań opinii publicznej nad poczuciem autoidentyfikacji i więzi społecznych, [w:] *Ідентичності народів Центрально-Східної Європи (Tożsamości narodów Europy Środkowo-Wschodniej)*, red. A. Jekaterynczuk, N. Kovalisko, R. Radzik, Wyd. Państwowy Uniwersytet Lwowski im. Iwana Franka, Lwiw (Lwów), 142–165.
87. Zarycki, T. (2002). *Region jako kontekst zachowań politycznych.* Warszawa, Wyd. Naukowe Scholar, 195 s.
88. Zybała, A. (2016). *Polski umysł na rozdrożu. Wokół kultury umysłowej w Polsce. W poszukiwaniu źródeł niepowodzeń części naszych działań publicznych*. Oficyna Wydawnicza SGH, Warszawa.
89. Zybała, A. *Kultura umysłowa Polaków – dlaczego myślimy tak, jak myślimy*. Pobrane z: https://www.kongresobywatelski.pl/idee-dla-polski-kategoria/kultura-umyslowa-polakow-dlaczego-myslimy-tak-jak-

myslimy/https://wszystkoconajwazniejsze.pl/prof-andrzej-zybala-kultura-umyslowa-polakow-dlaczego-myslimy-myslimy/,.
90. 57 % українців підтримують вступ в ЄС, 44 % – за приєднання до НАТО (2019). Електронний ресурс. Режим доступу: https://www.eurointegration.com.ua/news/2019/02/22/7093201/
91. 95 відсотків мешканців України назвали її своєю Батьківщиною – опитування Електронний ресурс. Режим доступу: https://ua.korrespondent.net/ukraine/politics/3314580-95-vidsotkiv-meshkantsiv-ukrainy-nazvaly-yii-svoieui-batkivschynoui-opytuvannia
92. Antinazi. Энциклопедия социологии. Електронний ресурс. Режим доступу: http://dic.academic.ru/dic.nsf/socio/1809/КУЛЬТУРНЫЙ
93. Агеев, В. С. (1990). Ингрупповой детерминизм и его детерминанта. *Межгрупповое взаимодействие: социально психологические проблемы.* М.: Изд во Моск. ун-та, 39–84.
94. Адлер, А. (1997). *Наука жить.* К.: Port-Royal.
95. Акопов, Г. В., Давыдкина, Л. В., Семенова, Т. В. (2015). *Ментальность как групповое сознание: учебное пособие по курсу "Психология ментальности".* Самара: ПГСГА, 76 с.
96. Акопов, Г. В.; Иванова, Т. В. (2003). Феномен ментальности как проблема сознания. *Психологический журнал*, 24, 1, 47–55.
97. Амельченко, Н. А. (2013). *Цінності об'єднаної Європи.* Київ: ГО "Лабораторія законодавчих ініціатив", 42 с.
98. Андреева, Г. М. (2000). *Психология социального познания.* Издание второе, перераб. и доп. М.: Аспект Пресс, 288 с.
99. Андрійчук, О. (2007). Україна – Європа: тести на сумісність: зб. публіцист. текстів. К.: *Смолоскип*, 373 с.
100. Андріяш, В. І. (2013). Сучасні національні держави в умовах глобалізаційних процесів. *Державне управління: удосконалення та розвиток, 5.* Електронний ресурс. Режим доступу: http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=577
101. Андрос, Є. (2003). Всезагальне і індивідуальне у культурі за умов глобалізації. *Людина і культура в умовах глобалізації.* К.: ПАРАПАН, 85–92.
102. Андрусів, С. *(2006). Українки в історії.* Київ: Либідь, 328 с.
103. Антонович, В. Б. (1995). *Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори.* Київ: Либідь, 816 с.
104. Антонович, В. Б. (2017). Три національні типи народні (вступна стаття О. В. Яся). *Український історичний журнал*, 3, 171–190.
105. Арістова, А. (2005). Релігійна самоідентифікація в сучасному суспільстві (соціологічний аспект). *Українське релігієзнавство: бюлетень Української Асоціації релігієзнавців і Відділення релігієзнавства Інституту філософії НАНУ*, 33, 77–86.
106. Бабина, Т. Г. (2009). Менталітет в контексті української філософії. *Вісник Черкаського університету. Серія: Філософія*, 170, 134–142.
107. Бабина, Т. Г. (2012). Історичні виміри менталітету: своєрідність українського світу. *Вісник Дніпропетрського університету. Серія: Філософія. Соціологія. Політологія.* Т. 20, вип. 22 (2), 8–12.
108. Бабій, М. (1999). Проблеми і перспективи міжконфесійного діалогу. *Українське релігієзнавство,* 12, 63–72.

109. Баронин, А. С. (2000). *Этнопсихология: учеб. пособие*. Межрегион. акад. упр. персоналом. Киев: МАУП, 114 с.
110. Баскаков, Н. А. (1979). *Русские фамилии монголо-татарского происхождения*. М.: Наука, 430 с.
111. Бебик, В. (2007). Глобальна українська ідея. *Урядовий кур'єр* (25.04), 9.
112. Безрук, О. О.; Бліхар, В. С.; Герасіна, Л. М. та ін. (2019). *Політико-правова ментальність українського соціуму в умовах європейської інтеграції.* М. П. Требін (ред.). Харків: Право. 234–243.
113. Безрук, О., Застава, І. (2019). Модернізація політичної та соціокультурної систем українського суспільства як вимога світу, що глобалізується В: *Політико-правова ментальність українського соціуму в умовах європейської інтеграції: монографія.* За ред. М. П. Требіна. Харків: Право, 744 с., 320–335.
114. Бек, У. (2001). *Что такое глобализация? Ошибки глобализма – ответы на глобализацию.* Пер. с нем. А. Григорьева и В. Седельникова. М.: Прогресс–Традиция, 304 с.
115. Бек, У. (2004). Национальное государство утрачивает суверенитет. В *Сумерки глобализации: Настольная книга антиглобалиста.* М., ООО «Издательство АСТ: ЗАО НПП «Ермак»», 46–53.
116. Белебеха, І. (2005). Українці у пеклі голодоморів: 20-х, 30-х, 40-х років. *Персонал*, 2, 10–13.
117. Беліченко, М. А., Матвієнко, О. Б. (2012). Сутність і формування суспільно-культурної ідентичності та її роль в комунікації. *Проблеми семантики, прагматики та когнітивної лінгвістики,* 21, 46–54.
118. Белова, О. (2006). *Этнические стереотипы по данным языка и народной культуры славян (этнолингвистическое исследование).* Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора филологических наук. Специальность 10.02.03 – Славянские язики. М., 35 с.
119. Бердяев, Н. (2000). *Русская идея.* М.: ООО "Издательство АСТ".
120. Бесєдіна, Т. П. (2000). Специфіка української ментальності: мовний аспект. *Наука. Релігія. Суспільство,* 2, 4–9.
121. Бессмертный, Ю. Л. (1991). "Анналы": переломный этап? *Одиссей. Человек в истории.* М.: Наука, 7–24.
122. Бетильмерзаева, М. М. (2005). *Этническая ментальность в системе культуры*: дис. … канд. филос. наук: 24.00.01. Ростов-на-Дону, 198 с.
123. Бжезинський, З. (2004). Україна та світ, *Війна і мир або*"*Українці – поляки: брати/вороги, сусіди…*". К.: АТЗТ "Українська прес-група", 543–548.
124. Бичко, А. (2014). *Українська ментальність. Джерела становлення: монографія.* К.: Освіта України, 195 с.
125. Бичко, А. К.; Бичко, І. В. (1997). *Феномен української інтелігенції: Спроба екзистенціального дослідження.* Дрогобич, 116 с.
126. Бичко, І. (1997). Ментальна співзвучність української та європейської філософських традицій: «кордоцентричні мотиви». *Київські обрії: історико-філософські нариси.* Київ : Стилос, 359 с.

127. Бліхар, В. С. (2013). *Державно-церковні відносини як експлікація дихотомії влади та суспільства у європейській філософії.* Л.: ЛьвДУВС, 516 с.
128. Блог Пастухова. *Русский характер: существует ли русский «культурный код»?* 01.06.2016. Электронный ресурс. Режим доступа: https://www.bbc.com/russian/blogs/2016/06/160601_blog_pastoukhov_russian_character
129. Блок, М. (1973). *Апология истории, или Ремесло историка.* Отв. ред., примеч. А. Я. Гуревич; АН СССР. М.: Наука, 232 с.
130. Бобровник, С. В. (2009). Компроміс і конфлікт: методологічні підходи до дослідження. *Правова держава.* К., 20, 110–117.
131. Бодріяр, Ж. (2004). *Симулякри і симуляція.* Київ: «Основи», 230 с.
132. Бондаренко, О. В. (2005). *Сутність, історія та сучасність української та західноєвропейської економічної ментальності.* Запоріжжя: ЗНТУ, 254 с.
133. Бондаренко, О. В. (2008). Українська ментальність в розмаїтті національних ментальних формоутворень й архетипів: історико-культурний аспект. *Гуманітарний вісник ЗДІА*, випуск 32, 66–78.
134. Бондаренко, О. В. (2009). Українська національна економічна ментальність і «дух капіталізму». *Гуманітарний вісник ЗДІА*, 37, 167–179.
135. Борейко, Ю. (2015). Національний чинник у формуванні православної ідентичності в сучасному українському суспільстві. *Наукові записки Національного університету "Острозька академія": Серія "Історичне релігієзнавство*", 12, 57–67.
136. Борейко, Ю. (2016). Этнорелигиозный стереотип в украинском обществе: повседневное измерение. *Authority and Society (History, Theory, Practice). Tbilisi: Georgian Technical University,* 1 (37), 121–131.
137. Борисенко, В. (2007). *Українська етнологія: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл.* Київ: Либідь, 398 с.
138. Брентано, Ф. (1996). *Психология с эмпирической точки зрения.* Избранные работы. М.: Дом интеллектуальной книги, 11–94.
139. Бродель, Ф. (1977). История и общественные науки. *Философия и методология истории.* М.: Прогресс, 115–142.
140. Бродель, Ф. (1993). *Динамика капитализма.*Смоленск:Русич, 124 с.
141. Бродель, Ф. (1997). *Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм.* У 3-х т. Т.1. К.: Основа, 585 с.
142. Брокгауз, Ф., Эфрон, И. (2003). Энциклопедический словарь. Философия и литература. Мифология и религия. Язык и культура. ЭКСМО, 592 с.
143. Будилова, Е. А. (1983). *Социально-психологические проблемы в русской науке.* М.: Наука, 232 с.
144. Будилова, Е. А. (1988). Категории исторического и логического в методологии истории психологии. *Категории материалистической диалектики в психологии.* М., 231–242.
145. Булатов, М. А. (1983). *Категории философии и категории культуры.* К.: Издательство "Наукова думка", 3–263.
146. Бутиріна, М. В. (2008). Особливості функціонування стереотипів у мас-медійному середовищі. *Вісник ДНУ: наук. журнал. Серія: Соціальні комунікації.* Дніпропетровськ: вид-во Дніпр. ун-ту, Т. 16, 12, 15–22.

147. Вальцев, С. В. (2005). *Структура, содержание и особенности национального менталитета.* М.: Издательство МГОУ, 121 с.
148. Василенко, В. (2014). *Агресія Росії: генеза, мета, способи протидії та провові наслідки.* Електронний ресурс. Режим доступу: https://tyzhden.ua/Politics/105356
149. Вассиян, Ю. (2000). До головних засад націоналізму. Націоналізм: Антологія. К., 257–264.
150. Васьків, О. (2017). *Князя Ярослава Мудрого називали сватом Європи.* Електронний ресурс. Режим доступу: https://gazeta.ua/articles/history/_knyazya-aroslava-mudrogo-nazivali-svatom-evropi/806993
151. Венега, С. А. (2011). *Глобалізація і людський розвиток.* К.: Нац. акад. упр., 38 с.
152. Вернадский, В. И. (1989). *Биосфера и ноосфера.* М.: Наука, 261 с.
153. Вернадский, В. И. (1944). Несколько слов о ноосфере. *Успехи современной биологии*, т. 18, 2.
154. Вернадский, В. И. (1977). *Размышления натуралиста.* Кн. 2. М.: Издво АН СССР.
155. Вернадский, В. И. (1981). *Избранные труды по истории науки.* М. (с. 52).
156. Вернадский, В. И. (1988). *Философские мысли натуралиста.* М.: Наука, 520 с.
157. Веселова, О. М., Марочко, В. І., Мовчан, О.М. (2000). *Голодомори в Україні, 1921-1923, 1932-1933, 1946-1947: Злочини проти народу.* Київ-Нью-Йорк: М. П. Коць.
158. Видолоб, Н. (2003). *Психолого-педагогічні умови формування української ментальності учнів основної школи (на матеріалі уроків української літератури):* автореф. дис. … канд. психол. наук: 19.00.07; Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України. Київ, 20 с.
159. Визгин, В. П. (2001). *Новая философская энциклопедия.* Т 2. М., "Мысль", 526 с.
160. Витгенштейн, Л. (1958). *Логико-философский трактат.* Пер. с нем. И. Добронравовым и Д. Лахути. М. 136 с.
161. *Війна і мир.* За заг. ред. Л. Івшиної. К.: АТЗТ «Українська прес-група», 2004. 560 с.
162. Вілков, В. Ю. (2013). *Генезис поняття нації.* Вид. 2-ге. К.: Видавець Карпенко В. М., 440 с.
163. Вілков, В. Ю.; Погорілий, А. О. (2014). Культурологічна теоретична модель національної спільноти "духу народу" (частина перша). *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Філософія. Політологія,* 3, 5–10.
164. Войтович, В. М. (2012). *Українська міфологія.* Вид. 3-тє. К.: Либідь,664 с.
165. Войтович, Р. (2004). Місце, роль та функції національної держави в контексті сучасних глобалізаційних процесів. *Вісник Нац. акад. держ. упр. при Президентові України*, 2, 70–81.
166. Войтович, Р. В.; Солоха, М. Т. (2013). *Глобалізаційні процеси в сучасному світі.* К.: НАДУ, 52 с.

167. Волошин, Ю. О. (2003). Принцип. *Юридична енциклопедія: В 6 т.* За ред. Ю. С. Шемшученка. К.: Вид-во "Українська енциклопедія" імені М. П. Бажана, 1998–2004, Т. 5, 110–111.
168. Воронкова, В. Г. (2009). Місце і роль України в глобалізаційних процесах сучасності. *Гуманітарний вісник ЗДІА*, 37, 16–32.
169. Воронкова, В. Г. (2010). *Філософія глобалізації: соціоантропологічні, соціоекономічні та соціокультурні виміри.* Монографія. Запоріжжя, Видавництво ЗДІА, 272 с.
170. Воропаєва Т. (2013). Другий модерн і трансформація колективної ідентичності громадян України (1991–2012 рр.). *Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка. № 23 (282). Ч. ІІІ. Луганськ,* 99–109.
171. Воропаєва, Т (2010). Базові цінності громадян України в умовах глобальних викликів. *Людина і соціум в умовах глобальної кризи: погляд крізь призму суспільствознавства та богослов'я.* К.
172. *Вплив російських ментальних особливостей на сучасний зовнішньополітичний курс Кремля.* Електронний ресурс. Режим доступу: http://elibrary.ivinas.gov.ua/4662/1/Vplyv%20rosiiskykh%20mentalnykh%20osoblyvostei.pdf
173. Вундт, В. (1894). *Лекции о душе человека и животных.* Перевод с 2-го нем. изд. П.Я. Розенбаха. СПб.: К.Л. Риккер.
174. Вундт, В. (1897). *Очерк психологии.* М.: Тип. И. Н. Кушнерев и К, 388 с.
175. Вундт, В. (1998). *Проблемы психологии народов. Преступная толпа.* М.: Институт психологии РАН, Изд-во "КСП+", 195–308.
176. Вундт, В. (2002) *Психология народов*: Сборник. М.: ЭКСМО; СПб.: TERRA FA. NTASTICA, 863 с.
177. Гавеля, В. Л. (2015). Філософія глобальних процесів та антиглобалізм. *Наукові праці. Філософія.* Випуск 245, том 257, 9–14.
178. Гаврилишин, Б. (2009). *До ефективних суспільств. Доповідь Римського клубу*. К.: Пульсари.
179. Гаджиев, Г. А. (2013). *Онтология права (критическое исследование юридического концепта действительности).* Москва: Норма; Инфра-М., 320 с.
180. Гай-Нижник, П. П. (2017). *Росія проти України (1990–2016 рр.): від політики шантажу і примусу до війни на поглинання та спроби знищення.* К.: «МП Леся», 332 с.
181. Галушко, К. Ю. (2009). Ментальність, менталітет. *Енциклопедія історії України: Т. 6*: Ла-Мі. Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во "Наукова думка", 2009. 790 с.
182. Гальчинський, А. С. (2005). *Помаранчева революція і нова влада.* К.: Либідь.
183. Гантінгтон, С. (2006). *Протистояння цивілізацій та змінасвітового порядку.* Переклад з англ. Н. Климчук. Львів: Кальварія.474 с.
184. Гачев, Г. (2008). *Ментальности народов мира.* Эксмо, 544 с.
185. Гегель, В. Ф. (1994). Философия истории. *Философия истории. Антология.* М.: АО "Аспект Пресс", 70–99.
186. Гегель, В. Ф. (1997). *Наука логики.* СПБ.: Наука, 800 с.

187. Гегель, Г. (1927). *Введение в философию (Философская пропедевтика)*; пер. с нем. С. Васильева. М.: Изд. Гос. Тимирязевского науч.-исслед. ин-та, 259 с.
188. Гегель, Г. (1935). *Философия истории. Введение.* Соч.: в 14 т. Т. 8. М.; Л.: Соцэкгиз, 470 с.
189. Гегель, Г. (1973). *Философская пропедевтика. Работы разных лет.* Т. 2. М., 7–212.
190. Гегель, Г. (1978). Конституция Германии. *Политические произведения.* М., "Наука", 1978, 66–184.
191. Гелд, Д.; Мак-Ґрю, Е (2004). *Ґлобалізація / антиґлобалізація.* Пер. з англ. І. Андрущенко. К. : К.І.С., 180 с.
192. Генсон, Р.; Генсон, Ф. (2019). *Як закласти міцний фундамент спокою, сили та щастя.* К.: Вид. група КМ-БКУС, 272 с.
193. Гердер, И. Г. (1977). *Идеи к философии истории.* М.: Наука, 703 с.
194. Гердер, Й. Г. (2006). *Мова і національна індивідуальність.* Націоналізм: Антологія. К.: Смолоскип.
195. Гершунский, Б. (1996). Менталитет в структуре образовательно-педагогической аксиологии. *Национальные ценности образования: история и современность.* Под ред. З. И. Равкина. М.: ИТОП РАО, 295 с.
196. Гершунский, Б. (1998). *Философия образования для XXI века.* (В поисках практико-ориентированных образовательных 256 концепций). М.: Изд-во "Совершенство", 608 с.
197. Гетало, Т. Е. (1999a). *Онтология ментальности: философско-культурологический анализ*: дис … канд. филос. наук: спец. 09.00.04 – "Філософська антропологія, філософія культури". Харьков, 159 с.
198. Гетало, Т. Є. (1999b). *Онтологія ментальності: філософсько-культурологічний аналіз*: автореф. дис. … канд. філос. наук: спец. 09.00.04 «Філософська антропологія та філософія культури», Х., 19 с.
199. Гетьманчук, А. (2019). Як Україна повертає Польщу. *Дзеркало тижня,* 45, 23–29 листопада.
200. Гильтебрандт, П. А. (1865). *Штейнталь и Лацарус. Мысли о народной психологии, переданные П. А. Гильтебрандтом.* Воронеж: тип. В. Гольдштейна.
201. Гіденс, Е. (2004). *Нестримний світ: як глобалізація перетворює наше життя.* К.: Альтерпрес.
202. Гіоргадзе, Г. В. (2013). Культурний релятивізм та його наслідки для національної самобутності народів. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв*, 3, 7–11.
203. Глазунов, В. В. (2015). Гибридная война: олигархический дискурс. *Культурологічний вісник: Науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпрянщини.* Запоріжжя, Вип. 34, 89–96.
204. Гнатенко, П. (1992). *Національний характер.* К.: Дніпро, 236 с.
205. Гнатенко, П. І. (1997). *Український національний характер.* К.: Док-К., 114 с.
206. Голод в Україні у першій половині XX століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947). *Матеріали Міжнародної наукової конференції.* Київ, 20-21 листопада 2013 р. Інститут демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України; Інститут історії України НАН України; Київський національний університет імені Тараса

Шевченка; Національний університет "Києво-Могилянська академія". К., 2013, 364 с.
207. Голосенко, И. А., Гергилов, Р. Е. (2000). "Георгий (Жорж) Гурвич как социолог". *Журнал социологии и социальной антропологии.* Выпуск III (1), 17–33.
208. Гончарук-Чолач, Т.; Джугла, Н. (2011). Особливості української ментальності як основа національної самоідентифікації. *Наук. зап. Нац. ун-ту "Острозька акад.". Серія: Філософія*, 8, 28–35.
209. Горбатенко, В. (1996). Самоврядні потенції української ментальності. Мала енциклопедія етнодержавництва. К.: Генеза, Довіра.
210. Горбулин, В. П. (2009). *Без права на покаяние*. Харьков: Фолио.
211. Гордийчук, О. О., Князевич, А. А. (2019). Особенности формирования современного постиндустриального общества, основанного на экономике знаний. *Topicalissues of the development of modernscience. Abstracts of the 4th International scientific and practical conference.* Publishing House “ACCENT”. Sofia, Bulgaria. 11–13 December 2019. Pp. 204–212.
212. Гордийчук, О. О., Шмыглюк, О. Г. (2020). Этническая идентичность во время глобализации: украинский контекст. *Innovative development of science and education. Abstracts of the 2nd International scientific and practical conference.* ISGT Publishing House. Athens, Greece. Pp. 473–477.
213. Гордійчук, О. (2018a). Архетипи української ментальності: соціально-філософський аналіз. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка,* 1 (84), 15–19.
214. Гордійчук, О. (2018b). "Революція Гідності" та її вплив на ментальність українців: соціально-філософський аналіз. *Вісник Черкаського університету. Серія: філософія*. 2, 39–45.
215. Гордійчук, О. (2018c). Основні детермінанти трансформації української ментальностіу 20–90-тих роках XX століття. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія "Філософські науки"*. № 10, с. 49–54.
216. Гордійчук, О. (2019a). Mentalność ukraińska a polska: cechy wspólne i różniące. *Ukraińska Polonistyka,* 16, 39–48.
217. Гордійчук, О. (2019b). Вплив комуністичної ідеології та радянської дійсності на ментальність українців: соціально-філософський аналіз. *Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії,* 24, 25–31.
218. Гордійчук, О. (2019c). Ґенеза категорії ментальності в соціально філософському дискурсі. *Вісник Львівського університету. Серія філософські науки. Випуск 23,* 26–34.
219. Гордійчук, О. (2019d). Європейський вектор розвитку країни: ментальні засади сумісності з країнами ЄС, *Гілея: науковий вісник. Ч. 2 Філософські науки,* 148 (№9), 56–60.
220. Гордійчук, О. (2019e). Стереотипи як конструкти сприйняття та потрактування ментальностей різних народів. *Практична філософія: Науковий журнал,* 3 (73), 10–17.
221. Гордійчук, О. (2019f). Сучасна "гібридна" війна та їївплив на ментальність українців. *Практична філософія: Науковий журнал*, 1 (71), 24–33.

222. Гордійчук, О. (2019g). Термінологічна проблематика поняття ментальності у соціально-філософському дискурсі. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Філософські науки.* Вип. 2 (86), 39–50.
223. Гордійчук, О. (2020). Вплив культурно-цивілізаційних векторів "Захід-Схід" на формування та трансформацію української ментальності. Польща & Україна. *Українська полоністика, 18, 65*–75.
224. Горюнова, Є., (2013). *Євроінтеграція: навч. посіб.* К.: Академвидав, 220 с.
225. Грабовська, І. (1998). Проблема засад дослідження українського менталітету та національного характеру. *Сучасність,* 5, 58–71.
226. Грабовська, І. (2000). Українська ментальність крізь призму ХХ століття. *Пам'ять століть,* 1/2, 3–13.
227. Грабовська, І.; Ємець, Т.; Мостяєв, О. (2006). *Філософія українського буття.* Київ: Українська Видавнича Спілка, 295 с.
228. Гражданников, Е. Д. (1985). *Метод систематизации философских категорій.* Новосибисрск: Наука, 3–80.
229. Грауманн, К. (2001). *Введение в историю социальной психологии.* Перспективы социальной психологии. Под. ред. М. Хьюстона, В. Штребе, Д. Стефенсона. М.: Изд-во ЭКСМО-Пресс, 23–44.
230. Грач, Л. (2008). *Украина – не Европа.* К.: «Друкарня «Бизнесполиграф».
231. Григор, О. (2015). Глобалізаційні зміни сучасного світу. *Гілея: науковий вісник.* Вип. 94, 339–342.
232. Григоріїв, Н. (1941). *Українська національна вдача.* Видання Української видавничої спілки в Канаді. Вінніпег, Манітоба.
233. Грицак, Я. (1996). *Нарис історії України: формування модерної нації XIX-XX століття.* К.: Генеза, 360 с.
234. Громовий, В. (2020). *Як зняти ментальні шори та стереотипи?* Електронний ресурс. Режим доступу: https://www.youtube.com/watch?v=uIwdUEHR84Y.
235. Грушевський, М. (1907). *Про старі часи на Україні: коротка історія України.* СПб.: Тип. "Электро-Тип. Н. Я. Стойковой", 175 с.
236. Грушевський, М. (1918). *На порозі нової України: гадки і мрії.* К.: Друк. Акц т-ва "Петро Барський" у Києві, 120 с.
237. Грушевський, М. (1991). *Хто такі українці і чого вони хочуть.* Укладач, автор передмови і коментаря О. Л. Копиленко. Київ: Т-во "Знання" України, 240 с.
238. Грушевський, М. (2007). *Звідки пішло українство і до чого воно йде.* Твори: у 50 т., редкол.: П. Сохань (голов. ред.), Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. Львів: Видавництво "Світ". 2007. Т. 4. Кн. 1, 166–179.
239. Грушевський, М. С. (1991–2000). *Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн.* Редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. Репринтне видання. Київ: Наукова думка.
240. Губанов, Н. И., Губанов, Н. Н. (2011). Глобалистский менталитет как условие предотвращения межцивилизационных конфликтов. *Социологические исследования (СОЦИС),*4, 51–58.
241. Губанов, Н. Н. (2014). *Менталитет: сущность, закономерности формирования, развития и функционирования в обществе.* Автореферат

диссертации на соискание учёной степени доктора философских наук. Электронный ресурс. Режим доступа: http://cheloveknauka.com/mentalitet#ixzz6Tlv5hknD
242. Губанов, Н. Н. *Менталитет и его функционирование в обществе.* Электр. ресурс. Режим доступа: https://cyberleninka.ru/article/n/mentalitet-i-ego-funktsionirovanie-v-obschestve/viewer
243. Губерський, Л., Андрущенко, В., Михальченко, М. (2002). *Культура. Ідеологія. Особистість: Методолого-світогляд. аналіз.* К.: ЗнанняУкраїни.
244. Гудзик, К. (2006). Арабская культура в Европе: о некоторых стереотипах "культурности" и "цивилизованности". *День, 59, 7.*
245. Гумилев, Л. Н. (1992). *От Руси к России.* СПб.: Экопрос.
246. Гундорова, Т. (2011). "Внутрішня колонізація" – повторна цивілізація. *Критика,* 9–10 (167–168), 23–26.
247. Гуревич, А. Я. (1991). *Исторический синтез и Школа "Анналов".* М.
248. Гуревич, А. (1993a). *Исторический синтез* и *Школа "Анналов":* научное издание; РАН, Ин-т всеобщей истории. *М.*: *Индрик*, 328 с.
249. Гуревич, А. (1993b). От истории ментальностей к историческому синтезу. *Споры о главном: Дискуссии о настоящем и будущем исторической науки вокруг французской школы "Анналов".* Гл. ред. Ю. Л. Бессмертный. М.: ИВИ РАН, 208 с.
250. Гуревич, А. (2007). *Проблемы средневековой народной культуры.* Избранные труды. СПб.: Издательство Санкт-Петербургского университета, 542 с.
251. Гуревич, А. Я. (1991). *Уроки Люсьена Февра. Февр Л. Бои за историю.* М.: Наука, 501–541.
252. Гуревич, П. С. (1995). Ментальность как тип культуры. *Философские науки,* 2-4, 125–137.
253. Гуржій, О. І. (2011). Панщина. *Енциклопедія історії України:* у 10 т. Гол. ред. кол. В. А. Смолій. К.: Наукова думка, 8, с. 53.
254. Гуссерль, Э. (1991). *Феноменология. Статья в Британской энциклопедии.* Логос, 1, 12–21.
255. Гуцало, Є. (2007). *Ментальність орди.* К.: Вид. дім "Києво-Могилянська академія". 206 с.
256. Гуцало, Є. (2015). *Ментальність орди, або ж творення "євроазійського простору".* Київ: Просвіта, 58 с.
257. Ґантінгтон, С. (2006). *Протистояння цивілізацій та зміна світового порядку.* Львів: Кальварія, 474 с.
258. Давидович, В. Е. (2004). Повседневность и идеология. *Философские науки, 3,* 5–17.
259. Даль, Р. (2003). *Демократия и ее критики.* Пер. с англ. Под.ред. М. В. Ильина. М.: РОССПЭН, 576 с.
260. Даниленко, В. (2003). Документи радянських спецслужб про голодомори в Україні: 1921–1923; 1932–1933; 1946–1947. *Пам'ять століть,* 3, 104–122.
261. Данилюк, І. В. (2010). *Етнічна психологія як галузь наукового знання: історико-теоретичний вимір: Монографія.* К.: САММІТ-КНИГА, 432 с.

262. Данилюк, І. В. (2010). Проблема етноцентризму у сучасній етнічній психології. *Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України: Проблеми сучасної психології*, 7, 168–177.
263. Данилюк, І. В. (2012). Становлення етнічної психології як науки в другій половині XIX століття. *Проблеми сучасної психології,* 16, 235–245.
264. Данилюк, І. В., Гресько, В. В.; Курапов, А. О. (2016). Етноцентризм як спосіб збереження культурної ідентичності. *Науковий вісник Херсонського державного університету*, 6, Т.1, 35–39.
265. Дацюк, С. (2014). Травмы России в XXI веке. *Українська правда.* Електронний ресурс. Режим доступу: https://blogs.pravda.com.ua/authors/datsuk/53311afd3f5b9/
266. Дацюк, С. (2015b). *Російська ментальність: загадка, вигадка і незмінна субстанція.* Електронний ресурс. Режим доступу: https://uainfo.org/blognews/1448375302-rosiyska-mentalnist-zagadka-vigadka-i-nezminna-substantsiya.html
267. Дацюк, С. (2015a). *Проблеми європейської ідентичності та перспективи європейського мислення. Виступ на форумі "Європа – Україна".* Електронний ресурс. Режим доступу: http://gpu.com.ua/uk/content/problemi-%D1%94vropeisko%D1%97-%D1%96dentichnost%D1%96-ta-perspektivi-%D1%94vropeiskogo-mislennya.
268. Дашкевич, Я. (1991). Основні етапи етнічної історії української нації: міфологізація та деміфологізація. *Родовід.* Черкаси, 33–35.
269. Дашковский, П.К. (2002). К вопросу о соотношении категорий "менталитет" и "ментальность": историко-философский аспект. *Философские дескрипты. Вып.2. Изд-во Алтайского гос. ун-та,* 36–40.
270. *Декомунізація назв населених пунктів та районів України: підстави, процес, підсумки.* Електронний ресурс. Режим доступу: https://old.uinp.gov.ua/page/dekomunizatsiya-nazv-naselenikh-punktiv-ta-raioniv-ukraini-pidstavi-protses-pidsumki
271. Декрет Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету про об'єднання радянських республік – Росії, України, Латвії і Литви, Білорусії – для боротьби з світовим імперіалізмом. Комуністична партія – натхненник і організатор об'єднавчого руху українського народу за утворення СРСР: Зб. док. і мат. К., 1963. С. 122.
272. Добко, Т. (2005). *Універсальність та ідентичність: горизонти людського існування.* Богословія. Львів: УКУ, Т. 69, 146–162.
273. Додонов, Р. (1998). *Этническая ментальность: опыт социально-философского исследования.* Запорожье, Тандем-У, 192 с.
274. Додонов, Р. (1999a). К проблеме определения понятия "ментальность". *Придніпровський науковий вісник. Науковий журнал. Серія: Суспільно-політичні науки, 14 (25), травень*, 10–17.
275. Додонов, Р. (1999b). *Теория ментальности. Учение о детерминантах мыслительных автоматизмов.* Запорожье, Тандем-У, 264 с.
276. Додонов, Р. (1999c). *Соціально-філософський аналіз процесу формування та функціонування етноментальності.*
277. Додонов, Р. *Про вплив російської гібридної агресії на свідомість населення Донбасу.* Електронний ресурс. Режим доступу:

https://online.depo.ua/ukr/online/vpliv-rosiyskoyi-gibridnoyi-agresiyi-na-svidomist-naselennya-donbasu-20180917838468
278. Долженко, О. А. (2012). Аспекты ментальности в современном научном дискурсе. *Епістемологічні дослідження в філософії, соціальних і політичних науках, 2* (22), 287–292.
279. Донченко, О.; Романенко, Ю. (2001). *Архетипи соціального життя і політика* (Глибинні регулятиви психополітичного повсякдення): Монографія. К.: Либідь, 334 с.
280. Дорошенко, Д. І. (1992). *Нарис історії України. Том І (до половини XVII століття).* Видання друге. К.: Глобус, 238 с.
281. Дорошкевич, А. С., Сук, О. Є., Смєлянцев, А. П. (2014). *Філософія глобальних проблем сучасності: конспект лекцій.* Харків: ХНАДУ, 174 с.
282. Драгоманов, М. П. (1909). *Пропащий час: українці під Московським царством (1654–1876)* з передм. М. Павлика. Львів: З друк. Івана Айхельберґера і Сп., 38 с.
283. Драгоманов, М. П. (1991a). *Про українських козаків, татар та турків. З додатком про життя Михайла Драгоманова.* К.: Дніпро, 43 с.
284. Драгоманов, М. П. (1991b). Вибране: «…мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні». Упоряд. та авт. іст.-біогр. нарису Р. С. Міщук. К.: Либідь, 682 с.
285. Драгоманов, М. П. (1994). *Діалоги про українську національну справу*. Упоряд. А. Жуковський; НАН України, Ін-т укр. археографії. К., 284 с.
286. Дубов, И. Г. (1993). Феномен менталитета: психологический анализ. *Вопросы психологи, 5,* 20–29.
287. Дюби, Ж. (1991). *Развитие исторических исследований во Франции после 1950 г.* Одиссей, М.: Наука, 48–59.
288. Дюпон-Мельниченко, Ж.-Б.; Ададуров, В. (2001). *Французька історіографія XX століття. Навчальний посібник для студентів гуманітарних факультетів вищих навчальних закладів.* Львів: Класика, 170 с.
289. Дюркгейм, Э. (1980). Социология и теория познания. *Хрестоматия по истории психологии: Период открытого кризиса (начало 10-х годов – середина 30-х годов XX в.).* Под ред. П. Я. Гальперина, А. Н. Ждан. Москва: Издательство Московского университета, 212–235.
290. Дюркгейм, Э. (1995a). Представления индивидуальные и представления коллективные. *Социология. Ее предмет, предназначение.* М., 207–243.
291. Дюркгейм, Э. (1995b). *Социология. Ее предмет, метод, предназначение.* М.: Канон, 350 с.
292. Евгеньева, Т. В. *Установки и стереотипы массового сознания.* Електронний ресурс. Режим доступу: http://www.elitarium.ru/massovoe-soznanie-ustanovka-stereotip-obraz-mira-informaciya-psihologiya-poznanie-povedenie-vliyanie-manipulyaciya-lichnost-kultura/.
293. Егунева, М. В. *Тоталитарное мышление: деконструкция ментальности.* Электронный ресурс. Режим доступа: https://cyberleninka.ru/article/n/totalitarnoe-myshlenie-dekonstruktsiya-mentalnosti

294. Євсєєва, Г. П., Архипенко, Л. М. (2011). До питання про український менталітет і формування української національної ідеї. *Актуальні проблеми державного управління: зб. наук. пр. Нац. акад. держ. упр. при Президентові України*, Харків. регіон. ін-т держ. упр., 1. 122–133.
295. Ємельянова, І. А. (2008). Соціально-історичні аспекти формування української ментальності. *Наук. пр. Чорномор. держ. ун-ту ім. П. Могили комплексу "Києво-Могилян. акад." Серія: Соціологія*, вип. 71, 58–61.
296. Жадько, В. А. (2010). Глобальні проблеми сучасності як об'єкт філософської рефлексії. *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії*. Вип. 43, 187–195.
297. Железняк, І. О., Косенко, В. В. (2013). *Глобалізація та глобальні проблеми сучасності: науково-допоміжний бібліографічний покажчик.* Суми : СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 354 с.
298. Жулинський, М. (2009). Куди йдемо? Україна. *Наука і культура*, 35, 38–43.
299. Забелина, Н. А. (2007). Ментальность и менталитет. *Теория языка и межкультурная коммуникация, 1*. Электронный ресурс. Режим доступа: http: // tl-ic.kursksu.ru/pdf/001-04.pdf .
300. Залізняк, Л. Л. (1996). *Походження українського народу*. К.: ПБП "Фотовідеосервіс", 80с.
301. Зінченко, В. В. (2020). *Глобалізація і глобалістика: Навч. Посібник*. Львів: "Новий Світ – 2000", 428 с.
302. Иванова, Т. В. (2002). Ментальность, культура, искусство. *Общественные науки и современность*, 6, 168–177.
303. Ильенков, Э. В. (1991). *Философия и культура*. М.: Политиздат, 464 с.
304. История ментальностей. Историческая антропология. (1996). *Зарубежные исследования в обзорах и рефератах.* М.: Российский гос. гуманитарный ун-т, 26–29.
305. *Інавгураційна промова Президента України Володимира Зеленського*. 20 травня 2019 року. Електронний ресурс. Режим доступу: https://www.president.gov.ua/news/inavguracijna-promova-prezidenta-ukrayini-volodimira-zelensk-55489
306. *Історія європейськоїментальності* (2004). За ред. Петера Дінцельбахера, переклав з нім. В. Кам'янець. Львів: *Літопис*, 720 с.
307. *Історія філософії*. Словник (2006). За заг. ред. В. І. Ярошевця. К.: ЗнанняУкраїни, 1200 с.
308. Калакура, Я., Рафальський, О., Юрій, М. (2017). *Ментальний вимір української цивілізації*. Київ: Генеза, 560 с.
309. Калина, Н. Ф. (1999). *Лики ментальности и поле политики*: Монография. К.: Агропромвидав України, 184 с.
310. Каліщук, О. (2013). Стереотипніуявлення та ментальність як чинникескалаціїукраїнсько-польськогопротистоянняу рокиДругоїсвітовоївійни. *Краєзнавство*, 3, 55–59.
311. Кант, Э. (1964). Критика чистого разума. *Собр соч. в 6 т. Т.3.* Электронный ресурс. Режим доступа: http://philosophy.ru/library/sochineniya-v-6-ti-tomakh-t-3/

312. Каппен. *Путін веде в Україні гібридну війну*. Електронний ресурс. Режим доступу: http://geostrategy.org.ua/ua/komentari/item/409-putin-vede-vukrayini-gibridnu-viynu-–-general-kappen
313. Капсамун, І., Торба, В. (2017). Кров Новолуганського... Якою має бути відповідь України і Заходу на агресію Кремля? *Тижневик «День»*,№ 231 (20 грудня, 2017).
314. Кирабаев, Н. С. (2005). *Глобализация и мультикультурализм*. М.: Изд-во РУДН, 325 с.
315. Киридон, А. М. (2015). Євромайдан. Революція Гідності: причини, характер, основні етапи. *Істор. пам'ять*, 33, 17–32.
316. Кириленко, О. М., Дячук, О. А., Конончук, О. Г. (2019). Політика сталого розвитку та соціальна ефективність демократії: концептуальні засади і досвід Євросоюзу.
317. Киричук, О. В. (1994). Ментальність: сутність, функції, ґенеза. *Духовність. Ментальність. Саморозвитокособистості: міжнар. науково – практична конференція,* 18-25 червня 1994 р.: тези доп. Київ-Луцьк, 8–20.
318. Кіндратець, О. М. (2019). Сутність та структурні компоненти політико-правової ментальності українського соціуму. *Політико-правова ментальність українського соціуму в умовах європейської інтеграції: монографія*. За ред. М. П. Требіна. Харків: Право, 107–117.
319. Кісь, О. (2003). Моделі конструювання ґендерної ідентичності жінки в сучасній Україні. *Ї,* 27, 6–12.
320. Климович, А. (2004). *Проти стереотипів і упередженості. Міжкультурна освіта. Порадник для вчителя.* Варшава, 176 с.
321. Клімук, І. (2014). Релігійна ідентичність: сутність і етапи розвитку. *Науковий вісник Чернівецького університету: зб. наук. праць.* Чернівці, Вип. 706–707. Філософія, 249–253.
322. Ковтун, Н. (2007). Архетип як історико-філософський феномен. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка*, 32, 8–12.
323. Ковтун, Н. М. (2008). *Архетип культурного героя в українській духовній традиції: історико-філософський контекст:* Дис. канд. наук: 09.00.05
324. *Когнитивная психология* (2002). *Учебник для вузов*. М.: ПЭР СЭ, 480 с.
325. Козаченко, Н. (2016). Свідомість: проблема означення. *Актуальні проблеми духовності: зб. наук. праць,* вип. 17. Кривий Ріг, 148–170.
326. Козлов, Н. И. (2013). *Российский менталитет.* Электронный ресурс. Режим доступа: https://www.psychologos.ru/articles/view/rossiyskiy-mentalitet
327. Козловець, М. (2009a). Глобалізований світ як супермаркет нестабільних ідентичностей. *Наукові записки Національного університету "Острозька академія". Сер.: Культурологія*, 4, 191-202.
328. Козловець, М. (2009b). Європейська ідентичність: уніфікація чи "єдність в розмаїтті"?, *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії.* 37, 72–86.

329. Козловець, М. (2009c). Схід-захід: дилема чи проблема українського вибору? *Вісник Житомирського державного університетуіменіІвана Франка,* 43, 3–9.
330. Козловець, М. (2009d). *Феномен національної ідентичності: виклики глобалізації: Монографія.* Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 558 с.
331. Козловець, М. (2017). Процеси державотворення VERSUS ментальність українців. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого».* Серія: Політологія. 2 (33), 273–278.
332. Козловець, М. (2018a). Державотворення у контексті ментальності українців, або філософія національного мазохизму. *Практична філософія*, 3, 181–198.
333. Козловець, М. (2018b). Ментальність українського народу і процеси державотворення. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка.* Філософські науки, 1(84), 48–53.
334. Козловець, М. (2019a). Європейський вибір як фактор цивілізаційної самоідентифікації українців. *Політико-правова ментальність українського соціуму в умовах європейської інтеграції:* монографія за ред. М. П. Требіна. Харків: Право. 219–233.
335. Козловець, М. А. (2019b). Процеси державотворення у контексті національної політико-правової ментальності. *Політико-правова ментальність українського соціуму в умовах європейської інтеграції:* монографія за ред. М. П. Требіна. Харків: Право, 464–479.
336. Козловский, В. В. (1997). Понятие ментальности в социологической перспективе. *Социология и социальная антропология. СПб.: Петрополис*, 32–43.
337. Козюбра, Н. И. (1990). Понятие и структура методологии юридической науки. *Методологические проблемы юридической науки: Сб. науч. трудов.* К.: Наук. думка, 136 с.
338. Колотило, М. О. (2017). Ментальність і менталітет: онтологічний статус та антропологічні виміри. *Актуальні проблеми філософії і соціології*, 15, 66–69.
339. Колотило, М. О. (2018). Українська ментальність: блукання лабіринтом і помічна нитка Аріадни. *Філософські обрії сьогодення: збірник наукових праць.* Херсон: ДВНЗ "ХДАУ", 78–81.
340. Кон, И. С. (1966). Психология предрассудка (о социально-психологических корнях этнических предубеждений). *Новый мир*, 9, 187–205.
341. Кон, И. С. (1971). *К проблеме национального характера. История и психология.* М.: Наука, 122–158.
342. Кондаков, И. В. (1997). *Введение в историю русской культуры:* Учебное пособие. М.: Аспект Пресс.
343. Конкин, М. И. (1980). *Проблема формирования и развития философских категорий: Монография.* М.: Высш. школа, 245 с.
344. *Конституція України.* Електронний ресурс. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text

345. Конюх, О. І. (2014). Етноцентризм як один із аспектів прояву самоставлення особистості. *Проблеми сучасної психології*, 23, 272–285.
346. Корнієнко, Н. (1991). Українська та російськаментальність: проекція у сучасне. *Слово і час*, 7, 3–9.
347. Костомаров, М. (1994). *Слов'янська міфологія: Вибрані праці з фольклористики й літературознавства.* К.: Либідь, 384 с.
348. Костомаров, М. (2012). *Дві руські народності.* Л. Івшина (ред.). К.: Українськапрес-група, 72 с.
349. Костюк, Л.Б. (2008). Проблема методології історико-типологічного дослідження етнічної ментальності. *Мультиверсум. Філософський альманах: Зб. наук. праць.* Вип. 68, 184–194.
350. Кравченко, А. Г. (2017). Менталітет як категорія соціальної філософії та його методологічне значення. Електронний ресурс. Режим доступу: http://journals.nubip.edu.ua/index.php/Gumanitarni/article/download/9649/8627
351. Кравченко, А. Г. (2000). Менталітет як об'єкт соціально-філософського дослідження: автореф. дис. … канд. філос. наук: спец. 09.00.03 "Соціальна філософія та історія філософії антропологія та філософія культури", К., 21 с.
352. Кравченко, А. Г. (2010). Соціально-філософські чинники формування національної ментальності. *Мультиверсум. Філософський альманах: Зб. наукових праць.* Вип. 4 (92), 140–150.
353. Кравченко, А. И. (2000). *Культурология. Словарь.* М.: Академический проект, 500 с.
354. Кремень, В., Ткаченко, В. (2013). *Україна: ідентичність у добу глобалізації (начерки мета дисциплінарного дослідження).* К.: Т-во "Знання" України, 415 с.
355. Кривошеїн, В. (2019). Політична ментальність сучасного українського соціуму: загальне й особливе. *Політико-правова ментальність українського соціуму в умовах європейської інтеграції.* Харків: Право, 2019, 35–47.
356. Кримський, С. (2003). *Запити філософських смислів.* К.: ПАРАПАН, 239 с.
357. Кримський, С. (2004). Менталітет українського бароко. В *Українське бароко: в 2 т.* Д. Горбачов (ред.). Х.: Акта, Т. 1, 21–47.
358. Кримський, С. Б. (2006). Архетипи української ментальності. *Проблеми теорії ментальності:* НАН Укр., Ін-т філософіїім. Г. С. Сковороди. К.: Наукова думка, 405 с.
359. Кримський, С. Б. (2008). *Під сигнатурою Софії.* К.: Києво-Могилян. акад., 367 с.
360. Крисаченко, В. С. (ред.) (2004). *Українська політична нація: ґенеза, стан, перспективи.* К.: НІСД, 648 с
361. Кром, М. М. (2004). *Историческая антропология: Пособие к лекционному курсу.* СПб, 168 с.
362. Круглашов, А. (2010). Європейський вибір як усвідомлення відповідальності за майбутнє України. *Європейська інтеграція на початку нового тисячоліття: довідник.* Склад: А. Круглашов, І. Озимок, Т. Астапенко, В. Руссу. Ч. 1. Чернівці, 5–9.
363. Ксенофонтов, В. (1991). Духовность как экзистенциальная проблема. *Философские науки*, 12, 41–52.

364. Кузнецова, Т. В. (2000). Искусство и "дух народа" в проблематике немецкой эстатической мысли конца XVIII – XIX в. *Философия и общество. Научно-теоретический журнал*, 3 (20), 97–112.
365. Кузьмин, А. В. (2006). *Миграция: проблемы межкультурной коммуникации.* Улан-Удэ: Изд-во ВСТТУ, 214 с.
366. Кукоба, О. А. (2004a). Природа и структура этнического менталитета. *Философия и общество,* 4, 89–105.
367. Кукоба, О.А. (2004b). Доминанты российского национального менталитета. *Вестник Воронежского государственного университета. Серия «Гуманитарные науки»,* 2, 191–208
368. *Культурологія: теорія та історія культури* (2010). Навч. посіб. вид. 3-тє, перероб. та доп. За ред. І. Тюрменко. К.: Центр учбової літератури, 370 с.
369. Кульчицький, О. (1985). *Український персоналізм.* Мюхен, Париж, 192 с.
370. Кульчицький, О. (1992). Світовідчування українця. *Українська душа за ред. В. Храмової.* К.: Фенікс, 48-65.
371. Кульчицький, С. (2017). Людина в радянському державосуспільстві. *Тиждень UA*, 2 липня, 2017.
372. Кульчицький, С. (2004). *Україна і Росія: переваги і небезпеки «особливих відносин» і роздуми історика.* НАН України, Ун-т історії Укр. К.: Ун-т історії Укр., 33 с.
373. Курлянд, З. Н. (2005). Професійна мобільність – передумова професійного становлення майбутнього вчителя. *Наука і освіта. Науково-практичний журнал Південного наукового Центру АПН України,* 7–8, 4–42.
374. Курлянд, З. Н. (2007). *Педагогіка вищої школи: навч. посіб.* Київ: Знання, 495 с.
375. Курочкін, О. (2004). *Українці в сім'ї європейській. Звичаї, обряди, свята.* К.: Вид-во "Бібліотека українця", 426 с.
376. Кусов, В. Г. (2000). Категория ментальности в социологическом измерении. *Социс.* 9, 132–135.
377. Куц, Г. М. (2019). Роль стереотипізації та міфологізації у процесах формування національної ідентичності. *Політико-правова ментальність українського соціуму в умовах європейської інтеграції: монографія* за ред. М. П. Требіна. Харків: Право, 430–448.
378. Кучма, Л. (2003*). Україна – не Росія.* М.: Время, 560 с.
379. Кцоева, Г. (1986). Опыт эмпирического исследования этнических стереотипов. *Психологический журнал*, 2, 41–50.
380. Ларцев, В. С. *Формування української особистості: духовно-ментальні фактори в контексті сучасності.* Електронний ресурс. Режим доступу: http://iai.donetsk.ua/_u/iai/dtp/CONF/10/articles/sec1/s1a1.html
381. Лацарус, М. (1896). *Взаимодействие души и тела.* Пер. с нем. Л. Бродовского. СПб.
382. Лебон, Г. (1988). *Психология толп.* М.: Ин-т психологии РАН; КСП+, 412 с.
383. Лебон, Г. (1996). *Психология социализма.* СПб.: Макет, 544 с.

384. Лебон, Г. (1998). *Психология народов. Психология толп.* М.: Институт психологии РАН, Издво "КСП+", 14–121.
385. Леви-Брюль, Л. (1980). *Первобытное мышление. Хрестоматия по истории психологии: Период открытого кризиса (начало 10-х годов – середина 30-х годов XX в.).* Москва: Издательство Московского университета, 236–256.
386. Левкович, В. П., Андрущак, И. Б. (1995). Этноцентризм как социально-психологический феномен. *Психологический журнал,* 2, 70–81.
387. Лизанчук, В. (2018). Боронімо, оберігаймо українську цивілізацію від зовнішніх та внутрішніх агресорів! *Слово Просвіти.* № 39.
388. Липа, Ю. (1992). *Призначення України.* Львів, 272 с.
389. Липа, Ю. (2007). Всеукраїнська трилогія: у 2 т. Упоряд.: О. Мислива, В. Яременко. Київ: МАУП.
390. Липинський, В. (2010). Листи до братів-хліборобів. *В'ячеслав Липинський та його доба: Книга перша.* Наукове видання. Упорядники Т. Осташко, Ю. Терещенко. Київ: Темпора, 560 с. 92–214
391. Липпман, У. (2004). *Общественное мнение.* Пер. с англ. Т. В. Барчуновой. М.: Институт Фонда "Общественное мнение", 384 с.
392. Лисий, І. (1995). Менталітет і духовна культура українців. *Філософська і соціологічна думка,* 11–12, 37–59.
393. Лисоколенко, Т. В. (2008). Історико-філософський аналіз особливостей українського менталітету. *Мультиверсум. Філософський альманах: зб. наук. пр.* К., вип. 75, 101–110.
394. Лисяк-Рудницький, І. (1993). Україна між Сходом і Заходом. *Історія філософії України. Хрестоматія: навч. посібник.* Упорядники М. Ф. Тарасенко, М. Ю. Русин, А. К. Бичко та ін. Київ: Либідь.
395. Лисяк-Рудницький, І. (1994). *Україна між Заходом і Сходом. Історичніесе: в 2 т. Т.1*, К.: Основи, 1–9.
396. Литвин, В. (2004). *Європа чи Євразія?* Київ, 510 с.
397. Лобок, А. (1997). *Антропология мифа.* Екатеринбург: Банк культурной информации, 688 с.
398. Лотце, Р. (1882). *Основания практической философии.* М.: Изд. М. И. Румша, 87 с.
399. Луценко, О. (1999). "Жіноче начало" в українській ментальності. *Жіночі студії в Україні: Жінка в історії та сьогодні.* Одеса: Астропринт, 10–20.
400. Лях, В. В. (2006). Свобода і пошукнових форм ідентичності в добу глобалізації. *Мультиверсум. Філософський альманах. Зб. наук. праць. Вип. 57.* К.: Український центр духовної культури, 3–19.
401. Магда, Є. (2015). *Гібридна війна: вижити і перемогти.* Електронний ресурс. Режим доступу: http://docs.google.com/viewerng/viewer?url
402. Маймина, Е. З. (1998). О социально-экономических особенностях развития России. *Общественные науки и современность,* 3.
403. Макарова, А. (2020). Феномен архетипу у сучасних українських соціально-філософських рецепціях. *Мультиверсум. Філософський альманах,* вип. 1 (171), т. 2, 29–50.
404. Максименко, С. (2017). *Генетична психологія учіння людини: монографія.* Київ: Видавничий Дім "Слово", 206 с.

405. Маланюк, Є. (1997). До проблеми етнопсихології малоросійства. *Народна творчість та етнографія.* К., 1, 41–52.
406. Маринович, М. (1999). Проблема збереження релігійної ідентичності в умовах відкритого суспільства. *Громадянське суспільство як здійснення свободи: центрально-східноєвропейський досвід.* За заг. ред. А. Карася. Л., 219–224.
407. Марков, Б. (1993). *Разум и сердце: история и теория менталитета.* СПб.: Изд-во С-Петерб. ун-та, 232 с.
408. Маруненко, І. М.; Тимчик, О. В.; Неведомська, Є. О. (2011). *Генетика людини з основами психогенетики.* К.: Київський університет імені Б. Грінченка.
409. Маслин, М. А. и др. (2011). *Русское мировоззрение и русская идея* Сб. науч. ст. Департамент образования г. Москвы, ГОУ ВПО г. Москвы "Моск. гор. пед. ун-т" (ГОУ ВПО МГПУ), Общеунив. каф. философии. М.: Спутник+, 245 с.
410. Махній, М. М. (2016). *Етнічна психологія: навч. посіб. для студентів вищ. навч. закл.* Київ: Слово, 269 с.
411. Мацкевич, В. В. (2003). Что такое подход. *Визуальный словарь: Новейший философский словарь.* Минск. Электронный ресурс. Режим доступа: http://fil.vslovar.org.ru
412. Мацумото, Д. (2002). Этноцентризм, стереотипы и предубеждение. *Психология и культура.* СПб.: Прайм Еврознак, 2002, 73–95.
413. Ментальність. Духовність. Саморозвиток особистості (1994). *Тези доповідей та матеріали Міжнародної науково-практичної конференції.* За ред. Киричука О. В., Колісника О. П., Чепи М.-Л. А. Київ–Луцьк: Фундація імені О. Ольжича.
414. Меркулов, И. П. (1996). Эволюционная эпистемология: история и современные подходы. *Эволюция, культура, познание.* М., 167 с.
415. Мерло-Понті, М. (2001). *Феноменологія сприйняття.* К.: Укр. Центр духов. культури, 552 с.
416. Мерло-Понті, М. (2003). *Видиме і невидиме: З робочими нотатками.* Пер. з фр. Марічева Є. К.: Видавничий дім "КМ Академія", 265 с.
417. Метельова, Е. (2017). Антиглобалізм – альтернатива організації нового світового порядку. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Філософія, Соціологія, Політологія.* Том 37, 3, 56–61.
418. Михальченко, Н. (2001). *Украинское общество: трансформация, модернизация или лимитроф Европы?* К.: Институт социологии НАНУ.
419. Мірчук, І. (1942). Світогляд українського народу. Спроба характеристики. *Науковий збірник Українського університету у Празі,* том 3, 560 с.
420. Мірчук, І. (1944). *Історія розвитку української культури.* Берлін.
421. Мірчук, І. (1993). Призначення нації. *Основа,* 23 (1), 148–152.
422. Місевра, І. В. (1998). *Проблеми ментальності та національної самосвідомості: спроби дослідження витоків.* О.: Астропринт, 47 с.
423. Міщенко, М. (2018). *Звідки беруться "соціокультурні розколи"?* Електронний ресурс. Режим доступу: http://razumkov.org.ua/statti/zvidky-berutsia-sotsiokulturni-rozkoly .

424. Міщенко, М. М. (2014). Українські національні архетипи: від колективного несвідомого до усвідомленої національної ідентичності (до актуальності методології архетипічного аналізу). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Філософія. Філософські перипетії,* 1130, вип. 51, 90–94.
425. Мозговий, І. П. (2005). Схід-Захід: дилема чи проблема українського вектору. *Україна в контексті Євроінтеграції. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції.* Суми: Вид-во СумДУ, 109–111.
426. Мостовая, И. В. (2000). Архетипы и ориентиры российской ментальности; Кессиди Ф.Х. О парадоксе России. *Вопросы философии*, 6, 87–91.
427. *Мудрість віків. Українське народознавство у творчій спадщині Павла Чубинського*. Книга 1. К.: Центр навчальної літератури, 87 с.
428. Мурашов, А. Б. (2001). Ментология как теория и практика ментальности. *Альманах метаномического опыта. Томск,* 99–103.
429. Назаренко, О. В. (2001). *Українська фразеологія як вираження національного менталітету:* автореф. дис. … канд. філ. наук 10.02.01. Дніпропетровськ, 21 с.
430. Налчаджян, А. А. (2004). *Этнопсихология.* 2-е изд. М.; СПб.; Киев: Питер, 380 с.
431. Нечуй-Левицький, І. (2019). *Світогляд українського народу. Ескіз української міфології.* К.: Центр навчальної літератури, 190 с.
432. Никитюк, Т. (2008). Європейський вибір України: консолідуюча національна парадигма. *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії,* 35, 138–147.
433. Ніколаєвська, А. М. (2011). Релігійна ідентичність в системі соціальних ідентичностей українського студентства. *Socio простір: Міждисциплінарний збірник наукових праць з соціології та соціальної роботи*, 1(2), 85–89.
434. *Новейший философский словарь* (2003). Сост. и гл. ред. А. А. Грицанов. 3-е изд., испр. Мн.: Книжный Дом, 1280 с.
435. Новикова, Л. (2015). Ціннісні відмінності поколінь в сучасному українському суспільстві. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Соціологія*, 1, 23–31.
436. Новикова, Т. М. (1996). *Философия искусства. Эзотерические традиции: Учебное пособие.* М.: Изд-во МАИ, 72 с.
437. *Обличчя Євромайдану (соціальний портрет учасників протестів)*. Електронний ресурс. Режим доступу: http://infolight.org.ua/content/oblichchya-ievromaydanu-socialniy-portret-uchasnikiv-protestiv
438. Обушний, М. (2010). *Походження, становлення та розвиток українського народу: монографія.* К.: "Київський університет", 566 с.
439. Обушний, М. (2013). Менталітет українців у цивілізаційному вимірі. *Українознав. альм.* Київ, Вип. 11, 119–122.
440. Обушний, М. І., Баран, В. Д., Воропаєва, Т. С. (2010). *Походження, становлення та розвиток українського народу: монографія.* К.: "Київський університет", 566 с.
441. Огурцов, А. П. (1994). Трудности анализа ментальности. *Вопросы философии,* 1, 50–53.

442. Олефіренко, Г. *Моя хата скраю*. Електронний ресурс. Режим доступу: http://www.lebedinpress.com.ua/kategorii/novosti/935-moya-khata-skrayu
443. Оніщенко, Н. М. (2003). Система. *Міжнародна поліцейська енциклопедія. Понятійний апарат. Концептуальні підходи. Теорія та практика: У 10-ти томах.* К.: Концерн "Видавничий Дім "Ін Юре".
444. Орлов, Е. В. (2011). *Философский язык Аристотеля: Монография*. Новосибирск: Изд-во СО РАН, 317 с.
445. Павленко, Ю. В. (1994). *Передісторія давніх русів у світовому контексті*. К.: Фенікс.
446. Пастернак, Е. Л. (2010). *Формирование основных направлений французской лингвистической мысли 18 в.*: дис .... доктора наук: 10.02.19. Пастернак Елена Леонидовна. М., 208 с.
447. Патлах, І. (2002). *Національний менталітет як об'єкт етнополітологічного аналізу*: Дис. канд. політ. Наук: 23.00.05. Запоріжжя, 216 с.
448. Пахльовська, О. (2008). *Ave, Europa!: Ст., доп., публіц.* (1989–2008). К.: Унів. Вид-во ПУЛЬСАРИ, 636 с.
449. Пахомов, Ю. Н. (1991). Украина и Россия: сравнительный анализ соцекогенеза. *Философская и социологическая мысль,* 9, 5–12.
450. Пахомов, Ю. Н., Крымский, С. Б., Павленко, Ю. В. (1998). *Пути и перепутья современной цивилизации.* К.: Благотворительный фонд содействия развитию социальных и экономических наук "Международный деловой центр", 432 с.
451. Петрушенко, В. (2009). *Тлумачний словник основних філософських термінів*. Львів. Видавництво Національного університету "Львівська політехніка". 264 с.
452. Пирожков, С. (2016). Цивілізаційний вибір України в глобалізованому світі. *Дзеркало тижня,* 13 серпня.
453. Півторак, Г. (1993). *Українці: звідки ми і наша мова*. К.: Наукова думка, 199 с.
454. Пікула, М. (2019). Європейська політична свідомість українців у контексті євроінтеграційних прагнень України. *Політико-правова ментальність українського соціуму в умовах європейської інтеграції: монографія за ред. М. П. Требіна.* Харків: Право. 349–370.
455. Пітулей, В. (2014). Глобалізація як визначальний феномен сучасності. *Вісник Прикарпатського університету. Філософські і психологічні науки*, 18, 104–109.
456. Плохій, С. (2017). *Походження слов'янських націй. Домодерні ідентичності в Україні, Росії та Білорусі*. Вид. 3-тє, перегл. і випр. К.: Критика, 456 с.
457. Побочий, І. А. (2008). Менталітет українського суспільства: витоки та сучасний стан. *Вісник СевДТУ*. Вип. 91: Політологія: зб. наук. пр. Севастополь: Вид-во СевНТУ, 37–40.
458. Подаєнко, Ю. (2010). Національна держава в добу глобалізації. *Наукові записки Національного університету "Острозька академія"*. Сер. :Культурологія, 5, 425–434.

459. Поліщук, І. О. (2013). *Історична політична метальність українства: проекція у сучасність*. Національний університет "Юридична академія України імені Ярослава Мудрого", 333–338.
460. Поліщук, І. О. (2019). Історія формування політико-правового менталітету українського народу. *Політико-правова ментальність українського соціуму в умовах європейської інтеграції.* М. П. Требін (ред.). Харків: Право. 234–319.
461. Поліщук, І. О. (2018). Модерна політична ментальність українського народу. *Вісник Національного університету "Юридична академія України імені Ярослава Мудрого". Серія: Політологія,* 2, 93–106.
462. Поліщук, О. І. (2018). Поняття "національна ментальність". *Практична філософія*, 3, 105–113.
463. Полуденко, С. (2013a). Історичні відмінності українського та російського менталітетів. *Зб. наук. пр. Харків. нац. пед. ун-ту ім. Г. Сковороди. Серія: Історія та географія*, 47, 26–32.
464. Полуденко, С. (2013b). Ментальність українського населення через призму сучасних історичних українсько-російських взаємовідносин. *Гілея: наук. вісн.: зб. наук. пр. Нац. пед. ун-т ім. М. Драгоманова,* Укр. акад. наук. Київ, 74, 76–80.
465. *Польсько-українські відносини: потенціал – більший за проблеми.* Від 08.02.2019. Режим доступу:https://www.prostir.ua/?news=polsko-ukrajinski-vidnosyny-potentsial-bilshyj-za-problemy.
466. Попова, М. К. (2005). Национальная ментальность, национальная картина мира, художественная литература. *Языковое образование в России: прошлое, настоящее, будуще: Материалы научно-практической конференции.* Электронный ресурс. Режим доступа: http://www.isuct.ru/konf/hum2005/lang_edu_rus_2005.htm#Nats_Mentalnost_Popova.
467. Попович, М. В.; Кисляковська, Н. Б. (2006). Теорія ментальності. *Проблеми теорії ментальності.* Відп. ред. М. В. Попович. К.: Наукова думка, 3–30.
468. Предко, Д. Є. (2015). Релігійні почуття як презентація духовності: український контекст. *Софія. Гуманітарно-релігієзнавчий вісник*, 2(4), 54–57.
469. Примуш, М. (2006). Релігійна ідентичність в умовах глобалізації. *Ідентичність у сучасному соціумі: Матеріали Міжнародної науково-теоретичної конференції.* Донецьк: ТОВ "Юго-Восток, Лтд", 306–308.
470. Прохоров, Ю. Е.; Стернин, И. А. (2006). *Русские: коммуникативное поведение*. Москва, Издательство "Флинта", Издательство "Наука", 238 с.
471. Пухкал, О. (2008). Духовний вимір української ментальності. *Вісник Національної академії державного управління,* 4, 270–278.
472. Рабінович, П. М. (2003). Наука філософії права: до характеристики предмета й методології. *Проблеми філософії права. Т. І. Київ-Чернівці: Рута,* 22–26.
473. Радченко, Л. М. (2018). Альтерглобалізм та антиглобалізм: сутність і вплив на розвиток глобалізації. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова.* Серія 22 Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. Вип. 23, 80–84.

474. Райзберг, Б. (1997). *Современный экономический словарь*. М.: ИНФРА-М, 479 с.
475. Райх, В. (2004). *Психология масс и фашизм*. М.: АСТ.
476. Расулова, О.; Судакова, Н. (2018). Про що мріють та чого хочуть українці. *Українська правда.* Електронний ресурс]. Режим доступу: https://www.pravda.com.ua/articles/2018/03/19/7175060/#comments
477. Рафальський, І. (2016). *Національне державне самовизначення України: внутрішні чинники та зовнішні впливи.* Київ-Ніжин, 480 с.
478. Рафальський, І. О. (2014). *Феномен українського національного самовизначення*. К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН Украни, 240 с.
479. Реброва, О. Є. (2010). Теоретичний аналіз педагогічної ментальності. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології. Науковий журнал СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 6 (8),* 372–381.
480. Ревель, Ж. (1993). *История ментальностей: опыт обзора*. Споры о главном. М., 51–58.
481. Релятивизм (2004). Философия: *Энциклопедический словарь*. М.: Гардарики. Под редакцией А. А. Ивина.
482. Решетников, М. (2014). *Психологические факторы развития* и *стагнации демократических реформ. 3-е изд. М.:* Издательство Московского университета, 260 с.
483. Рибалка, В. В., Самодрин, А. П., Моргун, В. Ф. (2020). *В. І. Вернадський: ноосферний вимір освіти, життя особистості, суспільства і цивілізації.* До 157-річчя від дня народження і 75-річчя від дня смерті академіка В.І. Вернадського. За наук. ред. А. П. Самодрина. Кременчук: ПП Щербатих О. В., 116 с.
484. Ригованова, В. (2009). Вияв менталітету українців крізь призму прислів'їв та приказок: лінгвокультурологічний аспект. *Наукові записки. Серія: філологічні науки,* 81 (3), 159–162.
485. Робертсон, Р. (1999). *Цивилизованный плюрализм против миросистемного монизма*. М., 459 с.
486. Розлуцька, А. (2010). Глобалізація та ризики втрати національної ідентичності. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.* Серія 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. 4. К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 104–110.
487. Розов, Н. *Современный российский менталитет: разнообразие габитусов и направления изменений.* Электронный ресурс. Режим доступа: http://razdatok.narod.ru/users/pages/s077/p077.htm
488. Розов, Н. С. (2010a). Динамическая концепция менталитета и изменчивое разнообразие российских габитусов. *Идеи и идеалы*, 1(3), т. 1, 60–*79*.
489. Розов, Н. С. (2010b). *Императив изменения национального менталитета*, 7–21. Электронный ресурс. Режим доступа: http://old.politstudies.ru/fulltext/free-access/2010/4/Rozov_4_10.pdf
490. Розов, Н. С. (2011). Российский менталитет: наиболее конструктивные концепции и их критика. *Мир России, 1.* Электронный ресурс. Режим доступа: https://nsu.ru/filf/rozov/publ/rus-mentality.htm
491. Рудакевич, О. (2010). *Національна політична культура: теорія, методологія, український досвід: монографія.* Тернопіль, ТНЕУ, 456 с.

492. Рудакевич, О. М. (2020). *Націологічні засади модернізації українського суспільства. Науково популярне видання.* Київ: Видавництво ПОЛІТІЯ, 360 с.
493. Рудакевич, О. М., Гончарук, Т. В., Гнасевич, Н. В., Гурик, М. І. та ін. (2015). *Світоглядні та соціокультурні засади формування модерної української нації.* Тернопіль: ТНЕУ, 255 с.
494. Рудницька, О. П. (2002). *Педагогіка: загальна та мистецька*: Навч. посібник. К., 270 с.
495. Рузавин, Г. И. (2005). *Методология научного исследования*: Уч. пособие для ВУЗов. М.: Юнити-ДАНА, 287 с.
496. Ручка, А. (2014). Ціннісна метаморфоза в ментальності громадян України під час надзвичайних подій. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін: зб. наук. пр.* Ін-т соціології НАН України, Т. 1, вип. 1 (15), 117–124.
497. Рыжова, С. В. (2006). О соотношении православной идентичности и гражданского сознания. *Гражданские, этнические и религиозные идентичности в современной России.* М.: Издательство Института социологии РАН, 141–168.
498. Сакович, В. (2005). Антиглобалізм: стан і перспективи. *Політичний менеджмент,* 1, 137–142.
499. Сахань, О. М. (2017). Ментальність українського соціуму в умовах трансформаційних процесів у суспільстві. *Вісник Національного університету "Юридична академія України імені Ярослава Мудрого". Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія*, 2 (33), 358–361.
500. Сахань, О. М.; Шевчук, Н. В. (2018). Європейські цінності як запорука процвітання суспільства: український вибір. *Вісник Національного університету "Юридична академія України імені Ярослава Мудрого",* 2 (37), 177–196.
501. Свириденко, Б. (2002) Релятивізм. *Філософський енциклопедичний словник. Гол. редкол. В. І. Шинкарук та ін.* К.: Інститут філософії імені Григорія Сковороди НАН України: Абрис, с. 546.
502. Семенюк, Е. (2007). *Глобалізація: філософський аналіз поняття.* Електронний ресурс. Режим доступу: http://vlp.com.ua/files/02_49.pdf
503. Семенюк, Е. (2008). Людина у фокусі глобальних проблем сучасності. *Соціогуманітарні проблеми людини,* 3, 23–31.
504. Сергійчук, В. (2003). *Як нас морили голодом: 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947.* Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Центр українознавства. 2-е вид., доп. К.: Укр. Вид. Спілка, 251 с.
505. Сердюк, С. В. (2001). Функції етнічних стереотипів та їхня роль у формуванні етнічної ідентичності. *Наукові записки, том 19, Теорія та історія культури*, 10–14.
506. Серл, Дж. (2002). *Открывая сознание заново.* Перевод с англ. А. Ф. Грязнова. М.: Идея–Пресс, 256 с.
507. Сивіцький, М. (2005). *Історія польсько-українських конфліктів.* Пер. з пол. Є. Петренка. Т.3. К.: Вид-во імені Олени Теліги, 432 с.
508. Сковорода, Г. (1973). *Повне зібрання творів. В 2-х томах.* С. М. Перевертун (ред.). Київ: Наукова Думка, Т. 1. 531 с., Т. 2, 574 с.

509. Сковорода, Г. (1983). *Вірші. Пісні. Байки. Діалоги. Трактати. Притчі. Прозові переклади. Листи.* Київ: Наукова думка, 542 с.
510. Сковорода, Г. (2011). *Повна академічна збірка творів.* Л. Ушкалов (ред.). Харків-Едмонтон-Торонто: Майдан; Видавництво Канадського Інституту Українських Студій, 1400 с.
511. Слюсар, В. М. (2010). Насилля в епоху глобалізації: соціально-філософський аспект. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка* (54), 17-21.
512. Слюсар В. М. (2017). *Насилля: соціально-філософська природа: монографія.* Житомир: Вид-во Євенок О. О., 450 с.
513. Слюсар, Н. *Хай жінка мовчить? Розмови про "гендерну рівність" нині дуже модні. А чи не ущемляються права жінок у Православ'ї?* Електронний ресурс. Режим доступу: http://www.pravoslaviavolyni.org.ua/gazeta/stattja/?newsid=841
514. Сміт, Е. (1994). *Національна ідентичність.* Пер. з англійської П. Таращука. К.: Основи, 224 с.
515. Сміт, Е. (2006). *Нації та націоналізм у глобальну епоху.* К.: НікаЦентр, 121–161.
516. Соколовський, О. (2019). Глобальні тенденції і проблеми розвитку католицької теології. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка*, 2 (86), 17–27.
517. *Социальная философия: Словарь* (2006). Сост. и ред. В. Е. Кемеров, Т. Х. Керимов. 2-е изд., испр. и доп. М.: Академический Проект; Екатеринбург: Деловая Книга, 624 с.
518. *Социологический словарь.* Под. ред. Г. В. Осипова. М.: Норма, 2005.
519. Социология. Энциклопедия. Сост. А. А. Грецанов и др. Мн., 2003. 1138 с.
520. *Соціальна філософія: Короткий Енциклопедичний Словник* (1997). Заг. редакція і укладання В. П. Андрущенко, М. І. Горлач. Київ – Харків: "Рубікон", 400 с.
521. Соціологи розповіли, де в Україні найбільше сумують за СРСР. *Українська правда*, 10 вересня 2018. Електронний ресурс. Режим доступу: https://www.pravda.com.ua/news/2018/09/10/7191628/
522. Споры о главном. Дискуссии о настоящем и будущем исторической науки вокруг французской школы "Анналов" (1993). М.: Наука, 208 с.
523. Старовойт, І. (1995). *Західноєвропейська і українська ментальність: компаративний аналіз.* Тернопіль: СМНВП "Діалог", 184 с.
524. Старовойт, І. С. (1997). *Західноєвропейська та українська ментальності: збіг і своєрідності. Філософсько-історичний аналіз*: дис. д-ра філос. наук: 09.00.03 Тернопіль, 406 арк.
525. Стасевська, О. А. (2017). "Ментальний простір" українського суспільства: філософсько-культурологічний дискурс. *Вісник Національного університету "Юридична академія України імені Ярослава Мудрого"*, 3 (34), 111– 122.
526. Стражний, О. С. (2008). *Український менталітет: Ілюзії. Міфи. Реальність.* К.: "Книга", 368 с.
527. Стражний, О. С. (2016). *Менталітет Майдану: Хроніка подій – свідчення очевидців: нове видання.* К., 192 с.

528. Судакова, Н. (2018). Радянська людина. Чому ваш сусід сумує за Союзом? *Українська правда,* 22 березня 2018. Електронний ресурс. Режим доступу: https://www.pravda.com.ua/articles/2018/03/22/7175391/
529. Суковата, В. (2004). Ґендер і релігія. Основи теорії ґендеру: Навчальний посібник. К.: "К.І.С.", с. 385–425.
530. Сюндюков, І. (2004). Впродовж століть Україна завжди була невід'ємною частиною Європи. Інтерв'ю з Сергієм Кримським', *Війна і мир або "Українці – поляки: брати/вороги, сусіди…".* К.: АТЗТ "Українська прес-група", с. 511–520.
531. Твара, Д. (2017). *Чи близькі українцям європейські цінності.*
532. Тейяр де Шарден (1965). Феномен людини. Пер. і примітки Н. А. Садовського. М.: Прогрес, с. 171–172.
533. Тейяр де Шарден (1987). *Феномен человека.* Москва: Наука, 239 с.
534. Тихонравов, Н. И. (1859). *Летописи русской литературы и древности.* М.: Типография Грачева и комп. Книга вторая. 204 с.
535. Ткаченко, О. Б. (2008). *Мова і національна ментальність (Спроба сучасного синтезу).* К.: Грамота, 2008, 240 с
536. Тойнби, А. Дж. (1991). *Постижение истории.* М.: Прогресс.
537. Тоффлер, Е. (2000). *Третя хвиля*, Київ.
538. Требін, М. П. (2014). "Гібридна" війна як нова українська реальність. *Український соціум*, 3 (50), 113–127.
539. Триандис, Г. (2011). *Культура и социальное поведение.* М.: Форум, 384 с.
540. Трубецкой, Н. С. (1995). *История. Культура. Язык.* М.: Прогресс Универс.
541. Уварова, Т. І. (2012). Ментальність: культурологічний аспект. *Наукові записки Національного університету "Острозька академія". Сер. Культурологія.* 9, 3–13.
542. Українське суспільство: 1992–2013. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг за ред. В. Ворони, М. Шульги. К.: Ін-т соціології НАН України, 2013. 566 с.
543. Українське суспільство на порозі третього тисячоліття (1999). За ред. М. О. Шульги. К.: Інститут соціології НАНУ.
544. *Українське суспільство та європейські цінності*, (2017). Київ: Ін-т імені Горшеніна, 44 с. Електронний ресурс. Режим доступу: https://library.fes.de/pdf-files/bueros/ukraine/13570.pdf
545. Уляніч, В. (2004). *Терор голодом і повстанська боротьба проти геноциду українців у 1921–1933 роках.* К.: МАУП, 84 с.
546. *Універсальні виміри української культури* (2000). Одеса: Друк, 216 с.
547. Усенко, О. Г. (1994). К определению понятия "менталитет". *Российская ментальность: методы и проблемы изучения.* М., 23–77.
548. Февр, Л. (1991). *Бои за историю:* сб. ст. Пер. А. А. Бобровича; ст. А. Я. Гуревича; коммент. Д. Э. Харитоновича; АН СССР. Москва: Наука, 629 с.
549. Федотов, Г. (1993). Доля імперії. *Сучасність*, 2, 104.
550. Филипович, Л. (2005). Неохристиянська релігійність в умовах конфлікту ідентичностей. *Релігійна свобода.* К., 9. 66–81.

551. Филипович, Л. (2009a). Етнорелігійні стереотипи та їх функціонування в українському суспільстві. *Українське релігієзнавство*. К., 50, 160–166.
552. Филипович, Л. О.(2009b). Стереотипи в релігійній сфері: різноманітність змістів і одноманітність форм. *Університетські наукові записки*, 3, 419–423.
553. Философия: Энциклопедический словарь (2004). Под ред. А. Ивина. М.: Гардарики, 1072 с.
554. *Философский энциклопедический словарь* (2009). Сост. и гл. ред. Е. Губерский. М.: Инфра-М, 576 с.
555. *Філософія глобальних проблем сучасності: Навч. посібн. для студ. Вищих технічних навчальних закладів (2016).* Кол. авторів; за наук. ред. Арістової А. В.; упорядн. словн. Волобуєва С. В. К.: НТУ, 184 с.
556. *Філософський енциклопедичний словник* (2002). Київ, Абрис.
557. *Філософський енциклопедичний словник* (2002). НАН України, Ін-т філософіїімені Г. С. Сковороди; гол. редкол. В. І. Шинкарук. Київ: Абрис, 742 с.
558. Флиер, А. (2005). Культурология как гуманитарная наука. *Общественные науки и современность*, 1, 160–168.
559. Фролова, С. М. (2012). Институциональные основы повседневности. *Вестник Поволжской академии государственной службы. Саратов, 4 (33),* 113–120.
560. Фукуяма, Ф. (2000). *Глобалізація безкінечна.* Електронний ресурс. Режим доступу: http://www.ji.lviv.ua/n19texts/fukujama.htm
561. Фукуяма, Ф. (2005). *Великий крах. Людська природа і відновлення соціального порядку*. Львів: Кальварія, 380 с.
562. Фурман, А. (2002). *Психокультура української ментальності.* Тернопіль: Економічна думка, 132 с.
563. Халапсис, А. В. (2008). *Постнеклассическая метафизика истории:* Монография. Днепропетровск: Изд-во "Инновация".
564. Хартія основних прав Європейського Союзу: *Хартія, Міжнародний документ* від 07.12.2000 № 994_524. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_524
565. Харьковщенко, Є. (2003). *Софійність київського християнства.* К.: Наукова думка, 224 с.
566. Хелд, Д., Макгрю, Э., Гольдблатт, Д. (2004). *Глобальные трансформации.* М.: Праксис, 2004. 600 с.
567. Храмова, В. (1992). *Українська душа: зб. наук. праць.* Відп. ред. В. Храмова. Київ: Фенікс, 128 с.
568. Хьелл, Л. (1997). *Теория личности (основные положения, исследования и применения).* СПб. Питер Пресс, 608 с.
569. Цвік, М. В.; Петришин, О. В.; Авраменко, Л. В. (2009). *Загальна теорія держави і права: підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів.* Харків: Право, 584 с
570. Цокур, О. С. (2002). *Педагогіка вищої школи. Випуск 2: Педагогічний менеджмент: навч.-метод. посібник.* Одеса: Астропринт, 68 с.
571. Чижевський, Д. (1992). *Нариси з історії філософії на Україні.* К.: Вид-во "Орій" при УКСП "Кобза", 230 с.

572. Чижевський, Д. (1993). Українська філософія. *Філософські студії*, 1, 48–157.
573. Чорна, Н. В. (2012). Виклики й загрози національній державі в умовах розвитку сучасної цивілізації. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Теорія культури і філософія науки,* 1029 (1), вип. 47, 52–56.
574. Чорномаз, Б. *Менталітет та історична пам'ять інформаційній війні.* Електронний ресурс. Режим доступу: http://shron1.chtyvo.org.ua/Chornomaz_Bohdan/Mentalitet_ta_istorychna_pamiat_v_informatsiinii_viini.pdf
575. Чубко, Т. П. (2010). Глобалізація: поняття, вплив на сучасні державу і право. *Форум права*, 1, 396-405.
576. Чухим, Н. (2006). *Візія жінки у західній філософській традиції* (від античності до модерну). К.: Київський інститут тендерних досліджень, 192 с.
577. Шевченко, В. (2010). Конфесійнасвідомість в системі цінностей цивілізованого світу. *Українське релігієзнавство*. К., 56, 46–62.
578. Шевченко, В. В. (2013). *Православ'я в Україні і цивілізаційнівиклики: історія та сучасність.* К.: Видавничий відділ УПЦ Київського Патріархату, 639 с.
579. Шенкао, М. А. (2002). *Основы философской танатологии.* Черкесск: КЧТИ, 252 с.
580. Шконда, В. В. (2014). *Глобалізація: оцінки, наслідки, регулювання: монографія*. В. В. Шконда, А. В. Кальянов. Донецьк: Донбас, 166 с.
581. Шкуратов, В. А. (1991). *Историческая психология на перекрестках человекознания*. Одиссей, М.: Наука, 325 с.
582. Шкуратов, В. (1997). *Историческая психология*: Уч. пос. М., 505 с.
583. Шлемкевич, М. (1954). *Загублена українська людина.* Нью-Йорк, 158 с.
584. Шмелев, В. (2011). Диалектическая взаимозаменяемость христианских религиозных догматов и стереотипов. *Историческая и социально-образовательная мысль*. Иркутск, 106–110.
585. Шор, М. (2018a). "Майдан – це ностальгійне нагадування про часи, коли люди вірили в правду". *Український тиждень,* 44 (572) від 8.11.2018, 52–53.
586. Шор, М. (2018b). *Українська ніч. Історія революції зблизька.* Пер. з англ. О. Буценка. Київ: Дух і літера, 264 с.
587. Шпорлюк, Р. С. (2002). Україна: від імперської окраїни до незалежної держави. *Національна ідентичність. Хрестоматія* . Упор. Т. Воропай. Р. Шпорлюк. Х.: Крок, с. 179, 182.
588. Штепа, П. (2008). *Українець і москвин*. Дрогобич.
589. Штырева, С. В. (2006). *Прагмалингвистическая характеристика интервью: на материале французской прессы*: диссертация … кандидата филологических наук: 10.02.05. Москва, 163 с.
590. Шульга, М. А. (2006). *Російський дискурс геополітики*: Монографія. К.: ПАРАПАН.
591. Юнг, К. (1991). *Архетип и символ*. М.: Ренессанс, 304 с.
592. Юнг, К. (1994). *Либидо, его метаморфозы и символы.* СПб. 415с.

593. Юнг, К. Г. (2020). *Архетипы и коллективное бессознательное*. Издательство АТС, 150 с.
594. Юревич, А. В., Ушаков, Д. В. (2009). Нравственность в современной России. *Психологические исследования: электрон. науч. журн., 1(3).* Электронный ресурс. Режим доступа: URL: http://psystudy.ru
595. Юрій, М. Ф. (1997). *Етногенез та менталітет українського народу*. К.: Таксон, 237 с.
596. Юрій, М. Ф. (2004). *Соціокультурний світ України*: Монографія. Видання 2-е. К., Кондор, 738 с.
597. Юрій, М. Ф. (2006). *Етнологія: Навчальний посібник*. К.: Дакор, 360 с.
598. Юркевич, П. (1984). "*Вибрані твори. Ідея – Серце – Розум і досвід*". Переклад з рос. С. Ярмуся. Вінніпеґ.
599. Юркевич, П. (1993). *Вибране.* Передм. А. Г. Тихолаза. К.: Абрис, 416 с.
600. Юркевич, П. (2000). Серце і його значення в духовному житті людини за вченням слова Божого. *Хроніка,* 39–40, 563–586.
601. Юцишин, О. (2010). *Поняття національного характеру, ментальності і національної свідомості як інструмент культурологічного аналізу*. Електронний ресурс. Режим доступу: http://www.iai.dn.ua/_u/iai/dtp/CONF/4_2004/articles/stat410.html
602. Яковец, Ю. В. (2002). *Цивилизационные аспекты глобализации. Глобализация: конфликт или диалог цивилизаций?* Под ред. Т. Тимофеева.
603. Яневський, Д. Б. (2012). *Проект "Україна". Грушевський.*
604. Янів, В. (1992). Українська вдача і наш виховний ідеал. *Літопис червоної калини*, 6, 6–23.
605. Янів, В. (2006). *Нариси до історії української етнопсихології.* К.: Знання, 341 с.
606. Ярема, Я. (1937). *Українська духовність в її культурно-історичних виявах*. Львів, 80 с.
607. Ярмусь, С. (1983). *Духовність українського народу: Короткий орієнтаційний нарис.* Вінніпег: Накл. Т-ва “Волинь”, 227 с.
608. Ясперс, К. (1991). *Смысл и назначение истории.* М.: Политиздат, 527 с.

ЗМІСТ

Передмова..... 3
РОЗДІЛ 1. Ментальність у гносеологічному полі філософської методології..... 7
1.1. Ґенеалогія феномена ментальності: історико-філософський екскурс 7
1.2. Основні концептуальні підходи до визначення ментальності..... 44
1.3. Аналіз категорії ментальність в сучасному науковому дискурсі..... 63
РОЗДІЛ 2. Функціональна специфіка феномену ментальності в умовах глобалізації..... 83
2.1. Ментальність як засадничий чинник суспільного розвитку 83
2.2. Глобалізаційні процеси та їх вплив на ментальність народів..... 110
2.3. Стереотипи як конструкти сприйняття та потрактування ментальностей: історичний екскурс і сучасність..... 139
2.4. Релігійні самоідентифікація та стереотипізація в ментальному просторі (український контекст)..... 156
РОЗДІЛ 3. Ментальність українського етносу та її роль у духовному житті народу..... 185
3.1. Ґенеза формування ментальності українців та її основні риси 185
3.2. Засадничі архетипи українського менталітету..... 206
3.3. Культурно-цивілізаційна парадигма становлення української ментальності..... 218
3.4. Основні детермінанти трансформації української ментальності у XX столітті..... 249
РОЗДІЛ 4. Онтологічні та екзистенційні засади трансформації ментальності наприкінці XX – початку XXI ст.: глобальний контекст & польські й українські реалії…..... 266
4.1. Зміни в українській ментальності під впливом подій початку XXI століття..... 266
4.2. Ментальні трансформації в процессах європеїзації та глобалізації: досвід Польщі..... 287
4.3. Євроатлантичне спрямування України як процес ментально-цивілізаційних перетворень..... 310
Післямова..... 331
Література..... 336

Наукове видання

ГОРДІЙЧУК Ольга Олегівна

МЕНТАЛЬНІСТЬ У ДОБУ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

Монографія

Надруковано з оригінал-макету автора
Автор ілюстрації на палітурці
Олег Шупляк

Підписано до друку 20.01.2021.
Формат 60х84/16. Ум. друк. арк. 21,62.
Тираж 300 прим. Замовлення №71.
Видавець і виготівник:
ФОП Гембарський О.П. (видавництво «НОВОград»)
Тел.: 093-682-62-52, 067-599-15-46.
Свідоцтво про внесення до Держреєстру серія ДК № 5137
від 30.06.2016 р.